

Catalin Zamfir

Spre o paradigma a gandirii sociologice

Texte alese

CUPRINS

STRUCTURILE GANDIRII SOCIOLOGICE.....	5
INTRODUCER.....	5
PARTEA I – SOCIOLOGIA EXPLICATIV.....	10
A. MODELUL CAUZA	10
CAPITOLUL I– EXPLICATIA CAUZAL	10
STRUCTURA EXPLICATIEI CAUZAL	11
DIFICULTATILE STABILIRII CAUZALITATI.....	14
CAPITOLUL 2 – MULTICAUZALITATE SI LANTURI CAUZALE. STRUCTURA	23
STANDARD A TEORIILOR SOCIOLOGICE CAUZAL	23
UNICAUZALITATE / MULTICAUZALITAT	23

<u>LANTURI CAUZAL</u>	<u>26</u>
<u>STRUCTURA STANDARD A TEORIEI CAUZAL</u>	<u>28</u>
<u>MODELELE EXPLICATIVE TEORETICE SI MODELELE EXPLICATIVE</u>	<u>34</u>
<u>EMPIRIC.....</u>	<u>34</u>
<u>B. MODELUL SISTEMI</u>	<u>35</u>
<u>CAPITOLUL 3 – ANALIZA FUNCTIONAL</u>	<u>36</u>
<u>ARGUMENTE PENTRU ANALIZA FUNCTIONAL</u>	<u>36</u>
<u>STRUCTURA SCHEMEI FUNCTIONAL.....</u>	<u>38</u>
<u>ELEMENTUL FUNCTIONAL SI FUNCTIILE SAL</u>	<u>40</u>
<u>CONTEXTUL STRUCTURAL: SPATIUL FUNCTIONA.....</u>	<u>44</u>
<u>PROBLEME ALE ANALIZEI FUNCTIONAL.....</u>	<u>47</u>
<u>CAPITOLUL 4 – RELATIA SISTEM – MEDIU: O SINTEZA A SCHEMEI</u>	<u>54</u>
<u>CAUZALE SI A SCHEMEI FUNCTIONAL</u>	<u>54</u>
<u>EXPLICATIE CAUZALA SI FUNCTIONALA: SCHEMA FUNCTIONALA</u>	<u>54</u>
<u>EXTINS</u>	<u>54</u>
<u>DETERMINAREA CAUZALA A CERINTELOR FUNCTIONAL.....</u>	<u>57</u>
<u>DETERMINAREA CAUZALA A POSIBILULUI ACTIONA</u>	<u>60</u>
<u>CAPITOLUL 5 – ANALIZA EFICIENTE</u>	<u>63</u>
<u>EFICACITATE.....</u>	<u>64</u>
<u>COSTU.....</u>	<u>68</u>
<u>EFICIENT</u>	<u>70</u>
<u>CAPITOLUL 6 – ANALIZA STRUCTURAL.....</u>	<u>74</u>
<u>DOUA MODELE DE SISTEM: FUNCTIONAL SI STRUCTURA</u>	<u>74</u>
<u>TIPURI DE ANALIZA STRUCTURAL.....</u>	<u>76</u>
<u>SISTEMUL SI STRUCTURILE SALE POTENTIALE: PRINCIPIUL</u>	<u>85</u>
<u>PLURALITATII STRUCTURAL</u>	<u>85</u>
<u>CAPITOLUL 7 – RELATIILE DINTRE SISTEM.....</u>	<u>88</u>

<u>SISTEME SI SUPRASISTEM</u>	<u>88</u>
<u>SISTEME SI SUBSISTEM.....</u>	<u>96</u>
<u>RELATII DE VECINATATE: ACOMODARE, DOMINARE, COOPERARE,</u>	<u>98</u>
<u>CONCURENT.....</u>	<u>98</u>
<u>C. CONSTIINTA CA FACTOR EXPLICATI</u>	<u>103</u>
<u>CAPITOLUL 8 – ROLUL CONSTIINTEI IN EXPLICATIA SOCIOLOGIC.....</u>	<u>103</u>
<u>REVOLUTIA COPERNICANA IN SOCIOLOGI</u>	<u>103</u>
<u>PATRU POZITII ASUPRA ROLULUI CONSTIINTE</u>	<u>103</u>
<u>CONTINUTUL CONSTIINTEI CA FACTOR EXPLICATI.....</u>	<u>111</u>
<u>Forma constiintei ca factor determinan</u>	<u>117</u>
<u>SCURTA CONCLUZIE: STRUCTURILE EXPLICATIEI SOCIOLOGIC</u>	<u>120</u>
<u>PARTEA A II-A – SOCIOLOGIA CONSTRUCTIV</u>	<u>121</u>
<u>DOUA MODELE ALE RELATIEI SOCIOLOG / SOCIETAT</u>	<u>122</u>
<u>SOCIOLOGUL SI STRUCTURA DE INTERES</u>	<u>125</u>
<u>OPTIUNEA SECTORIALA / OPTIUNEA TRANSSECTORIALA, GLOBALISTA</u>	<u>135</u>
<u>SI UMANIST.....</u>	<u>135</u>
<u>OPTIUNEA STATU-QUO / ALTERNATIV.....</u>	<u>138</u>
<u>CAPITOLUL 10 – INTEGRAREA SOCIOLOGIEI CA PROCES SOCIA.....</u>	<u>142</u>
<u>TESTAREA SI CREDIBILITATEA TEORIILOR SOCIOLOGIC.....</u>	<u>142</u>
<u>TIPURI SI GRADE DE INTEGRAR.....</u>	<u>146</u>
<u>MOTIVATIA CERCETARII APLICATIV</u>	<u>148</u>
<u>REZISTENTA LA UTILIZAREA SOCIOLOGIE.....</u>	<u>150</u>
<u>CAPITOLUL 11 – STRATEGII SI TEHNICI DE INTERVENTI</u>	<u>156</u>
<u>DIFUZAREA CUNOSTINTELOR IN MASA SISTEMELOR SOCIAL</u>	<u>156</u>
<u>ANALIZA OBIECTIVELOR SI PROBLEMELO</u>	<u>158</u>
<u>EVALUAREA EFICIENTEI SI A CONSECINTELOR LATERAL</u>	<u>160</u>
<u>TERAPIA DIRECTIV</u>	<u>161</u>

<u>TERAPIA NON-DIRECTIV</u>	<u>163</u>
FILOSOFIA ISTORIEI.....	167
<u>DIMENSIUNEA TEMPORALITATII IN STIINT</u>	<u>167</u>
<u>STIINTELE A-TEMPORALE ALE GENERALULU</u>	<u>169</u>
<u>STIINTELE A-TEMPORALE ALE INDIVIDUALULU</u>	<u>171</u>
<u>STIINTELE ISTORICE - STIINTE TEMPORALE ALE UNOR OBIECTE</u>	<u>173</u>
<u>INDIVIDUAL.....</u>	<u>173</u>
<u>STIINTELE EVOLUTIEI - STIINTELE TEMPORALE AVAND CA OBIECT O</u>	<u>176</u>
<u>CLASA GENERALA DE FENOMEN</u>	<u>176</u>
<u>FUNCTIILE ISTORIE</u>	<u>180</u>
<u>SEMNFICATIA SOCIALA A TIMPULU</u>	<u>180</u>
<u>FUNCTIILE ISTORIE</u>	<u>186</u>
<u>EXPLICATIA FENOMENELOR ISTORIC.....</u>	<u>189</u>
<u>COMPREHENSIV.....</u>	<u>189</u>
<u>VARIATII PE TEMA COMPREHENSIVI.....</u>	<u>190</u>
<u>LIMITELE METODEI COMPREHENSIV</u>	<u>194</u>
<u>VALOAREA METODEI COMPREHENSIV</u>	<u>202</u>
<u>EXPLICATIE EVENIMENTIALA SI EXPLICATIE STRUCTURAL</u>	<u>206</u>
<u>EVOLUTIE SAU PROGRES.....</u>	<u>217</u>
<u>Cateva precizari conceptual.....</u>	<u>217</u>
<u>Dispute in jurul ideilor de progres si evoluti.....</u>	<u>218</u>
<u>Criteriile evolutiei si progresulu.....</u>	<u>224</u>
INCERTITUDINEA – O PERSPECTIVA PSIHO-SOCIOLOGICA.....	234
<u>PATRU MODELE DE DECIZII</u>	<u>234</u>
<u>STRUCTURA PROCESULUI DECIZIONAL.....</u>	<u>234</u>
<u>DECIZIA CERTA INTR-O LUME STRICT DETERMINIST</u>	<u>236</u>
<u>DECIZIA CERTA DE TIP PROBABILIS.....</u>	<u>237</u>

<u>DECIZIA IN INCERTITUDINE PERSISTENT</u>	<u>243</u>
<u>MODELUL CIBERNETI.....</u>	<u>244</u>
<u>STRATEGII DE DECIZIE IN INCERTITUDINE PERSISTENT</u>	<u>247</u>
<u>DOUA TIPURI DE STRATEGI</u>	<u>248</u>
<u>STRATEGIILE DE DECIZIE SI DINAMICA INCERTITUDINI.....</u>	<u>253</u>
<u>MECANISMELE DE ABSORBTIE ARTIFICIALA A INCERTITUDINI</u>	<u>255</u>
<u>MATERIALISM ISTORIC. NOTE DE CURS.....</u>	<u>261</u>
<u>MODELUL MARXIST DE EXPLICATIE A SOCIETATI.....</u>	<u>261</u>

Structurile gandirii sociologice¹

INTRODUCERE

In ultimele decenii s-au scris enorm de multe lucrari de metodologie a sociologiei. Accentul a cazut insa pe metodologia cercetarii empirice. Mai putina atentie a fost acordata metodologiei constructiei teoriei sociologice si cu atat mai putin metodologiei interventiei practice a sociologiei. Acest lucru este explicabil. In momentul in care, in special dupa razboi, sociologia a intrat intr-un proces de dezvoltare extrem de rapida, problema cea mai dificila a ei era aceea a masurarii empirice. Sociologia nu ducea lipsa de teorii. Acestea erau insa, in cea mai mare parte a lor, vagi, speculative. Ceea ce lipsea erau datele empirice sistematice si riguroase care ar fi putut testa teoriile existente, oferind totodata o baza mult mai solida noilor constructii teoretice. Ultimele decenii au adus dezvoltari spectaculoase in metodologia cercetarii empirice. In momentul actual, o noua criza a sociologiei se prefigureaza: o criza teoretica. Sociologul stie destul de bine cum sa "masoare" fenomenele sociale. El isi da seama insa tot mai mult ca avansul disciplinei sale este framat de inabilitatea de a construi teorii. Daca sociologul actual stie cum sa cerceteze o realitate empirica, el stie mult mai putin ce sa cerceteze si ce sa faca cu datele obtinute. Ramanerea in urma a teoriei reprezinta cauza principala a empirismului lipsit de orizont de care sociologii se plang. Dupa parerea mea, problema majora cu care se confrunta sociologia romaneasca in momentul de fata este tocmai aceea a dezvoltarii unor teorii coerente si sistematice asupra marilor componente ale procesului de dezvoltare sociala in care tara noastra este angajata.

Aceasta carte este dedicata metodologiei teoretice a sociologiei. Ea incearca sa limpezeasca modul in care sociologia explica fenomenele sociale si, de asemenea, cum incearca ea sa se faca utila colectivitatii. Sociologia va fi analizata aici nu din punctul de vedere al produselor sale - teorii explicative ale diferitelor fenomene sociale - ei din cel al instrumentelor pe care le utilizeaza atunci cand vrea sa explice sau sa contribuie la schimbarea unei anumite realitati sociale. *Ceea ce intereseaza aici este deci stilul gandirii sociologice, structurale, fundamentale, ale exercitarii sale, iar nu diferitele teorii sau doctrine sociologice care se infrunta in momentul de fata.*

¹ Zamfir, Catalin, Structurile gandirii sociologice, Ed. Politica, Bucuresti, 1987

Cititorul poate gasi destul de multe carti care isi pun ca obiectiv “trecerea in revista” a gandirii sociologice. Majoritatea lor incearca realizeze acest lucru prin analiza critica a marilor teorii care se infrunta in sociologia contemporana. Fara doar si poate, o asemenea abordare este foarte utila. Ea prezinta insa si doua dezavantaje. In primul rand, inevitabil, sunt supraestimate divergentele si subestimate continuitatile, punctele de convergenta, complementaritatile. Acest efect este datorat insusi “obiectivului” analizei. Fiecare autor de teorie sociologica, cautand sa promoveze punctul sau de vedere, este tentat sa-l privilegieze, sa-l opuna celorlalte, ingrosand liniile de separatie. Riscul este, in consecinta, ca sociologia sa apara mult mai divizata decat este ea in realitate. In plus, teoriile existente sunt supuse unei surse suplimentare de diversificare: ideologia. Exprimand optiuni ideologice diverse, experiente sociale particulare, teoriile actuale din sociologie este normal sa evolueze in directii distincte. In al doilea rand, optand pentru o asemenea analiza se favorizeaza declaratiile de intentii, programele de constructie a cunoasterii sociologice, adesea ramase neonorate, defavorizandu-se *practica sociologica propriu-zisa*. Asimilarea “marilor teorii” in practica sociologica efectiva nu a fost mecanica, ci activa: au fost corectate stridentele si unilateralitatile, pretentiile exagerate au fost ignorate; ele insele au fost supuse unui progres mai organic de integrare reciproca, diminuandu-se astfel distinctivitatea lor. Analizele de tip structural si functional, de exemplu, care pot fi gasite in practica actuala sunt semnificativ diferite de proiectele teoretice si metodologice clasice formulate de Parsons, Levi-Strauss sau altii.

Abordarea propusa aici este de alt tip. Ea incarca sa descifreaza ceea ce eu consider, daca intemeiat sau nu cititorul este in drept sa estimeze, a fi structurile fundamentale ale gandirii sociologice in calitatea ei de gandire stiintifica. Acestea sunt expuse in ceea ce mi s-a parut a avea ele mai durabil, facandu-se abstractie de particularitatile genezei lor, si de controversile asupra amanuntelor. Sunt astfel eliminate din capul locului discutiilor critice prilejuite de formularile particulare si de propozitiile unilaterale. Din analiza dispar deci “teoriile” cu caracterul lor singular, distinct, cu optiunile lor epistemologice si ideologice cel mai adesea divergente. Nu va fi, in consecinta, vorba despre functionalism sau structuralism, de exemplu, ci de diferitele structuri explicative pe care sociologia, in tentativa sa de a se constitui intr-o disciplina stiintifica incearca sa le cristalizeze: schema cauzala, sintetica, functionala, structurala etc. Ceea ce incearca aceasta lucrare este deci sa faca o incursiune in infrastructura sociologiei in calitatea ei de cunoastere stiintifica. Desi diferitele teorii sociologice accentueaza o schema explicativa sau alta, in fapt, nu le exclude pe celelalte. Structuralismul nu exclude functionalismul si, impreuna, nu neaga importanta explicatiei cauzale. Sociologia marxista reprezinta, din acest punct de vedere, un exemplu a tuturor schemelor explicative: cauzala, functionala, structurala: desi construita pe baza unei optiuni ferme pentru invocare in explicatie a factorilor obiectivi, nu este neglijata nici contributia pe care factorii subiectivi o pot aduce. Din pacate, putine studii au incercat sa scoata in evidenta pluralitatea schemelor explicative utilizate in analiza sociologica de catre Marx. Aceasta lucrare intentioneaza sa umple, partial, acest gol.

Pentru a identifica structurile gandirii sociologice doua surse distincte sunt utilizate; pe de o parte marile proiecte teoretice si metodologice, asa cum le consemneaza istoria sociologiei, iar pe de alta parte, analizele sociologice efective (“practica sociologica”) in care aceste structuri apar intr-o maniera functionanda. Si pentru a pastra aceasta unitate dintre tentativele de formulare sistematica, la nivel teoretic-epistemologic, si practica sociologica, am evitat in expunere analiza abstracta a variantelor structuri ale gandirii sociologice, preferand sa faca apel la cat mai variate exemplificari ale modului in care acestea functioneaza efectiv in diferite analize concrete. Intentia este de a transmite

cititorului o imagine a sociologiei “reale”, a actului practic de analiza sociologica, iar nu comentarii asupra modelelor normative propuse de un sociolog sau altul pentru practica colegilor sai. Alegerea exemplelor de analiza sociologica este facuta, in primul rand, dupa criterii ilustrative. Ele au fost selectate pentru faptul ca lasa sa transpara cu claritate structurile fundamentale ale gandirii sociologice. Din acest motiv, am considerat a fi inoportuna comentarea valorii lor de adevar in calitate de ipoteze explicative particulare.

De la inceput este necesar sa fac o precizare asupra completitudinii analizei propuse la aceasta carte. Nu sta in intentia mea sa sugerez cititorului ca ceea ce este prezent aici reprezinta toate structurile fundamentale ale gandirii sociologice. Ele sunt, dupa parerea mea, cele mai importante, cu doua exceptii majore. In primul rand, *explicarea evolutiei, schimbarii, dezvoltarii sociale*. Aceasta reprezinta una dintre directiile dezvoltarii gandirii sociologice actuale. Desi in proiectul initial ei ii era rezervat un capitol substantial, a trebuit sa renunt la includerea sa in lucrare datorita insuficientei materialului de care am dispus. Impresia pe care am avut-o citind literatura dedicata acestui aspect, a fost aceea ca modelul teoretic-abstract al evolutiei si schimbarii sociale este inca departe de a fi cristalizat. In al doilea rand, *predictia, prognoza sociala*. Pe de o parte, predictia este complementara explicatiei. O teorie este simultan explicativa si predictiva. Din acest punct de vedere, includerea predictiei, prognozei sociale ca un caz special ar fi lipsita de sens. Pe de alta parte insa, in ceea ce priveste societatea, predictiile nu decurg chiar automat din teoriile explicative. Nu este intamplator ca, in ultimele decenii, s-a dezvoltat o disciplina speciala, distincta de sociologie, care are ca obiect *prognoza sociala*. Prognoza s-a dovedit a prezenta scheme relativ distincte de cele ale explicatiei. Sociologia propriu-zisa a acordat insa, pana acum, o atentie redusa prognozei fenomenelor sociale.

In fine, daca vorbim despre structurile fundamentale ale gandirii sociologice, este necesar, de la inceput, sa mentionam starea sociologiei ca stiinta. Utilizand terminologia lui Thomas Kuhn, am putea caracteriza stadiul actul al sociologiei ca fiind preparadigmatic. Sociologia arata in momentul de fata mai mult ca un vast camp problematic, continand o multime de teorii si complexe teoretico-metodologice, unele mai generale, altele mai particulare, unele mai durabile, altele mai efemere. Rata “mortalitatii” teoriilor sociologice este foarte ridicata. Teoriile se confrunta, se opun una alteia, dar se si completeaza adesea sau, pur si simplu, se ignora reciproc. Gasim aici, ca in orice disciplina stiintifica, teorii si chiar legi. Desigur, teoriile si legile cu care sociologia lucreaza deocamdata, comparate cu cele din stiintele dezvoltate, ar trebui mai degraba puse in ghilimele. Desi infinit mai fragile decat acestea din urma, teoriile si legile sociologiei nu trebuie insa judecate dupa standarde diferite. Ele sunt, cel putin in intentie, la fel cu cele din stiintele naturii. In cursul analizei va fi folosit curent, din acest motiv, termenul de teorie si chiar cel de lege, lucru care, uneori, ar putea parea cam ciudat cititorului. Desigur, termenul de lege trebuie luat aici in sensul sau cel mai general si anume cel de enunt teorie referitor la o clasa de fenomene, propozitie din care teoriile sunt compuse. Teoriile si legile cu care sociologia lucreaza nu sunt totdeauna doar simple ipoteze. Uneori ele sunt mai mult decat ipoteze, fiind sprijinite de solide argumente teoretice si de fapte empirice. Cel mai adesea ele sunt insa mai putin decat ipotezele cu care stiintele dezvoltate ne-au obisnuit, ele fiind formularii inca primitive, compuse din abstractii confuze. Problema lor nu este de a fi testate - admise ca legi sau respinse ca erori ci de a fi precizate, dezvoltate din formulari aproximative, vagi, putin diferite, in formulari tot mai elaborate mai precise, mai nuanate. Ideea acesta a fost sugerata de Ion Aluas intr-o foarte interesanta discutie pe marginea acestei carti.

Lucrarea se concentreaza asupra celor doua mari tipuri de operatii pe care sociologia le practica: *explicatie si constructie*. In traditia occidentala, sociologia s-a considerat pe ea

insasi ca o stiinta aproape exclusiv explicativa. Ea si-a facut din separarea de ideologia colectivitatilor conditia dezvoltarii sale ca stiinta. Pentru a putea, deveni stiintifica, sociologia occidentala si-a impus, pe linia pozitivismului, ca principiu fundamental, considerarea obiectului sau ca dat ca un fapt pozitiv guvernat de legi proprii, independente de subiectul cunoscator si care este de explicat intocmai precum faptele naturii. Menirea sociologului urma sa fie descrierea si explicarea realitatii sociale “asa cum este ea”, iar nu “cum ar dori oamenii sa fie”. Perspectiva parea extrem de tentanta, punand sociologia pe o directie care a asigurat succesul stiintelor naturii. Curand, o asemenea atitudine a inceput sa-si releve ingustimile. Ea s-a dovedit a fi mai mult un mod de disimulare a unei ideologii conservatoare, contravenind fundamental specificului obiectului sau. Realitatea sociala nu poate fi considerata ca data. Ea este intr-o permanenta schimbare. Si oamenii sunt aceia care o schimba: o evalueaza si actioneaza continuu asupra ei. Sociologul trebuie, la randul sau, sa-si asume conditia sa umana de membru al colectivitatii. Fie ca vrea sau nu chiar in calitate sa de sociolog, el actioneaza asupra realitatii sociale existente. Sociologul trebuie in consecinta sa priveasca disciplina sa ca practica, sa ia obiectul sau ca fiind nu numai de explicat, dar si de construit.

Consider a fi o placuta obligatie sa transmit, pe aceasta cale, multumirile mele colegilor care au facut un efort deosebit sa citeasca cu atentie manuscrisul acestei carti si

au dedicat lungi ore de discutii pe marginea ei, cert profitabile in ceea ce ma priveste. In mod special, tin sa mentionez sprijinul pe care mi l-au dat Ion Aluas, Stefan Costea si Lazar Vlasceanu.

Partea I – SOCIOLOGIA EXPLICATIVA

Prima parte a lucrării va analiza structurile sociologiei în ipostaza explicativă a acesteia. Mai concret, se va încerca să se scoată în evidență modul în care sociologia procedează atunci când este pusă în situația de a explica un fenomen social; care sunt schemele sale explicative fundamentale.

Sociologia actuală este dominată de reeditarea unei vechi dispute privitoare la opțiunea sa metodologică fundamentală și care poate fi rezumată la opoziția explicație / comprehensiune. As formula această opoziție în termenii: *explicație obiectivă* (în explicarea unui fenomen social sunt invocate alte fenomene sociale de tip obiectiv) și *explicația prin conștiință* (în explicare sunt invocate diferite caracteristici ale conștiinței individuale sau colective). Lucrarea de față se fundează pe opțiunea netă în favoarea explicației obiective. Primele șapte capitole sunt dedicate analizei amănunțite a diferitelor scheme explicative obiective. Ultimul capitol al părții I abordează o problemă ramasă deschisă la nivelul diferitelor scheme explicative de tip obiectiv: care este rolul conștiinței în explicarea fenomenelor sociale? putem atribui conștiinței, alături de factorii obiectivi, o contribuție explicativă independentă? și dacă da, în ce ar putea consta aceasta?

Explicația obiectivă apare în două variante distincte: modelul cauzal și modelul sistemic. Cauzalitatea reprezintă schema explicativă cea mai simplă, dezvoltată cu succes, în științele naturii, și pentru care sociologia a manifestat de la început o atracție deosebită. Multe dintre explicațiile pe care le găsim în sociologia actuală sunt de tip cauzal. Alături și, cel mai adesea, în mod paralel cu explicația cauzală s-a dezvoltat și un tip specific de explicație pentru științele social-umane (nu exclusiv, însă, deoarece îl găsim utilizat tot mai frecvent și în științele naturii, în biologie în mod special): explicația sistemică. Două variante fundamentale ale modelului sistemic sunt explorate pe larg: modelul funcțional și modelul structural. O atenție specială este acordată relației dintre modelul cauzal și modelul sistemic de explicație, considerate nu ca opuse, și nici macar complementare, ci ca integrându-se într-o explicație mai generală.

A. MODELUL CAUZAL

Capitolul I – EXPLICAȚIA CAUZALĂ

Explicația cauzală joacă în toate științele incluse în sociologie un rol fundamental. Ea pare a fi o schema explicativă universală, folosită, în toate disciplinele științifice, pentru explicarea oricărui fenomen. Unii consideră cauzalitatea a fi schema explicativă elementară, toate celelalte scheme explicative (funcțională, structurală etc.) fiind forme complexe, compuse, la rândul lor, din mai multe relații cauzale, în consecință reducibile la cauzalitate (Ar. Stinchcomb, 1968)². Alții consideră că nu toate tipurile de explicație științifică sunt reducibile la cauzalitate, existând și explicații noncauzale (E. Nagel, 1961, A. Japlan, 1965). În această lucrare analiza se va concentra asupra caracterului distinctiv, fără a intra în discuții asupra reducibilității lor la cauzalitate.

Cauzalitatea a prezentat de la început pentru sociolog o atracție deosebită. Ea promitea eliminarea explicației superficiale a fenomenelor sociale prin conștiința agenților sociali, punerea și a acestei discipline pe baze științifice solide, productive. Cauzalitatea pare a oferi o relație simplă de determinare: un fapt social trebuie explicat printr-un alt fapt social care îi este cauza (E. Durkheim, 1974). Dezvoltarea cercetării sociologice a demonstrat însă că spatele simplității aparente a relațiilor cauzale, formularea acestora ridică probleme deosebit de complexe. Capitolul de față și cel următor sunt dedicate nu atât discutării aspectelor generale ale cauzalității care poate fi găsită în multe lucrări de

² Pentru a ușura lectura textului, trimiterea bibliografică vor fi date în următorul mod. Există indicat în paranteză, numele autorului și anul ediției utilizate, titlul lucrării putând fi găsit în lista bibliografică de la sfârșitul cărții. Dacă referința este făcută la o pagină anume, atunci, după anul ediției, va fi indicată și pagina.

epistemologie, sociologica (de exemplu H.L. Costner si R.K. Like, 1964, H. Blalock, 1964, J. Gibbs, 1972, M. Achim, 1973), ci modului in care aceasta schema explicativa este utilizata efectiv in practica sociologica actuala, problemelor si dificultatilor pe care utilizarea ei le are de infruntat.

STRUCTURA EXPLICATIEI CAUZALE

Desi conceptul de cauzalitate pare a fi unul dintre cele mai simple si mai clare, definirea sa nu este, totusi lipsita de controverse. Deoarece discutia diferitelor definitii propuse nu este importanta pentru obiectivele analizei noastre, voi porni de la o definitie mai simpla a cauzalitatii care pare sa intruneasca un consens destul de larg: cauzalitatea reprezinta o relatie intre doua fenomene caracterizata prin aceea ca unul dintre ele il produce pe celalalt. Primul fenomen, cel care produce si care, in consecinta il explica pe celalalt este cauza; fenomenul produs este efectul. Relatia cauzala poate fi figurata in urmatorul fel:

$$C \rightarrow E$$

unde C = cauza, E = efectul si $\rightarrow$ indica procesul de producere a fenomenului efect de catre fenomenul cauza. Ideea de cauzalitate se fundeaza pe postularea unui proces ontologic de "producere" a unui fenomen de catre altul. Avem o relatie cauzala doar atunci cand putem fi siguri ca fenomenul considerat a fi cauza reprezinta factorul activ, responsabil de producerea fenomenului considerat efect. Cauzalitatea exprima o relatie universala si necesara in forma de lege. Ea afirma ca ori de cate ori va exista un anumit fenomen-cauza, va aparea in mod necesar (daca alti factori perturbatori sunt exclusi) si fenomenul-efect.

Mai intai cateva exemple de enunturi cauzale in sociologie.

Legea productivitate / stratificare sociala. Stratificarea sociala este determinata de nivelul productivitatii muncii: la un nivel scazut de productivitate, care asigura simpla supraviegtare, societatea va fi nestratificata (egalitara); o productivitate a muncii superioara nivelului simplei supravietuiri, dar nu mai mica decat cea necesara satisfacerii integrale a tuturor necesitatilor ("raritate"), va produce societati stratificate (neegalitare); o productivitate capabila sa asigure satisfacerea integrala a tuturor necesitatilor ("abundenta") va genera o societate nestratificata (egalitara) (K. Marx, 1967, F. Engels, 1967).

Legea amenintare / coeziune. Amenintarea externa produce o crestere a coeziunii interne a grupurilor sociale (L. Coser, 1955).

Legea ierarhie / diferentiere a satisfactiei muncii. Pozitia ierarhica intr-o intreprindere este un factor determinant al variatiei satisfactiei muncii. Spre varful ierarhiei, satisfactia muncii creste, spre baza ierarhiei, ea scade (A. Tannenbaum si colab. 1974).

Orice explicatie cauzala este compusa din doua elemente distincte: un *enunt cauzal* si un *model explicativ* al procesului de producere a efectului de catre cauza.

Enuntul cauzal stabileste sub forma unei relatii universale si necesare sub forma de lege deci, dependenta unui fenomen (efectul) de un alt fenomen (cauza): "Ori de cate ori C atunci si E" sau "C este cauza lui E". Empiric, enuntul cauzal ia forma unui enunt de covariatie: variatia lui C este insotita de variatia lui E. Covariatia poate fi discreta: diferitele stari distincte ale lui C sunt insotite de stari distincte ale lui E. Este cazul legii productivitate / stratificare sociala: productivitatii la nivelul de subzistenta ii corespunde o societate egalitara; raritatii, o societate inegala; abundentei, o societate egalitara. Covariatia poate fi si continua, cantitativa: cu cat mai mare C, cu atat mai mare E. Legea ierarhie / diferentiere a satisfactiei muncii este de acest tip. Astfel o cercetare empirica poate determina existenta intr-un esantion de intreprinderi, a unei corelatii de, sa zicem +5,5 intre pozitia ierarhica si satisfactia in munca.

Enuntul cauzal are functia de a explica si prevedea fenomenele individuale. De ce societatea X este stratificata? Pentru ca ea sa caracterizeaza printr-un anumit nivel al productivitatii muncii. Cum va fi societatea Y? Ea va fi stratificata sau nestratificata, in functie de nivelul de productivitate a muncii pe care il va atinge.

Modelul explicativ. Enuntul cauzal are el insusi nevoie de explicatie. El afirma doar ca C este cauza lui E, raspunzand astfel la intrebarea “de ce E?” – “pentru ca C”. El nu ofera insa nici o explicatie procesului prin care C il produce pe E. Doar stiind CUM se produce un efect, putem sti DE CE el este cauzat de un fenomen anume. Este necesar, deci sa distingem explicatia unui fenomen (“De ce E?”), de explicarea unei legi cauzale (“De ce C este cauza lui E?” sau “Cum C produce E?”). La aceasta ultima intrebare raspunde modelul explicativ al procesului de productie cauzala. Legile cauzale enuntate mai inainte nu sunt complete din acest punct de vedere. Ele sunt doar enunturi cauzale. Pentru a fi complete trebuie sa le asociem cate un model explicativ care sa evidentieze *mecanismele* producerii cauzale: de ce si cum nivelul de productivitate a muncii creeaza egalitate sau inegalitate sociala? de ce si cum aparitia unei amenintari externe creste coeziunea grupurilor sociale? de ce si cum pozitia ierarhica influenteaza nivelul de satisfactie a muncii. Prin modelul explicativ, legea cauzala se integreaza intr-un corp teoretic mai general.

Functiile modelului explicativ. In procesul de constituire si verificare a ipotezelor cauzale, modelul teoretic explicativ al acestora nu reprezinta un simplu lux ci un element vital, indispensabil. El are multiple functii.

- *Functie euristica.* Pornind de la cunostintele acumulate se pot face ipoteze asupra unor posibile relatii cauzale. Legea ierarhie / diferentiere a satisfactiei muncii este o buna ilustrare. Ea a fost formulata ca ipoteza pe baza imaginarii unui model teoretic al relatiei de asociere intre pozitia ierarhica si nivelul de satisfactie a muncii. Organizarea ierarhica se caracterizeaza printr-o distributie inegala, de-a lungul ierarhiei, a 1) puterii si influentei sociale, 2) statutului si prestigiului social, 3) beneficiilor si recompenselor 4) tipului insusi de munca - activitatile de conducere sunt mai calificate, mai variate, mai stimulative, antreneaza un grad mai ridicat de creativitate si responsabilitate decat activitatile de executie. Toate aceste caracteristici reprezinta insa surse importante ale satisfactiei muncii. Putem, deci presupune rezonabil ca pe masura ce urmam spre varful ierarhiei unei intreprinderi, sursele de satisfactie, se vor multiplica mai rapid decat cele de insatisfactie. Ciclul de cristalizare a unei legi cauzale ar putea fi urmatorul: ANALIZA TEORETICA (Model explicativ ipotetic al procesului de productie) - IPOTEZA DE RELATIE CAUZALA - VERIFICARE EMPIRICA A IPOTEZEI CAUZALE - LEGEA CAUZALA.

- *Garantie a generalitatii relatiei cauzale cat si a caracterului ei de lege.* O regularitate empirica constata intr-un anumit context poate disparea cu desavarsire intr-un alt context. Modelul explicativ ne ofera o baza pentru a presupune ca o asemenea regularitate este mai generala, independenta de un context particular. Daca gasim ca in intreprinderile dintr-o anumita tara sau dintr-un grup de tari exista o corelatie empirica clara intr-o pozitie ierarhica si gradul de satisfactie a muncii, nu avem inca nici o garantie ca o asemenea relatie este inevitabila. Ramane deschisa intrebarea daca nu poate fi imaginat un tip de organizare ierarhica asociat cu un nivel de satisfactie a muncii omogen si ridicat pentru toti participantii, indiferent de pozitia lor ierarhica sau, in mod inevitabil, ierarhica produce diferentieri in nivelul de satisfactie. Analiza mecanismelor prin care ierarhia produce diferentieri in satisfactie este de natura sa ne lamureasca daca relatia examinata este sau nu valabila pentru orice tip de ierarhie; in ce conditii ierarhia nu ar mai genera diferentieri in satisfactie. Legea productivitate / stratificare sociala ne ofera o exemplificare care excelenta a acestei functii. Ea face predictia ca orice societate caracterizata prin

raritatea produselor va fi bazata pe inegalitate. Empiric, nu avem motive sa ne indoim de justetea acestei predictii. Chiar unele societati socialiste care au incercat sa instaureze, in ciuda raritatii, o egalitate deplina nu au reusit. Si totusi poate persista un semn de intrebare in legatura cu o asemenea posibilitate. In lucrarile lor, Marx si Engels au adus o serie de argumente teoretice in legatura cu aceasta relatie cauzala, fara insa a elabora un model explicativ satisfacator. Nu avem inca argumente solide care sa excluda posibilitatea unui mod de organizare sociala in care egalitatea sa coexiste cu raritatea. Modelul explicativ ne poate deci oferi o garantie suplimentara ca o regularitate empirica oarecare nu este doar locala, ci universala.

- *Contributie la precizarea relatiei cauzale.* Legile exprima relatii nu intre fenomene complexe, ci intre caracteristici abstracte ale acestora. O teorie asupra mecanismului producerii face posibila formularea cu claritate atat a entitatilor abstracte care sunt legate cauzal, cat si precizarea conditiilor in care o relatie cauzala poate exista. Insa unele societati putem gasi o relatie empirica intre rasa si criminalitate. Putem, pe aceasta baza sa formulam o lege de tipul “rasa este o cauza a criminalitatii”? Daca empiric o asemenea formulare ar putea obtine un anumit suport, teoretic stim deja ca ea este absolut eronata. O caracteristica genetica nu poate fi considerata a fi cauza unui comportament social de tipul criminalitatii decat poate in mod exceptional. Cauza criminalitatii trebuie cautata intr-o serie de conditii sociale care, la randul lor, sunt asociate in unele tari cu rasa. Relatia empirica invocata aici nu reprezinta deci o relatie intre rasa si criminalitate, ci intre conditiile economice si sociale (asociate frecvent cu rasa) si criminalitate. Regularitatile empirice nu pot fi considerate din acest motiv, decat cu multa prudenta ca legi ipotetice. Modelul explicativ nu va ajuta sa precizam entitatile abstracte din aluatul inform al relatiilor empirice.

- *Verificarea ipotezelor cauzale.* Existenta unui model explicativ plauzibil poate fi considerata drept o prima verificare a unui enunt cauzal, conferind acestuia statutul unei ipoteze solide. Analiza teoretica selecteaza din multimea ipotezelor rivale pe acelea care par mai plauzibile, propunandu-le verificari empirice. Mai mult, verificarea empirica nu este nici ea absoluta. Analiza teoretica poate preciza conditiile in care regularitatea empirica constatata este posibil sa nu mai fie valabila. Modelul explicativ constituie, deci atat un prim test al ipotezelor cauzale, cat si un complement al verificarii empirice, o parte esentiala a sistemului de testare finala. Analizand mobilitatea sociala si factorii sai. O.D. Duncan, D. Featherman si B. Duncan, (1972) isi pun, printre altele si urmatoarea intrebare: mediul de provenienta al persoanei influenteaza mai mult aspiratiile de pozitie sociala sau pozitia sociala efectiv obtinuta? La aceasta intrebare este greu de dat, la nivelul cunostintelor actuale, un raspuns. Se pot formula ipoteze teoretice care sa sustina atat o alternativa (aspiratiile sunt mai puternic determinate), cat si cealalta (pozitie sociala efectiva este mai puternic determinata). In aceste conditii analiza empirica reprezinta un test cu capacitatea de a selecta ipoteza corecta dintre ipotezele rivale egal plauzibile teoretic. Datele empirice obtinute de cercetatorii americani sustin cea de a doua ipoteza: pozitia sociala reala a persoanelor este mai puternic influentata de mediul de provenienta decat aspiratiile referitoare la pozitia sociala. Astfel, coeficientul de regresie al profesiei tatalui (indicator al mediului de provenienta) este in cazul ocupatiei actuale a copiilor de .32, pe cand in cazul aspiratiilor lor profesionale de .23. Verificarea empirica confera ipotezei selectate un plus de plauzibilitate, slabind sansele ipotezei rivale. Este clar insa ca nici verificarea empirica nu confera certitudine absoluta, ci produce doar o ipoteza mai puternica. Nu avem astfel nici o garantie ca in toate societatile aceasta ipoteza este cea mai corecta. O analiza teoretica ne poate duce, dimpotriva la ipoteza ca in societatile in care se duce o politica activa de egalizare a sanselor (de exemplu, in societatile socialiste), ipoteza opusa va fi mai probabila; mediul de provenienta determina intr-o masura mai mare

aspiratiile decat pozitia reala obtinuta. Desigur o asemenea ipoteza ar trebui si ea sa fie verificata empiric.

Verificarea empirica este in mod special importanta in primele faze ale dezvoltarii stiintifice sociale, caracterizate printr-un corp teoretic amorf, in care formularile vagi si imprecise se amesteca cu prejudecati. Verificarea empirica a diferitelor ipoteze ce par plauzibile rezonabile curata terenul teoretic, eliminand cele mai multe dintre presupozitiile eronate si intarind rivalele lor.

DIFICULTATILE STABILIRII CAUZALITATII

Practica sociologica a scos la iveala faptul ca explicatia cauzala, atat de simplu de manuit la prima vedere, ridica in fapt o multime de dificultati. Cele mai importante mi se par a fi urmatoarele:

1. Problema sensului cauzarii. Daca inregistram o covariatie empirica a doua variabile (fenomene) putem presupune ca suntem in fata unei posibile relatii cauzale.

Pentru a stabili insa sensul cauzarii (care dintre cele doua fenomene este cauza si care efectul), nu este insa suficienta simpla inregistrare a covariatiei. Astfel, multe cercetari au inregistrat corelatii pozitive semnificative intre satisfactia muncii si performanta. Satisfactia muncii este cauza performantei sau, invers, performanta este cauza satisfactiei? Cercetarile empirice din sociologie s-au izbit de la inceput de aceasta dificultate. Cele mai importante procedee de determinare a sensului cauzarii utilizate in practica sociologica sunt urmatoarele:

- *Stabilirea succesiunii.* Relatia cauzala este in mod necesar temporala. Cele doua fenomene - cauza si efectul - sunt in mod necesar decalate in timp: cauza precede efectul. Aceasta caracteristica decurge logic din insasi definirea relatiei de cauzalitate ca un proces de producere a efectului de catre cauza. Ca orice proces real, si acesta se desfasoara in timp, are nevoie de o anumita perioada de timp. Pornind de la aceasta proprietate, putem considera ca daca avem o relatie de covariatie, despre care avem temeiuri sa presupunem ca este o relatie cauzala, fenomenul anterior este cauza, iar cel posterior, efectul.

Cel mai adesea insa, pentru sociolog este greu, daca nu chiar imposibil sa determine cu claritate succesiunea temporala. In multe situatii avem de-a face cu procese sociale de lunga durata, in care cauza coexista cu efectul. Masurarea facuta la un moment dat nu poate detecta nici un fel de decalaj in timp.

- *Presupunerea unui proces de producere.* Daca putem imagina un proces plauzibil de producere a variatiei unui fenomen de catre un altul, acest lucru reprezinta o garantie relativa pentru adoptarea unui sens al cauzarii. Sa reluam exemplul relatiei dintre satisfactia muncii si performanta. Masurarea empirica nu este capabila sa determine de regula aici, o secventa temporara. Orientarea relatiilor umane a avansat un model explicativ plauzibil al procedurii performantelor de catre satisfactie: insatisfactia este un demotivator, genereaza atitudini negative fata de munca, satisfactia dimpotriva motiveaza performanta creeaza o atitudine pozitiva fata de munca, sustine asumarea de responsabilitati. Daca vrem, deci, sa crestem performanta, trebuie sa actionam asupra satisfactiei in munca, unul dintre determinantii sai cauzali. Curand insa s-a observat ca se poate imagina si un mecanism de producere in sens contrar, tot atat de plauzibil ca primul: performantele ridicate sunt asociate cu recompense atat economice, cat si socialmorale, care, la randul lor, sunt responsabile de nivelul de satisfactie a muncii. Putem deci presupune in mod rezonabil ca performantele sunt cauza nivelului de satisfacere a muncii. Ambele modele explicative ale procesului de cauzare sunt inalt plauzibile incat, principial, trebuie sa acceptam existenta ambelor sensuri de cauzare, intr-o relatie circulara de determinare reciproca: satisfactia

muncii este o sursa cauzala a performantei, dar totodata si performanta reprezinta o sursa cauzala a satisfactiei. Putem insa presupune ca, in anumite conditii care urmeaza a fi specificate, un sens este mai puternic decat celalalt.

In stiinta apar, adesea, asemenea rasturnari spectaculoase in ceea ce priveste sensul cauzarii. In traditia psihologica si sociologica se postula ca de la sine inteles o relatie cauzala intre atitudini si comportament. Empiric exista o corelatie ridicata intre aceste doua variabile. Sensul cauzarii parea evident: atitudinile determina comportamentul. Si aici insa stabilirea empirica a succesiunii este dificila, daca nu imposibila, intrucat atitudinile si comportamentele nu sunt evenimente discrete, ci procese care se pierd in trecut, fiind, practic imposibil a se stabili un punct absolut de pornire. Teoretic, atitudinile preau a fi anterioare si independente in raport cu comportamentul. O serie de abordari mai noi – behaviorismul, teoria disonantei – au pus insa in discutie acest sens al determinarii. Primul model explicativ presupune un subiect rational: el mai intai analizeaza situatia, isi stabileste preferintele si apoi se comporta in conformitate cu acestea. Atitudinile cauzeaza comportamentul, iar nu invers. De exemplu, sa analizam actul cumpararii. Consumatorul compara mai intai produsele disponibile, le evalueaza in raport cu necesitatile si gusturile sale, elaborandu-si astfel, un set de preferinte. Actul alegerii (cumpararea) reprezinta un efect al preferintelor deja cristalizate. Cumparatorul cumpara ceea ce prefera. Teoria disonantei sugereaza insa un model explicativ alternativ al cauzarii, care ar putea fi formulat astfel: cumparatorul prefera ceea ce cumpara.

Comportamentul precede si modeleaza atitudinea (preferintele).

Subiectul este aici nu rational, ci *rationalizator*. Explicatia este urmatoarea: personalitatea umana are o tendinta naturala spre coerenta interioara: catre realizarea unei consonante, intre elementele sale, atitudini, credinte, comportamente. Comportamentul o data facut nu mai poate fi de cele mai multe ori modificat in acord cu atitudinile si credintele. Acestea din urma pot fi insa modificate in acord cu comportamentul. O asemenea presupozitie nu este lipsita de suport empiric. Experimental au fost distinse preferintele inainte de cumparare, cumpararea efectiva si preferintele dupa cumparare. Preferintele anterioare cumpararii se dovedesc a fi mai vagi, mai putin cristalizate decat preferintele exprimate dupa actul cumpararii, care sunt mai structurate si mai stabile. Totodata, preferintele anterioare cumpararii prezic mai slab alegerea propriu-zisa, decat alegerea prezice preferintele cristalizate posterior acesteia. Preferinta apare, in acest caz, mai mult ca o justificare a cumpararii, un efect decat o cauza (P.P. Secord si C.W. Bachman, 1964).

- *Independenta teoretica*. Atunci cand nu putem face presupozitii rezonabile nici asupra succesiunii si nici asupra procesului de productie, putem incerca sa recurgem la un test mai primitiv al sensului cauzarii: testul independentei. Vom incerca sa identificam, in cuplul de variabile corelate, pe aceea care pare a fi independenta in raport cu cealalta.

In sociologia organizatiilor, diferitele cercetari empirice au pus in evidenta o corelatie empirica semnificativa intre stilul de conducere la nivelurile superioare ale organizatiilor si stilul de conducere de la nivelurile interioare. Presupunand ca aceasta corelatie exprima o relatie cauzala despre ale carei mecanisme nu putem face presupozitii rezonabile, putem totusi emite o ipoteza destul de sigura cu privire la independenta / dependenta reciproca a celor doua variabile. Stilul de conducere al directiei intreprinderii poate fi presupus a fi independent in raport cu stilul de conducere de la nivelurile inferioare. Si, pe aceasta baza, putem accepta ca mai plauzibila ipoteza ca primul este cauza celui din urma.

Intr-o cercetare asupra calitatii vietii, se determina o corelatie intre venitul economic si atitudinea optimista / pesimista asupra viitorului. Desi este destul de greu a face presupozitii asupra mecanismelor prin care nivelul veniturilor influenteaza optimismul /

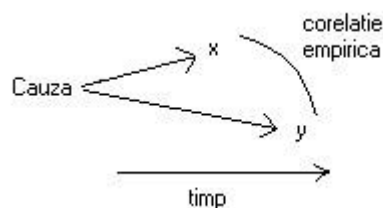
pesimismul in ceea ce priveste viitorul, este clar ca prima este o variabila independenta in raport cu ultima. Este deci rezonabil sa presupunem venitul a fi cauza in aceasta relatie.

2. **Problema duratei si a distantei.** J. Gibbs (1972) aduce in discutie o dificultate stabila a postularii unei relatii cauzale, izvorata din precizarea duratei. Cauzalitatea presupune un decalaj temporal: efectul trebuie sa apara dupa o perioada de timp de la aparitia cauzei. Problema este insa cat de mare poate fi decalajul temporal dintre cauza si efect. Din definitia cauzalitatii nu putem deriva o specificare prea clara: el trebuie sa fie mai mare ca zero si mai mic decat infinitul. Poate fi el insa oricat de mare? Are vreun sens o relatie cauzala intre doua evenimente inalt corelate empiric, dar separate de o perioada foarte mare de timp? J. Gibbs, foloseste aceasta dificultate pentru a sustine ca relatia de cauzalitate este o idee confuza, care ar trebui eliminata de stiinta. La dificultatea duratei se poate adauga si dificultatea distantei. Efectul este separat de cauza si spatial. Poate fi el insa oferit de departat de aceasta? Nici limitele de distanta nu pot fi derivate din definirea cauzalitatii. Dificultatea precizarii duratei si a distantei poate fi totusi eliminata prin presupozitiile care decurg in modelul explicativ al procesului de producere cauzala. Din mecanismele acestuia pot fi derivate presupozitii in legatura cu distantele spatiale si temporale care pot sustine o relatie cauzala.

3. **Problema cauzelor aparente.** Introducerea legilor cauzale din regularitati empirice poate duce adesea la imaginarea de cauze false, aparente.

Relatia clasa sociala - natalitate (Ar. Stinchcomb, 1968). Analizele intreprinse in SUA au fost scos in evidenta o relatie clara de covariatie intre clasa sociala si natalitate. Clasele sociale mai sarace prezinta o natalitate semnificativ mai ridicata decat clasele mai bogate. Putem, pe aceasta baza, sa consideram clasa sociala o cauza a natalitatii? Stinchcomb argumenteaza ca o asemenea presupozitie, care adesea a fost facuta, este falsa. In realitate, nu clasa sociala, ci mediul urban / rural de provenienta este cauza care se ascunde in spatele clasei sociale. Controland mediul de provenienta, clasa sociala nu mai apare asociata cu variatii ale natalitatii. Ceea ce a indus in eroare este faptul ca in clasele sarace, o proportie mult mai mare de persoane provin din mediul rural decat in cazul claselor bogate. Dupa cum se poate observa, relatia adevarata de cauzalitate a fost stabilita in acest caz pe baze strict empirice. Ea nu ofera, in consecinta, nici o garantie ca in alte societati clasa sociala nu este in mod efectiv un factor determinant al natalitatii.

Relatia caracteristici personale - saracie. De multe ori presupunerea unor cauze eronate nu se datoreaza in primul rand unor relatii empirice care pot induce in eroare, ci ideologiei, prejudecatilor colective care se sprijina pe unele evidente empirice, dar tendentios interpretate. T. Burns (1970) ofera un exemplu clar din acest punct de vedere. Teoria saraciei, curenta la inceputul secolului in Anglia, parte a ideologiei burgheze traditionale, afirma ca aceasta este cauzata de deficiente personale, morale, caracteriale. Rowntree a intreprins cercetari amanuntite timp de cativa ani si a demonstrat ca marea majoritate a familiilor din Anglia care traiau in saracie nu traiau astfel din cauza unor caracteristici personale, ei datorita lipsei de mijloace de a controla imprejurarile de viata. Caracteristicile individuale sunt ele insele produse ale conditiilor sociale.

Grafic 1.1 Corelatie intre doua fenomene decalate in timp, care nu exprima o relatie cauzala.

Exemplele acestea scot in evidenta, o structura mai generala care poate produce presupozitii. O corelatie ridicata intre doua fenomene nu reprezinta prin ea insasi o garantie a cauzalitatii. In realitate, cele doua fenomene pot fi efecte independente ale aceleasi cauze.

Exista aici o lectie foarte importanta care trebuie retinuta. Avertismentul lui David Hume de a nu trece de la *post hoc* (dupa aceea) la *propter hoc* (din cauza aceea) este, in sociologie deosebit de actual, datorita complexitatii fenomenelor sociale. O regularitate empirica, oricat de puternica ar fi ea, nu poate fi inca expresia unei legi cauzale daca nu este valida si teoretic, prin asocierea unei explicatii a procesului de producere. In lipsa acesteia ea poate ramane o simpla curiozitate. Sa ne gandim la corelatia descoperita de R. Durkheim (1960): in perioadele de avant economic numarul sinuciderilor creste. O asemenea relatie, surprinzatoare pentru bunul simt, ar fi parut un efect straniu si accidental al cine stie carei combinatii de factori, daca sociologul francez nu i-ar fi asociat o teorie care explica mecanismul producerii sale. Dezvoltarea economica duce la o crestere mult mai rapida a nivelului de aspiratii si deci la o crestere a decalajului dintre aspiratii si posibilitati, iar acesta explica cresterea numarului de sinucideri.

4. **Riscul de a fi corect din ratiuni false.** Pentru a ilustra acest risc al explicatiei cauzale voi utiliza doua exemple oferite de M. Rosenberg (1968). In secolul trecut, in unele comunitati americane circula ideea ca a purta la gat o pungulita cu amfetamina este o buna paza impotriva racelii. Se presupune ca mirosul de amfetamina are o actiune curativa (cauza). Empiric, corelatia dintre acele doua fenomene - purtarea panglicutei si evitarea racelii - era destul de clara. Ulterior s-a constatat ca desi corelatia era corecta, presupozitia asupra procesului cauzal era falsa. Amfetamina nu are nici o actiune curativa. Prin mirosul sau respingator inasa ea tine oamenii la distanta, scazand riscul contaminarii.

In ciuda analizelor psihanalitice s-a emis ipoteza conform careia copiii din clasele avute au o imagine de sine semnificativ mai pozitiva decat copiii de clasele sarace. Explicatia producerii acestui efect era urmatoarea: clasele sociale sunt asociate cu practici educative distincte. Astfel, tatii din clasele avute sunt mai apropiati de copiii lor decat tatii din clasele sarace. Conform psihanalizei, o atitudine mai apropiata din partea tatalui este cauza unei imagini de sine mai bune la copil. Empiric, relatia dintre clasa sociala si atitudinea fata de sine s-a dovedit conforma cu ipoteza. Si totusi o serie de studii ulterioare au dovedit ca explicatia cauzala a acestei relatii era alta. Avand un statut social mai ridicat, atitudinea celorlalti fata de copii va fi de la inceput mai favorabila si, deci, si imaginea de sine va fi mai buna. Si intr-adevar, analizand variatia practicilor educative in interiorul aceleiasi clase (controland, deci, clasa sociala), efectul dispare: practicile educative nu mai coreleaza cu imaginea de sine.

In ambele exemple s-a pornit de la o presupozitie falsa asupra cauzelor, precizandu-se inasa corect o corelatie empirica. Analizele ulterioare au scos in evidenta inasa ca explicatia cauzala a regularitatii empirice este in realitate alta. Acest risc de a fi corect din ratiuni false evidentiaza diferenta dintre relatiile empirice si interpretarile lor cauzale. O ipoteza nu este definitiv validata doar daca predictiile sale empirice sunt confirmate.

5. **Problema numarului.** Pentru sociologie, una dintre cele mai dificile probleme este aceea a numarului faptelor pe care ea isi construiesc teoriile. Atat pentru elaborarea ipotezelor, cat mai ales pentru verificarea acestora, este nevoie de un numar suficient de mare de cazuri. In multe situatii inasa (lucru variabil in mod special in privinta fenomenelor macrosociale), sociologul dispune de un numar redus de cazuri. Aceasta face dificila separarea accidentalului, intamplatorului de ceea ce este general necesar. Problema numarului este agravata aici de alte doua probleme: a interdependentei si a interactiunii.

6. **Problema interdependentei.** Pentru a fi semnificative faptele trebuie sa fie reciproc independente. Ne intereseaza, de exemplu modelul general al industrializarii in

primele faze ale revolutiei industriale. Pentru aceasta dispunem de un numar relativ restrans de tari - Anglia, Franta, Germania, S.U.A. si alte cateva. Restul tarilor s-au industrializat mai tarziu sau sunt pe cale de a se industrializa in prezent, dispunand in consecinta de niveluri de acumulari stiintifice si tehnologice diferite. Numarul tarilor industrializate in primele faze ale revolutiei industriale ar fi, poate, suficient pentru a desprinde caracteristicile generale, necesare, de cele particulare, produse de conditii si optiuni concrete. Numai ca aceste tari nu au evoluat independent, ci independent. Pe langa o serie de particularitati, datorita interactiunilor dintre ele, au elaborat un model comun tehnologic si social, putand fi considerate astfel a fi doar un singur caz. Tarile care actualmente se industrializeaza se influenteaza si ele reciproc in strategiile pe care le adopta. In plus ele sunt influentate si de modelul de industrializare din tarile capitaliste dezvoltate. Lumea actuala nu este, deci, compusa din colectivitati care evolueaza independent, ci interdependent. Interdependenta limiteaza insa dramatic variatia naturala a fenomenelor sociale, restrangand astfel baza empirica a sociologiei. Interdependenta fenomenelor sociale lasa nedecisa intrebarea daca particularitatile lor reprezinta caracteristici generale sau caracteristici accidentale, difuzate de la unul la celalalt.

7. **Problema interactiunii.** O lege pune in evidenta o relatie simpla intre doua sau mai multe fenomene, facand abstractie de interferentele altor relatii. Formularea legilor idealizeaza situatiile, le purifica de interactiunile exterioare, accidentale. Ele retin relatiile "asa cum s-ar intampla" daca alti factori exteriori nu ar interveni. In realitatea fizica, problema interactiunii nu este de regula insolvabila. Multiplele interferente care pot bloca sau deturna un proces cauzal reprezinta insa o problema de principiu pentru sociologie. Mai mult ca oriunde, datorita interactiunii intense, legile in sociologie au o valabilitate tendentiala. Datorita acestor interactiuni, chiar daca ipotezele sunt corecte, imaginea empirica poate fi confuza. Pentru a realiza o verificare empirica eficace a ipotezelor cauzale este deci nevoie de a controla intr-un fel sau altul interventia factorilor exteriori relatiei investigate. In stiintele naturii, factorii exteriori sunt controlati in primul rand prin tehnicile experimentale. Acestea pot organiza situatia empirica in asa fel incat influenta diferitilor factori exteriori sa poata fi eliminata sau cel putin discriminata de procesul cauzal urmarit. In sociologie, experimentarea este extrem de dificila. Mai ales cand este vorba de macrofenomene, ea devine practic imposibila. Din acest motiv sociologia s-a aflat in situatia de a dezvolta tehnici non-experimentale de control al influentelor factorilor exteriori. Analiza statistica a unui numar mare de cazuri ofera o asemenea posibilitate. Una dintre legile fundamentale ale statisticii este ca daca avem un numar suficient de mare de fenomene observate, influenta factorilor accidentali se compenseaza reciproc, iesind in evidenta tendintele necesare. Numai ca, destul de des, sociologul nu poate dispune de un numar suficient de mare de fenomene independente. Suntem aici in prezenta unei limite de principiu a analizei sociologice. Gradul ridicat al interactiunii presupunand un numar mare de cazuri indisponibile agraveaza dificultatea generata de numarul principal redus de fapte de care sociologul dispune.

8. **Variatia contextuala a cauzalitatii.** Fizicianul se asteapta ca o relatie empirica oarecare sa fie de regula invariabila in raport cu spatiul si timpul; aceeasi pe continentul american si pe cel asiatic; aceeasi in prezent ca si acum 2000 de ani sau peste 2000 de ani. Sociologul nu mai poate face automat o asemenea presupozitie. Stabilite cu mare migala aici si acum regularitatile empirice se pulverizeaza daca trecem intr-o alta societate sau daca un parametru structural al perspectivei societatii se modifica. Realitatea fizica este relativ omogena. In contrast, realitatea sociala are un caracter puternic variabil. Ea nu mai este omogena, in spatiu si timp. Structura globala a unei societati influenteaza puternic relatiile dintre toate fenomenele sociale, putand sa le confere orientari diferite. Din acest motiv, pentru cercetator ar fi extrem de riscant sa generalizeze la toate societatile

procese cauzale pe care le-a identificat într-un anumit tip de societate. Ceea ce într-un context reprezintă o cauză, în altul poate înceta să mai fie. Acesta este, de altfel punctul de vedere al lui Marx. Cu greu putem găsi legi sociale universale. Fiecare tip de organizare socială are propriile sale legi. Același punct de vedere îl susține și Galtung (1977) când, împotriva fetisizării legilor sociale, argumentează că acestea ar trebui privite mai mult la "legi de cauciuc". Ceea ce într-un mod de organizare socială poate reprezenta o necesitate inexorabilă într-un mod alternativ de organizare poate deveni o tendință evitabilă.

Psihanaliza în varianta sa clasică freudistă acordă sexualității un rol central în explicarea întregii dinamici psihice. În mod special bolile psihice se presupunea a-și avea originea în traumatisme în sfera vieții sexuale. O asemenea presupunere pare, pentru omul actual, destul de bizară. Este necesar însă să ne situăm în evaluarea psihanalizei și într-o perspectivă istorică. Societatea europeană de la începutul secolului, caracterizată prin numeroase restricții ale sexualității, oferea teoriei lui Freud un anumit suport empiric. Dacă într-o societate care practica un control sever al sexualității, traumele din această sferă pot explica într-o mare măsură psihopatologiile, în alte societăți, caracterizate prin mult mai puține ingradiri ale sexualității, această sferă va avea un rol sensibil mai redus în producerea bolilor mentale (M. Harris, 1968).

În 1938, un grup condus de K. Lewin (R.K. White și R. Lippitt, 1960) a imaginat un experiment celebru asupra consecințelor stilurilor de conducere. Experimentul a probat cu claritate că stilul de conducere democrat are o serie de consecințe sociale și umane net superioare față de stilul autoritar. Una dintre criticile aduse acestui experiment se referea la influența factorului cultural. Copii americani, cu care experimentul a fost realizat, supuși unui proces educativ mai democratic, este firesc să reacționeze pozitiv la o conducere democratică și negativ la una autoritară. În același mod ne așteptăm să reacționeze însă și membrii unei colectivități caracterizate printr-o cultură autoritară? Pentru a răspunde la această întrebare, experimentul a fost replicat cu grupuri de copii din India, țară caracterizată printr-o cultură tradițională puternic orientată autoritar (R. Mead 1971). Rezultatele au fost diferite. Alte regularități empirice au apărut. Stilul de conducere autoritar a funcționat mai eficient decât cel democrat, acesta din urmă prezentând o serie de incongruențe cu așteptările culturale cristalizate ale copiilor.

Studiile americane asupra mobilității sociale ne oferă un alt exemplu de variație contextuală a cauzalității. Efortul specialiștilor americani s-a concentrat pe determinarea contribuției pe care diferiți factori - profesia părinților, nivelul școlar, reușita școlară, vârsta la care a avut loc căsătoria, numărul de copii, gradul de inteligență etc. - o aduc în explicarea poziției sociale dobândite. Rezultatele sunt însă foarte fragile din punctul de vedere al generalității lor. Contribuția diferiților factori la explicarea statutului social actual al persoanelor ne așteptăm să varieze substanțial de la societate la societate. Ea poate să înceteze să mai fie valabilă chiar și pentru societatea americană într-o altă perioadă de timp. Această configurație a cauzării variază chiar în cadrul societății americane actuale, de la un grup social la altul. Astfel, contribuția caracteristicilor personale (grad de inteligență, motivație la ascensiune etc.) variază semnificativ în funcție de clasă socială. Ele contribuie ridicat la explicarea reușitei sociale în cazul straturilor sociale inferioare, și scăzut în cazul straturilor sociale superioare. Explicația acestei diferențieri este următoarea: dacă în cazul straturilor superioare există mecanisme puternice de reproducere și de îmbunătățire a statutului social, indiferent de calitățile personale, pentru structurile inferioare doar calitățile personale deosebite pot asigura dobândirea unui statut social superior (O.D. Duncan, D.L. Featherman. B. Duncan, 1972).

Datorită importanței deosebite a contextului în explicația sociologică, ne putem aștepta ca aici vom avea doar în mod excepțional relații cauzale simple. Cele mai multe dintre formulele cauzale simple se dovedesc curând a fi formulări neglijente, generalizări

abuzive ale unor regularitati empirice conjuncturale. Trebuie sa asteptam mai degraba la formularea de teorii complexe care sa precizeze intr-o masura cat mai mare variatia relatiilor de determinare in functie de diferitii factori contextuali. Doar specificarea pentru fiecare lege cauzala a conditiilor care pot modifica intr-o directie sau alta tendinta descrisa fie poate duce la teorii cu forta explicativa. Pentru a ilustra capcanele in care formularea neglijenta de enunturi cauzale poate cadea, sa recurgem la analiza unui exemplu.

J. Gibbs (1972) ofera urmatoarea formulare de lege cauzala ce pare suficient de solid sustinuta empiric si teoretic: “Rata sinuciderilor variaza direct in raport cu gradul de urbanizare a unei tari”. Daca analizam insa mai atent aceasta formulare ii putem descoperi un defect fundamental. Astfel, ne-am putea intreba daca este exclus un proces de urbanizare care sa evite tendintele de dezintegrare, alienare, anomie si care, in consecinta, sa nu mai fie insotit de o crestere a ratei sinuciderilor. Dupa cum se poate observa, obiectia scoate in evidenta ca nu urbanizarea prin ea insasi este generatoare a unei rate inalte a sinuciderilor, ci procesele haotice, dezintegratoare, alienante care au insotit procesele de urbanizare de pana acum. In consecinta, o formulare mai generala si mai corecta a legii ar suna in urmatorul fel: “Orice proces de crestere rapida si care este caracterizat de dezorganizare si dezagregare a vechilor forme comunitare, de descompunere a mecanismelor integrative, va genera o rata ridicata a sinuciderilor”. In aceasta formulare, nu “gradul de urbanizare” este cauza, ci “procesul rapid de crestere (schimbare) caracterizat printr-un grad scazut de organizare si integrare”. O asemenea lege poate explica de ce urbanizarea este insotita intr-un context social de o crestere a ratei sinuciderilor, pe cand in altul, in care ea ar fi realizata intr-o maniera mai organizata, dezvoltandu-se mecanisme integrative eficiente, acest lucru nu ar fi mai valabil.

Acelasi tip de critica se poate formula si in legatura cu legea productivitate / stratificare. Ne putem intreba daca in mod inevitabil starea de raritate este insotita de inegalitate sociala, sau exista posibilitati stabile de organizare sociala egalitara pe baza raritatii.

9. Problema empiricitatii cauzelor si a efectelor. Una dintre marile sperante puse in schema cauzala se refera la pronuntata ei deschidere empirica. Exista adesea chiar iluzia ca procedurile empirice inductive pot duce cu usurinta la formularea de ipoteze cauzale. Daca avem un fenomen X de explicat, este necesar sa cautam printre antecedentele sale un fenomen Y care il produce in mod constant si care, in consecinta, ar putea sa-i fie cauza. Formularea de ipoteze cauzale se realizeaza deci prin selectarea din fenomenele empirice care insotesc fenomenul de explicat. O asemenea idee se fundeaza insa pe o presupozitie eronata: termenii relatiei cauzale, cauza si efectul, sunt dati in experienta inainte si independent de formularea ipotezelor cauzale. Problema este doar de a-i selecta dintre celelalte date ale experientei. In experienta noastra “naturala” sunt date fenomenele cauza si efect amestecate cu alte fenomene. Constanta coprezentei celor doua entitati in experienta este baza empirica a formularii ipotezelor cauzale. Multe cercetari sociologice empirice sunt orientate tocmai de o asemenea speranta. Ele realizeaza o multime de masuratori, fara a fi formulat de multe ori ipoteze prealabile, asteptand sa descopere relatii cauzale sub forma regularitatilor empirice. O asemenea speranta este insa neintemeiata. Faptele identificabile in mod natural nu coincid cu cauzele si efectele cautate. Faptele sunt informatii despre fenomene complexe, multidimensionale, in timp ce termenii care figureaza in enunturile cauzale in calitate de “efect” sunt proprietati abstracte ale fenomenelor sau tipuri de fenomene care nu exista neaparat ca atare in experienta. De regula, ele sunt formulate *mai intai* teoretic, ca entitati abstracte, si *apoi* operationalizate printr-un sistem de indicatori empirici. Cazul discutat mai inainte este o ilustrare clara a acestei idei. In experienta pot exista, la un moment dat, fapte de genul “rata sinuciderilor” si “grad de urbanizare”, aflate intr-o relatie empirica semnificativa.

Intre ele nu exista insa, dupa cum am vazut, o relatie cauzala simpla, formulabila ca lege. Pentru a ajunge la lege dincolo de entitatea “urbanizare” trebuie cautata o noua entitate “proces rapid de crestere (caracterizat printr-un grad scazut de organizare si integrare”).

Teoria lui J. Steward (1955) ne ofera un exemplu elocvent in aceasta privinta. In centrul teoriei sale asupra culturilor sta enuntul cauzal “combinatia dintre un anumit mediu natural si o tehnologie genereaza un anumit tip de cultura”. Aceasta lege cauzala, remarca autorul, pare sa fie infirmata empiric. “Ceata” de exemplu - o forma arhaica de organizare sociala, fundata pe un numar restrans de familii - apare, la un nivel scazut de tehnologie, in medii naturale toate diferite: atat in jungla africana, cat si in stepele americane. Cauza culturilor nu trebuie insa cautata in aceste medii concrete - jungla, stepa etc. - ci intr-o structura mai generala a lor: cantitatea de hrana pe care o pot oferi la un nivel rudimentar de tehnologie (cules si vanatoare). Mediile geografice in care s-au constituit cete, oricat de diferite ar fi ele dintr-o multime de puncte de vedere, au o caracteristica comuna si anume capacitatea redusa de a oferi prin cules si vanatoare hrana.

Ele pot hrani aproximativ o persoana pe km^2 . Fenomenul-cauza – capacitatea mediului de a oferi, la un anumit nivel al tehnologiei, o anumita cantitate de hrana – desi identificabil empiric, nu era dat distinct in experienta *inainte* de formularea teoriei.

Capitolul 2 – MULTICAUZALITATE SI LANTURI CAUZALE. STRUCTURA STANDARD A TEORIILOR SOCIOLOGICE CAUZALE

UNICAUZALITATE / MULTICAUZALITATE

Pana acum s-a vorbit despre cauza ca si cum aceasta s-ar identifica cu un singur fenomen. De cele mai multe ori insa fenomenele sociale au o cauzalitate multipla. Cu alte cuvinte, exista o multime de alte fenomene care sunt responsabile de existenta si variatia fenomenului de explicat. Cateva exemple ne vor introduce mai bine in problema.

Variatia calitatii vietii. Cercetarile intreprinse in ultimul timp au scos in evidenta existenta unui numar foarte mare de factori care explica variatia calitatii vietii intre colectivitati, intre grupuri sociale si persoane: nivelul de dezvoltare economica, distributia resurselor economice, optiunile social-politice, tipurile de profesie, nivelul de scolaritate, stilurile de viata, orientarile de valoare etc.

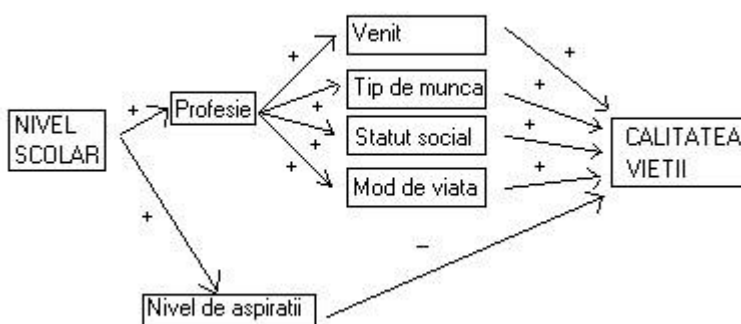
Variatia delicventei poate fi explicata prin invocarea mai multor factori determinanti; starea economica a respectivei colectivitati, eficienta mecanismelor de control social si de integrare, oportunitati de delicventa etc. Fiecare dintre acesti factori este, in sensul definitiei date in capitolul anterior, cauza a delicventei: variatia lor produce o variatie a delicventei.

Explicatia cauzala consta, in aceste situatii, in identificarea complexului cauzal, in realizarea unei liste de cauze a caror combinatie este responsabila de producerea fenomenului-efect. Multicauzalitatea ridica o serie de probleme specifice, putin analizate pana in prezent. Aici ma voi opri asupra a trei asemenea probleme: structura listei cauzale, mecanismele si circuitele determinative si marimea contributiei fiecarui factor cauzal.

Structura listei cauzale. Daca privim la listele cu factori determinanti utilizate in explicarea diferitelor fenomene sociale, vom fi surprinsi de eterogenitatea elementelor invocate. In cazul delicventei vom gasi adesea factori ca: posibilitati “legate” de atingerea scopurilor social induse, dezorganizarea familiei, “cultura criminala”, izolarea sociala, somaj, oportunitati de delicventa, eficienta institutiilor de control social, varsta, sex, tip de comunitate etc. Sunt factori determinanti directi sau indirecti, principali sau secundari. Tipologizarea factorilor determinanti este un domeniu inca foarte putin abordat in literatura sociologica actuala. In literatura filosofica exista o lunga traditie a distinctiei intre *cauze* si *conditii*, de exemplu. Atat cauzele, cat si conditiile contribuie la explicarea efectului, dar in modalitati diferite. Cauza este “producatorul” propriu-zis al efectului. Conditia nu produce prin ea insasi efectul, ci doar faciliteaza sau inhiba producerea acestuia. In izbucnirea unui incendiu, vantul nu este o cauza pentru ca el nu produce focul. Dar el este o conditie importanta. O data focul declansat, vantul il poate intensifica si raspandi rapid. In analiza sociologica aceasta distinctie poate fi foarte utila. Sa reluam cazul delicventei. Mecanismele de control social sunt un factor explicativ important. Ele par a fi insa mai mult o conditie decat o cauza a delicventei. In lipsa propensiunii spre delicventa, simplul fapt al unui control social mai scazut nu este de natura a produce delicventa. Interesant este ca arareori in analizele sociologice putem gasi preocuparea pentru distingerea diferitelor tipuri de cauze. Sunt si exceptii (M. Achim, 1973). De regula, este utilizat un termen mai general si mai neutru - *factor determinant*. Insensibilitatea analizei sociologice la distingerea diferitelor tipuri de factori determinanti, printre altele si a distinctiei dintre cauze si conditii, are mai multe surse (M. Vlasceanu, 1985). In primul rand caracterul inca primitiv al multor teorii sociologice. Ele se multumesc cel mai adesea sa alcatuiasca liste nestructurate de factori, fara a putea oferi o imagine a modului diferentiat in care acestia contribuie la producerea respectivului efect. In acest sens, incetatenirea termenului de factor determinant

exprima o optiune comoda, neangajanta. In al doilea rand, aceasta insensibilitate este sustinuta si de cele mai multe dintre tehnicile actuale de analiza empirica, centrate in mod special pe detectarea simplei covariatii. Distingerea diferitelor tipuri de factori determinati este mai putin operationala. Pe masura insa ce se va dezvolta explicatia teoretica a procesului de productie cauzala a diferitelor fenomene sociale, listele factorilor determinanti vor trebui sa fie tot mai structurate, precizandu-se contributia diferentiata a acestora.

Mecanisme si circuite determinative. Factorii determinanti nu actioneaza de regula toti in mod direct si independent unii fata de ceilalti. Actiunea lor este adesea complexa, realizandu-se prin intermediul altor factori intermediari, printr-o multime de circuite determinative. Printre ilustrare voi utiliza relatia cauzala nivel scolar / calitatea vietii (C. Zamfir, coord., 1984). Nivelul scolar contribuie substantial la variatia calitatii vietii, dar influenta sa este complexa si multipla, realizandu-se printr-o multime de circuite determinative mai simple (Graficul 2.1). Astfel, el actioneaza prin tipul de profesie (de care este in mare masura responsabil), iar acesta determina nivelul veniturilor, tipul de munca, statutul social asociat cu profesia, modul de viata complementar cu profesia. Nivelul scolar determina insa si nivelul de aspiratii care, la randul sau, este un factor cheie in determinarea calitatii vietii.

Grafic 2.1– Circuitele prin care nivelul scolar determina calitatea vietii

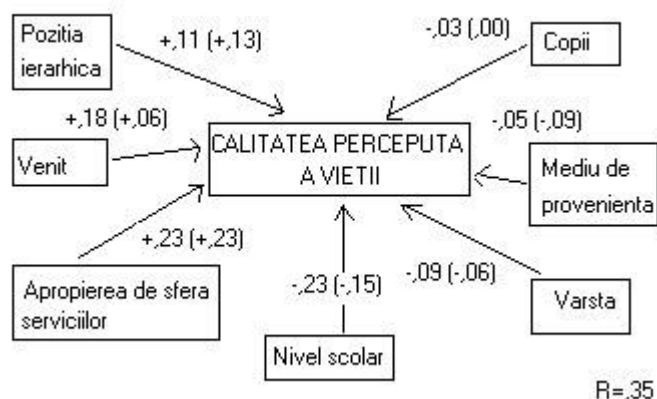
In explicarea cauzala nu este suficienta alcatuirea unei simple liste cu factori determinanti. Este nevoie sa se dezvolte, pentru fiecare factor cauzal in parte un model teoretic care sa evidentieze circuitele multiple prin care se realizeaza contributia sa determinativa.

Marimea contributiei factorilor determinanti. Multe cercetari se multumesc a argumenta, teoretic si empiric, ca X este unul dintre factorii determinanti ai lui Y; ca el aduce o contributie semnificativa la explicarea variatiei acestuia si, in consecinta, poate fi inclus in lista factorilor determinanti. Pasul urmator este insa determinarea marimii contributiei fiecarui factor in parte din lista factorilor cauzali. Venitul economic contribuie la variatia *calitatii vietii*? Si daca, da, in ce masura? Dar nivelul scolar? profesia sau varsta? *Fluctuatia* este determinata nu numai de un singur factor, ci de mai multi (H. Cazacu, coord., 1979). Care este insa contributia diferentiata a lor? Cu cat numarul factorilor determinanti este mai mare, cu atat este mai important sa determinam marimea contributiei fiecaruia. H. Blalock (1969) estimeaza ca in explicarea unor fenomene sociale este nevoie a se invoca pana la 50 de factori determinanti, daca nu si mai mult. Contributia diferitelor cauze la explicarea unui fenomen variaza de la un context la altul. Determinarea ei ridica probleme teoretice si empirice deosebit de complexe, inca insuficient analizate. Pentru

înțelegerea ei este nevoie să se descifreze mecanismele și circuitele complexe care leagă cauzele de efecte. În ultimul timp au fost dezvoltate în mod special diferite tehnici de determinare empirică a contribuției factorilor cauzali. Tehnica cea mai simplă și mai frecvent utilizată este corelația. Corelația ne oferă o măsură a covariației variabilelor presupuse a fi cauză și efect. Pentru ilustrare voi utiliza aceeași analiză asupra calității vieții citate mai sus. În cadrul colectivității noastre actuale corelația dintre venit și calitatea percepută a vieții (unul dintre indicatorii calității vieții utilizați în cercetare) este de $+0,06$. La randul său, nivelul școlar corelează negativ cu calitatea percepută a vieții ($-0,15$).

Simpla corelație ar putea însă să ne inducă în eroare. Dacă diferiții factori determinanți din lista cauzală ar fi independenți unul în raport cu ceilalți, atunci corelația simplă ar fi o măsură satisfăcătoare a determinării. Dar această presupozitie este arareori corectă. De regulă, factorii determinanți ai unui fenomen de explicat se influențează la rândul lor reciproc. Sunt interdependenți. În cazul invocat mai sus, există o corelație ridicată între venit și nivelul școlar ($+0,47$). Un nivel școlar ridicat este asociat cu munci mai complexe, mai calificate și, în consecință, mai bune remunerate. Empiric deci, corelația de $+0,06$ dintre venit și calitatea percepută a vieții ascunde în ea, cumulată, și influența nivelului școlar. O parte din influența pozitivă a venitului va fi deci contrabalansată de influența nivelului școlar care este, după cum s-a văzut, negativ. De aici și necesitatea diferențierii contribuției independente a fiecărui factor determinant în parte. Întrebarea care se pune de astă dată este: cât va contribui venitul la variația calității percepute a vieții, dacă influența celorlalți factori asociați cu venitul este controlată? Tehnicile analizei multiple de regresie ne oferă o posibilitate empirică de a opera asemenea diferențieri. Ele stabilesc contribuția unei variabile-cauză în explicarea variabilei-efect în condițiile în care contribuția celorlalte variabile-cauză considerate în analiză este controlată. Prin acest tip de analiză se “purifică” influența fiecărui factor determinant de contaminările celorlalți.

Graficul 2.2. redă contribuția a 7 factori presupuși a fi determinanți în raport cu calitatea percepută a vieții. Contribuția independentă a fiecărui factor este exprimată în coeficienți (coeficienți de regresie multiplă standardizați). În paranteză, pentru comparație, sunt indicate corelațiile simple. După cum se poate observa, dacă se elimină influența corelată a celorlalți factori (nivel școlar, poziție ierarhică etc.) venitul aduce o contribuție semnificativ mai ridicată la explicarea calității percepute a vieții ($+0,18$) în raport cu cât indică corelația simplă ($+0,06$). Nivelul școlar influențează puternic negativ, fapt care iese în evidență mai pregnant dacă controlăm celelalte variabile.

Grafic 2.2 – Contribuția a șapte factori determinanți la explicarea calității percepute a vieții

De aici derivă și o altă problemă, referitoare la completitudinea listei cauzale; factorii cauzali incluși într-o anumită listă ne dau o explicație quasicompletă a fenomenului-

efect sau este nevoie sa mai includem si alti factori? O tehnica curenta pentru estimarea masurii in care o multime de factori, luati impreuna, explica fenomenulefect este corelatia multipla. In cazul analizat aici, corelatia multipla (notata cu R) ne indica o corelatie intre cei 7 factori cauzali luati in considerare si calitatea perceputa a vietii de 0,35. Pana la valoarea de 1,00 care indica o corelatie perfecta in care intreaga variatie a variabilei-efect este explicata de variatia factorilor cauzali, exista un gol mare. Lista cauzala considerata in analiza ei este deci extrem de incompleta, ea explicand o fractiune redusa a variatiei calitatii percepute a vietii, trebuind deci sa fie completata si cu alti factori. In legatura cu acest aspect T. Rotariu (1980) aduce cateva precizari interesante. El considera ca doar in cazuri exceptionale (de regula, in cazuri foarte simple, banale) putem alcatui liste de factori determinanti care, impreuna pot explica intreaga variatie a unei variabile. O asemenea aspiratie ar putea fi considerata chiar a izvori dintr-o intelegere mecanicista a vietii sociale. Sociologul roman estimeaza ca, in acest sens, o corelatie multipla de 0,50 in multe situatii poate fi considerata a fi chiar un succes explicativ.

LANTURI CAUZALE

Pana acum am considerat determinarea cauzala ca un complex de factori determinanti care actioneaza oarecum simultan. De regula insa factorii determinanti sunt decalati in timp, formand un lant de cauze si efecte, in care un factor determina efectul prin intermediul altor factori.

Un exemplu de lant cauzal este oferit de T. Burns (1970). In 1954, un district al orasului Edinburgh, Pilton solicita Universitatii din localitate analiza unei dificile probleme sociale cu care acesta se confrunta: o crestere dramatica a delicventei juvenile, insotita totodata de inregistrarea unei atitudini ostile a adolescentilor fata de sistemul curent de educatie, control, socializare. Specialistii au pus urmatorul diagnostic: totul porneste de la o decizie politica luata cu aproximativ 25 de ani in urma - construirea respectivului cartier de locuinte pentru familiile tinere. Atribuirea rolului de cauza a cresterii delicventei juvenile unei asemenea decizii atat de indepartate in timp, pare stranie. Aceasta senzatie dispare de indata ce aflam argumentele aduse: modelul explicativ al procesului de cauzare. In noul cartier s-au mutat cu 25 de ani in urma, tineri casatoriti. A urmat cum era de asteptat, o larga generatie de copii. In momentul analizei, situatia demografica a cartierului era urmatoarea: din cei 28.000 de persoane care locuiau in cartier, 1/4 erau tineri intre 10 si 20 de ani. O asemenea apropiere a adolescentilor este cu totul exceptionala. Pe intregul Edingburgh de exemplu, ei reprezentau 1/8 din populatie. Controlul social si educatia sunt dificile atunci cand exista o masa apreciabila de adolescenti ce tind sa se transforme intr-o societate autonoma, cu propriile sale norme; si mai ales in conditiile in care exista o lipsa importanta atat la nivelul generatiei varstnice (bunici) cu un rol important in educatie, cat si la nivelul generatiei mature de mijloc (intre 30 si 40 de ani) – ceea mai activa social.

In aceasta explicatie sunt cuprinse trei cauze distincte ale cresterii delicventei: eficienta controlului social si a factorilor integrativi, structura demografica si decizia politica de a se construi un cartier pentru tineri. Observam ca aceste cauze nu actioneaza independent asupra efectului, ci formeaza un lant cauzal in care una este cauza alteia: decizia politica - structura demografica - eficienta controlului social - delicventa juvenila. In plus, fiecare cauza are un profil anume in ceea ce priveste pozitia sa fata de fenomenul efect. Cauza cea mai apropiata - defectul controlului social - actioneaza direct asupra efectului. Ea este insa destul de abstracta, dificil de identificat empiric. Structura demografica este usor identificabila empiric, dar este o cauza indirecta. In sine, ea nu influenteaza delicventa, ci doar prin intermediul controlului social. Ea mai are inca un defect important din punct de vedere pragmatic; este un rezultat greu de modificat al unor

procesele anterioare. Sociologul și colectivitatea sunt interesați să afle cum a apărut o asemenea structură demografică atât de dezechilibrată pentru a o evita pe viitor sau a o corecta. Ajungem astfel la cea de-a treia cauză: decizia politică luată cu 25 de ani în urmă. Aceasta are avantajul de a fi prima în lanțul causal. Ea este aceea care a declarat efectiv întregul proces. Decizia politică este pragmatic cauză responsabilă de efectul considerat. Teoretic, ea poate fi considerată prin departarea ei cauzală, nesemnificativă. În nici o teorie a delicvenței nu vom găsi inclusă o cauză de genul acesta. Ea este prea indirectă. În plus, o decizie de acest fel poate să nu ducă neapărat la un asemenea efect. Să presupunem că în momentul luării deciziei construirii cartierului respectiv ar fi fost consultat un sociolog. Acesta ar fi putut avertiza asupra lanțului causal posibil de declanșat printr-o asemenea decizie, cu consecințe negative într-un moment de timp ulterior, pe care îl poate preciza suficient de riguros pe baza considerării proceselor demografice. Structura demografică ar fi putut evolua în aceeași direcție, dar, în momentul critic, o serie de instituții având funcția de a compensa efectul negativ al dezechilibrului demografic, ar fi fost de la început programate să intre în acțiune. Efectul, în consecință, nu ar fi avut loc.

Dimitrie Gusti (1965) ne oferă un exemplu instructiv pentru modul în care ideea de lanț causal se combină cu aceea de cauzalitate multiplă, aplicată de data aceasta nu la explicarea unui fenomen, ci la atingerea unei stări sociale dezirabile. Analiza sa se derulează invers de la starea-efect, considerată a fi dezirabilă, la multimea factorilor organizați într-un lanț causal multiplu, asupra cărora se poate acționa. Problema este cea a subalimentației țăranului român din acea vreme. Gusti invocă două cauze majore care ar putea explica o asemenea stare și care, probabil, acționează în conjuncție: în primul rând, că importantă, el “nu avea ce găti”; în al doilea rând “el nu știa cum să gătească”. În consecință, soluționarea acestei probleme poate avea loc acționând asupra acestor două cauze imediate. Cel mai important lucru era, considera sociologul român, să fie marită capacitatea de câștig printr-o mai bună întrebuințare și rentabilizare a lotului de pământ de care dispune. Aceasta poate fi realizată prin educație agricolă. Apoi, trebuie învățată țărâna cum să gătească, printr-o educație gospodărească. Dar nici acești factori (educația economică, agricolă, gospodărească) nu sunt primari. Asupra lor se poate acționa doar într-un cadru mai general: ridicarea standardului de viață al țăranimii, trezirea de noi trebuințe care vor motiva creșterea efortului productiv. Iar acestea se pot realiza doar prin “ridicarea culturală totală a vieții țărănești”.

După cum se poate observa din aceste exemple, punctul de vedere pragmatic și cel teoretic în delimitarea relației cauzale trebuie distinse cu grijă. Punctul de vedere pragmatic ne ajută să determinăm acele lanțuri cauzale care se originează într-o decizie socială. De aici trebuie începută analiza. Nu orice lanț causal este însă declanșat de o decizie. Sunt lanțuri cauzale declanșate de intamplarea unui fenomen social important - o criză economică, o epidemie -, de un proces social mai general - industrializare, urbanizare, creșterea, nivelului școlar - sau o caracteristică structurală profundă a colectivității - productivitatea muncii, tipul de tehnologie, organizarea socialistă sau capitalistă. Toate acestea sunt cauze “indepartate”, indirecte, dar nu mai puțin importante. Putem în acest punct să definim un *lanț causal canonic*: acesta începe fie cu o decizie, fie cu un fenomen social important, un proces global, un parametru structural al organizării sociale în care se originează un proces causal care, trecând printr-o multitudine de variabile intermediare (efecte-cauza), duce în final la variabila-efect.

Atât multicauzalitatea cât și dispunerea procesului determinativ sub forma unui lanț causal pun cu claritate în evidență faptul că explicația cauzală nu poate fi redusă nici pe departe la un enunț causal simplu, ci constă dintr-o teorie explicativă complexă. Structura explicației cauzale ca teorie complexă va face obiectul paragrafului următor.

STRUCTURA STANDARD A TEORIEI CAUZALE

O teorie cauzala completa trebuie sa cuprinda urmatoarele seturi de variabile:

1. Variabila de explicat (efectul);
2. Variabile cauzale abstracte sau variabile endogene;
3. Variabile contextuale sau exogene;³ 4. Variabile actionale sau pragmatice.

1. **Variabila de explicat** se refera la fenomenul-efect. Exista doua tipuri de teorii sociologice cauzale: teorii centrate in jurul explicarii fenomenului-efect si teorii centrate pe fenomenul-cauza. Teoriile centrale pe explicarea unui fenomen-efect - teoria stratificarii sociale, a mobilitatii sociale, a calitatii vietii etc. - cauta sa dezvolte in jurul acestuia un complex cauzal explicativ. Teoriile simetrice, centrate pe un fenomen-cauza, cauta sa desprinda efectele multiple ale unui fenomen social important - efectele industrializarii, ale urbanizarii, ale revolutiei stiintifice si tehnice. Ca structura cele doua tipuri de teorii sunt similare; ele difera doar ca orientare. In cele ce urmeaza ne vom opri asupra teoriilor cauzale centrale pe fenomenul-efect.

2. **Variabilele cauzale abstracte sau endogene** sunt acele variabile care au o influenta cauzala directa, nemijlocita, simpla asupra variabilei de explicat. Ele se refera la cauzele generale ale respectivului fenomen, actionand in orice context particular. Din acest motiv le-am numit variabile cauzele abstracte. Am utilizat, de asemenea, termenul de "endogen" pentru a sugera ca aceste variabile fac parte organica din teoria generala a fenomenului de explicat, sunt interioare acesteia. Relatiile dintre variabilele cauzale abstracte si variabila de explicat, fiind simple, directe, sunt universale, putand fi formulate ca legi cauzale. Ele reprezinta enunturi teoretice fundamentale ale teoriei explicative.

Variabila de explicat (efectul impreuna cu variabilele endogene si cu enunturile (legile) cauzale care descriu relatiile dintre ele formeaza teoria abstracta generala a respectivului fenomen. O numim astfel pentru ca are o validitate universala, fiind valabila pentru orice conditii particulare.

Teoria comportamentului deviant. R.A. Cloward si L.E. Ohlin (1960) propun o teorie generala a comportamentului deviant, sintetizand doua teorii foarte influente, dar partiale: teoria lui Merton care accentueaza sursa efectiva a comportamentului deviant - blocarea accesului prin mijloace legitime la scopurile impartasite de respectiva colectivitate - si teoria lui Stugerland care accentueaza rolul conditiilor favorizante - accesul la oportunitati ilegite. Teoria propusa de Cloward si Ohlin considera, in consecinta, comportamentul deviant ca fiind produsul conjunctiei a doua tipuri de cauze abstracte distincte: persoana nu are acces prin mijloace legitime, normale la realizarea scopurilor impartasite de respectiva colectivitate (ea va cauta in aceste conditii sa realizeze aceste scopuri prin mijloacele ilegite) si totodata ea are acces (oportunitati) la mijloacele ilegite de realizare a acestor scopuri (existenta unei culturi a delicventei, victime potientiale, vizibilitatea scazuta a comportamentului deviant, control social ineficient). Teoria formuleaza deci doua blocuri de variabile cauzale abstracte, reunite nu aditiv, ci multiplicativ (H.Blalock, 1969). Pentru a aparea comportamentul deviant este necesar ca

³ Faptul ca determinarea cauzala este adesea mediata s-a observat de mult in analizele sociologice, utilizandu-se termeni diferiti pentru a-l exprima. In analiza organizatiilor, R. Likert (1961) introduce distinctia dintre variabile cauzale (cele care sunt responsabile de performantele organizatiei, ca de exemplu, stilul de conducere) si variabile intermediare ("intervening variables") care mediaza actiunea variabilelor cauzale, ca de exemplu climatul de munca sau motivatia performantei. H. Blalock (1969) utilizeaza de asemenea in teoria sa o distinctie similara.

ambele grupuri de cauze sa fie prezente, existenta doar a unuia dintre ele fiind insuficienta. Lipsa mijloacelor fara oportunitati ilegite, cat si prezenta oportunitatilor ilegite cuplata cu existenta mijloacelor legitime de atingere a scopurilor nu pot produce comportament deviant.

Sa presupunem ca aceasta teorie a comportamentului deviant este corecta si completa, totodata: toate variabilelor endogene sunt incluse in ea. Sa observam ca prin formularea sa, ea este o teorie universală, aplicabila in orice context social particular.

Structura sa este urmatoarea: **1.**

Variabile:

A. Variabila - efect:	“Comportament deviant” –comportamentul neconform cu normele existente in respectiva colectivitate;
B. Variabile cauzale abstracte sau endogene:	Acces / lipsa de acces la mijloacele legitime de realizare a scopurilor impartasite de respectiva colectivitate;
	Oportunitati ilegite (acces la mijloacele ilegite) de realizare a scopurilor;

2. Enunturi teoretice (legi):

- Lipsa de acces la mijloacele legitime de realizare a scopurilor impartasite produce o tendinta spre comportament deviant;
- Existenta oportunitatilor ilegite de acces la scopurile impartasite produce o tendinta spre comportament deviant;
- Cele doua cauze (lipsa de acces la mijloacele legitime si prezenta oportunitatilor ilegite) produc numai in conjunctie (multiplicativ) comportamentul deviant.

Teoria calitatii vietii. Cand, impreuna cu un grup de colegi, am fost in situatia de a imagina o strategie de analiza a calitatii vietii si a factorilor responsabili de variatia sa in contextul particular al societatii noastre, ne-a fost clar ca trebuia pornit de la o teorie abstracta a calitatii vietii si a surselor sale de variatie, a factorilor sai determinanti. Calitatea vietii am definit-o ca un concept evaluativ: rezultatul evaluarii conditiilor de viata, a “starii vietii” prin prisma unor criterii de valoare (sistemul de necesitati si aspiratii al fiecărei persoane). Pornind de la o asemenea definire a calitatii vietii apar distincte doua categorii de variabile cauzale abstracte: a. variabilele referitoare la starea vietii, la conditiile de viata si b. variabilele referitoare la necesitatile, aspiratiile persoanelor – configuratia necesitatilor si nivelul de aspiratii. Pe aceasta baza se pot formula o serie de legi abstracte, universale ale variatiei calitatii vietii: “configuratia necesitatilor si a conditiilor de viata determina o crestere a calitatii vietii”, “cresterea nivelului de aspiratii determina o scadere relativa a calitatii vietii” etc. (C. Zamfir, coord. 1984).

Teoriile abstracte din sociologie nu pot fi asimilate cu teoriile fundamentale care descriu realitati mai simple, ca de exemplu, cele fizice. Realitatea sociala, avand un grad mult mai ridicat de complexitate, este deosebit de variabila. Aceasta face ca teoriile universale sa reprezinte doar scheme abstracte al caror continut trebuie specificat pentru fiecare sistem in parte. Daca analizam, de exemplu, schimbarea structurii unui microgrup, a unei intreprinderi sau a unei societati globale, schimbarea unei societati capitaliste sau a uneia socialiste vom avea nevoie de modele teoretice diferite, specifice pentru fiecare dintre aceste mari clase de fenomene, desi o anumita structura conceptuala abstracta va fi comuna - teoria abstracta a schimbarii sociale. Teoria abstracta nu poate sa explice prin ea insasi un fenomen concret. Ea reprezinta doar o structura teoretica care ofera baza unei analize

explicative particulare, specificate. Scopurile impartasite, mijloacele legitime si legitime, starea conditiilor de viata, nivelul de aspiratii trebuie specificate de la caz la caz. Si, in mod special, ele trebuie legate de contextul concret la care analiza se refera. Aceasta se realizeaza prin intermediul variabilelor contextuale.

3. Variabilele contextuale sau exogene descriu modul in care diferitele componente ale unui context social particular determina cauzal fenomenul de explicat (efect), indirect, prin intermediul variabilelor endogene, cauzale abstracte.

Sa reluam exemplele citate mai inainte, incepand cu explicatia variatiei calitatii vietii. Ne putem astepta ca multe caracteristici ale persoanelor sunt relevante cauzal pentru calitatea vietii lor: veniturile economice de care dispun, profesia pe care o exercita, sexul, nivelul scolar, numarul de copii pe care il are etc. Alcatuirea listei de variabile contextuale relevante pentru calitatea vietii nu se face la intamplare. In ea sunt incluse diferite variabile doar in virtutea unor ipoteze asupra circuitelor cauzale care le pot declansa, prin intermediul variabilelor endogene. Veniturile economice actioneaza intr-o modalitate relativ simpla si directa. Ele sunt responsabile de baza materiala a vietii individuale, de cantitatea de bunuri si servicii economice ce pot fi obtinute. Nivelul scolar actioneaza insa mai mediat, prin mai multe circuite (Graficul 2.1.) In primul rand el actioneaza asupra starii vietii, determina un anumit tip de profesie (nivel scolar ridicat / profesie calificata) care, la randul sau, genereaza un anumit nivel al veniturilor (profesie calificata / venit ridicat), un anumit tip de activitate (profesie calificata / munca interesanta), o anumita pozitie sociala (profesie calificata / statut social ridicat), un anumit mod de viata complementar cu nivelul scolar si cu profesia. In al doilea rand, nivelul scolar actioneaza asupra nivelului de aspiratii, determinand o crestere a sa, atat in mod direct – cunoasterea duce la ridicarea nivelului de aspiratii – cat si indirect prin intermediul tipului de profesie, al pozitiei sociale si al veniturilor (profesie calificata / venituri ridicate, statut social ridicat / nivel de aspiratii ridicat).

Structura demografica a cartierului in exemplul dat mai inainte reprezinta de asemenea o variabila contextuala. Pentru a afirma ca aceasta este responsabila cauzal de cresterea delincventei juvenile este necesar sa punem in evidenta circuitele prin care aceasta influenta se produce, variabilele cauzale abstracte pe care le afecteaza si prin intermediul carora actioneaza asupra fenomenului de explicat. Astfel se presupune ca structura demografica particulara a respectivului cartier englez produce o scadere a controlului social asupra adolescentilor, diminueaza capacitatea de integrare a acestora de catre colectivitatea adulta, faciliteaza cristalizarea unei “societati” a adolescentilor distincta si opusa celei a adultilor. Din aceste considerente ea poate fi invocata drept o cauza a cresterii delincventei juvenile. Saracia, de asemenea, poate fi invocata drept o variabila contextuala a delincventei pentru ca ea “produce” lipsa mijloacelor legitime de atingere a scopurilor dezirabile. Este si situatia “rasei” in colectivitatile in care se practica discriminarea rasiala, mijloacele legitime fiind distribuite inegal intre diferitele rase care coexista.

Teoria abstracta trebuie sa fie legata de contextul social al unui fenomen social concret pentru a deveni efectiva in explicarea acestuia. Variabilele contextuale sau exogene, reprezinta deci punctele in care teoria abstracta (variabilele cauzale abstracte) se conecteaza la un context social concret. Ele reprezinta cauzele concrete ale respectivului fenomen in contextul social dat si, in consecinta, variaza odata cu contextul social. Ceea ce intr-un context social poate fi cauza, in altul inceteaza a mai fi. In acest sens, T. Rotariu (1980) argumenteaza ca relatia dintre inegalitatea sanselor scolare si inegalitatea sociala s-ar putea sa nu mai fie generala. In societatea capitalista actuala, inegalitatea sanselor scolare este o sursa (cauza) a inegalitatii sociale. Nu inseamna insa ca daca s-ar produce o egalizare a sanselor scolare in acest tip de societate, aceasta ar duce la o egalizare si a sanselor sociale. Este probabil, in acest caz, ca alte surse de inegalizare sociala sa apara. Stratificarea sociala (pozitia sociala) este explicata prin variabile contextuale diferite in contextele sociale

diferite. Astfel, într-o societate de tip capitalist, poziția socială este determinată în primul rând de mijloacele economice de care respectiva persoană dispune; într-o altă societate, ea ar putea fi determinată primar de alte criterii ca poziția într-un sistem de rudenie, apartenența la o clasă sau poziția detinută în aparatul politico-administrativ.

Pentru a identifica variabilele contextuale este necesar să punem în evidență posibilele acțiuni ale diferitelor componente ale unei anumite realități asupra variabilelor cauzale abstracte.

Toate exemplele invocate aici scot în evidență o proprietate a variabilelor contextuale; ele nu sunt legate de variabila de explicat printr-o relație simplă, ci mediata, cel mai adesea prin circuite determinative multiple. Contribuția globală a unei variabile contextuale la explicarea variabilei-efect reprezintă rezultanta unui fascicul complex de relații de determinare. În consecință, ea poate varia semnificativ de la un context social la altul. Relația variabilă contextuală / variabilă efect nu poate constitui cel mai adesea obiectul unor formulări generale, a unor legi universale. De multe ori, doar măsurarea empirică este capabilă să ofere o estimare precisă a sensului și gradului în care o variabilă contextuală determină o variabilă-efect. Se pot face, desigur, ipoteze teoretice asupra sensului acestei contribuții, dar ele trebuie verificate. Relația dintre nivelul școlar și satisfacția cu viața, de exemplu. Într-un context social, ea poate fi negativă (-,15 în cercetarea amintită mai înainte), iar în altul, pozitivă (+,07 – Survey, 1971).

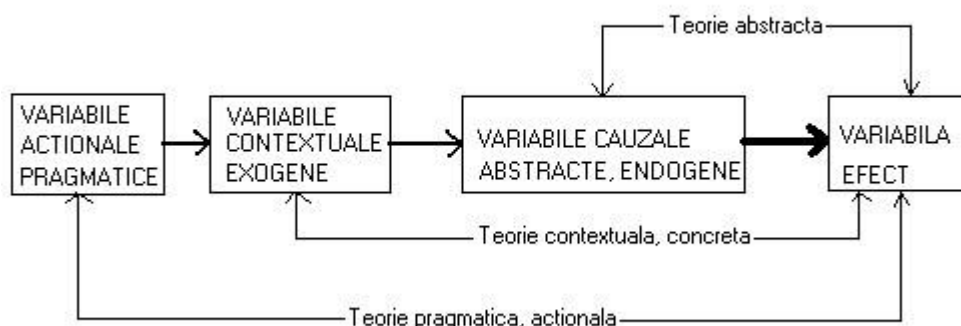
Deși variabilele contextuale sunt adevărați producători ai efectului, modalitățile prin care se realizează acest proces de producere sunt atât de complexe încât rezultatul variază substanțial de la un context la altul. Orice generalizare având ca obiect această relație este extrem de vulnerabilă. Astfel am ajuns la generalizări rizibile de genul: “Culoarea pielii este una dintre cauzele criminalității” sau “femeile sunt mai fericite (nefericite?) decât bărbații”. Din acest motiv, variabilele contextuale nu fac parte din teoria abstractă propriu-zisă a respectivului fenomen de explicat. Denumirea de variabile externe intenționează să scoată în evidență tocmai acest aspect. Ele nu sunt cauze universale ale respectivului fenomen; ele devin cauze doar într-un anumit context particular. Variabilele contextuale se leagă *complex* și deci *variat* de efect. O variabilă de acest gen poate fi responsabilă în anumite condiții de o mare parte a variației efectului, iar în alte condiții să nu aibă nici o influență. În acest punct putem înțelege mai bine că teoria cauzală abstractă este inoperantă. Ea trebuie să fie suplimentată cu o nouă teorie (sau un grup de teorii) pe care am putea s-o numim *teorie contextuală, concretă*. O asemenea teorie are ca obiect explicarea respectivului fenomen într-un context social anumit. Funcția ei este de a conecta variabilele cauzale abstracte (endogene) și, prin ele, variabila de explicat (efect) la contextul social concret. Teoria abstractă a stratificării sociale este, astfel, puțin operațională în explicarea societății egiptene antice sau a societății americane contemporane. Pentru a deveni cu adevărat utilă ea trebuie completată cu teorii contextuale ale stratificării în diferite tipuri de societăți (tributală, feudală, capitalistă). Acesta este în fapt punctul de vedere marxist în explicarea fenomenelor sociale: teoriile sociologice abstracte, universale, deși utile, nu pot oferi explicații satisfăcătoare fenomenelor sociale concrete; acestea trebuie explicate prin analiza structurilor particulare ale fiecărui tip de societate în parte. Lucrarea lui Engels “Situția clasei muncitoare din Anglia” reprezintă un exemplu clasic de asemenea analiză; ea scoate în evidență impactul organizării capitaliste, a poziției proletariatului în societatea capitalistă asupra atitudinii acestei clase față de statul, dreptul și moralitatea societății burgheze.

Putem înțelege în acest moment mai bine o anumită particularitate a organizării sociologiei ca disciplină științifică. În cadrul acestei discipline se pot distinge mai multe nuclee de organizare teoretică. Există, pe de o parte, teorii abstracte ale diferitelor fenomene sociale importante de explicat: teoria stratificării sociale, teoria criminalității, a sărăciei, a

calitatii vietii, a razboiului si pacii, a intreprinderilor etc. Pe de alta parte, exista teorii ale diferitelor tipuri de societati; teoria societatii socialiste sau capitaliste, ale societatiilor preindustriale sau industriale. In fine, exista teorii contextuale care fac legatura dintre teoriile abstracte ale diferitelor fenomene sociale si teoriile tipurilor de societate in cauza. O teorie a calitatii vietii intr-o societate socialista si o teorie a calitatii vietii intr-o societate capitalista vor avea in comun teoria abstracta a calitatii vietii, cat si o teorie contextuala a calitatii vietii intr-o societate de tip industrial, dar vor diferi prin variabilele contextuale specifice celor doua forme de organizare sociala.

4. **Variabilele actionale sau pragmatice** sunt variabilele referitoare la actiunile individuale si colective care afecteaza variabilele contextuale si, prin intermediul acestora, variabilele cauzale abstracte si, in fine, variabila-efect. Conectarea variabilelor actionale la variabila-efect, prin intermediul variabilelor contextuale si cauzale abstracte este obiectul teoriei pragmatice, actionale a respectivului fenomen. O asemenea teorie incearca sa puna in evidenta *posibilul actional* al unei anumite persoane, grup sau clasa sociala, colectivitate, multitudinea actiunilor care pot fi intreprinse astfel incat variabila-efect sa poata fi modificata in sensul dorit. Teoriile contextuale ofera explicarea unui fenomen asa cum exista el intr-o societate oarecare: egalitate / inegalitate, participare la conducere, calitate a vietii, nivel de alimentatie, comportament deviant. Teoriile pragmatice analizeaza capacitatea diferitelor modalitati de actiune de a modifica aceasta stare. Ce contributie ar putea aduce educatia, propaganda, eliminarea somajului, promovarea egalitatii etc. la variatia participarii politice, calitatii vietii, stilurilor de viata, motivatiei performantei in munca? Cum se poate actiona pentru ca inegalitatea sanselor sa fie diminuată? Cum se poate actiona pentru promovarea unor norme si valori morale anumite in relatiile interpersonale?

Structura standard a unei teorii sociologice va fi deci urmatoarea:

Grafic 2.3 – Structura standard a teoriei cauzale

Deci cum se poate observa, intregul dispozitiv explicativ se constituie in jurul unei teorii abstracte a fenomenului-efect. Aceasta este capabila sa orienteze analiza, oferind atat o preselectie a cauzelor concrete care ar putea actiona intr-un context sau altul, cat si estimarea ipotetica a marimii contributiei lor. Teoria abstracta a comportamentului deviant ne ofera o lista de cauze foarte generale. In cadrul unei teorii contextuale putem sa formulam o lista de conditii sociale particulare (saracia, somajul, discriminarea sociala, rasiala, sau religioasa, izolarea sociala, dezagregarea formelor colective de control si integrare) despre care presupunem ca sunt cauzele concrete ale deviantei intr-un anumit context pentru ca ne putem imagina modul in care ele se conecteaza cu variabilele cauzale

abstracte. "Pozitia geografica" a unei colectivitati nu va fi inclusa intr-o asemenea lista pentru ca nu ne putem imagina cum ar putea ea actiona asupra variabilelor cauzale abstracte si, prin intermediul acestora, asupra efectului. Putem face, de asemenea, presupozitii rezonabile asupra puterii cauzative a diferitilor factori. Acum un secol, teoriile sociale erau tentate sa acorde factorilor personali (educatie, inteligenta, caracter, moralitate) rolul cel mai mare in explicarea pozitiei sociale. Teoriile actuale acorda acestor factori o importanta minora, factorii structurali reprezentand cauzele puternice ale acesteia. Analiza textuala poate sa formuleze liste de factori determinanti suficient de complete care apoi sa fie supuse testarii empirice. In privinta pozitiei sociale, in sociologia actuala exista doua metode explicative distincte. Pe de o parte, modelul marxist care acorda o importanta privilegiata pozitiei de clasa, proprietatii asupra mijloacelor de productie. Pe de alta parte, modelul Blau-Duncan (Duncan, Featherman, Duncan, 1972) care ia in considerare o serie de factori in primul rand profesional-educationali (profesia si educatia parintilor, nivelul de educatie al persoanei, varsta casatorie etc.). Cercetarile intreprinse in ultimii ani demonstreaza ca ambele categorii de factori aduc o contributie proprie la determinarea statutului social obtinut si ca, in consecinta, combinarea lor poate oferi o lista cauzala suficient de puternica. Unele cercetari intreprinse in SUA si Anglia au demonstrat, astfel, ca introducerea factorului proprietate in modelul Blau-Duncan creste proportia variatiei veniturilor individuale explicata de acest din urma model cu aproape o data si jumatate (St. Udy, 1980).

O teorie contextuala puternica poate evita cauzalismul slab care consta in elaborarea unor liste cauzale nestructurate de factori despre care se presupune ca fiecare in parte aduce o contributie cauzativa, ramasa insa nespecificata. Analizand circuitele probabile ale determinarii, interdependentele dintre factori, se pot opera discriminari in ceea ce priveste ponderea cauzativa a diferitilor factori. Unii dintre ei apar drept cauze a diferitilor factori. Unii dintre ei apar drept cauze ultime, in timp ce altii ea reprezentand mai mult variabile intermediare, cu o contributie proprie marginala. In explicarea delicventei, de exemplu, eficienta sistemului de invatamant sau a celui religios poate sa nici nu apara ca un factor distinct in lista cauzala, ea fiind considerata a avea o influenta slaba sau ea reprezentand o variabila intermediara in cadrul unui circuit mai puternic - dezorganizare sociala, scaderea generala a eficientei mecanismelor sociale de control si integrare.

O asemenea analiza este utila si pentru selectarea strategiilor de actiune. Identificarea factorilor cu actiune cauzativa puternica in raport cu cel cu actiune slaba ofera posibilitatea selectarii acelor strategii capabile efectiv sa realizeze modificari majore in fenomenul-efect si eliminarii acelor care nu pot produce decat efecte neinsemnate.

Nedistingerea cu claritate intre o teorie abstracta si o teorie contextuala duce adesea la pozitii eronate. Multe teorii explicative se constituie ca teorii predominant contextuale, sugerand insa ca sunt teorii universale, abstracte. Cristalizandu-se in interiorul unui context social particular, ele iau ca dati o serie de parametri structurali fundamentali (distributia proprietatii, tipul de stratificare sociala, nivelul de dezvoltare economica, tipul de organizare sociala) si concentreaza atentia doar asupra unor factori care variaza in acest cadru. Acesta este de fapt, una dintre criticile fundamentale aduse sociologiei americane: ea a produs o multime de teorii in stransa legatura cu realitatea americana, fara insa a pune in evidenta explicit caracterul lor particular, valabilitatea lor contextuala, sugerand in schimb, adesea, ca ele au o valabilitate universala.

O concluzie se impune aici: sociologia, spre deosebire de multe alte stiinte, are un puternic caracter national. Sociologia romaneasca nu este doar o sociologie elaborata in Romania, ci totodata si o sociologie a societatii romanesti.

MODELELE EXPLICATIVE TEORETICE SI MODELELE EXPLICATIVE

EMPIRICE

Dezvoltarea cercetarilor empirice a adus o noua problema: distinctia dintre modelele explicative teoretice si modelele explicative empirice. Ultimele 4-5 decenii au fost dominate in evolutia sociologiei de eforturile de operationalizare a conceptelor teoretice, de asediere a acestora cu proceduri de identificare empirica. In ciuda acumularilor spectaculoase, multe dintre variabilele teoretice ale teoriilor sociologice raman doar partial operationalizabile, iar altele deloc. H. Blalock (1969) sugereaza termenul de *teorie auxiliara*, pentru a desemna grupul de preocupari distincte de traducere sub forma de indicatori empirici a conceptelor teoretice. In mod special, variabilele cauzale abstracte (endogene), datorita gradului lor abstract general si sintetic, prezinta o slaba traducere empirica. "Oportunitatile legitime de atingere a scopurilor" nu pot fi, ca atare, masurate empiric. Putem doar sa identificam unele oportunitati: existenta unei culturi democratice, posibilitati de petrecere a timpului liber, de contact cu produsele de varf ale culturii, forme de participare activa in conducerea societatii. Sau pe baze mai mult teoretice decat empirice, putem estima ca un grup social oarecare are mai multe oportunitati decat un altul. In cele mai multe cazuri insa operationalizarea variabilelor structurale abstracte se face in mod direct, prin intermediul variabilelor contextuale care actioneaza cauzal asupra lor.

E. Durkheim (1960) ne ofera un exemplar celebru de asemenea tip de operationalizare. In analiza sa a sinuciderilor, el introduce ca variabila cauzala abstracta anomia. In teoria durkheimista, anomia este un concept teoretic, neasociat cu un set de proceduri de identificare empiric. Daca nu putem masura anomia in mod direct si complet, putem sa determinam indirect variatia acesteia. Analizand teoretic o serie de variabile, numite in lucrarea de fata contextuale, Durkheim a presupus ca ele sunt asociate cu o variatie a anomiei: orasul este cu un nivel mai ridicat de anomie decat satul, comunitatea protestanta este mai anomica decat cea catolica, situatia de necasatorit sau casatorit fara copii este mai anomica decat situatia de casatorit cu copii. In analizele cauzale empirice, sociologul francez nu utilizeaza anomia cu o entitate cauzala, ci variabilele contextuale citate mai sus facand ipoteze asupra circuitelor prin care ele afecteaza variabila de explicat (sinuciderile). Prin ea insasi, religia protestanta nu are nici o influenta directa asupra ratei sinuciderilor. Comunitatea protestanta, asa cum se prezenta ea in Europa in timpul lui Durkheim, era caracterizata printr-un grad mai ridicat de anomie decat comunitatea catolica si din acest motiv, era asociata cu o rata mai ridicata a sinuciderilor. Aceasta nu inseamna ca oriunde si oricand protestantismul ar avea o asemenea influenta. Analiza lui Durkheim nu poate fi infirmata daca se demonstreaza ca protestantii din SUA in momentul de fata nu prezinta o rata a sinuciderilor mai ridicata decat catolicii.

Cum putem operationaliza "nivelul de aspiratii"? In multe teorii sociologice acesta intervine ca o variabila cauzala abstracta importanta. Direct, este extrem de dificil sa se identifice empiric nivelul de aspiratii. Indirect, prin intermediul unor variabile contextuale care produc variatia lui, el poate fi insa aproximat: *nivelul scolar, mediul social de providenta, statutul social-profesional*. Aceste variabile nu sunt indicatori empirici ai nivelului de aspiratii, ci variabile contextuale cu o actiune complexa care printre alte efecte, il au si pe acela de a produce variatii ale nivelului de aspiratii.

Multe dintre confuziile care apar in analizele sociologice provin din lipsa de distinctivitate a modelelor explicative teoretice si empirice. In acest sens este util de avut in minte avertismentul dat de H. Blalock (1980), unul dintre parintii procedurilor empirice de analiza a cauzalitatii. *Modelele statistice nu sunt neaparat lanturi cauzale*, in ele nu sunt legate *variabilele teoretice*, cauzale, ci *variabilele masurate* care implica intr-o forma sau

alta, pe cele teoretice, dar nu sunt, cel mai adesea, o traducere exacta a lor. Si intr-adevar, multe analize ale capacitatii iau in considerare variate caracteristici ale contextului social, cautand sa determine influenta lor asupra fenomenului de explicat, fara a face insa presupozitii teoretice asupra mecanismelor cauzative. Variatia satisfactiei muncii este asociata, de exemplu, cu o multime de variabile de tip contextual ca: varsta, sexul, nivelul scolar, profesia, nivelul ierarhic etc. O asemenea distinctie apare cu claritate in cercetarile empirice care utilizeaza variabilele contextuale nu ca indicatori neaparat ai cauzalitatii, ci ca *repere, criterii* de descriere sistematica a variatiei. Este cea ce as numi *diferentiatori universali*. Pentru a descrie in mod sistematic variatia unui fenomen social intr-un context social specificat avem nevoie de o serie de criterii clasificatorii si care sunt cunoscute adesea si sub denumirea de variabile socio-demografice. Variabilele sociodemografice de impartire a populatiei au o mare capacitate diferentiatoare in ceea ce priveste o multime de caracteristici. Ele descriu pozitia persoanelor intr-un spatiu social, determinata fie de caracteristici pur sociale (profesie, venit, loc de munca, situatie familiala), fie de caracteristici demografice (sex, varsta). Avantajul acestor descriptori este ca, fiind extrem de vizibili, sunt asociati cu variatii semnificative in cele mai multe dintre caracteristicile sociale. Se presupune ca ei ar fi asociati doar empiric, intr-o modalitate nu neaparat specifica, din punctul de vedere al *mecanismului*, cu variatia respectivelor fenomene sociale, avand din acest punct de vedere mai mult functii de *cartografiere sociala* si mai putin de *explicare cauzala*, desi nici aceasta nu este principial eliminata. In fapt, exista mereu o relatie cauzala, dar ea este adesea extrem de complexa si mediata, relatia dintre sex, varsta, profesie etc. si calitatea vietii optim / pesimism etc.

B. MODELUL SISTEMIC

Modelul cauzal de explicare a fenomenelor sociale prezinta doua limite de principiu. In primul rand, el elimina subiectul activ. Toate fenomenele sociale sunt componente umane sau produse ale acestora: revolutii, razboaie, stiluri de conducere, norme de comportare, coeziune a grupurilor, diviziune a muncii. Modelul cauzal invoca drept cauza una sau mai multe dintre conditiile care formeaza situatia in care respectivul comportament s-a constituit. Dar care este rolul subiectului in acest proces? Fenomenele sociale nu sunt pur si simplu produsul altor fenomene sociale, ci produsul oamenilor. In al doilea rand, mai mult ca in alte domenii ale realitatii, fenomenele sociale interactioneaza multiplu, sunt interdependente, formand sisteme cu o marcata tendinta de coerenta, imposibil de descris cu schema simpla a cauzalitatii.

Urmatorul grup de capitole au ca obiect analiza de sistem de variatele ei ipostaze. Mai intai, *analiza functionala* care dezvoltă modelul unui sistem orientat finalist (teleologic). *Analiza eficientei* este un corolar al celei functionale. Mai apoi, *analiza structurala* care dezvoltă modelul sistemului ca multime de elemente interdependente.

Capitolul 3 – ANALIZA FUNCTIONALA

ARGUMENTE PENTRU ANALIZA FUNCTIONALA

Schema functionala se fundeaza pe evidenta ca omul este un subiect activ. El, atat individual, cat si colectiv, isi construiesc fara incetare propria sa existenta. Omul este o “fabrica” de sisteme orientate finalist. El insusi este un asemenea sistem. El face si reface in permanenta viata sa. “De ce”-ul la care orice explicatie stiintifica aspira sa raspunda are o alta rezonanta in sociologie decat in stiintele naturii. De ce corpurile cad? De ce exista munti si mari? La aceste intrebari, un raspuns cauzal este firesc. O configuratie de fenomene naturale produce respectivul fenomen. Fenomenele sociale nu se produc insa precum cele naturale. Ele sunt artefacte, produse ale colectivitatii umane. Scoala, arta, armata, statul, religia nu se “nasc” precum fenomenele naturii, ci altfel. Oamenii le fac, orientati de anumite finalitati. si chiar daca am considera ca ele sunt *produse* in aceeasi maniera ca fenomenele naturii, o data aparute, *mentinerea* lor este obiect al deciziei umane. Colectivitatea isi pune mereu intrebari de genul: este acest fenomen bun sau rau? trebuie el mentinut, eliminat sau modificat? Persistenta fenomenelor sociale, spre deosebire de cea a fenomenelor naturale, este intr-o anumita masura si rezultatul unor decizii mai mult sau mai putin constiente pe care colectivitatea le ia continuu. Daca la un moment dat o forma anumita de arta nu mai este pe gustul publicului, nu mai exista nici un motiv pentru a fi mentinuta in existenta. Existenta sa se bazeaza pe un efort al colectivitatii; este sustinuta prin activitatea umana si prin consum de resurse. Schema functionala dezvolta tocmai acest specific al realitatii sociale: de a fi activitate umana sau produs al acesteia, orientata de anumite finalitati. Ea exprima caracterul eminentemente teleologic al vietii sociale.

Postulatul fundamental al schemei functionale este urmatorul: societatea reprezinta un sistem compus din activitati si produse ale acestora, care au anumite *finalitati* si care indeplinesc un anumit *rol, o functie*; ele sunt constituite si / sau selectate in raport cu functia pe care o indeplinesc si sunt eliminate sau modificate cand inceteaza a mai indeplini o functie in cadrul respectivului sistem social. A explica un fenomen social inseamna, in consecinta, a pune in evidenta rolul, contributia pe care acesta o aduce la functionarea unui sistem oarecare si care ii *justifica* existenta.

De la inceput sunt necesare cateva precizari in legatura cu *originea* schemei functionale. Multi analisti sunt tentati sa considere ca schema functionala se originea in biologie, suspectand-o chiar, din acest motiv, de “organicism”, adica de transfer ilicit al conceptelor elaborate in legatura cu organismul biologic la intelegerea fenomenelor sociale (R. Turner, 1978). Mi se pare insa mai indreptatit un alt punct de vedere care considera ca schema functionala nu se originea excesiv si poate nici macar in primul rand in experienta sistemelor biologice ci direct in cea a sistemelor sociale si umane inele (E. Zamfir, 1975). Activitatile individului uman, ca si cele ale colectivitatii, au un pregnant caracter finalist mai evident chiar pentru cunoasterea comuna decat cel al organismelor biologice. Gandirea filosofica, atunci cand s-a oprit asupra vietii sociale, s-a inspirat inca de la inceput din aceasta caracteristica. Schema finalista, in fundamentele sale, o gasim in cunoasterea comuna si filosofica traditionala cu o clara referire nu atat la organismul biologic, cat la realitatea sociala si umana.

Analizele schemei functionale din sociologie de cele mai multe ori pornesc de la, si se opresc la una sau mai multe dintre formele particulare ale sale: a lui Parsons sau Merton, Malinowski sau Radcliffe-Brown. Pentru unii sociologi “functionalismul” a devenit chiar un termen peiorativ, identificat cel mai adesea cu sistemul lui Parsons. O asemenea identificare nu este numai incorecta, dar si periculoasa. Intre timp, modelele “clasice” au fost supuse unei critici amanuntite. In practica sociologica schema functionala nu a incetat

sa fie utilizata si dezvoltata, depasindu-se multe dintre aceste limite. Strategia analizei aici va fi cu totul alta: pe baza diferitelor modele functionale, cat si a practicilor explicative de tip functional, voi incerca sa detasez o schema explicativa eliberata, pe cat posibil, de formularile care s-au dovedit a fi prea inguste, particulare, sau chiar defectuoase. Premisele acestei analize pot fi gasite in afara clasicilor analizei functionale (B. Malinowski, A.R. Radcliffe-Brown, T. Parsons, R.K. Merton) si intr-o serie de lucrari care incearca sa evidentieze logica interna a analizei functionale si sa-i evalueze rezultatele (E. Nagel, 1957, C. Hempel, 1965, D. Stoianovici, 1971, C. Zamfir, 1972, M. Achim, 1973, E. Zamfir, 1975, L. Vlasceanu, 1982, C. Popa, 1984, I. Ungureanu si St. Costea, 1985).

Inainte de a intra in analiza schemei functionale, sa facem cunostinta cu cateva exemple de analiza functionala.

Interdictia incestului. Una dintre putinele institutii sociale care pare a fi cu adevarat universală o constituie interdictia incestului. In nici o comunitate umana casatoria intre frati, parinti si copii nu este admisa. De regula, este stimulata casatoria exogama (in afara grupului de rudenie), in detrimentul celei endogame (in interiorul acestuia). Cea mai curenta explicatie a interdictiei incestului este de tip functional. Casatoria in afara grupului reprezinta un puternic instrument adaptativ al speciei umane. Ea genereaza relatii pozitive intre grupurile umane, le leaga prin relatii de rudenie. Pentru omul arhaic, dupa cum formula cineva in mod lapidar, exista o dilema perpetua: “a muri in afara sau a te casatori in afara”. Casatoria exogama este deci un puternic instrument de crestere a solidaritatii sociale, intergrupale si intercomunitare (C. Ph. Kottak, 1974).

Statul. Principalele discutii in privinta statului au ca obiect tocmai functiile acestuia in ansamblul vietii sociale, care ii determina profilul sau particular. In teoriile de orientare liberala se accentueaza functiile generale ale statului, de administrare si reglare a proceselor sociale in interesul tuturor. In teoria marxista, statul este definit intr-o modalitate concret-istorica, ca instrument al dominarii de clasa. El reprezinta un organism astfel constituit incat sa asigure promovarea intereselor economice dominante in guvernarea intregii societatii.

Religia, tocmai prin aparenta sa de irationalitate, a reprezentat un teren deosebit de fertil pentru exercitiile de analiza functionala. Cele mai spectaculoase explicatii ale religiilor sunt de tip functional.

E. Durkheim (1925) considera ca religia are functia de a sacraliza socialul insusi, de a oferi acestuia un plus de autoritate. Normele care confera coeziune societatii, care il integreaza pe individ nu au, prin ele insele, putere coercitiva suficienta. Religia a aparut si se mentine deci ca instrument al colectivitatii de a-si promova solidaritatea sa, ordinea sa morala si sociala prin investire cu sacralitate.

M. Malinowski (1984) lanseaza ideea ca religia reprezinta o modalitate de reducere a anxietatii provocata de fortele care nu pot fi controlate in mod eficace de catre colectivitate, de a restaura speranta si increderea in momentele cele mai incerte. Interpretarea sa era sugerata de un fapt curios: populatia unei insule din Pacific se caracterizeaza printr-o distributie curios de inegala a activitatilor religioase. Daca pescuitul era acompaniat de o larga varietate de ritualuri magico-religioase, agricultura era aproape lipsita de asemenea practici. Explicatia, sugereaza Malinowski, provine din diferenta in ceea ce priveste riscul, incertitudinii, amenintarea cu care cele doua activitati sunt asociate. Daca agricultura, in conditiile acelei insule, era in general neproblematica, succesul ei fiind automat asigurat, pescuitul reprezenta o activitate extrem de periculoasa si incerta. De unde si nivelul ridicat de anxietate asociat cu aceasta din urma activitate. Dezvoltarea practicilor religioase in sfera pescuitului avea functia de a restaura echilibrul psihologic grav afectat de neputinta in fata fortelor incontrolabile ale oceanului.

A.R. Radcliffe-Brown (1965), pornind de la analiza unui alt tip de situatie, avanseaza o interpretare a functiilor religiei care, in aparenta opusa celei lui Malinowski,

in fapt, o completeaza. Functia religie este de a marca afectiv importanta unor momente sociale (nasterea, casatoria, moarte, primirea adolescentului in comunitatea maturilor), asociindu-le pentru aceasta cu un inalt nivel de anxietate. In aceste situatii, religia nu este reductor, ci generator de anxietate. Astfel, functia ritualurilor de trecere (de la copilarie la maturitate, de exemplu) este de a asigura desprinderea afectiva de vechiul statut social de copil si integrarea eficace in noul statut de matur.

Marx si Engels (1958) propun o alta explicatie functionala a fenomenului religios, sintetizata in celebrul aforism "religia este opium pentru popor". In societatile bazate pe oprimare, functia compensatorie a religiei este utilizata de catre clasa dominanta ca un instrument eficace de integrare ideologica si sociala a claselor oprimate intr-o organizare sociala care le dezavantajeaza: ea promoveaza non-actiunea, acceptarea.

STRUCTURA SCHEMEI FUNCTIONALE

Spre deosebire de schema cauzala, schema functionala are o structura complexa. Ea reprezinta in fapt un model de sistem, cuprinzand urmatoarele elemente fundamentale: sistemul, cerinta functionala, elementul(ele), sistemului, functiile elementului(elor), contextul structural si posibilul actional.

SISTEMUL. Cand vorbim despre functia unui element social oarecare este necesar sa precizam sistemul in raport cu care respectivul fenomen este estimat functional. Intotdeauna, analiza functionala presupune un sistem drept cadru de referinta, fie ca este vorba despre societatea globala (Romania, Franta sau chiar umanitatea), fie ca este vorba despre un subsistem al societatii globale (intreprindere economica, partid politic, invatamantul, stiinta, familia). In fapt, analiza functionala se centreaza asupra relatiei dintre un fenomen social si sistemul din care face parte ca element sau pe care il afecteaza din exterior. Schemele functionale clasice, mai ales cele elaborate de antropologia culturala (care are in vedere cu precadere societatile arhaice, mai putin diferite si mai integrate) tind sa considere drept unic cadru de referinta societatea globala, colectivitatea in ansamblul ei. O asemenea optiune reprezinta insa o simplificare metodologica inacceptabila. Societatea umana este in fapt compusa dintr-o multime de sisteme, relativ autonome, care se invecineaza, se intretaie. Fiecare dintre aceste sisteme reprezinta un obiectiv potential pentru analiza functionala, un cadru de referinta functional pentru analiza elementelor sale. Este drept, pentru multe societati, dar in nici un caz pentru toate, nivelul de organizare cel mai pregnant, care prezinta gradul cel mai inalt de autonomie, capacitatea cea mai puternica de autoorganizare este societatea globala. Prototipul unui asemenea sistem este statul-natiune. Dar nici in aceste cazuri nu este anulata autonomia relativa a subsistemelor. Exista si cazuri in care societatea globala este slab integrata, reprezentand mai mult un conglomerat fragil de sisteme relativ autonome, aflate in concurenta, slab integrate.

Sistemul din schema functionala are o anumita caracteristica distinctiva: este un *sistem orientat finalist*. Intreaga sa activitate, dinamica sa interna este orientata spre realizarea unor finalitati proprii: mentinerea si dezvoltarea sa. Acest tip de sistem prezinta *proprietatea autoorganizarii*. El are capacitatea de a interveni activ in constituirea propriei sale organizari interioare, de a o modifica in raport cu variatele sale cerinte. Spre deosebire de sistemele biologice, sistemele sociale au o mult mai mare libertate in raport cu propria lor structura. Sistemele biologice au o structura fixata genetic, putand utiliza potentialele acestei structuri pentru o mai eficace adaptare la conditiile particulare ale mediului, fara insa a o modifica. Sistemele sociale gasesc si ele anumite structuri fixate prin traditie, institutionalizate, dar acestea pot fi intr-o larga masura modificate, inlocuite cu alte structuri. Societatea isi poate construi propriile sale "organe".

CERINTA FUNCTIONALA. Pentru buna functionare a sistemului (mentinerea si dezvoltarea sa) este necesar ca o serie de conditii sa fie asigurate. Buna functionare a organismului uman presupune o serie de conditii: o anumita temperatura, hrana, compozitie chimica a aerului etc. O societate are nevoie pentru a exista de un anumit grad de integrare a partilor, control asupra comportamentelor membrilor sai incat sa se asigure un anumit grad de conformare cu normele sale, bunuri pentru consumul individual si colectiv etc.

O intreprindere are nevoie de personal muncitor calificat si motivat pentru a actiona in vederea realizarii obiectivelor acesteia, mecanisme de conducere si coordonare a intregii activitati, de informatii si cunostinte stiintifice etc. *Cerinta functionala presupune o orientare activa a unui sistem spre crearea si mentinerea conditiilor necesare bunei sale functionari: supravietuirii si dezvoltarii.* Conditiiile necesare functionarii sistemului devin deci obiectivul cerintelor functionale. Orice cerinta functionala este asociata cu o orientare activa a sistemului, cu o activitate specifica a sa; daca este vorba de o conditie necesara functionarii, ea va genera o *activitate pozitiva* a sistemului de creare a respectivei conditii si de mentinere a ei; daca se refera la o conditie care contravine bunei functionari si care, in consecinta, trebuie evitata, eliminata, sistemul va dezvolta o *activitate negativa*, de suprimare, eliminare, interdictie. Orientarea activa a sistemului rezida in faptul ca toate evenimentele care au loc in interiorul sau in exteriorul sau sunt raportate la cerintele sale functionale si supuse unei activitati de control. Conditiiile necesare bunei functionari a unui sistem nu sunt de regula, asigurate in mod automat, ci trebuie realizate prin activitatea continua a sistemului. Cerintele functionale dau orientarea finalista a sistemului. Dupa cum se poate observa in schema functionala, conceptul de finalitate este deci *derivat*. El exprima orientarea activa a sistemului spre asigurarea conditiilor necesare propriei sale functionari, satisfacerii cerintelor sale functionale.

In limbajul comun si de aici si in cel stiintific, exista mai multi termeni cu un continut oarecum identic cu cel al "cerintei functionale": *necesitate, nevoie, trebuinta*. In schema functionala preferam insa termenul de cerinta functionala pentru ca el se refera in mod direct la o stare obiectiva a sistemelor, la o conditie necesara propriei lor functionari. Dupa cum se observa, termenul de cerinta functionala se refera nu la ceva ce exista in mod efectiv, ci la ceva ce trebuie sa existe, la o *cerinta*: ea este functionala pentru ca este inclusa ca element in logica functionarii respectivului sistem, putand fi dedusa din aceasta. Desi cerinta functionala nu se refera deci neaparat la ceva existent, ea are un sens strict obiectiv: este o conditie obiectiv necesara functionarii sistemului. Cerinta functionala este, in consecinta, definibila intr-un mod absolut independent de constiinta persoanelor angrenate in activitatea respectivului sistem.

Putem formula in acest punct *doua axiome* ale analizei functionale:

Axioma orientarii finaliste: o tendinta functionala tinde sa dezvolte in respectivul sistem o presiune spre satisfacerea sa; ea orienteaza sistemul spre cautarea si adoptarea acelor activitati care duc la satisfacerea sa.

Axioma functionalitatii universale: intreaga activitate a unui sistem este orientata spre satisfacerea cerintelor sale functionale (finalist), nu exista activitati gratuite, lipsite de finalitate.

In teoriile care au dezvoltat schema functionala exista o disputa latentă între două tipuri distincte de abordare a cerintelor functionale: una *universala, tipologizanta* si o alta *particularista*. Problema aflata in discutie este daca sistemele sociale, indiferent de specificul lor, de natura lor particulara si de conditiile in care actioneaza, vor prezenta aceleasi mari tipuri de cerinte functionale sau vor fi caracterizate de cerinte functionale particulare ce vor trebui sa fie determinate in fiecare caz in parte. Pentru ilustrare voi cita unele dintre cele mai influente tentative in aceasta privinta.

T. Parsons (1953, 1964) opteaza pentru un punct de vedere universalist. Orice sistem, pentru a functiona, trebuie sa asigure satisfacerea anumitor cerinte functionale fundamentale (preconditii functionale cum le denumeste sociologul american pentru a sublinia faptul ca ele sunt absolut obligatorii pentru orice sistem social-uman):

- **adaptarea:** in relatia sa cu mediul, sistemul trebuie sa obtina facilitatile care ii sunt necesare propriei sale functionari;
- **atingerea scopurilor:** mobilizarea energiilor interne in vederea realizarii scopurilor propuse;
- **integrarea** partilor componente intr-un tot armonios;
- **latenta** se refera, pe de o parte, la asigurarea conformarii comportamentului actorilor cu modelele sociale elaborate, iar pe de alta parte, la reglementarea tensiunilor interne care provin din relatiile dintre actori.

B. Malinowski (1944) considera ca orice organizare sociala trebuie sa asigure satisfacerea a doua grupuri mari de nevoi: *nevoi de baza* - hrana, reproducere, confort corporal, securitate, miscare, sanatate - si *nevoi derivate* - productie, organizarea activitatilor colective, elaborarea si asigurarea respectarii regulilor de actiune, transmiterea zestrei culturale.

A. Maslow (1968) este autorul unei celebre clasificari a necesitatilor fiintei umane. El distinge cinci mari categorii de necesitati: *subzistenta*, *securitate*, *dragoste si apartenenta*, *statut social si stima* si, in fine, *autoactualizare*.

A.R. Radcliffe-Brown (1965) in polemica cu Malinowski propune o intelegere de tip particularist a cerintelor functionale. Insi termenul de necesitate (nevoie) prezinta in opinia sa dezavantajul de a postula entitati universale. Mai adecvat ar fi termenul de “conditie necesara pentru existenta”. Acest concept sugereaza faptul ca fiecare sistem, in raport cu propria sa organizare, cu conditiile sale specifice de existenta, va fi caracterizat prin conditii particulare necesare existentei sale, care urmeaza a fi determinate in fiecare caz in parte.

R.K. Merton (1957) in celebra sa paradigma a analizei a analizei functionale opteaza pentru un punct de vedere *particularist, relativist*. Conceptul de cerinta functionala, pe care sociologul american il considera a fi punctul esential al paradigmei functionale, este nedeterminat in ceea ce priveste continutul si trebuie sa ramana astfel. Dupa ce s-a ales sistemul particular in raport cu care se realizeaza analiza, este necesar sa se determine in mod concret continutul cerintelor functionale ale acestuia.

Desigur, orice tipologie a cerintelor functionale este utila. Tipologiile universaliste insa au dezavantajul de a fi atat de abstracte incat nu ajuta intelegerea dinamicii particulare a sistemelor. Pozitia particularista, relativista este, din acest punct de vedere, mult mai fructuoasa. Ea pune ca sarcina oricarei analize functionale determinarea continutului concret al cerintelor functionale ale sistemului considerat.

ELEMENTUL FUNCTIONAL SI FUNCTIILE SALE.

Prin element functional intelegem orice fenomen social care are semnificatii, consecinte pentru cerintele functionale ale unui sistem. El poate fi component (interior) al respectivului sistem, dar si un fenomen oarecare exterior care afecteaza functionarea sistemului in cauza, motiv pentru care acesta dezvolta o orientare activa de control al lui. Element functional poate fi un subsistem al societatii globale, prezentand un mare grad de complexitate si o autonomie relativa - economia nationala, statul, religia, invatamantul, stiinta - sau o parte a unui sistem - un rol social ca, de exemplu, rolul de “profesor”, “consultant psihologic”, “director de intreprindere”, o norma sociala ca, de exemplu, “interdictia incestului”, “obiectivitatea cercetatorului stiintific”, “patriotismul”, sau o practica colectiva cum sunt “ceremonialurile de casatorie”, in fine o actiune individuala sau

colectiva ca de exemplu greva muncitorilor dintr-o intreprindere, o revolutie politica, sau lectura unei carti.

Functia este definita drept *consecintele unui fenomen oarecare pentru functionarea unui sistem*. Conceptele de cerinta functionala si functie sunt simetrice. Ambele se refera la aceeasi relatie – relatia dintre un sistem si elementele sale – dar din perspective diferite. Cerinta functionala are in vedere perspectiva sistemului: ce asteapta sistemul de la elementele sale, ce nevoi are el. Functia este asociata cu perspectiva elementului: ce consecinte are acesta asupra starii si functionarii sistemului. Prin consecintele sale, elementul contribuie la buna functionare a sistemului sau, dimpotriva, o impiedica pe aceasta. A determina deci functia unui element inseamna a specifica punctele in care consecintele acestuia afecteaza intr-un fel sau altul sistemul luat drept cadru de referinta. Casatoria exogama contribuie la cresterea solidaritatii sociale. Un ritual religios reduce anxietatea colectiva intr-o situatie de amenintare si incertitudine in care nu exista posibilitati efective de reducere a ei si de restabilire a unui echilibru psihologic necesar.

Functiile (consecintele functionale) ale unui element pentru sistem (mai precis pentru o anumita cerinta functionala a acestuia) pot fi de trei tipuri (R.K. Merton, 1957): *functii pozitive (eufunctii)* - elementul respectiv contribuie la satisfacerea respective cerinte functionale, are consecinte pozitive pentru sistemul luat in considerare: *functii negative (disfunctii)* - consecintele sunt negative si *functii neutre (nule)* - respectivul element nu afecteaza nici pozitiv, nici negativ respectiva cerinta functionala.

Ne intereseaza, de exemplu, daca scolile de corectie destinate delincventilor minori contribuie la integrarea sociala a acestora. Deci, in raport cu cerinta functionala “integrarea sociala a delincventilor minor”, “elementul scolii de corectie” are o functie pozitiva, negativa sau neutra? La aceasta intrebare se poate gasi un raspuns empiric. Daca analizam evolutia tinerilor care au parasit aceste institutii, in raport cu un grup martor de delincventi minori care nu au trecut prin ele, putem gasi una din urmatoarele situatii: a) tinerii care au trecut prin scoala de corectie se integreaza mai bine social decat tinerii din lotul martor - scolile de corectie au deci o functie pozitiva in integrarea sociala; b) ei nu se integreaza nici mai bine, nici mai rau decat grupul martor - in acest caz, functia este nula, neutra; c) tinerii care au trecut prin scoli de corectie prezinta o proportie semnificativ mai ridicata de delincventi - functie negativa.

Un element nu indeplineste, de regula, doar o singura functie, ci mai multe. El afecteaza un anumit sistem in mai multe puncte, este semnificativ pentru mai multe cerinte functionale ale sistemului. In consecinta, este *plurifunctional*. Scoala are de indeplinit mai multe functii. In primul rand, functii instructive - sa transmita cunostinte. In al doilea rand, functii formative - sa modeleze un anumit tip de personalitate, de comportament, de atitudini. O scoala de corectie trebuie sa contribuie la recuperarea sociala a delincventilor minori asigurand “resocializarea” lor: totodata, ea are functia de a proteja colectivitatea impotriva delicventei, izoland si punand sub control pe delincventii potentiali; si de asemenea, functie de sanctionare a actelor delincvente.

Dansul ploii. In conditii dramatice de seceta, colectivitatile arhaice dezvolta adesea dansuri ritualice ale ploii. In mitologia care le este asociata, aceste dansuri reprezinta instrumente magice de obtinere a ploii mult asteptate. Cum putem explica aparitia si mentinerea unei asemenea practici? Analiza functionala pune in evidenta o serie de functii pe care un asemenea dans ritualic le are. Din punctul de vedere al ploii efective este clar ca functia sa este nula. El are insa o serie de alte functii pozitive; in primul rand reprezinta un instrument de reafirmare a solidaritatii sociale intr-un moment dificil pentru colectivitate, amenintata nu numai cu infometarea, dar si cu dezagregarea. In fata amenintarii naturale, colectivitatea se afirma solidara, gata de a actiona in mod colectiv. In al doilea rand, dansul ploii poate fi interpretat ca o modalitate de “descarcare actionala”, de afirmare a atitudinii

colective active. Cheia succesului societatii omenesti este nu numai inventivitatea, dar si tenacitatea, vointa de a cauta solutii, de a nu se resemna, de a actiona dincolo de limitele posibilitatilor efective de actiune umana. Recurgand la ea, nu se obtine un rezultat efectiv. In conditii ridicate de inalta incertitudine insa colectivitatea si / sau individul dobandeste sentimentul ca a actionat si in cazul acestei situatii, despre care nu are de unde sti ca este insolubila. Atitudinea activa a fost reafirmata. In acest sens, magia poate fi interpretata ca o actiune simbolica cu functia de recuperare a sperantei si de afirmare, totodata, a necesitatii actiunii. Dezastrul natural gaseste colectivitatea nu disperata, neputincioasa, resemnata, pe pragul dezagregarii interne, ci actionand solidar si organizat. Dansului ploii i se pot asocia si alte functii: oportunitate de manifestare estetica si, de ce nu, eventual facilitarea contactului intre tineri in vederea alegerii partenerului de viata.

Analiza functionala nu trebuie, in consecinta, sa se rezume la identificarea unei functii. Ea trebuie sa puna in evidenta toate consecintele functionale pe care respectivul element le are. R.K. Merton sugera termenul de "*fascicol functional*" pentru a desemna aceasta proprietate a plurifunctionarii. Consecintele functionale ale unui element pot varia substantial, atat cantitativ, cat si calitativ, de la un context la altul. Intr-un context social, o anumita functie poate fi predominanta, iar celelalte mai putin importante, in timp ce in alt context social, structura consecintelor functionale se poate modifica substantial. O teorie functionala a fenomenului religios, de exemplu, trebuie sa formuleze multimea tipurilor de consecinte functionale pe care acesta le poate avea, cat si factorii care determina ca intr-un context social, anumite functii sa fie mai pregnante. Intr-o societate conservatoare religia poate reprezenta in primul rand un instrument de integrare sociala in ordinea existenta, de oprire sociala. Intr-o perioada de lupta pentru eliberarea nationala, ea poate juca un rol important in procesul de cristalizare a constiintei nationale, devenind unul dintre instrumentele mobilizarii energiilor interne, pe cand intr-o perioada de profunda criza sociala si umana, religia poate manifesta in primul rand functia de compensare individuala, de restabilire a echilibrului psihologic in conditii lipsite de speranta printr-o acceptare resemnata. Studiile de impact (sau, cum mai sunt denumite, de evaluare a tehnologiei), in avans in momentul actual, dezvolta tocmai asemenea explorari functionale: ce efecte in planuri ale vietii sociale are difuzarea unui anumit tip de tehnologie (A. M. Sandi, coord. 1986).

Pentru intelegerea plurifunctionalitatii este important sa operam distinctia dintre functiile finale si functiile laterale sau secundare. Functiile finale sunt acele functii care reprezinta ratiunea constituirii si / sau a mentinerii respectivului element. Ele motiveaza efortul sistemului de a constitui un element oarecare si de a-l mentine. Dansul ploii a fost creat si practicat pentru a ajuta colectivitatea arhaica sa faca fata unor momente dificile pentru ea, iar nu pentru a oferi tinerilor oportunitatea unei manifestari estetice si nici pentru a stabili contacte reciproce. In timp, el poate sa-si piarda functia finala initiala, mentinandu-se numai prin functia de manifestare artistica si sociala, care devine acum finala.

Functiile laterale sau secundare se refera la acele consecinte ale unui element pentru sistemul din care face parte sau pentru alte sisteme invecinate care nu reprezinta insa ratiunea mentinerii sale. Functiile laterale vor fi foarte importante si ele. Pregatirea militara are o functie finala clara: pregatirea tinerilor pentru apararea tarii. Totodata insa, stagiul militar are importante functii integrative pentru tineri. Ei isi insusesc un spirit de disciplina, de respect pentru normele sociale, se calesc fizic si moral, isi imbogatesc cuantumul de cunostinte si deprinderi, uneori dobandesc chiar si o profesie. Desigur, armata nu a fost creata si nu este mentinuta pentru a facilita integrarea sociala a tineretului. Aceasta este o functie laterala. Inchisoarea reprezinta un instrument de sanctiune sociala a delicventei, de reintegrare sociala a delincventilor, de protectie a colectivitatii de delincventii potentiali. Ea are insa si consecintele functionale laterale, unele dintre ele disfunctionale: generarea

unei culturi a delicventei (detinuti invata unii de la altii tehnici eficace de delicventa), se incheaga un sistem social delincvent (relatii interpersonale, organizare, constituirea sentimentului de apartenta la grupul delincvent, incurajarea reciproca, se pun bazele diferitelor asocieri criminale); in plus faptul de a fi detinut reprezinta o bariera importanta in calea reintegrarii sociale; influente negative asupra familiei si a integrarii copiilor.

Se intampla adesea ca unele functii laterale sa devina temporar, adesea chiar definitiv, finale. O colectivitate care are probleme cu integrarea tineretului poate decide sa scada varsta de incorporare. O asemenea decizie nu este determinata in acest caz de cerinta functionala finala - pregatirea mai buna in vederea apararii - ci de functia laterala a integrarii sociale a tineretului. Ea ar putea fi chiar disfunctionala pentru pregatirea militara propriu-zisa; sau poate fi neutra functional in aceasta privinta. Unele dintre dansurile populare au fost la origine ritualuri magico religioase. Treptat ele si au pierdut complet functia originara, dezvoltand ca functie finala fosta lor functie secundara, laterala - manifestare artistica.

Distinctia *functii finale / laterale* nu trebuie confundata cu distinctia *functii intentionate / neintentionate*. O functie intentionata, fie ea finala sau laterala, este aceea pe care elementul sau sistemul o cultiva in mod constient, face efectul sistematic de a maximiza. Functia educativ-integrativa a armatei este o functie intentionata desi laterala, pusa ca una dintre finalitatile sale. Oferirea unor conditii bune de munca, unor munci complexe, interesante pentru toti membrii unei intreprinderi devine tot mai mult o functie laterala asumata constient de catre aceasta. Functiile neintentionate reprezinta consecinte functionale (de cele mai multe ori negative, dar posibil si pozitive) de care sistemul nu este constient sau pe care, desi constient, nu le doreste, dar nu le poate evita. Caracteristica intentionat / neintentionat se refera nu la faptul de a fi *constientizata*, ci la orientarea finalista a sistemului: *putem identifica in respectivul sistem sau element o tendinta practica de organizare in asa fel incat respectiva functie sa fie maximizata?* In ceea ce priveste consecintele functionale negative, ele sunt, in ceea ce priveste sistemul pentru care ele sunt negative, prin definitie neintentionate.

In acest punct putem defini cu mai multa claritate conceptul de finalitate. Finalitatea se refera la orientarea activa, atat a sistemului cat si a elementului, spre satisfacerea cerintelor functionale. Exista finalitati ale sistemului si simetric, finalitati ale elementului, orientate spre satisfacerea cerintelor functionale. Functia se distinge de finalitate. Finalitatea se refera la aspectul activ-intentional: tendinta unui element sau a unui sistem de a se orienta spre satisfacerea unei cerinte functionale anume. O intreprindere are, de exemplu, finalitatea de a oferi colectivitatii produse de calitate, beneficii economice etc. Pentru element, finalitatea reprezinta asimilarea unei cerinte functionale ca orientare a sa. Conceptul de functie are o semnificatie mai larga. El se refera la *consecintele efective* pe care respectivul element le are pentru sistem, indiferent daca acestea sunt sau nu intentionate, puse deci sau nu ca finalitati: calitatea efectiva a produselor, beneficiile reale obtinute, impactul activitatii intreprinderii asupra mediului natural, asupra mediului social, asupra oamenilor care lucreaza in cadrul ei. Dupa cum se poate observa, conceptul de finalitate se refera atat la o proprietate generala a sistemelor sociale si umane (desigur, intr-un mod specific si la a celor biologice, dar nu despre acestea este vorba in aceasta lucrare) cat si, in mare masura, la o proprietate a elementelor lor de a avea o orientare activa spre satisfacerea unor cerinte functionale. Din acest motiv, conceptul de finalitate este un concept derivat, in schema functionala, din acela de cerinta functionala. Finalitatile sistemelor social umane, ale elementelor lor, sunt derivabile din cerintele functionale. Legea cerintelor functionale este aceea care modeleaza organizarea si dinamica sistemelor. Cerintele realizarii unor inalte performante sportive sunt acelea care de exemplu, genereaza un numit mod de organizare a vietii sportivului, o serie de norme de viata specifice. O performanta stiintifica sau artistica cere un alt tip de organizare a vietii. Problema relatiei

dintre cerintele functionale si finalitati este deosebit de complexa. Nu este insa nevoie a fi abordata mai amanuntit in aceasta expunere sumara a modelului functional.

CONTEXTUL STRUCTURAL: SPATIUL FUNCTIONAL.

Conform schemei functionale, constituirea si dinamica unui fenomen social (element al unui sistem oarecare) are loc sub influenta unei multimi de cerinte functionale. Se va numi *spatiu functional* al unui element *totalitatea cerintelor functionale care se exercita asupra acestuia*. Spatiul functional in care un element se constituie are o structura complexa. Sa distingem, simetric cu tipurile de functii indicate mai inainte, *cerinte functionale finale sau constitutive* si *cerinte functionale laterale*. Cerintele functionale finale sau constitutive sunt acele cerinte responsabile de constituirea si mentinerea respectivului element. Ea confera profilul general al elementelor, logica lor functionala fundamentala. Un aparat casnic trebuie sa fie util, sa realizeze functia pentru care a fost creat. Daca nu si-o mai indeplineste, chiar daca estetic sau deosebit de atractiv, el inceteaza a mai fi aparat casnic. Eventual, poate fi mentionat si folosit ca obiect pur estetic, dar, in acest caz, el devine altceva. Apararea tarii reprezinta cerinta functionala finala constitutiva a armatei. Disparitia unei asemenea cerinte, in contextul unei lumi care structural ar renunta la dezvoltarea diferentelor de interese prin mijloacele fortei militare, face armata inutila, indiferent de eventualele sale functii laterale pozitive. Profilul pregatirii militare este, in ultima instanta, determinat de cerinta, pregatirii pentru apararea patriei, iar nu de cerintele intregii sociale, educarii sau chiar a pregatirii pentru o profesie, desi acestea sunt deosebit de importante. Un element poate fi orientat spre satisfacerea mai multor cerinte functionale finale. Invatamantul trebuie sa instruiasca, sa formeze intelectual, moral, politic tinerii. O intreprindere trebuie sa ofere atat bunurile necesare colectivitatii, cat si beneficii economice.

Dupa cum am vazut, un element nu afecteaza sistemul din care face parte doar in punctele definite de cerintele functionale finale ale sale, ci intr-o multime de alte puncte (consecinte functionale laterale). Este deci de asteptat ca in raport cu aceste multiple influente, sistemul sa dezvolte cerinte functionale laterale prin care cauta sa integreze mai organic respectivul element. In fapt, elementul se integreaza intr-un context structural (R.K. Merton, 1957) la care trebuie sa se adapteze. Sistemul din care face parte, elementele acestuia cu care el se invecineaza, alte sisteme pe care le afecteaza lateral tind sa dezvolte exigente specifice fata de respectivul element. Cerintele functionale laterale actioneaza in mai multe sensuri: 1) amplificarea caracteristicilor pozitive din punctul lor de vedere (amplificarea functiilor educativ-integrative ale armatei; 2) inhibarea sau limitarea consecintelor negative (controlul poluarii, protectia muncii); 3) modificarea unui element prin implementarea unor caracteristici (finalitati) suplimentare in raport cu cele finale (functii sociale ale intreprinderii, de exemplu). Finalitatea muncii, ratiunea ei de existenta este producerea bunurilor si serviciilor necesare. Fata de aceasta activitate s-au dezvoltat, de la inceput, si o serie de cerinte laterale ca cele de tip estetic. Acestea au avut ca rezultat "infrumusetarea" uneltelor de munca, dezvoltarea unor activitati artistice special constituite pentru a insoti activitatile de munca (cantece de munca, sezatoriile specifice satului romanesc). Viata de familie este afectata, in multiple privinte, de activitatea productiva a membrilor sai. Este firesc ca ea sa dezvolte o serie de cerinte functionale laterale fata de aceasta sfera, sa induca o serie de finalitati laterale (asigurari sociale, asistenta sanitara, crese, facilitati de petrecere a timpului liber si a concediului), dar si unele limitari, restrictii care sa elimine sau sa minimizeze posibilul impact negativ, dezorganizator al sferei muncii asupra sa (sa nu absoarba excesiv de mult timp si energie, sa nu induca tensiuni si conflicte in viata de familie etc.). O activitate oarecare nu poate depasi anumite limite in ceea ce priveste consumurile economice pe care le presupune. Astfel, ea ar deveni excesiv de

costisitoare pentru colectivitate, consumand resursele economice ce trebuie distribuite intre multiplele activitati ale acesteia. Cercetarea stiintifica, in masura in care foloseste ca subiecti persoane, trebuie sa tina seama de o serie de norme formulate de deontologia profesionala.

Ideea de spatiu functional subliniaza deci exigenta ca explicatia functionala sa nu fie abstracta, universalista (“fenomenul x indeplineste functia y”), ci concreta. Ea trebuie sa ia in considerare contextul particular in care fenomenul de explicat se constituie si evolueaza. O mare parte dintre particularitatile fenomenelor sociale se datoreaza interventiei active a cerintelor functionale laterale. Un element nu se constituie intr-un vacuum social, ci intra de la inceput in interactiune atat cu celelalte elemente ale sistemului din care face parte, cat si cu alte sisteme cu care sistemul sau se invecineaza. El le influenteaza si le modifica pe acestea, dar totodata este influentat si modificat de ele. Aceasta *interactiune functionala laterala* este sugerata si de termenul des utilizat de *context structural*. Caracterul nesatisfacator al multor analize functionale provine din ignorarea cerintelor functionale laterale. In fapt, ele sunt deosebit de importante in constituirea si dinamica elementelor unui sistem. Un element care indeplineste eficace functiile sale finale poate fi complet exclus sau modificat in mod drastic datorita interventiei cerintelor functionale laterale. In acest sens, intr-o alta lucrare, argumentam ca oportunitatea in functionarea sistemelor sociale trebuie determinata tocmai in raport cu acest spatiu functional complex, prin considerarea atat a consecintelor functionale finale, cat si a celor laterale pentru respectivul element (C. Zamfir, 1972).

POSIBILUL ACTIONAL. Diferitele modele de analiza functionala formulate in sociologie sufera de o incompletitudine grava. Ele iau in considerare in explicarea unui fenomen doar cerintele functionale care ii modeleaza existenta. Pentru a intelege insa de ce un anumit element si nu altul a fost constituit este necesar sa luam in considerare inca un factor esential care completeaza schema functionala: “materia” din care elementele sociale sunt “concepute”, posibilul actional al respectivei colectivitati.

O colectivitate arhaica, in cautare de hrana, ajunge intr-o zona socio-geografica. Cerinta sa de procurare a hranei este abstracta, putand fi satisfacuta intr-o multime de feluri. Ce tip de activitate de preocupare a hranei va fi selectat depinde de posibilitatile concrete de care colectivitatea dispune in momentul “alegerii”: poate sa adopte agricultura sau pastoritul, culesul si vanatoarea sau, in fine, poate recurge la forta, exploatand alte colectivitati producatoare de hrana. Optiunea pentru un mod sau altul de obtinere a hranei depinde de o multime de conditii particulare: configuratia mediului natural (prielnic agriculturii sau pastoritului sau vanatorii) configuratia disponibilitatilor interne (traditii si abilitati de agricultor, pastor, razboinic), de particularitatile colectivitatilor gasite in zona (existenta sau nu a unor asemenea comunitati, disponibilitatile lor productive si de aparare). Presupunem ca operatiunea este agricultura. Cum se va organiza agricultura depinde iarasi de posibilul actional existent: conditiile de mediu (surse de irigatie sau ploi suficiente), conditiile tehnice ale colectivitatii (cunostinte, instrumente si soiuri de plante disponibile).

C. Levi-Strauss (1970) compara colectivitatile cu un “bricoleur”. Acesta are la indemana o multime de materiale - bucati de lemn, suruburi, carpe, sarme - din care cauta sa realizeze acele combinatii care reprezinta solutii la problemele sale. Solutiile sunt cuprinse in acest posibil.

Posibilul actional al unui sistem social in situatia de a constitui un element al sau consta din patru tipuri mari de componente:

- *Posibilitati uman-individuale de actiune:* capacitatile fizice si mentale ale persoanelor umane;
- *Posibilitati uman-colective de actiune.* Actiunea colectiva se deosebeste de cea individuala, presupunand totodata si capacitatea de actiune concreta, coordonata, de

mobilizare pentru actiune a unui numar mare de persoane. Se vorbeste, astfel, de capacitatea unei clase sociale sau colectivitati de a actiona unitar, de a mobiliza la o actiune organizata si coordonata pe membrii sai;

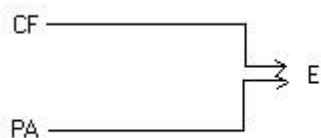
- *Instrumentele materiale si social-institutionale de a actiona*: tehnologii, institutii sociale, norme colective, traditii, organizatii sociale;
- *Cunostintele* necesare realizarii respectivei activitati, in conditiile existente, cat si capacitatea (cunostintele necesare) de a crea noi instrumente tehnice si institutionale de actiune;

Sistemele sociale dispun de posibiluri actionale determinate. Vanatorul de acum 3000 de ani nu avea in posibilul sau actional pusca. Faraonii nu dispuneau, pentru a construi piramidele, de entuziasmul slavilor-constructori: ei trebuiau sa utilizeze alte mijloace de motivare a performantei lor. Un observator exterior, plasat la un nivel de cunoastere suficient de ridicat in raport cu respectivul gen de problema, poate face un inventar complet al tuturor posibilitatilor continute in posibilul actional al unui sistem oarecare. Posibilul actional poate fi deci, in principiu complet definit, cu conditia insa de a dispune de o cunoastere suficient de puternica. Un specialist actual, de exemplu, ar putea face un inventar complet al tuturor posibilitatilor, atat a celor efectiv descoperite, cat si a celor ramase nedescoperite, de care vanatorul primitiv dispunea. Colectivitatile reale insa, bazandu-se pe cunostinte limitate, reusesc sa formuleze, de regula, doar unele dintre posibilitatile obiectiv existente. Pentru ele, posibilul actional reprezinta un spatiu al inventiei, al creatiei. A inventa inseamna a determina o posibilitate noua de actiune. Posibilul actional pentru colectivitatile reale este asociat de obicei cu un grad anumit de incertitudine. Despre acest aspect vom discuta insa mai pe larg intr-un alt capitol.

Posibilul actional reprezinta o stare obiectiva, dominata de legi care pot fi determinate. Structura si dinamica sa pot fi, in principiu, detectate riguros. Evolutia tehnologiei este un caz tipic. Inventiile tehnologice nu sunt intamplatoare, ci se conditioneaza, se asteapta una pe cealalta. Nu orice inventie tehnologica este posibila la un moment dat. Omenirea nu poate face salturi peste etape. Tehnologia mecanica este un stadiu care premerge, in mod necesar, tehnologia chimica si electrica. In trecerea de la tehnologia pietrei la cea a fierului, tehnologia bronzului a fost o etapa intermediara. Bronzul este insa o materie mai putin convenabila decat fierul. Atunci ne putem intreba, de ce colectivitatile umane, in evolutia lor tehnologica au ales mai intai bronzul si mai apoi fierul? A fost aceasta prima alegere o eroare? In termenii schemei functionale avansate aici, bronzul si fierul erau posibilitati simultane date in acelasi posibil actional? Raspunsul pare a fi negativ. Cele doua tehnologii nu erau posibilitati simultane, intre care colectivitatile puteau alege. Tehnologia fierului nu era cuprinsa in posibilul actional initial. Ea a devenit posibil de inventat de abia dupa ce tehnologia bronzului a fost pusa la punct, aceasta din urma reprezentand o inventie prealabila necesara. Topirea fierului necesita realizarea de temperaturi foarte ridicate, imposibil de realizat de catre omul pietrei. Temperaturile mai scazute cerute de tehnologia bronzului erau insa realizabile. Experienta acumulata in prelucrarea bronzului a constituit deci o etapa anterioara inevitabila care a facut posibila trecerea la tehnologia fierului

*

O singura concluzie as dori sa formulez la aceasta prezentare sumara a schemei functionale. Pentru explicarea fenomenelor sociale, schema functionala contine doua tipuri de factori determinanti: *cerintele functionale* (finale si laterale, spatiul functional in care elementul se constituie) si *posibilul actional* in care este imaginat respectivul element. Acest lucru ar putea fi prezentat astfel (Grafic 3.1):

Grafic 3.1– Cei doi factori determinanți ai schemei funcționale, unde:

CF = cerințele funcționale, spațiul funcțional în care se constituie **E** (fenomenul de explicat) și:

PA = posibilul acțional al sistemului respectiv, în care **E** este o soluție posibilă la **CF**.

PROBLEME ALE ANALIZEI FUNCȚIONALE

1. **Problema autonomiei funcționale a sistemelor.** Schema funcțională operează cu o idealizare, ca de altfel orice schemă explicativă: modelul unui sistem autonom care se autoorganizează, funcționând după propria sa logică. Schemele sociale sunt însă doar tendințial autonome, autonomia lor fiind, în fapt, relativă.

În primul rând, sistemele sociale trec prin faze diferite de constituire: încep să se cristalizeze și să se organizeze ca sisteme, funcționează ca sisteme deja constituite sau se află într-o fază de disoluție. Sistemul mondial actual, argumentează M. Malita, nu este încă un sistem în sensul propriu al cuvântului, ci doar aspiră să fie. El nu are încă finalități proprii suficient împartășite de către toate națiunile care îl compun, fiind totodată lipsit de mecanisme eficiente de promovare a unor asemenea finalități. Gradul de autonomie al unui sistem va varia substanțial în raport cu stadiul de constituire/dezagregare a respectivului sistem.

În al doilea rând, orice sistem asupra căruia se oprește analiza sociologică reprezintă mereu doar un nivel al organizării complexe a societății, prezentând o autonomie relativă în raport cu sistemele care îl integrează ca subsistem, cu propriile sale subsisteme, cu sistemele cu care se învecinează. Starea reală a unui sistem social nu poate fi deci integral dedusă din logica sa internă autonomă. Ea reprezintă rezultanta suprapunerii și interferenței dintre o multitudine de sisteme. Presupoziția autonomiei nu este însă eronată. Ea descrie o tendință reală. În lipsa unor factori perturbatori sau împotriva acestora, orice sistem va tinde să-și promoveze propria sa logică, crescându-și gradul de sistemicitate, de autonomie.

Presupoziția autonomiei funcționale nu este deci nerealistă. Ea face posibilă descrierea logicii interne a sistemului care există ca potențialitate. Totodată însă trebuie să fim conștienți că analiza funcțională a dinamicii unui sistem trebuie completată cu analiza relațiilor dintre sisteme.

2. **Delimitarea sistemelor.** Analiza funcțională are mereu ca obiect un sistem. Dar sistemele sociale nu sunt totdeauna date distinct în experiența comună. Apare de aceea problema delimitării lor. Există sisteme date cu claritate în experiența comună ca entități ale căror granițe sunt evidente înainte și independent de orice analiză: o întreprindere, o familie, un ritual. În acest caz, analiza funcțională caută să identifice atât funcțiile pe care acestea le au de îndeplinit ca elemente ale unor sisteme mai largi, cât și organizarea lor internă, comportamentele lor. Analiza sociologică nu se poate mulțumi însă numai cu acest tip de sisteme. Există și alte sisteme difuze în masa vieții sociale, ale căror contururi nu sunt vizibile cu ochiul liber. Pentru determinarea lor există un procedeu eficient: *delimitarea funcțională*. Sistemele pot fi identificate pornind de la funcția generală pe care o au de îndeplinit. Pe această bază sunt identificate și elementele care contribuie la realizarea acestei funcții și care, deci, constituie respectivul sistem. Producerea de cunoștințe reprezintă o cerință funcțională importantă a fiecărei colectivități. În vederea

realizării acestei funcții se constituie un conglomerat de activități, difuzate în masa altor activități și împletite cu acestea. Doar evidențierea logicii producerii de cunoștințe poate să pună în evidență existența unui sistem coerent, pe care nimeni nu-l poate “vedea”. Este de asemenea cazul sistemului de “control social”, al sistemului “educativ” etc. Procedura delimitării funcționale a sistemelor este deci următoarea: se porneste de la o cerință funcțională / funcție și se determină totalitatea elementelor care contribuie la realizarea acesteia.

3. **Problema apartenenței multiple.** Schema funcțională postulează faptul că orice fenomen social reprezintă un element al unui sistem, trebuind să fie analizat, în consecință, în perspectiva funcționării acestuia. Totodată, el poate însă aparține și altor sisteme sau întrucât afectează funcționarea acestora va fi modelat de către ele printr-o presiune din afară. Un fenomen social reprezintă deci, aproape fără excepție, un punct de intersecție între mai multe sisteme. Pentru a putea fi complet înțeles, el trebuie privit ca element component al unei multimi de sisteme. Se poate formula în legătură cu această proprietate un principiu al analizei funcționale: *principiul apartenenței multiple* și complementar, *principiul pluralității perspectivelor funcționale*. Integrarea unui fenomen oarecare presupune asadar, în mod necesar, analiza interacțiunii dintre sisteme. Explicațiile funcționale din perspective diferite ale aceluiași fenomen nu vor fi, în consecință, exclusive, ci complementare. O explicație funcțională completă poate fi realizată doar prin cumulara perspectivelor. Modelele funcționale clasice se centrau pe analiza interioară doar a unui sistem (societatea globală, de preferință), ignorând rezultatul interferenței diferitelor sisteme.

Religia reprezintă, de exemplu, un fenomen social complex, ale cărui elemente aparțin simultan mai multe sisteme, fiind, în consecință, modelată de cerințele funcționale ale acestora. Ea face parte, astfel, din sistemul de cunoaștere, fiind influențată substanțial de logica acestuia. Datorită dezvoltării științei, religiile actuale sunt nevoite să se modifice, acomodându-se pe cât posibil noii mentalități științifice, începând să dea impresia că sunt consonante cu stilul gândirii științifice. Religia poate fi utilizată, de asemenea, de anumite grupuri, clase sociale, colectivități pentru a promova interesele lor: justifică un mod de organizare socială, integrează indivizii în societatea existentă, sprijină identitatea etnică. În fine, ea este un instrument al vieții individuale, un mijloc de compensație și impacare desemnată cu dificultățile vieții, de reducere a incertitudinii și anxietății.

Principiul pluralității perspectivelor implică o distincție extrem de utilă între *analiza funcțională parțială*, care scoate în evidență consecințele pentru un fenomen social ale apartenenței acestuia la un anumit sistem și *analiza funcțională globală* care consideră apartenența simultană multiplă a unui fenomen social, modelarea lui într-un spațiu funcțional complex. Principiul pluralității perspectivelor nu trebuie însă interpretat într-o manieră relativistă, nestructurată. În funcție de particularitățile contextului social, apartenența la un sistem anumit poate fi mai pregnantă în raport cu apartenența la celelalte. Privilegierea unei anumite perspective funcționale trebuie justificată. Cazul religiei citat mai înainte este clar din acest punct de vedere. Într-o anumită conjunctură istorică, religia poate să se orienteze în mod prioritar spre funcția de asigurare a solidarității colective (creștinismul în țările române în perioada dominației otomane); într-o situație de dezorganizare socială și criză umană, ea se poate concentra asupra “salvării” individuale: în fine, într-o altă situație, ea poate funcționa în principal ca instrument ideologic al claselor dominante (a se vedea atitudinea lui Lenin față de religie în timpul revoluției ruse).

Un al doilea exemplu se referă la analiza funcțională a unui comportament individual: “acțiunea unei persoane de a promova o anumită schimbare în cadrul unei organizații”. Un asemenea comportament poate face parte simultan din două sisteme diferite, având funcții diferite. În primul rând, din sistemul organizației. Persoana în cauză,

interiorizandu-si obiectivele generale ale organizatiei si in numele acestora, incearca sa promoveze, impotriva rezistentelor, un nou mod de organizare, noi procedee de actiune. Acest comportament poate fi explicat prin aparitia unor noi conditii si / sau noi cunostinte care impun sau fac posibila perfectionarea respectivei organizatii. Iar o asemenea perfectionare se face, cel mai adesea, prin interventia unui sau mai multor membri ai organizatiei care “lupta” impotriva fortelor inertiiale. In al doilea rand, actul respectiv face parte totodata din sistemul vietii personale. El are o multime de consecinte functionale pentru aceasta, fie pozitive, fie negative. **Pozitive:** contributia respectivei personale, fiind recunoscuta, organizatia o va recompensa prin stima, apreciere, recompensa economica, promovare. **Negative:** rezistenta la schimbare fiind mare, ea se poate manifesta prin penalizari de tot felul impotriva celui care vrea sa o promoveze. Este clar ca respectivul comportament se inscrie ca element in ambele sisteme. Problema este insa care dintre acestea este sistemul dominant, care confera profilul fundamental comportamentului. Dominarea unui sistem sau a altuia are consecinte diferite asupra orientarii comportamentului insusi. In cazul predominarii primului sistem (organizatia, cu logica sa) ne putem astepta ca respectiva persoana sa lupte pentru schimbarea organizatiei chiar cu riscul unor pierderi personale (nu intotdeauna o idee noua, mai buna este recompensata de catre organizatie si invers, nu orice idee care este recompensata este de natura a contribui la perfectionarea acesteia). Persoana orientata primar spre interesele personale va selecta o idee pentru care sa lupte doar in conditiile in care adoptarea ei va aduce beneficii personale, indiferent daca aceasta va servi sau nu in fapt perfectiunii organizatiei: in orice caz, situatiile de pierdere nu vor fi acceptate. Analiza comportamentului inovativ va trebui sa stabileasca, in prealabil, care dintre cele doua sisteme functionale este mai puternic, determinand orientarea fundamentala a acestuia.

4. **Problema empiricitatii cerintelor functionale.** Cerinta functionala reprezinta punctul cel mai fragil al schemei functionale. Ea se refera la un fenomen cu caracteristici cu totul aparte in raport cu alte fenomene de care sociologia se ocupa. Cerinta functionala nu este o stare unor observabila cu ajutorul instrumentelor cunoasterii comune. Ea este o stare functionala. Se refera la o “lipsa”, la ceva ce este necesar sau dezirabil pentru buna functionare a unui sistem. In aceasta calitate, cerinta functionala este o stare complexa, sintetica a unui sistem. De aici si dificultatea determinarii sale. Pentru a identifica cu claritate o cerinta functionala este necesar sa pornim de la o buna cunoastere a structurii si mecanismelor de functionare ale respectivului sistem, a legilor care ii guverneaza functionarea. Determinarea cerintelor functionale nu poate premerge decat in mod exceptional cunoasterea amanuntita a sistemului ca atare, fiind in fapt o consecinta a acesteia.

Si de aici si dificultatea majora a analizei functionale: propozitiile functionale, care raporteaza diferitele fenomene sociale la cerinte functionale, au un grad ridicat de indeterminare empirica, fiind mai mult presupozitii speculative, putin sau deloc verificabile (C. Hempel, 1965). Este clar ca aceasta dificultate nu este principiala. Pe baza cunoasterii sistemelor sociale, cerintele functionale devin tot mai operationale, mai usor de identificat empiric. Acolo unde cunoasterea sistemului in cauza este avansata, ca de exemplu, in biologie, cerintele functionale sunt determinabile suficient de riguros. Numarul necesar de calorii, structura optima a alimentatiei pe tipuri de substante nutritive, nivelul temperaturii, al umiditatii, al zgomotului etc. reprezinta, in ceea ce priveste organismul uman, cerinte determinabile cu o precizie destul de ridicata. In ceea ce priveste sistemele sociale, cunoasterea cerintelor functionale se afla de abia la inceputurile sale, oferind putine posibilitati de identificare empirica riguroasa. Din acest motiv analizele functionale sunt cel mai adesea *calitative*, la nivelul ipotezelor teoretice, decat cantitative, verificabile empiric. Stim ca diferitele sisteme sociale au nevoie de *integrare* a partilor, dar nu avem

inca nici un fel de instrumente pentru a determina gradul de integrare/neintegrare necesar functionarii eficiente a unui anumit sistem. Ele au nevoie de *cunostinte*, dar cu greu putem determina volumul si tipul de cunostinte de care un sistem sau altul are nevoie. Omul are nevoie de autoactualizare, de securitate, de stima. Dar toate aceste cerinte sunt inca dificil de a fi identificate empiric intr-o maniera suficient de riguroasa.

5. **Problema genezei elementului.** Geneza fenomenelor sociale reprezinta inca un domeniu in care progresele se fac asteptate. Este clar ca fenomenele sociale nu apar in acelasi fel cu cele naturale, ci prin mecanisme specifice. Structura functionala presupune ca ele sunt in mare parte rezultatul unui *act de constituire finalist*. Sistemele sociale, oamenii care le compun sunt acela care pornind de la cerintele lor functionale, construiesc mijloacele satisfacerii acestora. Geneza fenomenelor sociale nu este insa decat in mod exceptional constienta. Marx utiliza frecvent conceptul de “spontan” pentru a desemna acest proces de geneza, printr-o activitate orientata finalist, dar cu un grad scazut de constientizare, mai mult neconstienta si adesea fals constienta (F. Engels, 1967). O data constituite, elementele unui sistem sunt supuse unui continua adaptare si perfectionare la multiplele cerinte functionale in spatiul carora evolueaza. Sistemele sociale complexe se constituie din aproape in aproape, prin contributii multiple, adesea intinse pe multe generatii (sistemele politice, juridice, religioase, morale). Exista multe situatii in care un element nu este construit de catre respectivul sistem, ci preluat si modificat in raport cu propriile nevoi – preluarea, de exemplu, a unor ritualuri magice si utilizarea lor ca moduri de manifestare strict artistica si festiv-sarbatoreasca (obiceiurile religioase, colindele etc.). Sunt fenomene care apar ca simplu produs, efect al unor procese sociale exterioare, dar fata de care diferitele sisteme sociale reactioneaza, cauta sa le suprime, daca acestea sunt disfunctionale sau le preiau si le remodeleaza daca sunt potential functionale.

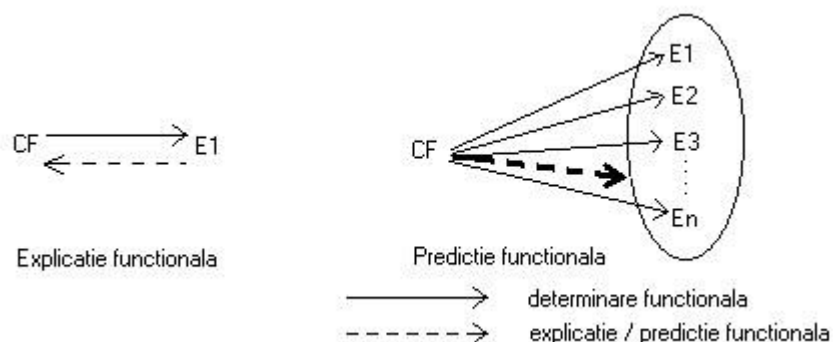
6. **Problema elementelor non-functionale si a “supravietuirilor”.** Unul dintre postulatele fundamentale ale schemei functionale, vehement contestat de catre multi, este cel al *functionalitatii universale: totul functioneaza; nu exista vreun fenomen social care sa nu indeplineasca vreo functie pozitiva pentru vreun sistem sau altul, motiv pentru care este mentinut in existenta*. De aici si ideea, frecvent formulata in teoriile functionale clasice, ca “nu exista supravietuiri”. Cu alte cuvinte, nu exista fenomene sociale care sa-si fi pierdut complet functia, ramasite non-functionale ale vechilor sisteme. Conform acestui postulat, un fenomen social se mentine doar daca *actual* el indeplineste vreo functie, indiferent daca aceasta coincide sau nu cu cea pentru care el a fost constituit. El poate fi mostenit de la un sistem care a disparut, reprezentand o “supravietuire” a acestuia, dar mentinerea sa se explica prin faptul ca, in noul context, el continua sa indeplineasca o serie de functii pozitive sau primeste noi functii. Argumentul fundamental al acestei pozitii este urmatorul: mentinerea unui fenomen social oarecare presupune un consum de energie sociala, el fiind realizat prin actiunile colectivitatii. In conditiile in care el nu mai are nici o functie, nu mai exista nici o ratiune pentru care colectivitatea sa fie dispusa a mai cheltui din energia sa, resursele sale pentru perpetuarea respectivului fenomen. Un ritual magic care nu mai “functioneaza” sau o institutie care nu mai satisface nici o cerinta functionala vor tinde prin urmare sa dispara. Iluzia ca exista multe “supravietuiri” se datoreaza mai mult faptului ca exista multe situatii in care anumite configuratii sociale se mentin, dar indeplinesc functii noi care nu sunt suficient de clare pentru observator.

Unul dintre cele mai curioase fenomene cu care sunt confruntate tarile lumii a treia este marcata tendinta de crestere a tribalismului dupa dobandirea independentei. Aceasta nu poate fi interpretata ca o “supravietuire” intamplatoare reactivata, ci dupa cum remarca G. Chavunduca, el primeste o noua functie: a devenit o arma ideologica in conflictul politic si in competitia economica. Pentru multi politicieni africani, tribalismul ofera un instrument in competitia pentru resursele rare si pentru obtinerea puterii politice (W. J. Wilson, 1980).

Acelasi este si cazul elementelor non-functionale. De multe ori un fenomen este considerat a fi lipsit de orice functie actuala, cand in fapt el este lipsit de o asemenea functie doar in cadrul unui anumit sistem, putand avea functii importante in cadrul unui alt sistem, fapt care ii explica persistenta. Mentinerea unor procese sociale care sunt clar disfunctionale pentru societatea in ansamblu sau pentru un subsistem important al ei poate fi explicata, in schema functionala, doar prin faptul ca ele au functii pozitive importante intr-un alt subsistem care le reproduce in mod permanent.

Postulatul functionarii universale nu a fost niciodata contestat cu argumente suficiente de puternice. Singurul argument solid formulat se refera doar la schemele functionale clasice: daca totul are o functie, inseamna ca totul este justificat: si de aici implicatii ideologice conservatoare. In schema functionala propusa aici un asemenea argument este lipsit de sens. Ceea ce este justificat pentru un sistem, poate fi nejustificat, disfunctional pentru un altul. Fiecare sistem isi sustine elementele care ii sunt functionale, indiferent de semnificatia acestora pentru alte sisteme. Afirmarea functionalitatii universale trebuie inteleasa de asemenea, tendential. Exista, desigur, o anumita inertie in sistemele sociale care explica “supravietuirea” unor componente care si-au pierdut functia. Dar aceasta nu poate sa dureze. O data pierduta ratiunea de a fi mentinute, ele fie capata o alta functie, fie treptat sunt eliminate.

7. **Problema explicatiei si predictiei functionale: alternative sau substitute functionale.** Exista in schema functionala o asimetrie in ceea ce priveste explicatia si predictia. Explicatia functionala poate fi stricta. Un fenomen oarecare este explicat prin faptul ca raspunde unei anumite cerinte functionale despre care putem spune cu certitudine ca l-a produs sau ca il mentine in existenta. In ceea ce priveste predictia, ea are un caracter principial limitat, fiind asociata cu o indeterminare structurala. Pornind de la o cerinta functionala nu mai putem identifica cu certitudine elementul care va fi selectat. Si aceasta datorita alternativelor functionale. In cadrul unui posibil actional specificat, exista, de regula, mai multe elemente posibile care sa satisfaca o anumita cerinta functionala. R.K. Merton (1957) le denumeste *alternative sau substitute functionale*. In principiu sistemul poate alege oricare dintre aceste alternative. Exista un anumit grad de libertate, de indeterminare in alegerea elementului din repertoriul de alternative functionale. Atata timp cat schema functionala merge “inapoi” pe firul determinarii functionale, de la elementul ales la cerinta functionala care l-a constituit, determinismul este riguros. Pornind insa de la cerinta functionala spre elementele care vor fi alese, se poate prezice cu rigurozitate doar clasa, repertoriul de solutii posibile, echivalente functional, dar nu elementul concret care va fi ales.

Grafic 3.2 – Explicatia si predictia functionala

“**Teoria balantei**” a lui Fritz Heider (1958) ne ofera un exemplu de predictie exhaustiva a alternativelor functionale. Ideea centrala a teoriei balantei este ca in multimea

de atitudini ale unei persoane trebuie sa existe o concordanta. Lipsa de concordanta creeaza tensiune, discomfort psihologic. In aceste conditii, persoana se va orienta, cu necesitate, spre reinstaurarea echilibrului, a balantei interioare. Cerinta functionala a sistemului "persoana" este deci concordanta dintre propriile atitudini. Pornind de aici, teoria face urmatoarea predictie: in conditii de dezechilibru atitudinal, persoana umana se va orienta spre refacerea acestuia, adoptand una dintre solutiile care ii stau la dispozitie. Heider ofera un caz simplu de asemenea lipsa de concordanta, in care sunt antrenate 3 elemente: P = persoana subiect, O = o alta persoana si X = un obiect oarecare, de exemplu, dansul. O situatie de echilibru atitudinal ar fi aici urmatoarea: P apreciaza O; P apreciaza X; O apreciaza X. Dezechilibrul atitudinal poate avea o configuratie de genul: P apreciaza O; O apreciaza X (ii place dansul); P nu apreciaza X (nu ii place dansul). In acest caz simplu, se poate face un inventar complet al tuturor posibilitatilor (alternative functional) de reinstaurare a echilibrului atitudinal. Si anume:

1. Schimbarea atitudinii fata de X; P concluda ca dansul nu este, pana la urma, o activitate chiar atat de nesperioasa.
2. Schimbarea atitudinii fata de O: P concluda ca O, caruia ii place o activitate atat de nesperioasa cum este dansul nu poate fi bun prieten, o persoana de incredere.
3. Schimbarea atitudinii lui O fata de X: P incearca sa-l convinga pe O ca dansul este o activitate nesperioasa.
4. Misperceptia: lui O nu poate sa-i placa, asa cum pretinde, dansul atat de mult.
5. Minimalizarea: lui O poate sa-i placa dansul, dar acest lucru nu este chiar atat de important.
6. Disocierea: O este o persoana minunata, cu exceptia faptului ca ii place dansul.

Teoria face deci predictia ca persoana care experimenteaza un asemenea dezechilibru atitudinal, va recurge pentru a-l elimina la una dintre cele sase solutii, fara a putea preciza care dintre ele va fi selectata.

Sublinierea existentei unui repertoriu larg de solutii alternative sau substituite functional evita capcana postularii *inevitabilitatii*, una dintre criticile aduse schemei functionale clasice. Un element oarecare, desi indeplineste o functie necesara, nu este neaparat inevitabil. Este inevitabil sa fie adoptat un element din repertoriul de alternative functionale, dar care dintre ele va fi ales depinde de o multime de alti factori.

8. Cerinte functionale manifeste si latente. Am vazut ca in schema functionala este inclusa, ca una dintre presupozitiile fundamentale, afirmatia ca o cerinta functionala exercita in cadrul sistemului respectiv o presiune spre declansarea unei activitati orientative spre satisfacerea ei (axioma orientarii finaliste). Cu alte cuvinte, ea este manifesta. Sunt insa situatii in care o cerinta functionala nu exercita vreo presiune in sensul satisfacerii sale: este *latenta*. Doua asemenea tipuri de situatii care fac ca o cerinta functionala sa fie latentă pot fi formulate:

a. *Lipsa posibilitatilor de satisfacere a respectivei cerinte functionale.* Daca in posibilul actional al sistemului nu exista vreo posibilitate de a actiona in sensul satisfacerii cerintei functionale in cauza, aceasta va tinde sa treaca in latentă. Presiunea continua spre actiune ar fi in acest caz disfunctionala, sistemul orientandu-si energiile in alte directii. Aparitia posibilitatilor efective de satisfacere a cerintei functionale va regenera trecerea acesteia din latentă in manifest. Este cazul multor procese de aparitie a noi necesitati.

b. *Cand cerinte functionale mai importante pentru sistem nu sunt satisfacute, energia sistemului se va orienta prioritar spre satisfacerea acestora, celelalte fiind tinute in stare de latentă.* Pe masura ce cerintele functionale mai importante sunt satisfacute, celelalte cerinte functionale devin manifeste, in ordinea importantei lor.

A. Maslow (1968) ofera un exemplu clasic, de asemenea caz. In teoria sa a motivatiei, el considera dupa cum am vazut mai inainte 5 clase de necesitati care pun in miscare (motiveaza) comportamentul. Aceste clase de necesitati nu sunt egale ca importanta pentru persoana umana, ci formeaza o ierarhie: necesitatile de subzistenta sunt cele mai importante, urmate de cele de securitate, apartenenta si dragoste, stima si statut social, si, in fine, autoactualizare. Teza centrala a teoriei sale este urmatoarea: manifeste vor fi necesitatile din prima clasa de necesitati nesatisfacute a ierarhiei; necesitatile din clasele superioare chiar nesatisfacute, vor fi latente; pe masura ce necesitatile din clasele inferioare (dar mai importante) sunt satisfacute, necesitatile din clasele imediat urmatoare devin manifeste.

9. Problema relatiei obiectiv-subiectiv. Schema functionala permite considerarea aspectului activ al vietii sociale, a orientarii sale finaliste, dar intr-o modalitate non-idealista. Aici, comportamentul uman este determinat nu de structuri subiective, ci de configuratii strict obiective ale sistemelor sociale si umane. Schema functionala, dupa cum s-a vazut, nu cuprinde in ea ca elemente fundamentale nici o forma subiectiva. Subiectivitatea este pusa complet intre paranteze. Categoriile “obiective” ale schemei functionale (cerinte functionale, finalitati) sunt insa dublate de categorii “subiective” (scopuri, aspiratii, idealuri). Mai pe larg, relatia dintre structurile obiective si cele subiective ale modelului functional este analizata in alta parte (C. Zamfir, 1972). In cadrul schemei functionale se presupune ca subiectivitatea reprezinta un *mediator* al mecanismelor obiective, ea exprimandu-le pe acestea suficient de adecvat datorita proceselor practice de reglaj. Membrii colectivitatii constientizeaza destul de exact cerintele functionale ale organizarii vietii lor, le formuleaza ca necesitati, trebuinte, le pun ca scopuri si obiective de realizat. Ei reusesc sa gaseasca solutii adecvate functional, le adopta si le mentin atata timp cat acestea raspund efectiv cerintelor functionale ale sistemelor carora apartin. Analiza formelor subiective prin care sistemele sociale functioneaza reprezinta o directie importanta de dezvoltare a schemei functionale. Asupra acestei teme nu ma voi opri insa in aceasta lucrare. Unele aspecte vor fi tratate insa in Cap. 8.

*

* *

Schema functionala prezentata in acest capitol descrie un model de sistem: sistemul finalist “deschis” in termenii lui L. von Bertalanffy, care isi orienteaza intreaga sa activitate in sensul automentinerii si dezvoltarii sale. M. Achim (1973) are dreptate sa considere, in acest sens, functia ca fiind fundata pe ideea de autoreglare. Analiza functionala reprezinta una dintre comportamentele de baza ale gandirii sociologice, existenta explicit sau doar implicit in practic orice incercare de explicare a fenomenelor sociale.

Capitolul 4 – RELATIA SISTEM – MEDIU: O SINTEZA A SCHEMEI CAUZALE SI A SCHEMEI FUNCTIONALE

EXPLICATIE CAUZALA SI FUNCTIONALA: SCHEMA FUNCTIONALA

EXTINSA

In fata unui fapt social de explicat, cercetatorul isi pune in mod firesc, intrebarea: ce strategie explicativa sa adopte, una cauzala sau una functionala? Cele doua strategii par sa sugereze factori explicativi diferiti. Schema cauzala presupune ca exista printre antecedentele fenomenului de explicat unul sau mai multe alte fenomene care l-au produs. Schema functionala isi concentreaza atentia asupra relatiei dintre respectivul fenomen si sistemul din care acesta face parte ca element, invocand drept explicatie consecintele functionale pentru sistem. Este normal deci, sa ne punem intrebarea: care este relatia dintre schema cauzala si cea functionala? Sunt ele explicatii alternative, excluzandu-se reciproc? sau sunt complementare, fiecare accentuand o parte distincta a explicatiei? sau identice, reductibile una la cealalta? Pozitiile nete in aceasta privinta sunt rare. Invocarea lor ne ofera insa limitele cadrului in care discutiile au loc.

- Sunt **explicatii alternative**. In teoriile functionaliste sunt invocate de regula numai functiile, fara insa a fi exclusa in mod explicit, explicatia de tip cauzal. Aceasta din urma s-a incetatenit ca o componenta fundamentala a oricarei stiinte fiind mai dificila respingerea ei ca nespecifica stiintelor social-umane. Exista insa specialisti care pun sub semnul intrebării justificarea explicatiei functionale. R. Boudon (1971) face o asemenea optiune neta in favoarea cauzalitatii. Pentru el, termenul de functie este echivoc, produs al unei epistemologii spontane, recomandand in consecinta sociologiei sa-l evite.

- Sunt **explicatii complementare**. O asemenea pozitie o gasim formulata cu claritate de catre E. Durkheim (1974). El separa net explicatia cauzala de cea functionala. Explicatia cauzala este esentiala. Ea ne ajuta sa intelegem de ce fenomenele sunt asa cum sunt. Explicatia functionala ne ajuta, eventual, sa intelegem de ce fenomenele sunt mentinute in existenta. Distinctia dintre cauze si functii nu este insa prea clara in analiza sociologului francez.

- Sunt, in ultima instanta, **explicatii identice, reductibile** una la cealalta. Schema functionala reprezinta un caz particular al schemei cauzale specific indeosebi fenomenelor social-umane. O asemenea solutie o gasim in doua variante:

- a. Relatia functionala este un caz particular al relatiei cauzale in care *cauza este reprezentata de consecintele elementului respectiv asupra sistemului* (fie *experimentate* in trecut, fie *anticipate* pentru viitor), iar efectul este selectarea de catre sistem a respectivului element (constituirea si mentinerea sa).

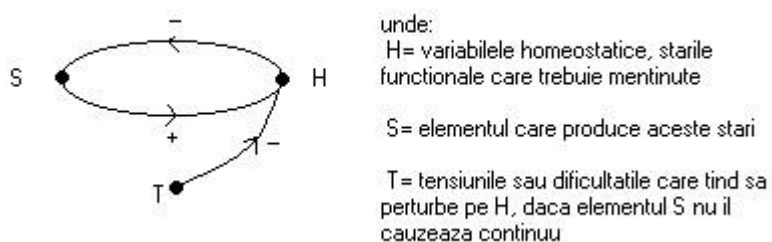
Consecinte functionale ale Selectarea sa ca element al fenomenului sistemului

EFFECT

CAUZA

- b. Relatia functionala este o relatie complexa, formata din mai multe relatii cauzale mai simple. A. Stinchomb (1968) considera schema functionala ca fiind compusa din trei termeni legati intre ei prin relatii cauzale simple:

Grafic 4.1 – Structura schemei functionale fundata pe trei relatii cauzale simple (A. Stinchomb, 1968)

Un asemenea punct de vedere pare a fi greu de contestat. Schema functionala poate fi interpretata ca un caz particular sau un compus al schemei cauzale. El nu rezolva insa problema relatiei dintre cele doua scheme pentru simplul motiv ca cele mai multe enunturi cauzale cu care sociologia lucreaza sunt non-functionale. Cauza invocata nu se refera de regula la consecintele unui element pentru un sistem. Problema reapare deci intr-o noua formulare: care este raportul dintre enunturile cauzale non-functionale si enunturile functionale care, eventual, ar putea fi interpretate ca o specie a enunturilor cauzale?

Punctul de vedere argumentat in acest capitol este ca cele doua scheme explicative, cauzala si functionala, nu sunt nici alternative, nici identice, reductibile una la cealalta, ci complementare. Fiecare se refera la un tip distinct de dependenta. In consecinta, ele trebuie conectate intr-o schema explicativa sintetica. Schema functionala se refera la dinamica interioara a sistemelor sociale, la relatiile dintre variabilele interioare ale acestora: cerinte functionale, elemente ale sistemului, consecinte pentru functionarea sistemului. Ea face insa abstractie de *mediul* in care sistemul exista, de influenta factorilor externi asupra dinamicii acestuia. Pentru a intregi schema functionala ea trebuie deci deschisa spre factori externi, spre explorarea relatiei mediu-sistem; sa fie inclusa in explicatie influenta factorilor externi, de mediu asupra dinamicii sistemelor. Schema cauzala, in cea mai mare parte a aplicatiilor ei, atrage atentia asupra relatiilor dintre conditiile de mediu si comportamentul sistemului, fara a face apel la dinamica interioara a acestuia. Enunturile cauzale care au fost utilizate ca ilustrari in primele capitole sunt tocmai de acest tip: “amenintarea externa produce o crestere a coeziunii interne a sistemului”, “productivitatea muncii genereaza egalitate / inegalitate sociala”. Relatia cauzala are deci, cel mai adesea, forma urmatoare:

Conditii de mediu

Comportamentul sistemului

CAUZA

(elementele sale componente)

EFECT

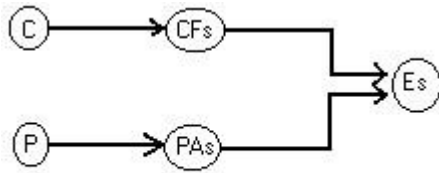
In acest sens Marx caracteriza legile sociale ca “legi ale activitatii umane”. Cauzalitatea se realizeaza prin intermediul actiunii umane: este o cauzalitate a acesteia. Daca indemnul durkheimist de a trata faptele sociale ca fapte “pozitive”, similare cu cele naturale si a le explica prin alte fapte sociale a deschis larg perspective analizei de tip stiintific in sociologie, el contine insa si o simplificare, a carei neretusare poate avea consecinte negative substantiale: punerea intre paranteze a subiectului activ, a omului si a colectivitatii. Ea produce totodata o alienare de perspectiva naturala a omului, care este de tip actionalist. Pentru omul comun, orice fapt social este, in ultima instanta, un fapt uman, un “produs” al oamenilor, iar nu al altor fapte sociale. El este rezultatul scopurilor, aspiratiilor, proiectelor umane. Limbajul cauzalitatii face complet abstractie de om ca autor al faptelor sociale. Observatorul exterior poate sa inregistreze coincidenta repetata intre “intamplarea” lui Y si

cea a lui X, inferand de aici concluzia unei relatii cauzale. Omul care traieste, insa in realitatea observata se percepe pe el, iar nu faptul X, drept autor al faptului Y.

Nu este aici doar o chestiune de perspectiva sau de limbaj in care realitatea este descrisa, ci totodata una de fond. Pe de o parte, *punand intre paranteze subiectul care mediaza relatia cauzala, nu se mai poate explica mecanismul producerii acesteia*. In acest caz, **explicatia functionala poate avea rolul de model explicativ al relatiei cauzale**. Pe de alta parte, o asemenea punere intre paranteze poate sa genereze ipoteze eronate. Sa observam ca relatia cauzala analizata aici in considerare intrarile (conditiile - cauza) si iesirile (comportamentul sistemului - efectul) unei cutii negre (sistemul) fara a face vreo presupozitie asupra ceea ce se intampla in interiorul ei. Formularea unei legi cu privire in relatia dintre intrari si iesiri este posibila doar in conditiile in care se presupune constanta cutiei negre. In sociologie insa o asemenea presupozitie nu este in mod necesar adecvata. Sistemele sociale variaza in mod semnificativ si, odata cu ele, si relatia dintre intrarile si iesirile lor. De aici si fragilitatea funciara a legilor cauzale in sociologie. Neluarea in considerare a variatiei interne a sistemelor sociale produce frecvent eroarea extrapolarii comportamentului unor sisteme la toate celelalte sisteme sociale. Sa revenim la legea amenintare / coeziune interna a sistemelor sociale. Relatia dintre amenintarea exterioara si comportamentul cresterii coeziunii interioare nu este o relatie simpla, directa, ci este mediata de "cerinta de aparare". In fapt, dupa cum se poate observa, insasi definirea conditiei-cauza, clasificarea ei intr-o categorie generala ("amenintare") se face in raport cu efectul pe care il are asupra sistemului: generarea unei reactii de aparare al carei instrument functional este ridicarea coeziunii. Fata specificarea acestui circuit intern, relatia cauzala devine fragila. Si intr-adevar sunt cazuri, in care amenintarea exterioara nu are ca rezultat o crestere, ci dimpotriva o scadere a coeziunii interne. In fata unui cotropitor extrem de puternic, o comunitate care realizeaza ca nu are nici o sansa de rezistenta poate sa nu reactioneze prin cresterea coeziunii, care i-ar putea cauza completa ei distrugere, ci dimpotriva, prin scaderea ei. Este cazul reactiei populatiei romane in perioada navalirilor popoarelor migratoare. Pentru a supravietui s-a produs mai degraba o faramitare in mici comunitati satesti, dispersate si ascunse in locuri mai ferite. Cunoasterea mecanismului intern al relatiei amenintare / comportamentul sistemului ne poate duce in consecinta, la o formulare mai adecvata a legii care ar putea sa sune in felul urmator: "O amenintare externa care poate fi contracarata eficace de catre sistem, va produce o crestere a coeziunii acestuia; daca amenintarea este mult prea mare incat nu i se poate face fata, ea poate genera, dimpotriva, o reactie de dispersie, de dezagregare a respectivului sistem social in mici comunitati, ca o modalitate mai adecvata in acest caz de asigurare a supravietuirii". Cunoscand mai bine particularitatile sistemelor, putem formula legi mai precise, deci, asupra relatiei dintre conditiile exterioare si comportamentul lor.

Considerand limitele schemei functionale si ale celei cauzale, putem intrevedea cu claritate faptul ca ele sunt complementare si ca este posibila conectarea lor intr-o schema explicativa unificata. Schema functionala trebuie *deschisa spre exterior*, explorand modul in care conditiile de mediu afecteaza functionarea sistemului. Schema cauzala trebuie completata cu explicarea procesului de producere a efectului, prin evidentiarea functionarii sistemului in diferitele conditii de mediu. Rezulta de aici ceea ce as numi o *schema functionala largita* care ia in considerare functionarea unui sistem in stransa relatie cu mediul sau de existenta.

Modul poate fi conectat la sistem prin cele doua intrari ale schemei functionale, care reprezinta factorii determinanti interni invocati de ea: cerintele functionale (CF) si posibilul actional (PA). Sa notam cu C conditiile de mediu care afecteaza dinamica cerintelor functionale ale unui sistem (s) si cu P, conditiile de mediu care afecteaza posibilul actional al acestuia. Schema functionala largita poate fi atunci figurata in urmatorul fel:

Grafic 4.2 – Schema functională largită

Un enunț cauzal complet trebuie să ia deci în considerare două tipuri de cauze, unele care acționează asupra cerințelor funcționale ale sistemului (s) în discuție și altele care acționează asupra posibilului sau acțional. El va trebui să fie de forma:

$$E_{(s)} = f(C \times P)$$

Alegerea unui element E de către sistemul s este în funcție (determinată cauzal) de C, clasa condițiilor exterioare care afectează dinamica internă a sistemului, cerințele sale funcționale, și de P, clasa condițiilor care determină posibilul acțional al acestuia. Relații cauzale simple apar doar atunci când una dintre cele două categorii de factori este considerată a fi constantă:

când $C = \text{constant}$, $P \rightarrow E$

$P = \text{constant}$, $C \rightarrow E$

Doar când factorii care determină variația cerințelor funcționale sunt ținți constanți (cerințele funcționale vor fi, la rândul lor, constante), alegerea de către sistem a unui element va fi determinată complet de variația condițiilor care afectează posibilul sau acțional. Iar când clasa factorilor care acționează asupra posibilului acțional al sistemului nu variază, alegerea elementului E va fi determinată exclusiv de variația condițiilor care afectează cerințele funcționale ale respectivului sistem. Astfel, explicațiile cauzale prin evocarea unui singur factor vor fi incomplete.

Cazul religiei, citat la începutul capitolului, ne oferă un exemplu clar de explicație prin evocarea uneia sau alteia dintre clasele de factori determinanți cauzali și ignorarea celorlalte. Malinowski invocă un factor de tip C (pericolul asociat cu pescuitul, în general, riscurile vieții) ca producător de anxietate, incertitudine (CF), religia (E) fiind explicată ca un instrument de reducere a anxietății. Teoria sa nu ia însă în considerare clasa factorilor P: întotdeauna factorii care produc anxietate vor genera o reacție a sistemului de tipul religiei sau există și alte posibilități acționale în care se găsesc mijloace mai eficiente de absorbție a anxietății decât religia? Explicarea religiei ca efect al neștiinței, al unui nivel scăzut de cunoaștere (clasa condițiilor P), unde devin posibile proiecții de tip antropomorfic ("Dumnezeu a creat omul după chipul și asemanarea sa") este și mai incompletă. Ea nu pune în evidență de ce (cerințele funcționale) sistemele sociale construiesc religii cu excepția cerinței prea vagi a cunoașterii.

Pentru înțelegerea mai clară a schemei funcționale largite este necesar să analizăm mai amănunțit modul în care cele două tipuri de cauze externe determină dinamica internă a sistemelor.

DETERMINAREA CAUZALA A CERINTELOR FUNCȚIONALE

Condițiile exterioare acționează asupra sistemelor sociale producând modificări în starea acestora, a parametrilor lor funcționali, fapt care are consecințe importante pentru configurația cerințelor lor funcționale. Acest lucru este valabil pentru toate sistemele deschise, cu autoreglare și în mod special pentru sistemele sociale care au și proprietatea

autoorganizarii dezvoltata in mod deosebit. Efortul fizic solicitat de o activitate sportiva cere un numar mai mare de calorii decat efortul unui sociolog de a scrie un articol. Un mediu dinamic, aflat in rapida schimbare, cere sporirea capacitatilor creative si adaptative ale sistemului. Un pericol extern produce, printre altele, anxietate si, deci, cerinta absorbtiei ei. Se pot desprinde cateva mari tipuri de modalitati prin care mediul actioneaza asupra cerintelor functionale.

a. **Latent / manifest.** Multe cerinte functionale sunt doar latente, potentiale, ele actualizandu-se, devenind manifeste doar in anumite conditii de mediu. Securitatea este, potential, o cerinta functionala a oricarei colectivitati. In masura in care nu exista nici o amenintare, aceasta cerinta nu se manifesta. Aparitia unei amenintari actualizeaza cerinta securitatii, orientand sistemul spre aparare. Sistemele sociale pot varia larg din punctul de vedere al configuratiei cerintelor lor functionale in raport cu caracteristicile mediului. Absenta intamplatoare a unei conditii necesare bunei functionari a unui sistem este de natura a actualiza in aceste cerinte functionale specifice care nu existau decat in stare latentă. Competitia creste, de exemplu, importanta realizarii de performante ridicate. Un mediu in rapida schimbare accentueaza importanta unor structuri interne flexibile, creativ adaptabile. Teoria lui Maslow, despre care s-a vorbit mai inainte, ofera un alt exemplu de joc latent / manifest al cerintelor functionale. Necesitatile umane superioare, argumenteaza psihologul american, devin manifeste doar intr-un mediu suportiv care asigura satisfacerea in linii generale a necesitatilor de la baza ierarhiei.

b. **Intensitatea cerintelor functionale.** Conditiiile exterioare actioneaza si asupra intensitatii cerintelor functionale, a importantei si urgentei lor. Cerintele de solidaritate, de noi cunostinte, de intarire a autoritatii sociale, de reducere a tensiunilor interne, de creativitate si adaptare flexibila pot varia mult din punctul de vedere al intensitatii in functie de conditiile de mediu. O amenintare externa determina cerinta unei ridicate coeziuni interne care, in conditii normale, ar putea fi peste o anumita limita chiar disfunctionala, anuland "jocul" dintre partile sistemului, necesar pentru o dezvoltare creativa, inovativa.

c. **Continutul concret al cerintelor functionale.** Chiar facand abstractie de caracterul lor latent / manifest sau de intensitatea si importanta lor, cerintele functionale au continuturi variabile in functie de conditiile particulare. In conditiile unui mediu stabil, un sistem social are nevoie de un anumit tip de cunostinte - *cunostinte de stabilitate* - care ii asigura functionarea normala in cadrul formelor de organizare cristalizate; un mediu instabil, dinamic dezvolta cerinta unui alt tip de cunoastere - *cunostinte de transformare* - care permit explorarea unor noi forme de organizare, a unor noi strategii de actiune (A. Etzioni, 1969). O persoana, ocupand pozitii sociale diferite, va avea cerinte functionale diferite: autoritate, prestigiu sau putere daca ocupa o pozitie de conducere, securitate si supravietuire in cazul unei pozitii sociale marginale (somer), autoactualizare, recunoastere sociala, prestigiu intr-o pozitie ca aceea de artist sau om de stiinta.

Exista multe teorii care invoca drept cauze factori externi care actioneaza asupra comportamentului sistemelor prin cerintele functionale ale acestora.

J. White (1945) face observatia ca in cazul colectivitatilor aflate la un nivel scazut de dezvoltare economica si sociala, traind intr-o relativa izolare, exista o anumita structura a raportului dintre timpul afectat productiei si timpul liber. Desi viata acestor comunitati este relativ rudimentara, prin productia lor neputand sa-si satisfaca decat un numar relativ restrans de necesitati, timpul liber pe care si-l acorda are o pondere relativ ridicata. Intrate in contact cu alte colectivitati mai dezvoltate, angrenate in sistemul schimburilor economice cu acestea, ele tind sa-si intensifice efortul productiv, restrangandu-si in consecinta, volumul de timp liber. Explicatia acestei relatii cauzale (contacte economice, scaderea volumului de timp liber) este urmatoarea: nivelul scazut al fortelor de productie

permite obtinerea unei game restranse de produse; necesitatile colectivitatii vor fi, in consecinta si ele reduse. Aceste necesitati reduse pot fi satisfacute printr-un efort productiv relativ limitat, disponandu-se deci de un timp liber substantial. Piata economica ofera produse noi, iar acestea creeaza necesitati corespunzatoare lor. Pentru a procura insa noile produse resimtite tot mai mult ca necesare, populatia respectiva trebuie sa-si intensifice efortul productiv pentru a putea schimba propriile produse pe noile produse. Modificarea mediului (aparitia de noi produse) actioneaza asupra sistemului (colectivitatea in cauza) modificand cerintele sale functionale (generarea de noi necesitati), iar acestea orienteaza sistemul in sensul satisfacerii lor; cresterea productiei pentru a putea schimba propriile produse pe produsele devenite inalt dezirabile si, complementar, scaderea timpului dedicat activitatilor neproductive.

Multe cercetari teoretice si empirice au scos in evidenta faptul ca existenta unei amenintari exterioare are multiple consecinte asupra comportamentului grupurilor sociale; modificari in natura relatiilor interpersonale, in atitudinea membrilor grupului fata de grupul ca atare, asupra coeziunii acestuia, a performantelor sale. Cum putem insa explica aceasta influenta? Una dintre ipotezele cele mai curente este aceea ca amenintarea genereaza o stare de anxietate in grup. In consecinta, se accentueaza cerinta reducerii anxietatii. Diferitele componente asociate cu amenintarea (care apar ca efecte ale acesteia) ar putea fi interpretate ca "instrumente" functionale de reducere a anxietatii. O asemenea explicatie este insa doar o simpla ipoteza. Ea trebuie verificata. Un grup de psihologi sociali au imaginat o situatie experimentală care sa valideze ipoteza referitoare la acest circuit cauzal (J.T. Lanzetta, R.G. Wendt, P. Langham, D. Haefner, 1956). Ei au recurs la o ingenioasa manipulare experimentală a gradului de anxietate. In mod direct este dificil sa masori gradul de anxietate si, complementar, cerinta functionala a eliminarii ei. Se poate insa actiona asupra nivelului de anxietate pe cale medicamentoasa. In consecinta, s-a lucrat cu grupuri plasate in urmatoarele tipuri de conditii: a) conditii de amenintare in care se presupune ca grupurile se vor caracteriza printr-un nivel ridicat de anxietate; b) conditiile normale, lipsite de factori de amenintare in care, in consecinta, se presupune ca nivelul de anxietate este scazut si c) conditii de amenintare (la fel ca la punctul a), dar membrii grupurilor au fost tratati cu medicamente care reduc anxietate si deci, desi sub amenintare exterioara puternica, respectivele grupuri se vor caracteriza printr-un nivel scazut de anxietate. Daca comportamentele de grup asociate cu prezenta amenintarii sunt datorate nivelului ridicat de anxietate (raspunsuri functionale la cerinta reducerii anxietatii) atunci ele vor fi prezente in situatia experimentală (a) la grupurile amenintate, dar netratate medicamentos, insa vor fi absente in situatia (c), la grupurile amenintate dar cu un nivel scazut de anxietate datorat medicamentelor. Experimentul a confirmat ipoteza: grupurile amenintate, dar cu un nivel de anxietate redus artificial se comporta similar cu grupurile neamenintate si nu cu acelea amenintate.

T. Burnes si G. M. Stalker (1961) sunt autorii unei influente teorii asupra relatiei dintre mediul organizatiilor si pattern-urile interne de organizare. Doua tipuri de organizatii sunt distinse: *mecaniciste* - pozitiile si rolurile sunt strict determinate si reglementate, diviziune a muncii clara, reglementata formal, inalta codificare a comportamentelor - si *organice* - o organizare flexibila, sarcinile si rolurile nu sunt strict reglementate, ci definite continuu in procesul interactiunii, comunicarea intre diferitele parti ale organizatiei este lipsita de restrictii, coordonarea se realizeaza mai mult pe orizontala, prin interactiunea partilor, si mai putin ierarhic, centralizat. Aceste doua metode sunt raspunsuri functionale la situatii diferite. Astfel, *un mediu* (economic si tehnologic) *stabil si predictibil* tinde sa genereze organizatii de tip *mecanicist*, in timp ce *un mediu dinamic si incert* favorizeaza dezvoltarea unui model *organic*. Relatia de determinare cauzal-functionala este urmatoarea: mediul dinamic si incert genereaza cerinta unei adaptari flexibile, creative care

poate fi realizata eficient numai de un model organic; dimpotriva, un mediu stabil si predictibil va selecta ca fiind mai adecvat un mod de organizare mecanicist, care sa asigure o planificare si coordonare riguroasa a tuturor activitatilor. Daca medicul dinamic accentueaza cerinta adaptarii flexibile si creative, mediul stabil accentueaza cerinta unei functionari, in cadrele deja definite, cat mai eficiente cu putinta.

Cazurile in care conditiile de mediu determina cerintele functionale ale sistemelor sunt extrem de frecvente. Moralistii au notat mereu cu tristete ca oamenii sunt caracterizati de o serie de orientari pe care le considerau ca indezirabile: dorinta de putere si de dominare, invidie si concurenta, nepasare fata de ceilalti. Stiintele sociale si umane actuale aduc argumente, atat teoretice cat si empirice, ca aceste orientari nu sunt date universale ale fiintei umane, ci produse ale unor anumite conditii sociale.

DETERMINAREA CAUZALA A POSIBILULUI ACTIONAL

Schema functionala formulata in aceasta lucrare indica faptul ca alegerea unui element depinde nu numai de cerintele functionale ale sistemului, dar si de posibilul actional al acestuia. Se pot gasi factori exteriori (desemnati in schema functionala extinsa cu *P*) care afecteaza (determinare cauzala) posibilul actional al sistemului respectiv si, prin acesta, alegerile pe care el le face. Modificarea conditiilor de mediu poate aduce noi posibilitati pe langa cele disponibile anterior. Inventia prafului de pusca a produs schimbari enorme in modul de durere a razboiului si, prin acestea, a relatiilor dintre colectivitatile umane. Inventia agriculturii a schimbat radical modul de viata al comunitatilor arhaice. Suntem aici in fata celui de al doilea tip de explicatie cauzala nonfunctionala a comportamentului sistemelor sociale: conditiile, care nu afecteaza starea propriu-zisa a sistemului, ci doar alegerile pe care el le face pentru un element functional sau altul, tipul de solutii pe care il selecteaza pentru satisfacerea cerintelor sale functionale. Desigur, aceste alegeri, o data facute, afecteaza si starea sistemului, prin includerea in cadrul lui a unui element sau a altuia. Analizele actuale ale criminalitatii acorda *oportunitatilor* un rol determinant foarte important in geneza comportamentului deviant: victime potientiale, cultura criminala, vizibilitate sociala redusa, ineficacitatea controlului social. Sa ne oprim asupra catorva teorii care acorda un loc special factorilor externi ce determina comportamentul sistemului la nivelul posibilului sau actional.

Teoria societatii tributale (H.H. Stahl, 1980). Societatile preindustriale sunt caracterizate, in principal, prin doua mari tipuri de organizare a productiei private (de tip sclavagist sau feudal) sau pe baza "tributului". Finalitatea generala a tuturor acestor tipuri de organizare este preluarea de la producatori a plusprodusului de catre o clasa sau o colectivitate exploatare. Modalitatile prin care se realizeaza exploatarea unei populatii, conform teoriei lui Marx, depind de o serie de conditii ale procesului de productie, inclusiv de conditiile naturale. Ele depind, cu alte cuvinte, de posibilitatile existente de exploatare. Un proces de productie care are loc fragmentat, individual tinde sa genereze variate forme de proprietate privata asupra mijloacelor de productie (sclavagista sau feudala) ca instrument al exploatarei. Este cazul agriculturii bazate pe "apa de ploaie", tipica pentru Europa. Aici, fiecare agricultor isi organizeaza singur procesul de productie.

Elitele, care beneficiaza de plusprodus, nu se amesteca in general in organizarea procesului productiv. Mijloacele de constrangere constau in variatele forme de proprietate: asupra pamantului, uneltelor, a fortei de munca insasi ca in cazul sclavagismului si a feudalismului. Agricultura bazata pe irigatii, specifica multor societati din Asia, Africa si America precolumbiana presupune lucrari de indiguire, irigatii realizate printr-un efort colectiv. In consecinta, procesul va avea un grad mai ridicat de socializare. Pozitia in suprastructura administrativa si militara reprezinta aici instrumentul principal de obtinere a plusprodusului

- sistemul “tributal”. Acelasi sistem tributual apare si in cazul exploatarei, cu forta armelor, a altor colectivitati. Analizand procesul formarii societatii feudale romanesti, H.H. Stahl evidentiaza tranzitia de la modul tributual de insusire a plusprodusului de tipul feudal european. Aceasta tranzitie este cauzata de modificarile din posibilul actional al elitelor exploatare. Daca initial exploatarea era *externa*, realizate de popoarele migratoare cu mijloace militare, avand ca obiect ansamblul comunitatilor agrare dec pe teritoriul tarii noastre (inevitabil deci tributala), pe masura ce exploatarea devine *interna*, realizata de elitele militare si administrative autohtone care au preluat la inceput sistemul tributual deja existent (teoria statului la substitutie), formele de exploatare se modifica, tinzand sa intre in acord cu specificul faramitat al productiei agricole. Tributul este treptat inlocuit cu proprietatea feudala de tip european.

In relatia cauzala dintre **productivitatea muncii si stratificarea sociala**, productivitatea pare a fi un factor de tipul *P*. Ea afecteaza posibilul actional: sub nivelul asigurarii subzistentei, neexistand nici un plusprodus, nu exista nici un obiect al exploatarei. Aparitia plusprodusului determina stratificarea societatii (F. Engels, 1967 si verificarea acestei ipoteze de catre M. Sahlin, 1958).

Teoria lui L. Coser (1969) asupra cauzelor violentei ne ofera un alt caz foarte clar. Atunci cand obiectivele individuale impartasite de catre colectivitate nu pot fi realizate prin mijloace legitime, dar exista mijloace nelegitime accesibile, va rezulta un comportament deviant; cand nu exista insa nici asemenea mijloace nelegitime de realizare a obiectivelor, atunci reactia sistemului va fi *violenta*. Cauza *P* se refera, deci, la totalitatea conditiilor care exclud atat mijloacele legitime, cat si pe cele nelegitime de realizare a obiectivelor individuale impartasite social: control social sever si eficace, insule mari de saracie etc.

Relatia dintre nivelul economic si tipul de familie (C. Ph. Kottak, 1974). Conditii economice precare tind sa genereze o *familie extinsa*, care reprezinta un instrument economic eficace in aceste conditii. Pe masura ce resursele economice, de care familia dispune, devin mai abundente, familia tinde sa devina *nucleara*. Teoria pare sa sugereze ca, in logica intrinseca a familiei, solutia nucleara este preferabila; in conditii de saracie insa, o asemenea solutie nu este economic adecvata, preferandu-se forma *extinsa* care este mai eficienta in utilizarea unor resurse economice sarace.

Discutiile actuale asupra **factorilor determinanti ai organizarii muncii** iau in considerare multi factori de tipul *P*. Taylorismul, cu optiunea sa neta pentru principiul simplificarii muncii, a fost se pare un produs adecvat pentru America primei jumatai de secol: o forta de munca compusa din emigranti, slab calificata, nedisciplinara, extrem de mobila, trairind in conditii social-economice si culturale precare (I.E. Davis, 1971). Cu alte cuvinte, organizarea unui proces productiv eficient era posibil, in acele conditii, doar prin divizarea cat mai adanca a muncii, prin oferirea unor posturi de munca cat mai simple, mai usor de invatat si de controlat. Cresterea nivelului profesional, social-cultural si economic al colectivitatii, ridicarea, in consecinta, a aspiratiilor privitoare la sfera muncii fac principiul muncii simplificate tot mai putin adecvat. O solutie mai potrivita cu noile conditii o reprezinta, in consecinta, promovarea unui nou tip de organizare a muncii, bazat pe principiul muncii imbogatite.

Analizand **migratia**, D. Sandu (1984) sugereaza mai multi factori determinanti cum sunt: nivelul calitatii vietii din colectivitatile apropiate, costul deplasarii dintr-o comunitate in alta, posibilitatile de comunicare dintre comunitati. Primul factor (nivelul calitatii vietii din comunitatile invecinate spre care se migreaza) si cel de al treilea (posibilitatile de comunicare, de informare despre posibilitatile de integrare in alte comunitati) sunt, clar, factori de tipul *P*, afectand posibilul actional al populatiei.

Analiza functionala traditionala, ignorand relatiile cu mediul, avea o capacitate redusa de explicare a marii varietati a sistemelor sociale, cat si comportamentelor

diferentiale ale acestora. Schema functionala extinsa propusa aici pune in evidenta tocmai mecanismele prin care conditiile exterioare produc schimbari in comportamentul sistemelor.

Schema functionala extinsa ofera in acelasi timp posibilitatea estimarii *completitudinii* unei explicatii sociologice. O explicatie strict functionala, care ia in considerare doar dinamica interna a sistemelor sociale, este putin productiva. Ea trebuie completata cu stabilirea modului in care respectivul sistem este determinat de mediul sau de existenta, deci cauzal. Din acest punct de vedere este necesar a fi luate in considerare doua mari categorii de factori: factorii care determina cerintele functionale ale sistemului si factorii care determina posibilul sau actional.

Capitolul 5 – ANALIZA EFICIENTEI

În modele clasice ale analizei functionale (Malinowski, Radcliffe - Brown, Parsons și chiar Merton) funcția este definită doar calitativ, drept *contribuția* unui fenomen social oarecare la satisfacerea unei cerințe functionale sau, mai general, ca totalitate a consecințelor acestuia pentru functionarea unui sistem. Analizele functionale se rezuma, de regulă, la a demonstra că un element oarecare al vieții sociale contribuie la buna funcționare a sistemului din care face parte: crește solidaritatea socială, facilitează tranziția de la statutul de copil la cel de matur, relaxează tensiunile și conflictele interpersonale. Mărimea acestei contribuții, aspectul deci *cantitativ*, a fost în mare măsură ignorat până nu demult. Atât timp cât intenția analizei functionale era strict explicativă, mărimea contribuției unui fenomen social oarecare nu era un lucru important. În fața unui fenomen de explicat, sociologul se multimea să identifice funcția pe care acesta o îndeplinește și care explică de ce respectivul fenomen a fost constituit, selectat și menținut. În măsura în care însă analiza sociologică și-a largit interesul spre investigarea *alternativelor functionale*, problema a devenit vitală. Pentru o cerință funcțională există de cel mai multe ori mai multe soluții posibile alternative. Aceste soluții sunt echivalente funcțional, dar doar *calitativ*, în sensul că îndeplinesc aceeași funcție, dar nu și *cantitativ*. Alternativele functionale satisfac în grade diferite cerința funcțională în raport cu care ele sunt calitativ echivalente.

Sociologia a început să fie pusă tot mai frecvent în fața necesității de a analiza mărimea contribuției functionale a diferitelor elemente. Acestui aspect îi este dedicat capitolul de față.

Multa vreme sociologia, lucru valabil și pentru celelalte științe sociale, a evitat ideea de *alternativă*. Filosofia istoriei a început să cocheteze, destul de timid de altfel, cu conceptul de *alternativă istorică*, definit ca un curs de evenimente care ar fi putut (sau ar putea) să se întâmple, dar nu s-a întâmplat (C. Zamfir, 1982). Cât timp procesul social era predominant spontan, problema alternativelor se punea mai mult teoretic. Dezvoltarea spontană a societății nu se caracterizează prin examinarea, la nivelul colectivității, a alternativelor posibile în vederea alegerii uneia dintre ele. Soluțiile se impun oarecum de la sine, fie pentru că sunt singurele care au putut fi imaginate, fie că reprezintă efectul unui sir de evenimente mai mult sau mai puțin intamplatoare. Să luăm cazul “alegerii” creștinismului ca religie universală de către o largă populație din perimetrul imperiului roman. Alegerea nu a fost făcută neapărat pentru că creștinismul ar fi reprezentat efectiv o soluție mai bună decât religiile care pe atunci îi erau concurente (lucru care, de fapt, ar trebuie demonstrat). Mai degrabă putem considera că un lung sir și de factori exteriori doctrinei propriu-zise au dus, în timp, la creșterea influenței creștinismului în detrimentul altor curente religioase și *apoi* (sau, mai bine zis, pe parcurs) acesta a fost dezvoltat în direcția în care societatea acelei vremi avea nevoie.

În măsura în care însă dinamica socială devine tot mai *constientă*, soluțiile alternative sunt mai sistematic investigate, selectarea uneia sau a alteia tinzând să devină obiectul unei decizii colective. Pentru aceasta, determinarea diferențelor cantitative între soluțiile alternative devine o problemă crucială. Sociologia însăși tinde să devină tot mai mult dintr-o disciplină explicativă, o disciplină constructivă, o “inginerie socială”. În această calitate, ea nu se mai poate mulțumi cu constatarea că o soluție oarecare “funcționează”, contribuie la satisfacerea unei cerințe functionale, realizează o anumită funcție. Ea trebuie să formuleze cât mai multe soluții alternative, să le evalueze cantitativ funcționalitatea și să selecteze pe cea mai bună dintre ele.

Pentru a desemna măsura sau gradul funcționării unui element (soluții) există în diferite discipline (economie, inginerie), cât și în limbajul comun mai mulți termeni: eficacitate, eficiență, cost, beneficiu. Fiecare disciplină i-a dezvoltat în contextul său specific. Datorită preocupărilor recente ale sociologiei pentru acest aspect, nu există încă

aici optiuni conceptuale suficient de cristalizate. Definirea acestor concepte propusa aici trebuie luata in consecinta mai mult ca o optiune personala care s-ar putea sa nu coincida cu cea care se va cristaliza prin evolutia preocuparilor.

EFICACITATEA

Eficacitatea unui element sau sistem poate fi definita drept gradul in care acesta indeplineste o functie, satisface o cerinta functionala specificata. Eficacitatea poate fi *pozitiva* in masura in care satisface, intr-un anumit grad, respectiva cerinta functionala; *nula* - nu are nici un efect asupra acesteia s-au *negativa* - agraveaza deficienta, nesatisfacerea respectivei cerinte functionale. Dincolo de aceste trei mari tipuri de eficacitate, este insa necesar sa destindem *gradele* eficacitatii. Eficacitatea pozitiva poate fi *maxima* - satisface integral cerinta functionala in cauza - sau, desi pozitiva, *submaximala* - o satisface intr-o masura care poate varia intre maxim si zero. Reluand exemplul dat intr-un capitol anterior in legatura cu functia, putem estima ca o scoala de corectie poate avea o eficacitate maxima in conditiile in care integreaza social complet copiii delincventi de a caror educatie s-a ocupat; ea poate avea o eficacitate pozitiva semnificativa, desi submaximala (proportia recidivelor este mai mica decat in cazul in care copiii delincventi ar fi fost lasati in mediul lor social natural); nula, in cazul in care proportia delincventilor este aproximativ egala cu cea a grupului martor de copii delincventi neincadrati intr-o scoala de corectie; in fine, poate fi negativa, daca absolventii scolii de corectie ar recidiva mai frecvent decat cei din grupul martor.

Ne putem astfel intreba in ce masura invatamantul primar reuseste sa transmita capacitatea de a citi (cerinta functionala). In acest caz, ne putem astepta ca scoala sa aiba o eficacitate totala: toti absolventii celor 4 clase primare pot sa citeasca in mod curent. Dar care este eficacitatea invatamantului primar in formarea constiintei ecologice? In aceasta privinta, ar putea fi destul de scazuta inca. In ceea ce priveste insa eficacitatea invatamantului actual in privinta cresterii prestigiului social al profesiilor nonintelectuale, o cercetare ar putea scoate eventual in evidenta valori negative: el ar putea acredita ideea ca reusita personala, legata de cea scolara, este incununata de o profesie intelectuala; dimpotriva, profesiile non-intelectuale sunt asociate cu o selectie scolara negativa, fiind rezervate pentru cei care nu au capacitati intelectuale suficient de ridicate sau prezinta defecte de personalitate.

Dar tratamentul actual al bolilor psihice, cat de eficace este el? Ca nu are o eficacitate maxima, este clar. Multi bolnavi psihici nu pot fi recuperati total sau macar partial. Exista chiar unele puncte de vedere conform carora eficacitatea sa este doar aparenta. Este adevarat ca dupa tratament, unii bolnavi se insanatosesc. Intrebarea este insa daca acest lucru se datoreaza tratamentului propriu zis sau fortelor naturale de refacere ale organismului?

Analiza eficacitatii trebuie sa tina seama, totodata, de faptul ca un element oarecare are o multime de consecinte functionale pentru sistemul din care face parte, cat si pentru alte sisteme invecinate, pentru societatea globala. Este ceea ce Merton desemna prin termenul de "fascicul de consecinte functionale". Dupa ce a fost analizata semnificatia functionala a unui element pentru diferitele cerinte functionale, este necesar, in consecinta, sa se estimeze *beneficiul functional total* al colectivitatii in legatura cu respectivul element, *eficacitatea sa globala*. O intreprindere are o multime de consecinte functionale pentru colectivitate, incepand cu produsele pe care le furnizeaza si cu beneficiile economice pe care le ofera colectivitatii (functiile sale finale) si sfarsind cu efectele activitatii sale asupra mediului natural si urbanistic, asupra starii de sanatate a personalului sau muncitor, a

satisfactiei cu munca a acestuia, a veniturilor economice pe care le pune la dispozitie membrilor sai etc.

Dupa cum se poate observa, analizele de eficacitate au o structura similara cu analizele cauzale, ele pornind insa de la fenomenele - cauza (solutiile alternative) si cautand sa identifice efectele (diferitele tipuri de performante, consecintele functionale ale respectivelor alternative).

Analiza eficacitatii ridica pentru sociologie, in prezent, o multime de dificultati. In principal ele sunt urmatoarele:

- **Determinarea cantitativa a functiilor.** Cele mai multe studii se marginesc a demonstra teoretic ca un element oarecare are o anumita functie, satisface o anumita cerinta functionala. Uneori se determina chiar empiric ca el aduce o contributie semnificativa la satisfacerea respectivei cerinte functionale, fara a se putea masura cat de mare este aceasta contributie. La multe intrebari vitale teoretic si practic, raspunsurile nu pot fi decat, destul de vagi: Care este contributia scolii la formarea morala, intelectuala, cetateneasca, profesionala a tinerilor? In ce masura un sistem sau altul de remuneratie a muncii contribuie la cresterea sau dimpotriva la scaderea responsabilitatii in munca, la interiorizarea intereselor generale sau, mai degraba, accentueaza centrarea pe interesele personale, sustine performantele calitative, stimuleaza initiativa si creativitatea? Care este beneficiul functional total al unui sistem de promovare in munca? In ce masura el stimuleaza performantele profesionale? In ce masura genereaza tensiuni si conflicte? S-ar putea chiar sa fim socati de afirmatii ca aceea a lui William Gorham ca nu avem inca argumente solide sa credem ca persoanele care primesc ingrijire medicala regulata sunt, din aceasta cauza, mai sanatoase decat persoanele care nu beneficiaza de aceasta (E.B. Drew, 1969). Este incontestabil, remarca el, ca persoanele care primesc mai multa ingrijire medicala sunt mai sanatoase decat cele care primesc mai putina. O asemenea constatare nu reprezinta insa un test al eficientei ingrijirii medicale. Alte cauze pot fi responsabile de o asemenea diferentiere. Astfel, in societatile occidentale la care se refera aceste cercetari, persoanele care primesc o ingrijire medicala mai sistematica si mai substantiala fac parte totodata din clasele mai bogate. Din acest motiv, nu este clar daca diferentele inregistrate in starea de sanatate se datoreaza ingrijiri medicale propriu zise sau mai degraba diferentelor de conditii si moduri de viata dintre cei bogati si cei saraci.

- **Separarea consecintelor functionale ale diferitelor elemente ale sistemelor sociale.** Aceeasi cerinta functionala este satisfacuta de o multime de elemente. Cunostintele pe care copiii le poseda provin nu numai de la scoala, dar si din mass-media, din familie, din lecturi particulare. Motivatia performantelor in munca este determinata de atmosfera grupului de munca, de stilul de conducere al sefului direct, de organizarea intreprinderii, de organizarea societatii globale, de orientarile si caracteristicile personale.

- **Listarea tuturor consecintelor functionale**, ale unui element, atat a celor indirecte. De regula, analizele se marginesc la evidentierea functiilor finale, a consecintelor functionale cele mai directe si mai vizibile. In ultimul timp, au inceput sa se dezvolte pentru unele procese sociale mai importante preocupari sistematice de a lista cat mai exhaustiv posibil variantele consecinte functionale. Este cazul tehnologiei: *studiile de impact* (sau cum mai sunt ele denumite – *studii de evaluare a tehnologiilor*) au drept scop identificarea consecintelor complexe si multiple pe care difuzarea unei tehnologii le are intr-un mediu social. (A.M. Sandi, coord., 1986)

- **Insumarea consecintelor functionale.** Presupunand ca avem o lista suficient de completa a consecintelor functionale ale unui element, fiecare determinata cantitativ, ramane inca de solutionat calcularea beneficiului functional total. Un asemenea calcul ar presupune existenta unei *unitati generale* de masura a functionalitatii in care sa

convertim variatele tipuri de consecinte functionale. Deocamdata nu dispunem de o asemenea unitate generala si nici nu ne putem imagina cum ar putea arata ea.

Unele incercari de acest tip exista. Strategia curent utilizata pentru a realiza o asemenea unificare consta in incercarea de a se formula unitati de masura a eficacitatii care, desi nu generale, cuprind un numar suficient de mare de tipuri de consecinte.

Ph. H. Mirvis si E.E. Lawler III (1977) au incercat sa determine empiric variatele consecinte ale satisfactiei muncii in termeni de eficienta economica a intreprinderii. In fapt, de cateva decenii exista o indelungata disputa teoretica, inca nedecisa empiric in mod satisfacator, asupra intrebării dacă satisfactia muncii este sau nu o sursa a performantei in munca. Pentru a raspunde la o asemenea intrebare, autorii au facut urmatoarele operatii: a) au realizat o *lista de consecinte* posibile ale satisfactiei muncii: performante cantitative, performante calitative, absentism, fluctuatie; b) au estimat efectul in bani al acestor consecinte (cat costa, de exemplu, organizatia plecarea / angajarea unei persoane); c) au determinat empiric relatia dintre variatia satisfactiei muncii si fiecare dintre consecintele posibile luate in considerare. Ca rezultat al acestei analize, autorii au putut calcula cu destula precizie efectul variatei satisfactiei in munca, pe un esantion de 160 de functionari de banca, asupra eficientei economice a respectivei organizatii. Astfel, variatia satisfactiei in munca cu 0,5 unitati de dispersie standard echivaleaza in cazul celor 160 de functionari cu o crestere, respectiv o scadere a eficientei economice intr-un an cu 17.664\$. Investigatii de acest fel sunt inca putine. Unitatea comuna de masura a tuturor consecintelor functionale ale satisfactiei in munca utilizata – banul, plusul de eficienta economica – este partiala. Intr-o asemenea unitate nu putem sa exprimam efectul variatiei satisfactiei in munca asupra calitatii vietii persoanelor in cauza, asupra familiei lor, asupra colectivitatii din care ele fac parte. Si nici macar castigurile sau pierderile economice de lung termen ale organizatiei in cauza nu pot fi estimate. Este deci un caz de construire a unei *unitati de evaluare partiala* a consecintelor functionale.

Estimarea beneficiului functional total al unei solutii incepe sa devina o problema practica critica. Tot mai adesea colectivitatile se afla in situatii de alegere intre mai multe solutii, optiunea putand fi luata doar pe baza insumarii variatelor consecinte functionale ale acestora, a beneficiului functional total asociat cu fiecare dintre ele. Cele mai multe asemenea analize, care se practica deja, nu aspira la utilizarea unei *unitati functionale generale*, ci se limiteaza la listarea catorva dintre cele mai importante tipuri de consecinte functionale, incercand sa compare variatele solutii pentru fiecare dintre aceste criterii. Si, cel mai adesea, se iau in considerare doar doua tipuri de solutii alternative. Alegerea ultima *este lasata* a fi realizata de catre decidentii apartinand sistemelor sociale in cauza, pe baza estimarii diferitelor avantaje si dezavantaje, in functie de preferintele lor, fara a se indica un beneficiu total, calculat intr-o unitate actuala.

Asemenea analize de eficacitate pun o problema cu totul speciala. Sistemele sociale reale sunt adesea in situatia de a alege intre mai multe alternative. Ne putem intrebati, *cum procedeaza ele* in asemenea situatii? Fac ele, in vederea unei asemenea alegeri, un calcul de eficacitate, o insumare a beneficiilor functionale totale? H.A. Simon (1958), autorul unei celebre teorii a rationalitatii sociale, argumenteaza ca nu acesta este cazul. De regula, alegerea realizata de sistemele practice se face pe baza unei *comparari nestructurate* intre diferitele avantaje si dezavantaje ale solutiilor alternative, iar nu a unui calcul sintetic de eficacitate. De cele mai multe ori, as adauga, comparatia se face intre o alternativa practica, in legatura cu care s-a acumulat deja destul de multa insatisfactie si o alternativa noua care trebuie sa probeze ca, pe de o parte, este viabila, iar pe de alta parte, este superioara in ceea ce priveste o serie de consecinte functionale considerate a fi importante. Este cazul compararii sistemului traditional de asigurare a disciplinei in munca, fundat nu numai pe recompensa, dar si pe pedepse, cu un nou sistem non-punitiv: “disciplina fara pedeapsa”

(D.N. Campbell, R.L. Fleming si R.C. Grote, 1985). Evaluarea celor doua metode de a asigura disciplina in munca se face prin compararea a doua grupuri de intreprinderi, unul caracterizat prin utilizarea mijloacelor traditionale iar celalalt prin utilizarea noului tip de metoda, la diferite tipuri de performanta: fluctuatie, absenteism, concedii de boala, conflicte de munca, numarul de desfaceri ale contractului de munca, atitudine fata de munca, fata de intreprindere etc.

Compararea secventiala, nestructurata a diferitelor tipuri de performanta nu este totdeauna relevanta pentru a determina care dintre alternativele luate in considerare este mai buna, mai eficace din punct de vedere functional. Este evident ca doar intr-un numar limitat de situatii o alternativa are performante superioare in toate privintele. Atunci cand fiecare alternativa prezinta atat avantaje cat si dezavantaje, situatie probabil mult mai curenta, este necesar un mecanism mai complex de evaluare, bazat pe insumarea tuturor tipurilor de consecinte functionale. Strategiile politice, intre care tot mai frecvent colectivitatile trebuie sa aleaga in mod constient, prezinta consecinte distincte in cele mai diferite sfere: economice (bunastare, ocuparea fortei de munca, venituri, posibilitati de acumulare), ecologice (mediu curat, sanatos, estetic), sociale (coeziune sociala, participare, cooperare), calitate a vietii (consum personal, activitati umane interesante care ofera oportunitati de manifestare si dezvoltare a persoanei, armonie, echilibru, sens, securitate). In societatea actuala o strategie politica numai poate fi considerata a fi buna doar pentru ca, economic, are efecte pozitive. Unele cercetari indica faptul ca sunt multe cazuri in care sistemele reale (persoane sau sisteme sociale) fac in mod efectiv in procesul alegerii, calcule complexe de eficacitate, la nivelul si cu instrumentele cunoasterii lor comune, practice si, de aici, o metodologie specifica utilizata tot mai mult in sociologie in investigarea problemelor de eficacitate: in loc de a face un calcul al beneficiului functional total pe baza unei analize integral stiintifice, deocamdata imposibil de realizat in cele mai multe cazuri, se utilizeaza intr-un mod sistematic si educat capacitatea naturala de estimare a eficacitatii pe care actorii reali nu o au. Daca oamenii fac in mod curent estimari ale beneficiului functional global, *procesele prin care el realizeaza asemenea operatii pot fi explicate, amplificate, corectate, intr-un cuvint educate*. Aceasta abordare este posibila, de sigur, doar atunci cand alternativele care urmeaza a fi evaluate exista efectiv in practica, oamenii putand avea experienta naturala a lor. Metoda devine impracticabila atunci cand este vorba de a estima alternative posibile, nepractice.

Exista multe metode de a utiliza sistematic capacitatile naturale ale intuitei umane. Una dintre cele mai cunoscute este *metoda Delphi*. Pentru exemplificare voi utiliza o analiza asupra calitatii vietii care utilizeaza o asemenea metodologie pentru a reface complet un calcul de beneficiu functional (N. Dalkey, D. Rourke, D. Snyder, 1970). Problema investigata este calitatea diferitelor stiluri de viata. Persoana umana se afla mereu in fata optiunii intre diferite stiluri moduri de viata. Ea le evalueaza dupa diferitele criterii si, pe aceasta baza, alege unul sau altul. Pentru a determina valoarea diferitelor stiluri de viata (beneficiul functional total), urmatoarele operatii sunt necesare:

a) formularea cu claritate a stilurilor alternative de viata; b) determinarea setului de criterii de evaluare (cerinte functionale, necesitati, moduri in care un stil de viata afecteaza viata umana); c) ponderea acestora in functie de importanta; d) estimarea consecintelor functionale ale fiecarui stil de viata in raport cu aceste criterii, cerinte functionale; e) calculul valorii, al beneficiului functional al fiecarui stil de viata in parte. Autorii au incercat sa refaca acest proces complex de decizie, cu ajutorul metodei Delphi. Un numar oarecare de persoane au fost solicitate sa indice *criteriile* dupa care ele evalueaza diferitele stiluri de viata. Pe aceasta baza a fost realizata o *lista* de criterii generale: tipurile de consecinte functionale - venituri economice, securitate, varietatea experientelor de viata, stimulare intelectuala, mediul uman suportiv etc. Apoi, prin aceeasi tehnica a fost determinata

importanta (ierarhizarea) fiecarui criteriu. In fine, fiecare dintre stilurile formulate a fost estimat in ceea ce priveste masura in care afecteaza respectivele criterii. Pe aceasta baza s-a calculat beneficiul functional al fiecarui stil de viata, prin insumarea contributiei aduse la satisfacerea respectivelor criterii, ponderata cu importanta criteriilor. A rezultat, astfel, o ierarhizare a stilurilor de viata in cauza. Ceea ce este interesant in aceasta analiza este faptul ca evaluarea globala, intuitiva a respectivelor stiluri de viata de catre un *alt grup* de persoane a dat rezultate convergente cu acest "calcul" al beneficiului functional total. Inseamna deci ca, in mod natural, atunci cand evaluam diferitele solutii de viata, cel putin in unele cazuri, luam decizii rationale, in sensul ca facem calcule de eficacitate. Aceasta nu inseamna ca aceste calcule sunt si corecte in mod necesar. Utilizand insa capacitatea "naturala" de cunoastere de care dispune si mecanismele de rationare, educandu-le, corectandu-le si amplificandu-le putem sa realizam calcule de beneficiu functional din ce in ce mai bine, chiar in conditiile in care metodele riguroase ne lipsesc.

COSTUL

In evaluarea functionarii unui element trebuie sa luam in considerare pe langa *eficacitatea* sa si *mijloacele, resursele* pe care le consumam: mijloace economice, energie, materii prime, timp etc. Pentru a desemna cantitatea de mijloace pe care un element le consuma pentru functionarea sa se utilizeaza, de regula, conceptul de *cost*. S-ar putea crede ca utilizarea conceptului de cost in analiza sociologica este mai mult metaforica, un imprumut artificial din economie. Dupa parerea mea, utilizarea acestui concept este justificata pentru orice activitate social-umana. El se refera la o problema generala clara: variatele sisteme sociale utilizeaza pentru functionare o serie de mijloace, de resurse, dintre care unele sunt strict specifice, dar cea mai mare parte a lor sunt nespecifice, reprezentand resurse pentru functionarea si a altor sisteme. Ideea de cost, in acceptia sa cea mai generala se refera deci la toate situatiile in care doua sau mai multe sisteme utilizeaza acelasi tip de resurse, intrand, in consecinta, in competitie pentru obtinerea lor. Resursele sistemelor sociale pot fi foarte diverse: resurse financiare (bani), materii prime, energie, forta de munca, timp uman, cunostinte, capacitati si aptitudini umane. In orice societate exista doua mari probleme in ceea ce priveste organizarea. Prima se refera la eficacitate: colectivitatea trebuie sa-si imagineze activitati care sa realizeze maximum posibil de performante functionale. Cea de a doua problema se refera la costuri: trebuie imaginate activitatile care utilizeaza cat mai putine resurse, pentru a nu se afecta, printr-un consum excesiv, celelalte activitati care au si ele nevoie de resursele respective. Aceasta din urma problema se refera deci la impartirea resurselor disponibile intre diferitele sisteme si sub sisteme. Este o problema de economicitate, in sensul cel mai general al acestui termen: atitudine judicioasa fata de resurse, eliminarea risipei, valorificarea cat mai eficienta a resurselor disponibile.

Am putea deci defini *costul unui sistem* drept *cantitatea de resurse (mijloace) consumate de catre acesta*. Cu cat resursele de un anumit tip sunt mai rare sau mai solicitate, cu atat costul respectivului sistem devine o conditie restrictiva mai importanta. Un element (sistem) poate fi foarte eficace, dar daca el consuma o mare cantitate de resurse care sunt solicitate si de alte elemente (sisteme), el poate sa nu fie selectat. Costul functionarii unui element reprezinta deci o conditie restrictiva in alegerea sa.

Costurile sunt de mai multe tipuri, in functie de felul resurselor consumate si de gradul de solicitare al lor. Sa distingem mai intai intre resurse *abundente* si resurse *rare*. Unele resurse sunt mai abundente decat necesitatile existente si, in consecinta, sunt neproblematic. Aerul este inca un mijloc nelimitat al vietii, pe care fiecare persoana il gaseste, neproblematic. datorita poluarii, el incepe sa devina insa problematic. Aerul curat nu mai poate fi gasit oriunde. Padurile au fost pana la un moment dat o resursa nelimitata

si nedisputata. Alte resurse sunt rare fie in mod absolut, fie relativ, fiind solicitate de multe sisteme, motiv din care obtinerea lor devine problematica.

Este necesar sa distingem, in al doilea rand, resursele in functie de *gradul lor de generalitate*. Anumite resurse sunt utilizate doar de unele sisteme (materiiile prime de exemplu). Altele sunt solicitate de o multime sau chiar de toate sistemele care compun o societate: resurse financiare, timp si energie umana. Muntii sunt o resursa pentru multiple activitati: turism, recreere, pastorit, silvicultura, vanat, minerit. Timpul uman este o resursa mult mai generala: pentru activitatile de productie (fondul de timp de munca de care o colectivitate dispune), pentru recreere si dezvoltare personala (timpul liber). Timpul liber, partea ramasa din timpul de care o persoana dispune dupa ce s-a scazut timpul de munca si timpul necesar refacerii fiziologice, este o resursa pentru variate activitati: educatie a copiilor, distractie, sport, dezvoltare culturala, participare la activitati sociale. Daca unele activitati de timp liber devin consumatoare excesive de timp in raport cu alte solicitari, acesta este un motiv pentru restrangerea lor. Devin excesiv de costisitoare. Este necesar, deci, sa distingem pentru fiecare tip de resursa sistemele care o solicita si raportul dintre cantitatea ei si nivelul de solicitare de catre aceste sisteme.

In al treilea rand, trebuie distinse *costurile economice* si *costurile non-economice*. Cele mai multe resurse sociale sunt distribuite prin intermediul sistemului economic. Ele sunt asociate cu o anumita valoare, exprimata in bani, si sunt distribuite sistemelor solicitante prin vanzare si cumparare: materii prime, energie, timp uman de munca. Pentru obtinerea lor, sistemele au nevoie de o resursa mai generala - banul. Cu mijloacele financiare se pot procura cele mai multe dintre resursele necesare. Banul trebuie considerat ca unul dintre cele mai generale mijloace de distribuire a resurselor rare. A existat tendinta in societatile bazate pe productia de marfuri de a se generaliza mecanismele economice de distribuire a resurselor. Exista insa mereu resurse care se distribuie prin alte mecanisme decat cele economice, motiv pentru care le denumim resurse non-economice. Timpul liber este distribuit intre diferitele activitati, in mare masura, nu dupa criterii economice. Bogatiile nationale, datorita necesitatii protejarii lor, devin partial a resursa non-economica. Sistemul ecologic, natura, devine si el o resursa non-economica, fiind "distribuit" intre diferite activitati nu prin mijloace economice. Resursele non-economice se distribuie prin mecanisme sociale, politice, morale, personale. O padure nu mai este "obtinuta" pentru a fi utilizata de catre subsistemul care plateste mai mult. In acest caz, ea ar fi cu siguranta acaparata de o intreprindere care ar consuma ca materie prima sau sursa de energie. Destinatia sa va fi decisa printr-un proces social si politic, in functie de interesele globale ale colectivitatii.

Este, de asemenea, important sa distingem intre *costurile directe* si *costurile indirecte*. Distinctia este foarte clara la nivelul costurilor economice. Costurile directe se refera la consumul direct de resurse de catre un sistem pentru asigurarea functionarii sale. O intreprindere pentru a produce trebuie sa cumpere materii prime, energie, utilaje, sa plateasca personalul sau muncitor. La aceste costuri economice directe ale productiei se refera categoria de *pret de cost*. In ultimul timp au inceput sa fie luate tot mai mult in considerare si *costurile economice indirecte sau sociale*. Acestea sunt si ele cheltuieli economice implicate de functionarea respectivului sistem, dar suportate nu de catre acesta, ci de catre colectivitate sau de catre alte sisteme. O intreprindere, de exemplu, poate polua mediul. Colectivitatea, iar nu intreprinderea, cel mai adesea, consuma o parte din resursele sale economice pentru a anula acele efecte poluante. Influenta negativa a unei activitati productive asupra starii de sanatate a personalului muncitor este contracarata prin asistenta sanitara platita de colectivitate sau de persoana in cauza. Exista incercari de a se transforma costurile economice indirecte in costuri economice directe, prin obligarea intreprinderilor de a suporta economic activitatile de contracarare a consecintelor negative. Intreprinderile,

de exemplu, pot fi obligate sa suporte activitatile de depoluare pe care functionarea lor le-a facut necesare. Este insa evident ca mereu va ramane o serie de costuri indirecte pe care colectivitatea sau alte sisteme le vor suporta.

O alta metoda de a limita costurile indirecte o reprezinta impunerea unor *restrictii* referitoare la consecintele negative ale activitatii diferitelor sisteme, a caror recuperare ar reveni colectivitatii: control asupra poluarii, al riscurilor de accidente, de imbolnavire etc. Costurile indirecte sunt nu numai economice, dar si non-economice. O parte din poluare este contracara prin mobilizarea unor resurse economice si tehnologice; o alta parte insa ramane necontracara, ca afectand distructiv resursele altor sisteme: degradeaza solul (resursa esentiala a agriculturii), distruge viata in ape, degradeaza in general mediul ca sursa complexa a vietii umane. Activitatea unei intreprinderi absoarbe cea mai mare parte a timpului si energiei personalului sau, afectand astfel celelalte sfere ale vietii acestuia (viata de familie, viata personala) care au, de asemenea, nevoie de timp si energie. Costurile indirecte se refera atat la *consumarea* unor resurse necesare altor activitati (resurse financiare, timp, cunostinte, resurse naturale), cat si la *degradarea* resurselor celorlalte sisteme (natura, sanatatea persoanelor). In limbajul comun, de altfel, ideea de cost include nu numai resursele care sunt consumate, dar si *sacrificiile*, pierderile, consecintele negative ale unei solutii oarecare. Ea cuprinde deci si ceea ce "pierde" un sistem prin adoptarea unei solutii oarecare. Un stil de conducere incompetent si abuziv dintr-o intreprindere *costa* respectiva intreprindere nu numai prin performantele economice slabe, ca si prin multimea de consecinte negative pe care le are: afecteaza negativ satisfactia cu munca, genereaza tensiuni interpersonale, surse generale de insatisfactie, distruge simtul participarii si responsabilitatii. Acestea sunt resurse atat ale intreprinderii (resurselor umane), dar si ale altor sisteme (politic, financiar etc.). In acest sens, multe dintre consecintele functionale laterale negative ale unui element sunt incluse in costurile acestuia: reducerea timpului liber, uratirea mediului natural, incalcarea demnitatii, unilateralizarea vietii, inducerea de tensiuni si conflicte.

In vederea perfectionarii organizarii sociale, problema costurilor devine tot mai importanta. Cresterea in complexitate a vietii sociale sporeste cerintele de resurse atat economice, cat si non-economice. Pentru sociologie este important a determina tipul de resurse necesare diferitelor sisteme, gradul lor de raritate / abundenta, de solicitare. Interdependenta activitatilor sociale se manifesta nu numai prin influentele directe ale unora asupra altora, ci si prin competitia lor pentru resurselor comune, prin degradarea resurselor celorlalte sisteme sau prin generarea de noi resurse. Ideea de cost pune, deci, in evidenta un aspect distinct de cel al eficacitatii functionale care trebuie adaugat la acesta din urma.

EFICIENTA

Eficienta este un al treilea concep tot mai mult utilizat de sociologie pentru a estima gradul de adecvare a unui element sau sistem. El a fost elaborat pe larg in tehnologie si economic, dar il gasim utilizat, de asemenea, si in limbajul comun referitor la orice activitate umana (D. Katz si R.L. Kahn, 1966, C. Zamfir, 1977, V. Muresan, 1984). In tehnologie, conceptul de eficienta se refera la gradul de utilizare de catre un sistem a energiei de care dispune: raportul dintre energia produsa si energia utilizata. D. Katz si R.L. Kahn (1966) il propun pentru analiza sistemelor sociale tocmai in acest sens.

In conceptia lor, eficienta este *randamentul* cu care o organizatie converteste *inputul* in *output*, cantitatea de energie consumata efectiv sau risipita in procesul de productie. In aceasta acceptie, eficienta apare ca un element component al conceptului mai general de eficacitate. O conditie a eficacitatii este ca activitatea respectiva sa realizeze nu numai functia sa cat mai bine, dar sa asigure, totodata, si un randament energetic cat mai bun. In

economie, eficienta se defineste ca un raport valoric: raportul dintre valoarea mijloacelor consumate si valoarea produselor realizate. In limbajul comun, gasim o definire mult mai generala a conceptului de eficienta: realizarea unui scop cu consumul cel mai mic de resurse, de efort. O gospodina este eficienta atunci cand realizeaza (cat mai bine, evident) treburile gospodariei, intr-un timp si cu un efort cat mai mic. Un muncitor este eficient cand lucreaza bine si repede. Pentru sociologie acest ultim sens din limbajul comun mi se pare a fi cel mai potrivit. In consecinta, prin *eficienta* voi intelege *raportul dintre eficacitate si cost*.

EFICIENTA= EFICACITATE / COST

Eficienta este deci direct proportionala cu eficacitatea unui element sau a unui sistem si invers proportionala cu costul functionarii acestuia. Conceptul de energie utilizat in tehnica, dincolo de semnificatia sa strict fizica, devine o metafora neoperationala pentru sistemele sociale. Valoarea economica reprezinta pentru economie singura resursa a activitatilor economice. Ea este insa pentru activitatile sociale doar una dintre resurse. Sociologia trebuie, deci, sa utilizeze un concept mai general, cel de *resurse*, care poate varia de la sistem la sistem, si pe care trebuie sa-l raporteze la efectul social al activitatii. Conceptul de eficienta, in sensul definit aici, este un concept sintetic. El face sinteza intre cele doua aspecte fundamentale ale functionarii unui element: totalitatea consecintelor sale functionale, pe de o parte, si resursele consumate, pe de alta.

In ultimele decenii s-au incercat analize din eficienta si dincolo de sfera proceselor economice propriu-zise. Ele pot fi gasite si sub denumirea de *analiza cost-beneficiu* sau *analiza eficacitate-cost*. Cele mai frecvente aplicatii le putem gasi in analiza programelor militare, urbanistice, medicale, educationale. Dificultatile si problemele ridicate de analizele de eficienta sociala pot fi usor imaginate pornind de la cumularea dificultatilor amintite in legatura cu eficacitatea si costul. Nu voi mai intra in analiza acestora, cititorul interesat putandu-le gasi in alte lucrari (Zamfir, 1977). Pentru ilustrare voi cita doua exemple de analiza de eficienta care sugereaza stadiul inca primitiv al acestora, dar si directiile probabile de dezvoltare.

A. Jonson (1978) incearca o analiza de eficienta cu privire la diferitele activitati productive ale unei colectivitati de indieni din Amazonul peruvian. Criteriul de eficienta ales de antropologul american este raportul dintre beneficiul energetic al fiecarei activitati de productie (caloriile produse) si numarul de calorii consumate in procesul de productie (costul). Eficienta energetica a diferitelor strategii de productie a hranei adoptate de colectivitatea respectiva este foarte variata: culesul produselor salbatice oferite de padure - 0,8 calorii obtinute pentru o calorie consumata (0,8 / 1); pescuitul pe malul raului - 2 / 1; cresterea pasarilor - 9,3 / 1; cultivarea porumbului - 45,4 / 1. In momentul in care cercetarea era intreprinsa, colectivitatea respectiva se afla in procesul trecerii de la un mod de productie bazat pe vanatoare, pescuit si cules, la un altul bazat pe cresterea pasarilor si agricultura. Jonson estimeaza ca explicatia acestei tranzitii trebuie cautata tocmai in aceasta diferenta de eficienta a tehnicilor de obtinere a hranei. Interesant este insa si faptul ca, desi activitatea de culegere dupa criterii strict energetice pare a fi ineficienta, ea continua sa reprezinte aproximativ 15% din totalul activitatilor de productie. Cum se poate explica persistenta unei asemenea activitati ineficiente? Antropologul american considera ca acesta este un caz evident de necesitate de largire a analizei eficientei in sensul considerarii unei eficiente sociale mai generale. Astfel, activitatea de cules ofera pe langa aportul strict energetic o serie de alte beneficii colectivitatii: ofera o mai larga varietate de hrana, la care se adauga oportunitati de a obtine continuu informatii despre mediul inconjurator, despre modificarile care pot interveni aici, de detectare a eventualelor amenintari, cat si a noilor resurse naturale. Daca adaugam si aceste beneficii functionale, desigur imposibil

deocamdata de cuantificat, putem considera ca si activitatea de cules este eficienta si ea se va mentine alaturi de celelalte activitati. In lucrarea lui Jonson gasim si alte analize de eficienta, mai mult calitative. De exemplu, producerea de tobe pentru activitatile artistico-ritualice, o activitate de mare importanta in respectiva colectivitate. Efortul de productie a tobelor (costul) este compensat de o serie de efecte pozitive (eficacitatea): placerea petrecerilor si a intalnirilor, la care toba reprezinta instrumentul muzical principal, cresterea solidaritatii sociale ca rezultat al respectivelor festivitati, cresterea solidaritatii sociale ca rezultat al respectivelor festivitati, cresterea abilitatii de a coopera in munca.

Cele mai complexe, dar si mai discutabile, analize de eficienta le gasim insa sub denumirea de *analiza cost / beneficiu*, dezvoltata pentru analiza comparativa a diverselor programe sociale alternative. Cateva exemple de acest gen ni le ofera E.B. Drew (1969). Pe scurt, doua dintre ele. Primul se refera la asistenta medicala. Intrebarea practica pusa a fost urmatoarea. Luandu-se in considerare cinci tipuri de factori care afecteaza starea de sanatate - accidente de circulatie, cancer, artrita, sifilis si tuberculoza - si un set de programe orientate spre controlul acestor factori, care dintre acestea din urma ar fi eficient de lansat, in conditiile in care resursele financiare sunt limitate si trebuie optat pentru unele sau altele? Doua criterii ale eficientei au fost utilizate: *costul pentru o viata salvata si reportul cost / beneficiu economic*. Acesta din urma a fost calculat in urmatorul fel: beneficiile, definite sub forma veniturilor economice pe care respectiva persoana le-ar putea obtine prin munca daca ar fi vindecata total sau partial, impartite la costul pe persoana al programului respectiv. Analizandu-se cateva zeci de programe din cele 5 domenii, s-a putu determina eficienta lor diferita, evident, in limitele criteriilor luate in considerare, destul de fragile dupa cum insisi autorii remarca. Astfel, cele mai eficiente programe au aparut a fi cele referitoare la sporirea securitatii circulatiei (stimularea utilizarii centurilor de siguranta, casti de motociclisti), urmate de tratamentul artritelor, cancerului uterin, prevenirea cancerului uterin, prevenirea cancerului de plaman, tratarea cancerului de san, programe impotriva sifilisului si a tuberculozei.

Cea de a doua analiza de eficienta se refera la analiza programelor alternative experimentale de reabilitare vocationala. In aceste programe au fost antrenate persoane handicapate fizic sau mental care, din aceasta cauza, se aflau in imposibilitatea de a munci. Eficienta programelor a fost calculata in termeni de dolari castigati prin integrarea in munca a respectivelor persoane raportat la un dolar cheltuit in cadrul respectivului program. Analiza a evidentiat astfel ca programele experimentale au o eficienta net superioara (12-13\$ castigati de fiecare persoana pentru fiecare dolar cheltuit pentru pregatirea sa) in raport cu programele de reabilitare vocationala obisnuite (1,6 pana la 2,9 \$ pentru un dolar cheltuit).

Analizele sociologice de eficacitate / cost / eficienta au obtinut pana in prezent rezultate destul de modeste. Si, desi e probabil ca nici in urmatorii ani sa nu se petreaca in acest domeniu extrem de complex avansuri spectaculoase, dezvoltarea unor asemenea tipuri de analiza pare sa fie vitala pentru dezvoltarea societatii contemporane. Dezvoltarea cea mai probabila va fi sensul amplificarii detectarii variatelor consecinte functionale (beneficiul functional), a determinarii lor cantitative, a intelegerii resurselor utilizate de catre diferite activitati si a mecanismelor de distribuire a lor intre diferitele sisteme. Suntem inca departe de analize sociale de eficienta cantitative. Este insa absolut necesar

sa ne imbogatim imaginatia noastra sociologica cu intelegerea, chiar calitativa si vaga, a functionalitatii si costurilor solutiilor sociale pentru care optam.

Capitolul 6 – ANALIZA STRUCTURALA

DOUA MODELE DE SISTEM: FUNCTIONAL SI STRUCTURAL

In analizele sociologice pot fi identificate doua modele distincte de sistem: modelul functional si modelul structural. Daca modelul functional priveste sistemul ca un mod de organizare a unui complex de activitati orientate spre realizarea unor functii, finalitati, modelul structural considera sistemul ca un complex de interdependente intre elementele sale componente.

Modelul functional de sistem se refera la sistemele orientate finalist, evidentiind modul in care finalitatile modeleaza intreaga lor organizare. Cele mai multe dintre sistemele sociale prezinta o orientare finalista: intreprinderea trebuie sa produca in mod rentabil bunurile necesare profesional, cultural, moral, cetatenesc, stiinta sa produca cunostinte despre variatele domenii ale realitatii. Exista insa si sisteme sociale care nu au o anumita finalitate. Despre aceasta va fi vorba in capitolul viitor.

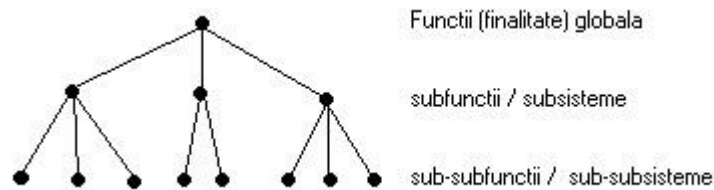
In schema functionala, accentul a cazut pe relatia dintre element si sistemul din care face parte. Din aceasta perspectiva pot fi explicate constituirea si mentinerea unui fenomen social (element) ca raspuns la o anumita cerinta functionala, contributia pe care el o aduce la functionarea sistemului din care facem parte (functia sa). Ramane insa de explicat organizarea sistemului finalist ca atare, ca un ansamblu de elemente. O asemenea analiza este tot de tip functional. Organizarea, structura sistemului este dedusa din logica finalitatii (finalitatilor) acestuia.

De regula, la sistemele sociale pot fi desprinse doua tipuri distincte de finalitati sau functii: *externe si interne*. *Finalitatile (functiile) externe* reprezinta contributia functionala pe care respectivul sistem trebuie sa o aduca la functionarea sistemului mai general din care el face parte in calitate de subsistem (element). In exemplele de mai inainte, functiile externe sunt: oferirea de bunuri necesare si de beneficii economice, formarea tinerei generatii, producerea de cunostinte. Marea majoritate a sistemelor pe care sociologul le analizeaza (intreprinderea, familia, statul etc.) reprezinta in fapt *subsisteme* ale unor sisteme mai generale, avand de indeplinit in cadrul acestora functii specificate. Realitatea sociala prezinta imaginea unei complexe ierarhii de sisteme. De regula, elementele din care un sistem social este compus nu reprezinta acte elementare, ci activitati complexe, diferite structural si specializate functional. Chiar si societatea globala are o serie de functii care, intr-un sens particular, pot fi interpretate ca fiind externe: ea trebuie sa asigure satisfacerea necesitatilor membrilor sai. Relatia dintre societatea globala si individ va fi insa analizata pe larg in capitolul urmator. Pe langa functiile externe, exista si *functii interne*. Orice sistem, odata constituit, dezvolta propriile sale cerinte functionale - mentinerea si dezvoltarea sa, integrarea partilor, obtinerea resurselor necesare functionarii sale etc. Functiile externe si interne devin finalitati care guverneaza intreaga organizare si dinamica a sistemului.

Primul pas deci in analiza sistemelor finaliste il reprezinta identificarea finalitatilor externe si interne. Intervine aici un nou postulat al analizei functionale: *postulatul completitudinii functionale*. Conform acestui postulat, *un sistem orientat finalist tinde sa se autoorganizeze, constituindu-si toate elementele de care functionarea sa are nevoie, care raspund la toate cerintele sale functionale*. Desigur, de multe ori sistemele nu sunt functional complete. Incompletitudinea lor este insa datorata unor factori adversi. O data eliminati acestia, conform postulatului enuntat mai sus, sistemul va tinde sa devina complet functional.

Pentru a fi realizate finalitatile unui sistem, acestea sunt descompuse in "subfinalitati" a caror realizare este delegata diferitelor elemente (subsisteme) ale acestuia.

Aceste “subfinalitati” (“subfunctii”) pot fi divizate mai departe, rezultand o organizare ierarhica a sistemului. In acest sens, analiza functionala a sistemelor tinde sa ajunga la ceea ce se poate numi o *organigrama functionala*. Organigrama functionala porneste de la formularea functiilor (finalitatilor) globale ale respectivului sistem (intreprindere, familie, universitate) si, de aici, sunt deduse subfunctiile si subsistemele, sub-subfunctiile si sub-subsistemele si asa mai departe. Organigrama functionala ofera imaginea unui sistem ierarhizat functional (Graficul 6.1.).

Grafic 6.1 – Organigrama functionala a unui sistem

Organigrama unei intreprinderi este de acest tip. In ea sunt mentionate toate subsistemele si sub-subsistemele, ca functiile pe care acestea le au de indeplinit: sectii, servicii, ateliere, formatii de munca.

Caracteristic deci analizei functionale este faptul ca ea deduce structura sistemului din functiile globale ale acestuia: structura elementelor din functiile pe care acestea le au de indeplinit in cadrul sistemului.

Unele analize functionale au incercat sa stabileasca pentru diferite tipuri de sisteme, tipuri generale de subfunctii si, in acord cu acestea, de subsisteme.

D. Katz si R.L. Kahn (1966) incercand sa dea o schema generala a organizatiilor, disting cinci tipuri fundamentale de subsisteme, in conformitate cu cinci sub-functii generale: *subsistemul de productie sau tehnic* - totalitatea activitatilor care realizeaza, printr-un proces tehnologic de prelucrare, produsele respectivei organizatii, fie ele bunuri materiale, servicii sau cunostinte; *subsistemul de sustinere* - cu functia de a procura din mediu “materile prime” necesare procesului de productie, cat si de a promova relatii favorabile, suportive ale organizatiei cu celelalte sisteme din mediul de existenta al acesteia; *subsistemul de mentinere* - cu functia de a integra in cadrul sistemului sau de roluri persoanele prin a caror activitate organizatia insasi functioneaza: recrutare, formare tehnico-profesionala, motivare, recompensare, sanctionare; *subsistemul adaptiv* cu functia de a asigura raspunsuri adecvate ale sistemului la schimbarea conditiilor de mediu si *subsistemul managerial* cu functia de directionare, coordonare, ajustare, control al comportamentului tuturor celorlalte subsisteme.

Functia externa este cea de productie. Celelalte, dupa cum se poate observa, sunt functii interne.

Aceiasi semnificatie o are si tentativa lui Parsons de a formula patru tipuri generate de cerinte functionale, valabile pentru orice sistem (*adaptarea, realizarea scopurilor, integrare si latentă*) si a delimita in raport cu acestea patru tipuri de subsisteme care compun atat societatea, cat si orice sistem social particular (T. Parsons, 1964).

Exista si alte abordari ale sistemelor functionale care pornesc de la finalitatile specifice ale acestora care, combinate cu o serie de conditii, fac explicabila organizarea particulara a unui sistem sau altul. Este cazul, de exemplu, al analizei sistemelor ca totalitate

de roluri. Unul dintre sistemele cele mai simple de acest tip, caruia ii sunt dedicate o multime de studii este *sistemul doctor-pacient*. Pornind de la finalitatea realizarii unui tratament eficace si de la particularitatile celor doua persoane implicate in activitatea de tratament, se pot deriva normele care reglementeaza rolul doctorului si al pacientului. Toate aceste norme reprezinta elemente functionale ale unui sistem de activitati astfel organizat incat sa duca la succesul tratamentului.

Analiza functionala a sistemelor deschide atat o perspectiva *explicativa*, cat si una *constructiva*: ea explica nu numai *de ce* un sistem social este organizat intr-un mod sau altul, dar ea deschide, totodata, posibilitatea de a determina cat de adecvat si eficient este el organizat in raport cu finalitatile sale, cum ar putea fi perfectionat. In fapt, toate analizele care au ca obiectiv perfectionarea unui sistem adopta un punct de vedere functional.

Modelul structural al sistemului face abstractie de orientarea finalista a acestuia (in masura in care o are), concentrandu-se asupra relatiilor de interdependenta dintre elementele care il compun. Capitolul de fata se ocupa pe larg de acest model si in mod special de tipurile de analiza structurala.

Structura reprezinta un *pattern* al relatiilor dintre elementele componente ale sistemului, o *lege* a relatiilor de interdependenta a acestora. Cea mai curenta definitie a structurii pune in evidenta tocmai acest aspect fundamental: *structura reprezinta totalitatea relatiilor de interdependenta ordonata dintre elementele unui sistem, astfel incat schimbarea unui element produce schimbari determinate in toate celelalte elemente*. J. Piaget (1968) are dreptate cand afirma ca structura reprezinta *legea de transformare a unui sistem*.

Despre analiza structurala s-a scris foarte mult in ultimul timp. S-a creat chiar un mit in jurul ei si, in mod special, in jurul unora dintre cei care au promovat-o cel mai activ. Este cazul lui Levi-Strauss. In prezent, devine tot mai clar ca discutiile din jurul analizei structurale (a asa-numitului structuralism) au fost caracterizate de multe neintelegeri, iluzii, sperante naive, promisiuni excesive. Aice nu intentionez sa fac o trecere in revista a acestor discutii. Obiectivul acestei carti este mai practic: punerea in evidenta a principalelor tipuri de analiza structurala *utilizate efectiv* in practica sociologica.

TIPURI DE ANALIZA STRUCTURALA

CONTEXTUL STRUCTURAL. Analiza contextului structural, extrem de frecventa in practica sociologica, porneste de la ideea ca orice fenomen face parte dintr-un ansamblu structurat care isi pune amprenta asupra sa. O data introdus intr-un sistem, el se va modifica sensibil datorita influentei celorlalte elemente ale sistemului cu care se invecineaza. El va trece inevitabil printr-un proces de *acomodare structurala*. Totodata, va exercita si el o actiune modificatoare asupra celorlalte elemente. In schema functionala, prezentata in capitolul 3, un element al acesteia este contextul structural. Elementul este modelat nu numai de cerintele functionale finale, dar si de cele laterale; el se constituie si evolueaza deci intr-un *spatiu functional* complex.

Daca vrem, de pilda, sa analizam familia intr-o societate anumita, trebuie sa avem in vedere nu numai functiile sale finale si modul de organizare care decurge din aceasta, dar si multiplele interactiuni pe care le are cu celelalte subsisteme cu care se invecineaza si care sunt responsabile de multe dintre particularitatile sale: timpul si efortul depus in productie, locul productiei, daca munca este organizata in fabrica sau se desfasoara in cadrul familiei (la domiciliu) sau, in fine, daca ea are un caracter sezonier, desfasuranduse in alte locuri decat in cel de rezidenta (marinaritul), sistemul de obtinere a bunurilor necesare, tipul de proprietate, sistemul de servicii sociale, tipul de stratificare sociala etc.

Toate acestea sunt aspecte esențiale pentru înțelegerea organizării familiei. Dacă femeia este atrasă în sistemul productiv sau este orientată doar spre realizarea funcțiilor din cadrul familiei este, de asemenea, o condiție care influențează organizarea vieții de familie.

Analiza contextului structural este cel mai elementar tip de analiză structurală. Ea porneste de la ideea simplă, dar destul de vagă, a necesității ca sistemele să prezinte un anumit grad de *coerență* internă, realizată prin *acomodări* și *adaptări* reciproce ale elementelor. În filosofia materialistă dialectică, această idee este prezentă într-o formă generală: *principiul conexiunii universale*. Idee de conexiune universală, subliniind interdependența și interacțiunea multiplă a fenomenelor reale, duce la formularea unui principiu metodologic general, care prezintă o importanță specială în analiza fenomenelor sociale, în cazul cărora interdependența este mult mai ridicată: *principiul analizei concret - istorice*. Un fenomen social nu poate fi analizat abstract, ci în contextul sau istoric determinat.

Deși o procedură de bază a analizei structurale, analiza contextului structural nu este de natură să ducă la rezultate spectaculoase. Ea reprezintă ceea ce Gouldner și P. Peterson numeau un “functionalism slab”: orice lucru este legat (este “în funcție”) de o multitudine de alte lucruri (A. Johnson, 1978). Exigența analizei contextuale nu conține indicații mai precise asupra modului în care interdependența are loc.

COMPATIBILITATEA / INCOMPATIBILITATEA DINTRE DOUA SAU MAI MULTE ELEMENTE ALE UNUI SISTEM este de asemenea un caz simplu de analiză structurală. Ea se bazează pe ideea că două elemente ale unui sistem trebuie să prezinte un anumit grad de compatibilitate, fapt care asigură coerență internă a sistemului. Această compatibilitate se poate realiza fie prin faptul că elementul care este mai important (“mai puternic”) modifică în acord cu cerințele sale celelalte elemente, fie că elementele în cauză se adaptează reciproc. Nici acest tip de analiză nu ridică probleme metodologice speciale. De aceea nu voi insista asupra ei, rezumându-mă la a oferi două exemple.

Sistemul industrial / tipul de familie. Este clasică din acest punct de vedere analiza lui T. Parsons (T. Parsons și R. Bales, 1955). Sistemul industrial, argumentează Parsons, este compatibil cu familia nucleară și incompatibil cu familia extinsă. În societățile tradiționale, în care stratificarea socială se realizează pe principiul castelelor, relațiile de rudenie reprezintă instrumentul principal al dobândirii statutului social. Într-un sistem industrial, statutul social este dobândit prin performanțele individuale, fapt incompatibil cu familia extinsă și cu importanța mare acordată relațiilor de rudenie care presează asupra dobândirii poziției sociale prin mecanisme contrare, independente de performanța individuală (“nepotismul”). În plus, sistemul industrial presupune o mobilitate geografică ridicată a indivizilor, lucru care tinde să nuclearizeze familia.

Analizând religia dominantă din India, Max Weber argumenta că ea este incompatibilă cu procesul de modernizare a societății indiene (M. Singer, 1966). Predicția care decurge din această analiză este că, fie societatea indiană trebuie să renunțe la modernizare, fie, mai probabil, să renunțe la religia sa tradițională, adoptând o religie “modernă”, compatibilă cu o societate industrială. M. Singer, analizând tendințele actuale ale religiei din India, conchide că predicția lui Weber, deși corectă în fondul său, nu s-a realizat, datorită procesului de adaptare a religiei tradiționale indiene la cerințele societății moderne. Max Weber nu a luat în considerare tocmai un asemenea proces, fapt care l-a dus la o predicție falsă. Adaptările pe care religia tradițională le-a suferit sunt de tipul: o serie

de ritualuri mari consumatoare de timp au fost simplificate; multe atribute religioase care reveneau barbatului, oficiate in cadrul familiei si care ocupau mult timp, au fost delegate fie membrilor familiei (sotiei, in primul rand), fie unor persoane specializate din sistemul religios.

EFECTE STRUCTURALE. Cercetatorul poate descoperi adesea configuratii empirice deosebit de stabile, in ciuda variatiei conditiilor in care acestea apar. Se poate presupune ca o asemenea stabilitate este efectul unei structuri mai profunde.

S. Lipset si R. Bendix (1959) ofera un exemplu de configuratie empirica deosebit de stabila, in ciuda variatiilor substantiale ale contextului. Analizand mobilitatea sociala intergenerationala (sansa membrilor diferitelor grupuri sociale de a-si reproduce, in generatia urmatoare, statutul social sau de a atinge unul superior) in tari ca Franta, Japonia, R.F. Germania, tarile scandinave, S.U.A., ei constata lipsa diferentelor semnificative, in ciuda diferentelor mari din alte planuri: nivel de dezvoltare economica, diferente de traditie a stratificarii sociale (barierele dintre case sunt traditional mai marcate in Europa decat in S.U.A.). Douazeci de ani mai tarziu, R. Boudon (1979) constata ca structura mobilitatii sociale ramane aproximativ aceeasi in respectivele tari, desi intre timp a avut loc o importanta crestere economica si mai ales o spectaculoasa dezvoltare a invatamantului, o larga democratizare a acestuia. R. Boudon sugereaza ca ar exista un mecanism structural mai profund de reproducere a stratificarii sociale care este responsabil de aceasta constanta surprinzatoare a mobilitatii sociale in ciuda variatiei celorlalte conditii contextuale.

In ultimele decenii s-au intreprins numeroase masuratori ale *gradului de satisfactie / insatisfactie* cu viata: in diferite tari, in diferite grupuri sociale. Surprinzator este faptul ca indiferent de tip, loc, conditii tinde sa apara o distributie normala a gradului de satisfactie / insatisfactie, in care aproximativ 1 / 6 din populatie manifesta un nivel ridicat de insatisfactie si 1 / 6 un nivel ridicat de satisfactie, restul de 4 / 6 manifestand o satisfactie moderata (C. Zamfir, 1977). O asemenea distributie relativ constanta, indiferent de alte caracteristici social economice si culturale ale grupurilor este explicata prin procesul structural mai profund de adaptare a populatiilor la conditiile existente.

REDUCTIA STRUCTURALA. Aprecierea ca un fenomen social oarecare este un efect al unei structuri genereaza un tip specific de analiza structurala: reductia structurala. Respectivul fenomen este considerat a nu avea o logica autonoma a sa insasi. Dinamica sa este expresia unei dinamici structurale mai profunde.

Reductia structurala reprezinta un palier fundamental al intregii organizari sociale. Structura si dinamica acestuia sunt, in mare parte, responsabile de structura si dinamica celorlalte sfere ale vietii sociale. Nu intamplator el utilizeaza conceptul de *suprastructura* pentru a desemna sfera politicului, juridicului, moralei, religiei. Acestea, in teoria lui Marx, nu au o dezvoltare independenta, o logica autonoma; logica lor este data, in ultima instanta, de logica structurii economice (K. Marx, F. Engels, 1958). Razboaiele religioase din Germania nu mai sunt interpretate ca expresia unor dispute dogmatico-religioase, ci reprezinta haina ideologica a unor conflicte social-economice, intre clasele sociale ale epocii. Filosofia clasica germana, cu particularitatile sale teoretice, este explicata, intr-o oarecare masura, ca sublimare in planul ideii a neputintei sociale si politice a burgheziei germane, ca expresie a tendintei sale spre compromis politic si ideologic cu feudalismul. Metoda analizei ideologice, una dintre contributiile cruciale ale lui Marx, reprezinta un exemplu tipic de reductie structurala.

Psihanaliza s-a constituit aproape exclusiv pe baza procedurilor reductiei structurale. Metodologia freudista consta, in fapt, in proceduri de detectare a continuturilor profunde, inconstiente in formele superficiale ale constientului. Intreaga dinamica psihica, considera Freud, este regizata de structurile inconstiente si devine inteligibila prin acestea: morala, arta, religia, manifestarile psihopatologice.

Un alt exemplu de reducere structurală ni-l furnizează R. Williams Jr. (1980) în analiza pe care o întreprinde asupra *etnicității*. Mult timp, remarcă el, s-a crezut că etnicitatea va scădea rapid în societatea modernă, înalt industrializată. Ultimele decenii au scos însă în evidență faptul că o asemenea așteptare a fost eronată. Manifestările etnice nu numai că au persistat, dar adesea s-au accentuat în mod dramatic, ducând la conflicte ce zguduie din temelii respectivele colectivități. Explicația acestei tendințe poate fi găsită la nivelul logicii etnicității însăși? Adoptând un punct de vedere de factură marxistă, Williams argumentează că o asemenea interpretare ar fi eronată. Solidaritatea etnică reprezintă în mod primordial un răspuns la discriminările social-economice structurale. Cu puține excepții, etnicitatea devine politic manifestă doar atunci când liniamentele diferențierii etnic-culturale coincid cu sau sunt utilizate ca bază a stratificării sociale, drept criteriu al distribuirii inegale a resurselor. Conflictele etnice sunt deci expresia conflictelor sociale. Discriminările și diferențierile etnice sunt în fapt discriminări socioeconomice. Este ceea ce unii desemnează prin metafora “colonialismului intern”. Distincțiile de culoare, de tradiție, de religie, de apartenență etnică devin instrumente comode ale discriminării social-economice, acolo unde structural există grupuri discriminate. Conflictele etnice nu au deci o logică proprie, ci dinamica lor trebuie dedusă dintr-un nivel structural mai profund: conflictele social-economice.

FACTORII STRUCTURALI. Adesea în explicațiile sociologice se face apel la “factorii structurali”. Prin factor structural se înțelege un parametru fundamental al unei societăți care influențează semnificativ o multime de aspecte ale organizării și dinamicii respectivei societăți. Spre deosebire de reducerea structurală, care explică dinamica unui fenomen prin dinamica unei structuri profunde (razboaiele religioase prin conflictele social-economice, de exemplu), invocarea unui factor structural nu oferă o explicație completă a respectivului fenomen. Ea oferă însă un punct necesar de pornire în explicarea acestuia. Apelul la factorii structurali completează explicația, aducând în discuție fie o constrângere fundamentală, fie un proces mai general care are o influență difuză, dar marcată asupra celorlalte procese sociale. Factorul structural este, de multe ori, un factor exterior respectivului sistem, dar care îi afectează în mod clar dinamica.

Familia nu poate fi analizată dacă nu se iau în considerare o serie de factori structurali ca: nivelul de productivitate a muncii, tipul de proprietate asupra mijloacelor de producție, stratificarea socială și criteriile sale, tipul de producție. Analiza lui Engels (1967) a dinamicii familiei monogame în diferitele tipuri de societăți reprezintă un exemplu clasic din acest punct de vedere.

Războiul afectează sensibil structura demografică a populației, creând dezechilibre în cadrul generațiilor respective (proportia bărbați / femei), cât și între generații (proportia copii maturi / bătrani). Configurația piramidei demografice, determinată de evenimente ca războaiele, reprezintă un factor structural de care trebuie să se țină seama în analiza unui larg număr de fenomene sociale: natalitate, divorțuri, moravuri, delincvență, locuri de muncă.

Nivelul de dezvoltare economică reprezintă de asemenea un puternic factor structural care trebuie luat în considerare în explicarea, practic, a tuturor fenomenelor sociale: mod de viață, participare la cultură, stratificare socială, sistem politic etc.

Sociologia marxistă a explorat pe larg tipul de proprietate asupra mijloacelor de producție ca factor structural important în explicarea unui mare număr de fenomene sociale.

De multe ori ideea de factor structural se refera nu la un parametru al vietii sociale, ci la insasi structura social-economica a respectivei societati. Orice fenomen social particular are dinamica sa proprie, are cauzalitatea sa “locala”, dar, totodata, facand parte dintr-o societate globala, dintr-un macrosistem, va fi determinat intr-o masura sau alta de structura acestuia. Introducerea structurii macrosociale ca parametru structural in explicatia diferitelor fenomene sociale reprezinta, de asemenea, o caracteristica definitorie, distinctiva a abordarii sociologice marxiste.

In ultimele decenii s-a dezvoltat o bogata literatura psiho-sociologica a intreprinderilor. Critica cea mai severa acestei literaturi este presupozitia tacita ca organizatiile productive se constituie intr-un vid social. Nimic din marile procese structurale care caracterizeaza societatea globala nu influenteaza evenimentele din cadrul intreprinderii. A devenit insa clar ca nu putem intelege logica interioara a proceselor psihosociale, facand abstractie de logica globala a societatilor din care acestea fac parte. Organizarea macrosociala (socialista, capitalista) isi pune amprenta asupra tuturor proceselor din cadrul intreprinderii.

IDENTIFICAREA STRUCTURII. Adesea, interactiunea dintre elementele unui sistem duce la stari caracterizate printr-o ridicata compatibilitate reciproca, la cresterea coerentei interne, luand nastere *stari de echilibru* care odata atinse, tind sa se perpetueze. Fiecare element le modifica pe celelalte si este modificat pana se ajunge la o stare de echilibru. Conceptul de structura este adesea utilizat pentru a desemna tocmai aceste stari interne de echilibru, inalt stabile, coerente. A explica sistemele, in acest caz, inseamna a identifica structura lor interna, starea de echilibru pe care aceasta o poate avea.

Conform acestei intelegeri, o analiza structurala trebuie sa realizeze urmatoarele operatii: sa defineasca un sistem compus dintr-o multime de elemente; sa defineasca *valorile* (starile) pe care fiecare dintre elemente le poate lua; sa identifice configuratiile stabile ale valorilor acestor elemente. Structura sistemului in acest caz reprezinta o *lege de transformare* cu ajutorul careia putem identifica multimea configuratiilor stabile. Structura reprezinta deci o relatie constanta si ordonata intre elementele unui sistem, luand forma unei legi universale. C. Levi-Strauss (1970) visa la ordonarea elementelor care compun culturile, intr-un tablou similar cu cel al elementelor chimice imaginat de Mendeleev. Un asemenea tablou, fundat pe o lege structurala, ne-ar ajuta sa prevedem totalitatea configuratiilor culturale (in cazul tabloului lui Mendeleev, al configuratiilor chimice) stabile.

Pentru a intelege mai clar acest tip de analiza, sa recurgem la un model abstract.

- Sistemul este format din elementele A, B, C si D.
- Elementele sistemului pot lua valori definite: 1, 2, 3, 4, 5, 1, 2, 3...
- Legea structurala este: Daca $A = x$, atunci $B = x + 1$, $C = x + 4$ si $D = x + 3$.

Conform legii structurale enuntate, nu toate combinatiile valorilor celor patru elemente vor fi stabile, ci doar unele dintre ele. Combinatiile instabile vor tinde sa evolueze spre configuratiile stabile, care sunt urmatoarele:

A	B	C	D
1	2	5	4
2	3	1	5
3	4	2	1
4	5	3	2
5	1	4	3

Structura relatiilor de rudenie. Una dintre analizele structurale clasice este cea a lui C. Levi - Strauss (1978) asupra relatiilor de rudenie - celebra problema a relatiei dintre fratele mamei / fiul sorei. Pentru a explica aceasta relatie, antropologul francez considera

necesar a se lua in considerare totalitatea relatiilor din atomul familial (sistemul): tata / fiu, frate / sora, sot / sotie, unchi / nepot, adica ceea ce constituie in teoria sa “unitatea de rudenie”. Toate aceste relatii formeaza o structura in sensul definitiei date mai inainte: daca una dintre ele va lua o anumita valoare, celelalte relatii vor trebuie sa ia valori determinate. Pentru a simplifica analiza, Levi-Strauss grupeaza varietatea mare a relatiilor dintre rude in doua mari tipuri: relatii libere, familiare, afective, notate cu “+” si relatii ostile, antagonice sau rezervate, notate cu “-”. Antropologul francez presupune ca exista o lege structurala care limiteaza posibilitatile de combinare a valorilor celor patru tipuri de relatii: “relatia dintre unchiul din partea mamei si nepot este fata de relatia dintre frate si sora la fel ca relatia dintre tata si fiu fata de relatia dintre sot si sotie. Astfel, daca cunoastem o pereche de relatii este intotdeauna posibil sa o inferam pe cealalta”.

Iata ce ne spune aceasta lege despre configuratia atomului familial in patru triburi de indieni:

	Trobriand	Siuai	Cherkess	Tonga
unchi / nepot	+	+	-	-
frate / sora	+	-	-	+
tata / fiu	-	+	+	-
sot / sotie	-	-	+	+

Sa luam, de exemplu, cazul tribului Tonga. Stiind ca relatia unchi / nepot este “-”, iar relatia frate / sora “+”, atunci vom putea deduce conform legii structurale ca relatia tata / fiu va fi “-”, iar relatia sot / sotie, “+”.

Poate cel mai celebru exemplu de analiza structurala de acest tip il gasim in teoria lui Marx a *formatiunii sociale*. Samburele teoriei lui Marx este ca exista diferite tipuri de societati globale, caracterizate prin structuri distincte. Sferele componente ale societatii stau in relatii de dependenta reciproca, formand configuratii stabile, pe care le numeste formatiuni sociale. Simplificand putin teoria lui Marx, putem considera urmatoarele patru mari elemente componente ale unei societati:

- *Fortele de productie* - totalitatea capacitatilor de productie de care o colectivitate dispune la un moment dat. Ele au un *nivel de dezvoltare* - sunt responsabile de cantitatea de bunuri de care colectivitatea dispune – si un anumit caracter – configuratia lor determina un anumit tip de organizare a muncii.
- *Relatiile de productie* reprezinta totalitatea relatiilor sociale care se stabilesc intre oameni in procesul de productie a bunurilor materiale si in cel de distribuire a acestora.
- *Institutiile suprastructurale*: sistemul institutiilor politice, juridice, morale, religioase care reglementeaza toate relatiile sociale.
- *Ideologia* ca ansamblu al conceptiilor, teoriilor, explicatiilor pe care oamenii care traiesc in respectiva colectivitate si le elaboreaza despre organizarea vietii lor sociale.

Aceste patru mari elemente componente ale societatii formeaza configuratii structurale stabile, coerente, conform unei legi structurale care ar putea primi urmatoarea formulare: *relatiile de productie se constituie in functie de nivelul si caracterul fortelor de productie; un anumit tip de relatii de productie (baza economica) genereaza un anumit tip de institutii suprastructurale si ideologice*. Marile tipuri de organizare sociala (formatiunile

sociale) reprezinta tocmai asemenea configuratii structurale stabile: comuna primitiva, sclavagismul, capitalismul, socialismul.

ANALIZA DINAMICII SISTEMULUI. Elementele componente ale unui sistem interactioneaza multiplu; relatiile cauzale simple sunt inlocuite cu o cauzalitate multipla, circulara, completata cu circuite de feed-back si procese de echilibrare complexa. Starea la un moment dat a sistemului este, in consecinta, rezultatul acestei multiple interactiuni, iar nu o stare stabila care se mentine prin ea insasi. Structura nu mai este privita aici ca o configuratie stabila a sistemului, ci ca un pattern al interactiunii elementelor sistemului; iar rezultatul acestei interactiuni este continua schimbare a sistemului, dezvoltarea, evolutia sau involutia. Chiar si starile de echilibru sunt privite ca dinamice, aflate continuu in schimbare, datorita modificarii conditiilor in care sistemul exista.

Anii '70 au cunoscut o crestere rapida a interesului pentru analiza dinamicii sistemelor sociale, facuta posibila prin dezvoltarea tehnicilor de simulare pe calculator. In mod special trebuie amintite lucrarile lui J. Forrester asupra tehnicilor de analiza de sistem (1979), cat si aplicatiile facute de el analiza dinamicii oraselor americane (1969) si a sistemului mondial (1974). Primele raportate catre Clubul de la Roma incearca analiza dinamicii societatii omenesti la acest sfarsit de mileniu, utilizand mijloacele extrem de sofisticate de analiza de sistem.

Pentru exemplificare sa utilizam primul raport care ofera o imagine simpla a unei asemenea analize (D. H. Meadows, D. L. Meadows, D.L.Randers, W. Behrens, 1972). Autorii iau in considerare 5 elemente componente ale sistemului mondial actual, considerare a fi esentiale pentru dinamica acestuia: *populatie, resurse naturale, hrana produsa pe cap de locuitor, productie industriala pe cap de locuitor si poluare*. Pornind de la estimarea relatiilor cantitative dintre aceste elemente (legile structurale deci) si utilizand capacitatea de calcul ale calculatorului, autorii au incercat sa raspunda la urmatoarea intrebare: *daca lumea continua sa evolueze in urmatoarele decenii cu strategiile actuale (acceptand cresterea economica si ignorand explozia demografica), care va fi stare viitoare a lumii? Vom reusi sa realizam o lume mai bogata economic si, in consecinta, mai coerenta politic? Analiza dinamicii lumii intreprinsa de autori, pe baza datelor si a presupozitiilor facute atunci (ca urmare a criticilor puternice, intre timp analiza a fost complet reconsiderata), indica faptul ca lumea, dupa o perioada de crestere rapida economica, va cunoaste, imediat dupa anul 2000, o completa cadere economica, ecologica si politica.*

In ipoteza continuarii tendintelor actuale autorii incearca sa descifreze nu numai dinamica "naturala" a sistemului cercetat, dar si dinamica sa posibila, in ipoteza optarii pentru diferite strategii politice. Autorii analizeaza, astfel, ce s-ar intampla daca s-ar introduce un control eficace asupra poluarii sau a cresterii populatiei, daca s-ar dubla resursele naturale disponibile pentru procesul productiv etc. Se evita catastrofa daca se introduce o masura sau alta? In cadrul modelului definit atunci de autori singura solutie care putea duce la o stare stabila, echilibrata a lumii era celebra "cresterea zero":

inghetarea principalelor procese de crestere ale lumii la nivelurile atinse in acel moment.

Kunstader, Buhler, Stepheand si Wrtoff au incercat sa raspunda, prin simularea pe calculator, la una dintre cele mai vechi intrebari pe care sociologia a mostenit-o de la gandirea filosofico-etica: de ce *normele* pe care o colectivitate le formuleaza nu sunt respectate decat partial in comportamentul membrilor acesteia? (A. Jonson, 1978). Ei au selectat pentru analiza normele care guverneaza alegerea partenerului pentru casatorie. Antropologii au constatat ca regulile de casatorie din comunitatile arhaice, de obicei foarte complicate, antrenand restrictii si preferinte foarte specificate, de multe ori nu sunt respectate. Sa presupunem ca intr-o asemenea comunitate doar 20% dintre casatorii se conformeaza normelor in vigoare. Pornind de la un asemenea fapt, ne putem pune mai multe intrebari: de ce normele de casatorie, considerate a fi obligatorii de catre respectiva

colectivitate, nu sunt respectate? ar putea respectiva colectivitate sa respecte integral propriile sale norme? dar cele 20% de casatorii "normale" se datoreaza unei coincidente pur intamplatoare cu cerintele normelor sau, dimpotriva, ele sunt mai numeroase decat coincidenta intamplatoare? Analiza conditiilor concrete in care colectivitatile arhaice traiesc, evidentiaza o dilema cu care acestea se confrunta in permanenta: sistemul de reguli de casatorie are ratiunile sale pozitive, fapt care ar face dezirabila respectarea sa integrala; pe de alta parte insa, datorita dimensiunilor restranse ale acestor colectivitati, daca normele ar fi cu strictete respectate, multe persoane nu si-ar putea gasi un partener convenabil, fapt catastrofal prin consecintele sale. Autorii au simulat pe calculator un model abstract al unei colectivitati arhaice, cu o dinamica demografica tipica: nasteri, morti, rate de mortalitate pe varste, varsta casatoriei, fertilitatea maritala la diferite varste, raportul dintre sexe etc. S-a adaugat apoi o regula de casatorie destul de curenta in asemenea colectivitati: regula casatoriei intre veri incrucisati pe linie materna. Intr-o populatie de 200 de persoane, in conditiile respectarii cu strictete a acestei reguli, in mai multe simulari pe calculator a rezultat ca doar intre 40% si 15% dintre persoane (media simularilor a fost de 28%) se pot casatori, restul ramanand fara un partener corespunzator. A te astepta deci ca intr-o asemenea colectivitate regula de casatorie sa fie integral respectata ar fi absurd, ea ducand la extinctia acesteia. Atunci cand regula de casatorie a fost eliminata, alegerea partenerului fiind lasata absolut libera, cu mentinerea doar a interdictiei incestului, doar 1-2% dintre casatorii au coincis intamplator cu cerintele respectivei reguli. Putem concluda, deci, cu certitudine, ca daca intr-o colectivitate de tipul celei simulate, 20% dintre casatorii sunt in concordanta cu regula respectiva, o asemenea conformare nu se datoreaza intamplarii, ci actiunii destul de puternice a normei, dar care este sever limitata de conditiile obiective in care respectiva colectivitate traieste. O asemenea simulare ofera posibilitatea de a detecta si eficacitatea diferitelor solutii. In cazul citat, exista cateva solutii de natura a mari sansa realizarii de casatorii conforme regulii: scaderea varstei de casatorie, de exemplu.

J. G. March si H. A. Simon (1964), prelucrând o analiza a lui Merton, ne ofera un exemplu de analiza calitativa a dinamicii unui sistem, in care gasim atat stari de echilibru, cat si determinarea eficacitatii solutiilor de rezolvare a dificultatilor. Iata acest exemplu.

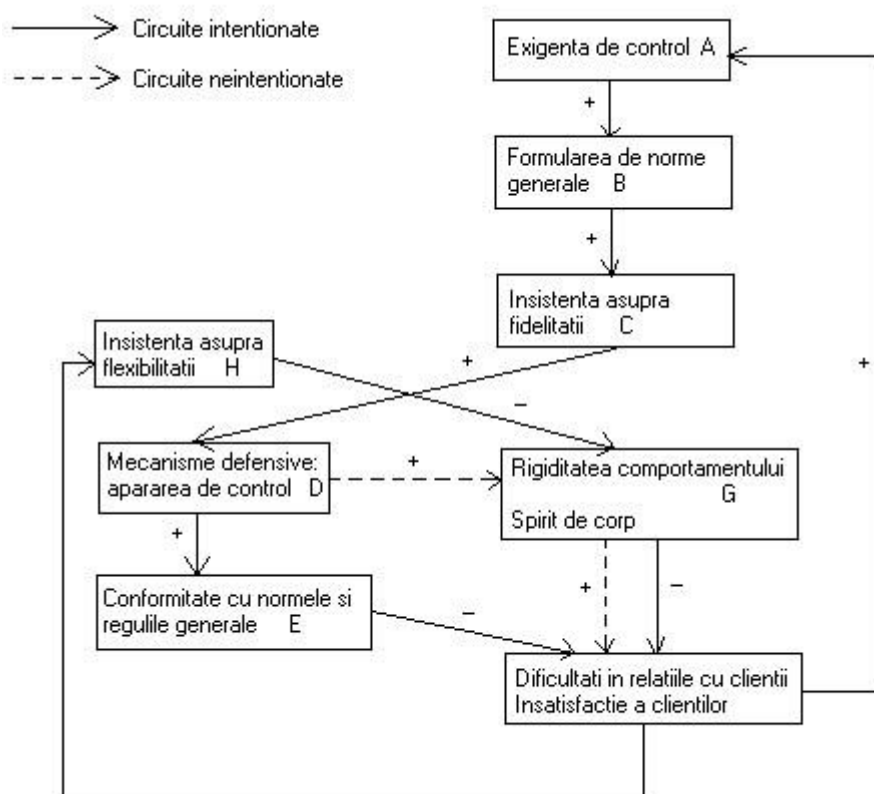
Definirea sistemului. Organizatiile au elaborat o strategie generala de a face fata unui anumit tip de dificultati (subiectivism, incompetenta, comportament arbitrar): elaborarea de reguli generale si impersonale. In ultimul secol s-a produs un proces enorm de codificare si standardizare atat a situatiilor si problemelor, cat si a raspunsurilor, a solutiilor. A aparut modelul organizarii birocratice rationale (Max Weber).

Punctul de pornire al analizei. Organizatia intampina dificultati cu beneficiarii (clientii) sai. Acestia sunt nemultumiti de serviciile organizatiei.

Solutia. Data fiind nemultumirea clientilor, sistemul de organizare bazat pe norme si reguli generale si impersonale cuprinde in el o solutie structurala: sporeste exigenta controlului comportamentului, pentru a se asigura o mai ridicata fidelitate a acestuia fata de normele existente si, in plus, formuleaza noi norme, reguli pentru situatiile care s-au dovedit a fi insuficient de bine solutionare in trecut.

Dinamica sistemului (Grafic 6.2.). Sistemul utilizeaza ca solutie intarirea controlului (a), realizata prin perfectionarea codificarii activitatii organizationale (b) si o insistenta crescuta asupra fidelitatii comportamentului fata de normele si regulile generale (c). Insistand asupra conformarii comportamentului la normele generale, se declanseaza

mecanisme defensive la fiecare membru al organizatiei care, pentru a se apara de control (d), se conformeaza cu normele si regulile generale (e), fapt care duce la reducerea dificultatilor in relatiile cu clientii (f). Pe langa acest circuit intentionat, se declanseaza insa si un circuit neintentionat, cu rezultate contrare: mecanismele defensive declansate de sporirea controlului si a insistentei asupra conformarii (c-d) nu duc numai la cresterea corectitudinii (circuitul intentionat), ci si la cresterea rigiditatii comportamentului (normele generale se aplica rigid, fara a se tine seama de conditiile particulare), reactie sustinuta de accentuarea “spiritului de corp” (g) (in fata controlului accentuat, membrii organizatiei se sustin reciproc, se acopera, se justifica). Rigiditatea comportamentului duce insa la sporirea dificultatilor cu clientii si la cresterea insatisfactiei acestora. Apare riscul ca organizatia sa se afunde intr-o stare cronica de rigiditate, in care exigenta de control generata de insatisfactia clientilor intareste reactia de aparare a membrilor organizatiei care ia forma unui comportament si mai rigid, birocratic, orientat exclusiv

Grafic 6.2 – Dinamica unei organizații în fața dificultăților cu clienții (prelucrare după J.G. March și H.A. Simon, 1964) unde: — = circuite intenționate și - - - = circuite neintenționate

spre conformarea la norme și reguli, indiferent la necesitățile specificate ale clienților.

Corectie. Sistemul poate însă dezvolta și un circuit *amortizor* care îl împiedică să evolueze spre o stare de rigiditate completă. Se dezvoltă o insatisfacție specifică a clienților față de comportamentul rigid, birocratic care exercită presiuni asupra organizației să relaxeze exigențele de fidelitate la norme și reguli pentru rezolvarea flexibilă a situațiilor particulare (h). Datorită acestui nou mecanism, sistemul tinde să se stabilizeze într-o stare de echilibru, pe undeva între starea de completă rigiditate și starea de completă flexibilitate, cu oscilații într-o direcție sau alta în funcție de condițiile particulare.

SISTEMUL SI STRUCTURILE SALE POTENTIALE: PRINCIPIUL

PLURALITATII STRUCTURALE

În multe dintre analizele actuale există tentația de a se identifica *sistemul ca atare* cu o *structură a sa*. O asemenea identificare este justificată în cazul sistemelor vii. Un organism biologic reprezintă un sistem cu o structură dată care nu poate fi modificată decât între limite destul de înguste. Situația este cu totul diferită în cazul sistemelor sociale. Acestea au o libertate mult mai mare față de propria lor structură. Ele pot să se structureze în modalități diferite; își pot schimba structura, reorganizându-se după alte principii structurale. Sistemele sociale prezintă deci proprietatea de a avea *structuri alternative*.

Această idee ne duce la necesitatea diferențierii a două *straturi* fundamentale ale analizei sociologice: *sistemele sociale abstracte cu structurile lor potențiale alternative (matricea structurală)* și *sistemele sociale structurate*.

Sistemul social abstract (matricea structurală) se definește, pe de o parte, prin cerințele funcționale finale și câteva cerințe funcționale laterale care exprimă parametrii structurali mai stabili ai societății respective, în spațiul cărora se constituie respectivul sistem, și pe de altă parte, printr-un set de condiții care îi conturează posibilul sau acțional. În această matrice sunt posibile una sau mai multe structuri alternative, moduri diferite de organizare a activităților sociale care să satisfacă cerințele funcționale incluse în respectivul spațiu funcțional. Mai întâi trebuie determinat sistemul abstract (matricea structurală) și apoi structurile alternative.

Familia dintr-o anumită societate trebuie definită astfel prin spațiul sau funcțional - producerea și educarea copiilor, menajul, cadru afectiv pentru membrii săi. În plus, o serie de condiții care îi delimitează posibilul sau acțional - nivelul de productivitate a muncii, tipul de tehnologie, sistemul de distribuire a bunurilor etc. În această matrice structurală se pot constitui mai multe tipuri (structuri) de familie: familie *nucleară*, compusă din părinți și copii sau familie *extinsă* care cuprinde și alte rude ca bunici, surori, cumnați, cumnate, nepoți; sau forme distincte de distribuire a rolurilor între soți. O întreprindere poate fi definită în mod abstract prin funcțiile sale finale și posibilul sau acțional (tehnologic, sistem social de organizare a producției etc.). În această matrice ea poate însă lua structuri diferite: poate opta pentru un model "mecanicist" sau "organic", poate opta pentru o organizare ierarhic-autoritară personală (modelul birocratic formulat de Marx Weber), sau o organizare democratică; la rândul ei și aceasta poate lua diferite variante structurate ca ierarhie democratică (democrație locală, la bază, de tipul modelului propus de Likert), sau democrație "la varf" (sistemul autoconducerii). O colectivitate umană, trăind în anumite condiții, poate adopta o organizare de tip capitalist sau socialist; și în interiorul acestor mari opțiuni, există posibile mai multe variante. O persoană, în condiții similare de viață, poate alege un anumit stil de viață sau altul: centrare pe profesie sau pe viața de familie, ascensiune socială sau distracții.

Sistemul social structurat. Un sistem social poate exista decât într-o formă sau alta, având un mod de organizare. El are deci mereu o anumită structură. Analiza trebuie însă să ia în considerare că aceasta este de multe ori doar *una* dintre structurile alternative posibile.

În acest punct, apare cu claritate distincția dintre sociologiile conservatoare și sociologiile revoluționare (critice, radicale). Sociologiile conservatoare tind să postuleze că structura existentă a sistemului analizat este singura posibilă. Ele nu fac distincția dintre

sistemul abstract si sistemul structurat. Sociologiile revolutionare se orienteaza, dimpotriva, spre critica structurilor existente si explorarea structurilor alternative. Sociologia marxista ilustreaza o asemenea pozitie diferentiala. Ea considera organizarea *existenta* a societatii capitaliste nu ca singura sau cea mai buna posibila, ci, supunand-o unei critici de fond, exploreaza totodata alternativa socialista de organizare sociala.

Distinctia dintre sistemul abstract si structurile sale alternative deschide o perspectiva plina de consecinte pentru explicatia sociologica. In principal, ea pune trei mari probleme.

- *Identificarea si evaluarea structurilor alternative.* Daca un sistem social are nu o singura structura posibila, ci un pachet de structuri alternative, este vital sa se raspunda la intrebarea: care structura este cea mai buna, ce mai eficienta? Analiza eficientei devine aici o componenta importanta a analizei de sistem. Ceea ce caracterizeaza stiinta este diferentierea neta dintre solutiile *utopice* si solutiile *posibile*. Este ruptura pe care Engels o intrevedea cu claritate, prin saltul de la utopie la stiinta (F. Engels, 1967). In anumite conditii, organizarea ierarhic-autoritara sau cea democratica este mai buna? Organizarea sistemului productiv pe baza planificarii centrale sau pe baza pietei libere? Ce stil de viata duce mai probabil la maximizarea starii de satisfactie in viata, la cresterea calitatii vietii? Insași ideea de eficienta, după cum s-a văzut, presupune evaluarea comparativa a alternativelor. Alternativele functionale din modelul functional sunt, in fapt, structuri alternative.

- *Analiza elementelor sistemului trebuie sa aiba loc in contexte structurale specifice.* Un element nu este pur si simplu element al sistemului, ci element al unei structuri anumite pe care respectivul sistem a adoptat-o. Este necesar de aceea, in orice analiza, sa se specifice cadrul structural de referinta. Fiecare structura are propriile sale cerinte functionale: constituie un spatiu functional specific pentru elementele sale componente. O intreprindere organizata ierarhic-autoritar genereaza cerinte ca: respectul pentru autoritate, disciplina, nedepasire a autoritatilor specificate, executie prompta, lipsa spiritului critic etc. O intreprindere organizata democratic are alte cerinte prioritare: responsabilitate, atitudine critica, participare la decizie, emiterea de sugestii, implicarea activa in rezolvarea problemelor generale. Acelasi tip de comportament sau atitudine va avea pentru diferite alternative structurale semnificatii functionale diferite. Un comportament critic, inovator va fi disfunctional si reprimat intr-o structura ierarhic autoritara si, dimpotriva, functional si stimulat intr-una democratica. Presupunem o tara in curs de dezvoltare, aflata intr-un punct de criza al evolutiei sale. Ea are de ales intre mai multe strategii de organizare sociala: o strategie conservatoare care mentine structurile feudalo-capitaliste si neocolonialiste, cautand eventual sa le adapteze la noile conditii, printr-un regim dictatorial sau o strategie revolutionara orientata spre desfiintarea structurilor feudalo-capitaliste, lichidarea dependentei economice si politice fata de marile puteri, modernizarea si dezvoltarea sociala. Fiecare dintre aceste strategii va avea propriile sale cerinte functionale: suprimarea manifestarilor de nemultumire populara, suprimarea activitatilor politice orientate spre democratizare si schimbare sociala structurala, in cazul primeia, promovarea unei largi participari populare la programele de schimbare si dezvoltare social-economica, in cazul celei de a doua.

Sa reluam distinctia dintre *cunostintele de stabilitate* si *cunostintele de schimbare*. Si un sistem social conservator are nevoie de cunostinte. Aceste cunostinte, menite sa-i asigure stabilitatea si adaptarea la noile conditii sunt de un anumit tip si produse prin anumite canale: relativ limitate, orientate pragmatic si mult mai putin teoretic spre adaptarea structurilor existente la noile conditii, necritice in raport cu fundamentele structurale ale sistemului, obtinute, de regula, prin mecanismele politice si administrative ale sistemului; au o puternica orientare manipulativa; sunt predominant justificative, fiind

orientate spre acceptarea sistemului ca atare; nu sprijina decat limitat intelegerea problemelor reale si cauta solutii in cadrul structural dat; sunt asociate cu o atitudine de suspiciune, mergand pana la intoleranta fata de sistemul stiintei, cu orientarea sa predominant teoretica, critica, antidogmatica si anti-manipulativa. Un sistem social dinamic, deschis spre dezvoltare si schimbare va incuraja dimpotriva cunostintele de schimbare: cunostinte puternic orientate teoretic spre explorarea problemelor dificile de solutionat si a solutiilor alternative, atitudinea critica fata de toate formele de organizare ca baza pentru o alegere in cunostinta de cauza; va stimula stiinta ca subsistem de productie a cunostintelor si va favoriza patrunderea cunostintelor stiintifice in structurile sale politico-administrative; va incuraja cunostintele care faciliteaza intelegerea si transformarea, iar nu justificarea manipulativa si conservatoare.

- *Principiul pluralitatii structurale.* De multe ori, analizele structurale presupun ca un sistem, la un moment dat, are doar *o structura*. El este structural coerent, toate elementele sale fiind orientate de cerintele structurii respective. In fapt, o asemenea presupozitie este adevarata mai mult in cazuri exceptionale. Sistemele sociale complexe sunt caracterizate prin existenta unei pluralitati de structuri concurente, aflate in grade diferite de cristalizare. De cel mai multe ori, exista *o structura dominanta*. Exista insa si structuri concurente care tind sa se cristalizeze si sa limiteze sau chiar sa inlocuiasca structura dominanta. Aceasta proprietate decurge din insasi *sursa* structurii sistemelor sociale. Structura unui sistem social trebuie inteleasa nu numai static, ca *mod de organizare*, dar si dinamic, ca *strategie de organizare* promovata in cadrul sistemului de catre membrii sai. Datorita complexitatii sistemelor sociale, a pluralitatii de interese, intrun sistem social, diferitele subsisteme, grupuri, persoane tind sa promoveze strategii diferite de structurare a sistemului, fiecare cu cerintele sale functionale specifice. Intr-o intreprindere, directorul poate sa promoveze un mod de organizare si conducere autoritarpersonal; inginerul sef poate presa spre un stil de conducere democrat-consultativ, in timp ce seful serviciului cercetare, pentru unul democrat participativ. Fiecare se comporta si stimuleaza la ceilalti atitudini si componente in concordanta cu modelul de organizare si conducere pe care il considera a fi adecvat, fapt care, desigur, genereaza conflicte si tensiuni interne. Fiecare strategie tinde sa se cristalizeze intr-o structura coerenta, dar mereu este contracarata de cerintele celorlalte strategii concurente. Sistemul, in acest caz, nu mai poate fi tratat ca avand o singura structura, ci o pluralitate de structuri manifeste care se intretaie, se opun, se limiteaza reciproc, realitatea fiind *o stare de oscilatie* intre aceste structuri sau, in mod exceptional, o stare de echilibru intre ele.

Principiul pluralitatii structurale pune intr-o noua lumina analiza functionala a elementelor. Ele nu pot fi raportate la o singura structura, ci la toate structurile care se concureaza reciproc. In raport cu aceste structuri, un element poate avea semnificatii functionale diferite. Insasi evaluarea functionala practica pe care diferitele structuri ale aceluiasi sistem o fac unui element este diferita, sursa la randul ei de tensiuni si conflicte interne. Noile structuri sunt adesea promovate, pe o perioada lunga de timp, de unii membri ai sistemului, prin modificari treptate ale elementelor care il compun pe acesta si prin reorientarea lor structurala.

Capitolul 7 – RELATIILE DINTRE SISTEME

Pana acum ne-am concentrat atentia asupra analizei sistemului social, a dinamicii sale interne si a relatiilor sale cu mediul. O asemenea perspectiva nu este insa suficienta. Societatea reprezinta un conglomerat de sisteme care stau in relatii fie ierarhice (sub si supra-ordonare), fie de vecinatate, de cooperare sau concurenta. Multe dintre fenomenele sociale sunt efecte ale interactiunii sistemelor. Exista din acest punct de vedere o deplasare a interesului in sociologie in ultimul timp: de la analiza sistemului social spre analiza relatiilor dintre sisteme.

SISTEME SI SUPRASISTEME

Capitolele anterioare au avut ca obiect sistemele finaliste. Nu toate sistemele sociale au insa proprietatea de a fi orientate finalist. Se invoca tot mai mult si un alt tip de sistem social, pe care Boudon (1979) il denumeste “sistem de interdependenta”. Pentru ratiuni care vor deveni imediat clare, in acest capitol un asemenea sistem va fi desemnat prin termenul de *suprasistem*.

Sistemele finaliste se constituie “de sus in jos”: pornind de la finalitatile globale, ele isi construiesc organizarea interna, elementele componente. In consecinta, sistemele finaliste sunt compuse din *subsisteme*. Intregul, sistemul are preeminenta asupra partilor.

Suprasistemul este rezultatul interactiunii unei multimi de sisteme. In cazul sau, doar elementele componente (sistemele) au finalitati proprii. Starea sa reprezinta nu materializarea unei orientari finaliste globale, ci rezultanta echilibrurilor, compunerilor, agregarilor actiunii sistemelor componente. Am optat pentru termenul de “suprasistem” pentru a indica faptul ca acesta nu este un sistem cu finalitati proprii, ci este un *sistem de sisteme*. In cazul sau, spre deosebire de sistemul finalist, elementele au preeminenta asupra intregului. Suprasistemele au o logica diferita de logica sistemelor finaliste. Ele se constituie nu “de sus in jos”, de la finalitati spre structura, ci de “jos in sus”, de la sistemele componente care actioneaza in sensul realizarii finalitatilor lor proprii si care genereaza stari structurale rezultate, echilibruri. Actiunile cumulate ale elementelor componente creeaza interactiuni, efecte de compozitie emergente care, la randul lor, modifica situatia in care actioneaza fiecare sistem component.

R. Boudon (1979) ne ofera un exemplu foarte simplu de suprasistem. Presupunem un cinematograful cu doua case de bilete. La orele de varf se vor forma doua cozi aproximativ egale. Casele de bilete, cu cozile si indivizii care le compun, formeaza un sistem caracterizat printr-o stare de echilibru: lungimea cozilor tinde sa fie egala. Aceasta stare de echilibru nu este realizata in virtutea unei finalitati a sistemului, ci ca o rezultanta neintentionata a comportamentului indivizilor. Nu exista o finalitate generala de egalizare a cozilor. Fiecare persoana, doritoare de bilete, este orientata spre minimalizarea timpului de asteptare. In consecinta, ea se va orienta spre coada care este mai scurta; datorita acestui fapt, lungimea celor doua cozi va tinde sa se egalizeze.

Suprasistemele pot fi compuse din persoane, ca in cazul celor doua cozi aflate in echilibru sau din sisteme sociale care au finalitati pregnante. Economia de tip capitalist poate fi privita ca un suprasistem compus din intreprinderi private. Lumea contemporana reprezinta nu un sistem, dominat de finalitati proprii globale, ci un suprasistem compus dintr-o multime de state, care fiecare dintre ele avand finalitati specifice mult mai pregnante decat obiectivele lor comune.

Suprasistemul poate, in anumite conditii, sa dezvolte si el unele finalitati proprii, globale. Dar acestea sunt mereu *secundare, derivate*, finalitatile sistemelor componente fiind primare, fundamentale. Dupa cum remarca R. Boudon (1979) aceste finalitati ale suprasistemelor reprezinta tot o reactie a sistemelor componente orientata spre controlul

efectelor emergente ale interacțiunii lor. Pentru a promova sau descuraja efectele emergente ale interacțiunii lor, sistemele elaborează *norme*, reguli; se cristalizează finalități globale și activități orientate spre realizarea acestora. Suprasistemul va promova acele stări globale și, în consecință, acele comportamente individuale ale sistemelor componente care duc la efecte agregative pozitive și va bloca pe acelea care duc la efecte negative. Coada la bilete este un suprasistem. El se caracterizează printr-o serie de norme care reglementează comportamentul fiecărei persoane: fiecare trebuie să aștepte la rândul său, să nu încerce să o ia înaintea celorlalți. Fiecare persoană, orientată spre minimizarea așteptării sale, ar fi tentată, dacă poate, să o ia înaintea celorlalte persoane care așteaptă. Un asemenea comportament este însă de natură a genera conflicte, tensiuni, incertitudine și insatisfacție pentru celelalte persoane. Pentru a evita acest efect agregativ negativ, fiecare persoană va fi interesată să susțină norma generală a respectării rândului. Aceasta normă nu exprimă o finalitate primară a suprasistemului, ci este impusă acestuia de sistemele componente, de persoanele care vor să stea liniștite la coadă, evitând conflictele și tensiunile. Egalizarea cozilor, starea de echilibru a suprasistemului, nu apare însă nici în acest caz ca o finalitate a acestuia. Nu există o regulă care să oblige pe cineva să se așeze la coadă cea mai scurtă pentru a se realiza starea de egalitate.

În relațiile dintre ele, statele, pentru a evita conflicte globale distructive pentru toate părțile, sunt tot mai interesate în promovarea unor reguli generale: securitate colectivă, eliminarea pericolului unui război nuclear, încetarea cursei înarmărilor și convertirea efortului militar în efort de dezvoltare social-economică, scăderea decalajelor economice între state etc. Este evident, din însăși această enumerare, că finalitățile de acest tip ale lumii ca suprasistem sunt subordonate finalităților sistemelor componente (statelor).

Analiza dinamicii suprasistemelor deschide o perspectivă nouă asupra înțelegerii sistemelor însele din care primele sunt compuse. Un asemenea unghi de vedere ni-l oferă I. Badescu (1984). Pornind de la teoria lui I. Wallerstein (1979) asupra economiei capitaliste mondiale (în termenii propuși aici, un suprasistem) și a dinamicii “centru / periferie”, I. Badescu oferă o imagine stimulativă a particularităților evoluției socioeconomice și, în mod special, culturale ale României, în contextul jocului forțelor europene și mondiale.

Putem distinge două tipuri de suprasisteme, constituind adesea *faze* ale evoluției acestora: *un suprasistem lipsit de orice finalitate*, rezultat pur al interacțiunii sistemelor componente sau *un suprasistem care dezvoltă o serie de finalități proprii*, susținute de sistemele componente, sub formă de norme, reguli, valori, acțiuni specifice care promovează aceste finalități. Apariția unor organisme internaționale care au ca obiectiv promovarea unor finalități la care toate statele aderă reprezintă intrarea într-o nouă fază de evoluție a lumii: de la suprasistem de state naționale, aflat într-un echilibru mereu instabil, ca rezultat al jocului puterii economice, politice și militare, spre un suprasistem tot mai mult reglementat de norme care exprimă interesul comun.

În acest punct se poate opera o distincție mai clară între sistem și suprasistem. După cum s-a văzut, și suprasistemul poate dezvoltă finalități proprii. În măsura în care însă finalitățile sistemelor componente sunt preeminente, prioritate în raport cu finalitățile globale, el rămâne un suprasistem. Suprasistemul se poate transforma în sistem doar în măsura în care finalitățile sale globale devin mai importante în raport cu finalitățile sistemelor componente, subordonându-le pe acestea din urmă, transformându-le în subsisteme ale sale.

Disputa dintre holism si individualism metodologic se constituie tocmai in problema relatiei sistem / suprasistem. Problema aflata in disputa poate fi formulata in termenii urmatoari: sistemele sociale pot fi considerate a fi *sisteme finaliste* (pozitia holista) sau *suprasisteme* (pozitia individualismului metodologic)? In ultima instanta, ne putem intreba: care este realitatea ultima, fundamentala, individul uman sau societatea?

Holismul presupune ca societatea este un sistem finalist primar. Tot ceea ce contine ea, inclusiv indivizii umani, reprezinta subsisteme ale sale constituite si modelate in conformitate cu logica sa globala. Din acest motiv, pentru analiza societatii globale este utilizat modelul functional de sistem: un sistem orientat spre finalitati proprii, care se constituie “de sus in jos”. Functionalismul clasic, atat in sociologie, cat si in antropologia sociala si culturala (Malinowski, Radcliffe-Brown, Parsons), se caracterizeaza printr-o asemenea optiune. Holismul afirma *primatul* societatii, ca sistem, asupra tuturor elementelor sale componente. Sistemul este activ, constitutiv, reglativ; elementele sunt constituite, reglate. Tot ceea ce se intampla intr-o societate are semnificatii pentru functionarea acesteia, fiind, in consecinta, reglat in spiritul logicii ei. La limita, avem imaginea unui sistem complet organizat care isi constituie, modeleaza si modifica elementele sale componente in raport cu logica sa globala. Societatea poate fi gandita in analogie cu sistemele tehnice in care fiecare element component este “proiectat” in asa fel incat sa aiba un rol bine determinat in functionarea intregului. Analogia dintre societate si organismul biologic include aceeasi viziune. Paradigma societatii ca sistem de roluri, atat de populara in sociologie la un moment dat, se fundeaza pe o optiune holista. Nu este intamplator ca gasim adesea utilizata metafora “piesei”: societatea este o “piesa”, indivizii fiind distribuiti in diferite roluri ale acesteia, conflictul global al piesei fiind insa primar in raport cu rolurile particulare ale personajelor.

Holist poate fi analizata nu numai societatea in ansamblul ei, dar si diferitele subsisteme ale acesteia. O intreprindere poate fi considerata ca un sistem finalist care se autoorganizeaza in asa fel incat sa maximizeze realizarea finalitatilor sale. Teoria actuala a organizatiilor este fundata in cea mai mare parte a ei in mod clar pe optiunea holista.

Individualismul metodologic porneste de la presupozitia inversa a holismului si anume ca singurul sistem orientat efectiv si complet de finalitati proprii este individul uman. Societatea nu reprezinta decat *rezultanta* actiunilor individuale. Ea este deci un suprasistem, in terminologia propusa aici, iar nu un sistem orientat finalist. Individualismul metodologic are si el o lunga istorie. O optiune clara de acest tip poate fi gasita la J.S. Mill care, in celebra sa lucrare *A System of Logic* afirma ca legile fenomenelor sociale nu pot fi decat legi ale naturii umane individuale. “Pusi impreuna, spune Mill, oamenii nu se convertesc intr-un alt tip de substanta, cu proprietati diferite” (citata dupa S. Lukas, 1979). G.C. Homans (1980), unul dintre cei mai activi promotori ai individualismului metodologic, reia ideea atunci cand argumenteaza ca propozitiile generale (legile) ale sociologiei vor trebui sa fie individualiste, iar nu holiste. Sociologia trebuie sa porneasca de la legile generale pe care le ofera psihologia si sa deduca din acestea proprietatile interactiunii dintre persoane. O pozitie individualist metodologica amplu elaborata o gasim la R. Boudon (1979). Punctul sau de vedere este ca fenomenele sociale trebuie privite ca *efecte de agregare*, emergente ale actiunilor indivizilor umani. Individul este atomul logic al analizei sociologice. Din punct de vedere teoretic, legile care guverneaza fenomenele sociale pot fi deduse din legile comportamentului individual. Din punct de vedere metodologic, analiza trebuie pornita mereu de la individul uman nivelul de organizare cel mai pregnant, cu finalitatile cele mai puternice. Logica societatii trebuie sa fie privita ca derivand si fiind mereu subordonata logicii actiunii individuale.

Polemica lui Durkheim cu Spencer asupra cauzelor diviziunii muncii (E. Durkheim, 1926) este ilustrativa pentru diferenta dintre strategia holista si cea individualist

metodologica. Punctul de vedere a lui Spencer, sprijinit într-o oarecare masura pe lucrările economistilor clasici englezi (A. Smith), este tipic holist. Schematic, el este următorul: diviziunea muncii duce la o creștere a productivității și deci a bogăției; creșterea bogăției duce la o creștere a fericirii colectivității; fiind, în ultima instanță, orientată spre creșterea fericirii membrilor săi, societatea va adopta și stimula diviziunea muncii. După cum se poate observa, explicația propusă de Spencer este holistă și funcțională. Diviziunea este un instrument de creștere a fericirii colectivității și este adoptat de către aceasta din acest motiv. Punctul de vedere al lui Durkheim este tipic pentru individualismul metodologic. Două obiectii sunt formulate de către sociologul francez. În primul rând, este discutabil ca fericirea colectivității a crescut ca urmare a dezvoltării sistemului industrial, a promovării diviziunii muncii. Mai degrabă, avem motive să credem contrariul. În al doilea rând, o asemenea motivație - creșterea fericirii colectivității - reprezintă un factor prea difuz pentru a deveni o forță efectivă, capabilă să pună în mișcare efortul colectiv. Explicația alternativă propusă de Durkheim este *causalindividualista*. Cauza diviziunii muncii este “densitatea morală”. Creșterea volumului populației generează nu numai o densitate demografică sporită, dar și una socială. Concurența dintre membrii colectivității sporește. Creșterea densității morale reprezintă însă o condiție care afectează masiv realizarea finalităților individuale. Indivizii, orientați către câștig, găsesc tot mai dificilă realizarea acestei finalități în condițiile concurenței în creștere. O soluție la această problemă individuală este diviziunea muncii, specializarea. În loc ca doi producători să concureze cu același produs, ei își vor diviza munca, fiecare specializându-se în realizarea unui produs, subprodus sau funcții mai specializate. Dezvoltarea industriei moderne, bazată pe o tot mai adâncă diviziune a muncii, nu este efectul unei orientări globale a colectivității spre un tip de organizare mai bun, care să maximizeze finalitățile globale (perspectiva holistă), ci rezultatul neintenționat al orientării multitudini indivizilor spre maximizarea profitului individual și care dezvoltă acele activități tot mai specializate în care concurența este mai redusă.

Cele două opțiuni - holismul și individualismul metodologic - au fiecare în parte justificări solide, dar și limite atunci când sunt prezentate fiecare ca unică perspectivă de analiză sociologică. Holismul se întemeiază pe observația că toate sistemele sociale sunt sau tind să se dezvolte ca sisteme cu finalități proprii, să se autoorganizeze. Suprasistemele sociale tind să se transforme în sisteme cu finalități proprii, a căror logică globală se suprapune, interferează și modifică logica sistemelor componente. Putine sunt cazurile în care suprasistemele sociale rămân simple efecte emergente ale agregării acțiunilor sistemelor componente. Absolutizarea punctului de vedere holist generează însă și el o multitudine de dificultăți. În primul rând, el presupune existența unui nivel de organizare *ca punct absolut de pornire* a întregii organizări sociale. Colectivitățile arhaice pareau a fi un asemenea nivel. Nu întâmplător holismul s-a dezvoltat în antropologia socială și culturală, interesată prioritar în analiza unor asemenea societăți. Pentru societățile moderne însă presupunerea unui asemenea nivel absolut este nejustificată. Care ar putea fi el? Statul-națiune, umanitatea în ansamblul ei, satul sau orasul, familia? Nici unul dintre aceste niveluri de organizare nu întrunește condițiile unui punct absolut de pornire al organizării sociale. Statul-națiune este, în momentul actual, nivelul de organizare socială cel mai pregnant. Există însă situații în care statul-națiune se dovedește a fi mai mult un suprasistem, în care părțile componente - grupurile, clasele sociale, persoanele - manifesta

o autonomie mai pronunțată, orientându-se activitatea nu după finalitățile globale, ci după cele proprii. În al doilea rând, ideea că individul uman este complet subordonat, modelat și modificat de către societate, că finalitățile globale ale colectivității sunt prioritare în mod absolut în raport cu finalitățile membrilor săi este, de asemenea, discutabilă. Modelele sociale în care individul devine o simplă roată a unui angrenaj gigat, fiind modelat complet de logica acestuia, apar mai mult drept caricaturi, cazuri de evoluție socială patologică, decât aproximări rezonabile ale stării reale și normale a societății actuale. Este cazul, de exemplu, a societății “unidimensionale” a lui H. Marcuse (1977).

Am putea considera că holismul reprezintă o presupozitie metodologică corectă în orice analiză care ia în considerare un sistem finalist și care își concentrează atenția asupra mecanismelor și tendințelor sale de autoorganizare. Individualismul metodologic, propunând explicarea constituirii sistemelor sociale de “jos în sus”, de la persoane și de la finalitățile lor individuale, explorează o altă logică. S-ar putea considera că în societate avem două procese simultane care se întretaie, se susțin și / sau intra în conflict. Pe de o parte, din interacțiunea persoanelor, dar și a altor sisteme sociale mai complexe (întreprinderi, de exemplu) apar fenomene de agregare, emergente cărora sociologii care optează pentru individualismul metodologic le acordă o atenție deosebită. Pe de altă parte, sistemele componente ale suprasistemului inițiază la nivelul acestuia o serie de activități orientate spre promovarea efectelor emergente pozitive și excluderea sau diminuarea celor negative. Tocmai din acest proces însă suprasistemul tinde să se transforme într-un sistem cu finalități proprii, susținute de indivizii participanți. Societatea, în consecință, nu poate fi privită doar ca un suprasistem, un fel de “junglă” în care indivizii concurează între ei în vederea realizării finalităților lor individuale. Fenomenele sociale nu sunt exclusiv efecte de agregare, neintentionate. Societatea se caracterizează prin puternice tendințe de organizare. Interesele individuale se cumulează dând interese mai generale. Iar acestea stau la baza unor activități colective, cu finalități supraindividuale, în raport cu care fiecare individ își subordonează parțial interesele sale, recunoscând în primele condiția necesară a satisfacerii celor din urmă. O dată constituite, sistemele sociale își dezvoltă propria lor logică, cautând să modeleze într-un sens convenabil atitudinile și comportamentele membrilor săi.

Dacă analizăm cu atenție cele două poziții enunțate aici - holismul și individualismul metodologic - vom observa că fiecare se bazează pe presupozitii, corecte în esența lor, dar exclusiviste. În ierarhia complexă de sisteme, subsisteme și suprasisteme din care viața socială este compusă, există, în viziunea celor două poziții, *doar un singur nivel* care are o autonomie deplină, cu o logică proprie, în raport cu care toate celelalte niveluri de organizare sunt derivate (suprasisteme sau subsisteme): individul uman sau colectivitatea.

Punctul de vedere promovat în această lucrare nu este cel al unei organizări sociale care porneste de la un nivel absolut, ci acel al unei *organizări complexe ierarhizate, circulară și oscilatorie*. Societatea este un sistem care se constituie simultan atât “de jos în sus”, cât și “de sus în jos”. Ea nu este nici un sistem global puternic integrat și ierarhizat, în care componentele sale sunt simple subsisteme, ca în viziunea holista, dar nici o simplă rezultantă a acțiunilor indivizilor umani, un suprasistem, ca în viziunea individualismului metodologic. Societatea trebuie privită ca o *ierarhizare de sisteme circulară, cu două intrări: individul și colectivitatea*. Colectivitatea, la rândul ei, are mai multe niveluri: începând cu familia, ceata sau tribul din societățile arhaice, cetatea, statul-națiune și sfârșind cu umanitatea. Fiecare nivel are, în funcție de condiții, importanța sa determinată. În anumite condiții, familia poate fi nivelul cel mai pregnant, cel mai *autonom*. În alte condiții, cetatea sau statul-națiune. În istoria umanității de până acum există mereu o anumită identificare a indivizilor cu colectivitatea (la diferitele ei niveluri), dar și o tensiune

intre cei doi termeni, tendinte de autonomizare a individului fata de colectivitate, mai pronuntata sau mai atenuata in functie de o multime de conditii.

Pentru a completa modelul nostru, este necesar sa consideram societatea ca o *ierarhie oscilatorie de sisteme*. Indivizii, orientati de finalitati proprii, genereaza, prin activitatea lor, suprasisteme (familii, grupuri sociale, comunitati) care, autoorganizanduse si sporindu-si autonomia, tind sa se transforme in sisteme cu finalitati proprii, modeland in spiritul lor orientarea indivizilor din care sunt compuse, tinzand sa-i transforme pe acestia in subsisteme. Indivizii insisi oscileaza intre orientarea spre propriile lor finalitati si interiorizarea si identificarea cu finalitatile globale ale colectivitatii, in timp ce colectivitatea oscileaza si ea intre accentuarea unor finalitati supraindividuale si considerarea cumulata a finalitatilor membrilor sai. De aici o concluzie care este dupa parerea mea cruciala pentru orice cercetare sociologica: *un sistem social trebuie considerat a fi intr-o stare de oscilatie intre sistem si suprasistem*. In unele conditii va predomina orientarea sa spre sistem, cu accentuarea finalitatilor sale globale, in alte conditii, dinamica sa va fi dominata de finalitatile membrilor sai, fapt care ii confera profilul de suprasistem. Decurge de aici o importanta *consecinta metodologica*: in analiza oricarui sistem social este necesar a se evidentia cele doua tendinte structurale: cea de sistem si cea de suprasistem, specificandu-se totodata tendinta dominanta. Dupa cum se poate observa, ideea oscilarii sistem / suprasistem reprezinta un caz particular al *principiului pluralitatii structurale*, enuntat in capitolul anterior.

O asemenea abordare a vietii sociale o gasim clar schitata in teoria lui Marx. Acesta este, pe de o parte, autorul unei viguroase critici a holismului si a presupozitiilor sale fundamentale. Colectivitatile de pana acum, cu exceptia celor arhaice, sunt neomogene, diferite in clase si grupuri sociale cu interese distincte, mergand pana la conflict. In aceste conditii, *interesele generale* sunt fie *iluzorii* (interesele particulare ale clasei dominante prezentate ca interese generale), fie *marginale* (referitoare la aspecte secundare ale vietii colective). Analiza fenomenelor sociale trebuie pornita de la indivizii umani reali, cu configuratia lor individuala, biologica, dar si sociala. Acestia formeaza, in functie de interesele generate de pozitia lor in sistemul productiei materiale, grupuri si clase sociale, tinzand sa actioneze impreuna pentru a promova interesele lor particulare comune (K. Marx, F. Engels, 1958). Spre deosebire de individualismul metodologic, Marx considera insa ca societatea este compusa din niveluri de agregare si integrare diferite, cu oscilatii continue intre accentuarea intereselor individuale sau a celor generale.

Se poate spune, in concluzie, ca societatea trebuie considerata ca o pluralitate de sisteme care se integreaza reciproc, se modifica si se subordoneaza reciproc. Nici un nivel de organizare nu este *absolut*; toate sunt *relative*.

Teoriile intreprinderii tind sa se fundeze in cele mai multe cazuri pe o perspectiva holista. Intreprinderea este privita ca un sistem, iar nu ca un suprasistem, fiind preocupata de maximizarea finalitatilor sale globale, de perfectionarea organizarii sale, de integrarea mai eficace a membrilor sai. O asemenea abordare este justificata doar in parte. Daca vrem sa avem imaginea completa a intreprinderii, trebuie sa o privim insa si in calitatea ei de suprasistem. Teoria lui Marx ne ofera o asemenea perspectiva. El argumenteaza necesitatea considerarii intereselor distincte ale claselor angajate in activitatea productiva - burghezia si proletariatul - pentru intelegerea dinamicii intreprinderii capitaliste. Intreprinderea trebuie privita ca un suprasistem compus din persoane angajate intr-un proces complex de

competitie pentru statut social, putere, prestigiu, beneficii. Sunt situatii in care deciziile organizationale sunt luate in functie de finalitatile intreprinderii: dar sunt situatii in care, dimpotriva, ele sunt dominate de ratiuni “ascunse”, “tacite”, izvorate din lupta pentru pozitie si putere a indivizilor si grupurilor. In acest din urma caz, intreprinderea apare mai mult ca un suprasistem, indivizii cu finalitatile lor fiind fortele dinamice. Pentru ilustrarea necesitatii considerarii si a acestei perspective in explicarea dinamicii interne a intreprinderii sa recurgem la cateva exemple.

Departamentalizarea pare sa fie o patologie endemica a organizatiilor. Ea consta in faptul ca subsistemele (departamentele) - organizatiilor tind sa se autonomizeze intratat incat obiectivele lor sectoriale sunt puse mai presus decat obiectivele globale ale organizatiei. Pentru aceasta pot fi formulate doua tipuri mari de explicatii, in perspectiva considerarii intreprinderii ca sistem sau ca suprasistem; ambele probabil corecte, completandu-se reciproc. *Explicatia holista*: subsistemul, neavand viziunea obiectivului de ansamblu, acesta fiind mai indepartat, mai putin definit operational pentru el, se va centra pe subobiectivul care ii este delegat, pana la a-l opune obiectivului general. *Explicatia individualismului metodologic*: membrii subsistemului (departamentului) sunt recompensati in functie de realizarea subobiectivului delegat lor, iar nu de realizarea obiectivului global. Din acest motiv ei vor tinde sa puna mai presus interesele subsistemului decat cele ale sistemului. Fiecare subsistem va tinde sa lupte pentru o pozitie mai buna in cadrul sistemului, nu pentru a contribui mai eficace la realizarea finalitatilor globale ale acestuia, ci pentru a maximiza beneficiile membrilor sai. “Spiritul de corp” reprezinta, in aceasta perspectiva, promovarea intereselor comune ale membrilor unui subsistem, in contextul si cu instrumentele organizatiei. Militarii, de exemplu, pot fi tentati sa militeze pentru cresterea importantei armatei in cadrul colectivitatii nu numai sau doar pentru ca ei sunt mai avizati in ceea ce priveste *importanta pentru colectivitate* a organizarii unei armate eficiente sau pentru ca, in mod firesc, tind sa supraestimeze obiectivul partial spre care sunt orientati in cadrul intereselor globale ale colectivitatii, dar si pentru ca interesele lor particulare sunt mai strans dependente de importanta acordata subsistemului militar, decat de bunastarea generala a colectivitatii.

Dupa cum se poate observa, cele doua tipuri de explicatii implica solutii diferite: daca departamentalizarea reprezinta efectul centrarii excesive pe subobiective (perspectiva holista), solutia o reprezinta accentuarea obiectivului global, intelegerea subobiectivului in contextul acestuia; daca dimpotriva cauza rezida in relatia mai stransa dintre subobiectiv si interesele particulare ale membrilor subsistemului (individualism metodologic), solutia va fi cautarea unei modalitati de legare a intereselor particulare de realizarea obiectivelor globale, iar nu numai de cea a subobiectivelor.

J. Galbraith (1982) ofera un alt exemplu de preeminenta a finalitatilor unui grup socio-profesional in dinamica intreprinderii americane actuale. Orientarea intreprinderii americane, argumenteaza economistul american, este determinata, in primul rand, nu de interesul general al colectivitatii, nici de cel al beneficiarilor directi ai produselor intreprinderii (clientii) sau de cel al posesorilor de capital, cum se intampla in intreprinderea capitalista clasica, ci de interesele “tehnoproductiei”. Astfel, tendintele de extindere ale intreprinderii americane actuale se explica in mare parte nu prin ratiuni de rentabilitate, ci prin finalitatea nemarturisita de a se crea noi posibilitati de promovare pentru cei din conducerea tehnic-administrativa.

Sistemul politic nu poate fi inteles doar ca un subsistem al colectivitatii, orientat spre organizarea si conducerea intregii vietii sociale, in spiritul intereselor globale. Marx a demonstrat ca el reprezinta mai degraba arena luptei claselor si grupurilor sociale pentru controlul puterii. Nu se poate ignora de asemenea lupta dintre indivizi pentru putere. Sistemul alegerilor prezidentiale din S.U.A. este un caz de acest gen foarte sugestiv. Pentru

a intelege comportamentul presedintelui la sfarsitul primului lui mandat trebuie luat in considerare, pe langa rolul sau social de presedinte, si dorinta lui, ca persoana, de a fi reales. Comportamentul unui imparat nu poate fi explicat integral doar prin pozitia sa de exponent al unei clase sociale si nici prin rolul sau in sistemul de conducere. Crizele de autoritate si dorinta de acumulare si exercitare a unei puteri absolute pot fi intr-o masura semnificativa expresia si a unor tendinte individuale.

In fine, o ultima problema este necesar a fi examinata in privinta relatiei dintre perspectiva holista si cea metodologic individualista: *este sau nu rezultatul analizei sociologice invariant in raport cu cele doua abordari?* Cu alte cuvinte, considerarea unei realitati sociale *ca sistem sau ca suprasistem* duce, in ultima instanta, la concluzii similare? Problema este reala, punandu-se in practica explicativa. Un raspuns clar il gasim la Hegel sub forma faimoasei “siretenii a istoriei”. Aceasta solutie afirma o coincidenta tendentiala intre cele doua tipuri de logica: logica holista a sistemului si logica suprasistemului. Indivizii, sugereaza Hegel, calauziti de interesele lor particulare, fara o intelegere a logicii de ansamblu a dinamicii colective, vor produce pana la urma prin actiunea lor efecte macroscopice in concordanta cu aceasta logica. Logica globala se manifesta prin actiunea indivizilor care se orienteaza in mod constient doar spre propriile lor interese. O asemenea solutie o gasim tacit destul de frecvent si in sociologia actuala. Sa ne gandim la orientarea productiei prin mecanismul pietei. In mod obisnuit gasim exprimata ideea ca, desi fiecare producator este orientat spre maximizarea profitului sau, prin jocul cererii si ofertei, intreaga productie sociala este eficace orientata spre satisfacerea necesitatilor colectivitatii.

Pentru a limpezi cele doua raspunsuri alternative la aceasta intrebare, sa luam ca exemplu un proces social major al societatii contemporane: evolutia organizarii tehnologice a muncii, a diviziunii muncii in ultima instanta. Solutia invariantei rezultatelor analizei in raport cu perspectiva adoptata s-ar formula astfel: presupunem doua colectivitati care evolueaza in aceleasi conditii de mediu si tehnologice, dar una dupa un model holist - pornind de la interesele si necesitatile colectivitatii isi planifica o dezvoltare tehnologica adecvata acestora - iar cealalta, dupa modelul individualismului metodologic - producatorii individuali, pentru a-si maximiza profiturile, cauta sa inoveze, sa dezvolte continuu tehnologia; ambele colectivitati vor trece prin aceleasi faze tehnologice, vor prezenta acelasi *pattern* al evolutiei tehnologice? Teoria lui Marx sugereaza un raspuns negativ. Cele doua tipuri de colectivitati nu vor prezenta acelasi *pattern* de evolutie. Organizarea tehnologica a productiei si evolutia ei este influentata nu numai de logica interioara a tehnologiei insasi, dar si de structura societatii globale in care are loc. O serie de cercetari recente aduc argumente mai concrete in favoarea acestei idei. Ele scot in evidenta faptul ca unele modalitati de organizare a productiei exprima logica contextului social particular: nu ratiunea maximizarii eficientei muncii, ci logica luptei de clasa. St. Marglin argumenteaza ca la inceputurile revolutiei industriale, capitalistii erau motivati mai mult de dorinta de a controla pe muncitori, decat de a creste productivitatea muncii lor. Analiza istorica pe care sociologul american o intreprinde sugereaza faptul ca in acel moment tehnologic era posibila o organizare a muncii care sa mentina si chiar sa amplifice calificarea muncitorilor, complexitatea muncii lor, in acelasi timp cu o crestere a productivitatii; patronul a optat insa pentru o organizare tehnologica care sa simplifice munca, sa scada nevoia de forta de munca calificata, sa sporeasca specializarea si diviziunea muncii, nu pentru a creste productivitatea, ci, in primul rand, pentru a spori controlul asupra muncitorilor (W. Form,

1980). Pe aceeași linie K. Stone, analizând condițiile schimbării tehnologiei în industria metalurgică occidentală de la sfârșitul secolului trecut, argumentează că justificarea ei nu trebuie căutată în logica creșterii eficienței, ci în cea a luptei dintre patronat și muncitori. Vechea organizare a muncii presupunea muncitori cu o înaltă calificare profesională care, prin însuși acest fapt, aveau o poziție puternică în negocierile cu patronatul. Noul sistem de organizare tehnologică, introdus imediat după o perioadă de mari confruntări între muncitori și patronat, înlocuia muncitorii înalt calificați cu o masă de muncitori slab sau necalificați, ușor substituibili, a căror putere politică era mai redusă din această cauză (W. Form, 1980).

Specialiștii care promovează o reorganizare a procesului productiv pe principiile muncii îmbogățite sugerează implicit sau explicit că sistemul taylorist de organizare a muncii, bazat pe principiul muncii simplificate și care a dus la o diviziune extremă a muncii, nu reprezintă o etapă necesară în logica evoluției tehnologiei. Ea a fost impusă mai degrabă de logica unui anumit tip de organizare socială. L.E. Davis (1971) argumentează, de pildă, că succesul taylorismului în America începutului de secol trebuie explicat prin necesități sociale, iar nu tehnologice: integrarea rapidă, într-un proces de producție modern, a unei mase mari de imigranți nedisciplinați, extrem de inegali din punctul de vedere al pregătirii profesionale, cu o mare mobilitate geografică, orientați accentuat spre câștig. Dimpotrivă, datorită modificărilor din condițiile social-economice și culturale de viață din societățile dezvoltate actuale, sistemul productiv se află sub o presiune crescândă de a oferi muncii interesante, complexe, care presupun calificare ridicată. Promovarea principiului muncii îmbogățite nu are rațiuni în procesul evoluției tehnologice, ci în impactul exigentelor colectivității asupra acestuia. Devine tot mai evident că procesul tehnic nu este *uniliniar*, ci *multiliniar*. În funcție de parametrii sociali în care se desfășoară, el se poate realiza pe cai alternative (C. Zamfir, 1985).

SISTEME ȘI SUBSISTEME

Sistemele sociale (definite în contextul acestei lucrări ca sisteme finaliste) nu sunt, de regulă, compuse din elemente simple. Ele prezintă imaginea unor ierarhii complexe de subsisteme și de sub-subsisteme. Societatea este compusă din mari subsisteme ca: economie, sistem politic, juridic, artă, știință, învățământ, asistență sanitară, familie. Fiecare dintre aceste subsisteme reprezintă la rândul său un sistem, cu logica sa, cu finalitățile sale proprii, fiind compus din alte subsisteme. Fiecare întreprindere are secții, servicii etc. Diviziunea sistem / subsistem merge până la ultimul subsistem, „atomul” vieții sociale - comportamentul uman elementar. Ceea ce în schema funcțională figurează ca relație dintre sistem și elementele sale reprezintă în fapt o relație între un sistem și subsistemele sale, o *relație de supraordonare și sub-ordonare*. Relațiile dintre un sistem și subsistemele sale prezintă, în calitate de tip de relație între sisteme, anumite particularități. În schema funcțională analizată pe larg în capitolele anterioare, accentul a căzut pe rolul sistemului în constituirea și modelarea elementelor (subsistemelor) sale. Asupra acestui aspect nu este cazul să mai insistăm în cele ce urmează. Este necesar însă să aducem o serie de completări referitoare la autonomia relativă a subsistemelor și la contribuția lor activă în relația cu sistemul din care fac parte ca elemente funcționale.

- *Subsistemele au inițiativa funcțională.* Funcția de autoorganizare a sistemelor sociale, lucru valabil în mod special în cazul societății globale, nu este concentrată exclusiv într-un punct al acestora, într-un sistem de conducere, ci este destul de larg difuzată în masa sistemului. Subsistemul politic are un rol esențial în organizarea și coordonarea tuturor activităților sociale, dar nu este singura inițiativă activă din acest punct de vedere. Subsistemele prezintă relativă lor autonomie în a organiza contribuția

functională pe care o aduc în cadrul sistemului. În relația dintre sistem și subsistem există o dublă tendință. Pe de o parte, sistemul încearcă să formuleze cât mai clar cu putință cerințele sale funcționale, concretizându-le sub forma unor exigente specificate și chiar a unor obiective a căror realizare este delegată subsistemelor. Este ceea ce în teoria organizațiilor este cunoscut sub denumirea de *delegare a obiectivelor*. Conducerea unei întreprinderi delegă, de exemplu, departamentului de producție realizarea unui produs specificat; celui comercial, comercializarea acestuia. Pe de altă parte, sistemul poate delega subsistemelor sale o funcție vagă sau abstractă definită - *delegarea funcțiilor*. Subsistemele sunt în mare parte responsabile de modul în care definesc funcțiile de îndeplinit în ansamblul sistemului și, desigur, de realizarea efectivă a acestor funcții. Definind funcțiile de realizat, ele definesc într-o anumită măsură, în mod activ, sistemul însuși. Școala primește de la societate o funcție doar abstractă definită: pregătirea tinerilor, profesională, moral-cetățenească, științific-culturală. Revine școlii sarcina de a defini mai precis această funcție, concretizând-o în obiective specificate - ce fel de cunoștințe, ce fel de deprinderi, ce valori să fie transmise. Și, dincolo de definirea teoretică a funcțiilor, esențială este realizarea lor efectivă care poate fi, și de regulă este, sensibil diferită de cea dintâi. Direcția unei întreprinderi poate cere departamentului sau de cercetare rezolvarea unei probleme specificate (delegarea unui obiectiv) sau îi poate cere să definească direcțiile generale de cercetare (delegarea funcției). Primind un set de obiective sau funcții de realizat, subsistemele au o largă autonomie în organizarea lor, variabilă în raport cu o multitudine de condiții. În ambele cazuri, *estimarea eficienței* cu care subsistemele își îndeplinesc funcțiile ce le revin reprezintă aspectul cheie al relației dintre sistem și subsistem. Procesul de autoorganizare a sistemelor sociale, relațiile dintre sistem și subsistemele sale sunt probleme încă puțin studiate în sociologie.

- *Subsistemele au inițiativa structurală.* Pornind de la principiul pluralității structurale, ajungem la ideea că asupra unui subsistem se exercită cerințe funcționale contradictorii, provenite din variatele structuri alternative aflate în concurență. Să luăm ca exemplu științele sociale, un subsistem tot mai important al societății actuale. Într-o societate capitalistă ele sunt supuse unor multiple cerințe, contradictorii: structurile opresive vor presa în sensul transformării științelor sociale în instrumente ale manipularii (a se vedea în acest context critica radicală a sociologiei occidentale declansată din 1968 încoace); pe de altă parte, structurile democratice aflate în concurență cu cele opresive vor presa în sens opus - științele sociale să devină o importantă sursă de cunoștințe obiective, critice. Există însă și o *presiune structurală* inversă de la subsistem la sistem. Subsistemele nu acționează asupra sistemului din care fac parte doar prin contribuția lor funcțională, dar presează în sensul *transferului structurilor lor interne asupra sistemului din care fac parte*.

Știința, de exemplu, tinde să se caracterizeze prin structuri democratice de organizare. Prin funcționarea sa, ea va tinde să transfere aceste structuri asupra întregii societăți, să exercite o presiune mai generală spre democrație. De aici și incompatibilitatea structurală dintre subsistemul științei și structurile dictatoriale, opresive de organizare socială, așa cum argumentează Shils în analiza sa asupra sistemelor politice din țările lumii a treia (E. Shils, 1968). Armata, dimpotrivă, difuzează structuri mai degrabă autoritare (a se vedea regimurile militare). Mai mult, fiecare subsistem presează în sensul *accentuarii structurii sistemului în care el deține un rol important*. Biserica va exercita asupra societății o presiune structurală mai generală, în sensul unei organizări sociale în care religia să joace

un rol dominant, în timp ce știința presează spre o organizare socială care să utilizeze în mod prioritar instrumentele și rezultatele științei.

- *Subsistemele manifesta finalitati proprii.* Subsistemele nu trebuie privite ca fiind orientate exclusiv spre cerințele funcționale ale sistemelor din care fac parte. Ele au propria lor logică, cerințele lor specifice de menținere, funcționare și dezvoltare (finalități interne) – într-un cuvânt, autonomia lor funcțională. Ele sunt active în cadrul sistemului din care fac parte nu numai pentru a promova contribuția lor funcțională globală, dar și pentru a promova propriile lor finalități, chiar dacă acestea nu sunt concordante cu structurile și finalitățile dominante ale sistemului. Sistemul juridic militează pentru autonomia sa care îi asigură corectitudinea funcționării, lucru de care alte subsisteme ale societății ar putea să nu fie conștiente, manifestând chiar o atitudine ostilă. O structură opresivă a societății este orientată în sensul restrângerii autonomiei sistemului juridic, prin limitarea drastică a corectitudinii funcționării sale. Subsistemul artistic va milita pentru conservarea libertății de creație, apărându-se de amestecul potențial din afară care ar încerca să utilizeze arta în scopuri exterioare, anulându-i astfel valoarea și funcția ei specifică. Logica unui subsistem poate să nu fie conformă, integral sau parțial, cu logica sistemului din care face parte. Subsistemul militar poate presa, în anumite condiții, pentru obținerea de resurse importante, necesare dezvoltării sale, chiar spre o politică agresivă care i-ar favoriza promovarea propriilor sale finalități. Sunt ilustrative, în acest sens, disputele asupra influenței Pentagonului asupra politicii externe americane.

În anii '60 s-a declansat în S.U.A. o largă dezbatere politică în legătură cu justificarea efortului financiar imens presupus de programele spațiale. Criticii acestor programe au adus obiecții de tipul: este oare mai important să trimiți un om pe lună în următorii 10 - 15 ani sau să investești aceste sume în lichidarea sărăciei, în descoperirea tratamentului cancerului sau în îmbunătățirea condițiilor de locuit? Ca o reacție de apărare împotriva acestor critici, NASA a desfășurat un efort propagandistic apreciabil pentru a convinge opinia publică că programele spațiale nu reprezintă un lux extravagant, ci au consecințe utile multiple asupra societății americane. În acest efort propagandistic s-a înscris și lansarea unor programe de dezvoltare de indicatori sociali care urmau să evidențieze efectele pozitive multiple ale eforturilor spațiale asupra întregii societăți americane (R. Bauer, ed., 1966). Este un caz tipic de tentativă a unui subsistem de a-și promova propriile sale finalități la nivelul sistemului din care face parte.

Sistemul de recompense și pedepse este un mecanism care are ca rezultat creșterea autonomiei subsistemelor și amplificarea finalităților lor proprii. Pentru a stimula performanțele subsistemelor, sistemele utilizează diferite stimulente pentru membrii acestora: beneficii și penalizări. Devine interesul personal al membrilor subsistemului ca acesta să castige în importanță în cadrul sistemului. Acest mecanism poate explica într-o bună măsură dezvoltarea unei autonomii disfuncționale a subsistemelor: apărarea de controlul sistemului, umflarea lor artificială dincolo de funcția efectivă pe care o îndeplinesc în cadrul sistemului mai general, promovarea finalităților proprii. Apare și la nivelul subsistemelor o *oscilație* specifică între *orientarea de subsistem* și *orientarea de sistem*, între centrarea pe funcția îndeplinită în cadrul sistemului și centrarea pe propriile sale finalități.

RELATII DE VECINATATE: ACOMODARE, DOMINARE, COOPERARE,

CONCURENȚA

Între sisteme nu există numai relații de sub- și supraordonare ("pe verticală", ierarhice), dar și relații de vecinătate ("pe orizontală"). Se pot desprinde două mari tipuri

de relatii de vecinatate intre sistemele sociale: *relatii de acomodare / dominare si relatii de cooperare / concurenta*.

Relatii de acomodare / dominare. In functionarea lor, sistemele sociale, inclusiv in situatia in care sunt subsisteme ale aceluiasi sistem, intra in contacte *laterale* sau de *vecinatate*. Ele interactioneaza, se influenteaza reciproc, pozitiv sau negativ, dezvolta cerinte reciproce. Scoala, de exemplu, poate educa la tineri o mentalitate stiintifica, disfunctionala pentru sistemul religios. Din acest motiv, biserica, daca este intr-o pozitie favorabila, va incerca sa preseze “lateral” asupra scolii pentru ca aceasta sa adopte o atitudine neutra fata de religie sau chiar de a ingloba religia in sistemul sau educational alaturi de stiinta. Este, de exemplu, cazul presiunilor actuale exercitate in S.U.A. asupra scolii de a include “creationismul” ca o teorie care sa fie predada in cadrul cursurilor de biologie in locul darwinismului sau alaturi de el, ca o teorie alternativa, egal indreptatita.

Influentele reciproce pot fi nu numai negative, disfunctionale, dar si pozitive, functionale. Persoanele pot exercita presiuni asupra intreprinderii pentru ca aceasta sa dezvolte activitati orientate spre satisfacerea necesitatilor individuale (functii sociale): procurarea de bilete de odihna si tratament, bilete la spectacole, organizarea de crese si gradinite, perfectionarea scolara si profesionala, posibilitati mai mari de castig, oferirea de munci interesante, pe masura calificarii, promovarea unui climat de munca uman pozitiv, destins. Se pot desprinde urmatoarele mari tipuri de mecanisme prin care se realizeaza influentele laterale intre sisteme:

- *Impunerea de norme.* Fiecare sistem cauta sa-si impuna cerintele sale functionale laterale sub forma de norme acceptate de catre sistemele invecinate: norme juridice, morale, politice. Este cazul normelor care asigura protectia mediului natural, a habitatului (inclusiv estetica acestuia), protectia persoanei umane de riscuri de accidentare, de imbolnavire, respectarea demnitatii umane.

- *Sanctiuni.* Sistemele utilizeaza adesea sanctiuni (acordarea de beneficii sau penalizari) pentru sistemele invecinate, pentru a stimula, astfel, procese dezirabile si a descuraja pe cele indezirabile. Familia poate exercita, astfel, influente asupra membrilor sai determinandu-i sa-si limiteze participarea la activitati sociale din afara ei cu exceptia celor strict necesare, sa incurajeze sau sa descurajeze perfectionarea profesionala si performantele profesionale. Daca o intreprindere are nevoie de munca suplimentara, poate sa incurajeze familia sa fie permisiva din acest punct de vedere, utilizand un sistem de beneficii suplimentare.

- *Asimilarea ca finalitati proprii.* Un sistem poate sa-si insuseasca, pe langa finalitatile sale constructive, si finalitati laterale. Este cazul functiilor sociale pe care intreprinderile actuale tind sa si le asume tot mai mult sau orientarea acestora spre “umanizarea muncii”, spre cresterea calitatii umane a muncii. Familia poate sa-si insuseasca ca o finalitate a sa stimularea unei atitudini responsabile fata de munca a membrilor sai, participarea lor activa la viata colectivitatii.

Ca rezultat al influentelor reciproce laterale, are loc un proces de *acomodare* a sistemelor sociale. Pe langa acomodare, exista insa si tendinte de *dominare*. Un subsistem devine dominant fie in conditiile in care sistemul mai general din care face parte considera ca el prezinta o importanta speciala, de functionarea acestuia depinzand intr-o masura decisiva functionarea sa globala, fie datorita puterii subsistemului insusi care il poate impune fata de celelalte subsisteme, chiar impotriva intereselor generale.

Dominarea poate sa se realizeze prin distribuirea resurselor. Unele subsisteme pot primi / obtine o cantitate mai mare de resurse, dezvoltandu-se mai rapid, altele pot primi o cantitate redusa de resurse, mentinandu-se, in consecinta, intr-o stare cronica de subdezvoltare. Cercetarea stiintifica orientata spre scopuri militare o poate domina pe cea orientata in scopuri civile prin faptul ca obtine fonduri masive, atrage cercetatorii cei mai buni, stimuleaza investigarea acelor teme care sunt prioritare pentru ea.

Dominarea se poate realiza insa si direct, prin impunerea de catre un subsistem sau sistem al logicii sale celorlalte subsisteme sau sisteme, diminuand, corespunzator, capacitatea acestora de autoorganizare si functionare eficienta.

Starea de urgenta este un exemplu de dominare. O colectivitate, amenintata de un pericol distructiv (dusman extern, conflicte interne grave, catastrofe naturale) va accentua importanta subsistemului de aparare corespunzator. Acesta va primi cea mai mare parte a resurselor disponibile, va subordona toate celelalte subsisteme. Stiinta, invatamantul, productia isi vor mobiliza, la randul lor, resursele spre a sprijini subsistemul de aparare; isi vor impune limitari pentru a nu-l afecta negativ pe acesta.

Intr-o perioada revolutionara, activitatea politica devine dominanta. Lupta pentru putere devine problema cruciala, subordonand toate celelalte sfere ale vietii sociale.

In anumite conditii, religia a deveni un subsistem dominant subordonand logicii sale toate celelalte subsisteme - stiinta, invatamant, politica si chiar economie.

Interferentele dintre sisteme provoaca adesea fenomene sociale complexe, producand patologii cronice ale unor sisteme. Desigur, dominarea nu poate fi decat in mod exceptional completa. Exista anumite limite dincolo de care sistemul dominant se poate descompune complet sau eficienta sa scade sub limita tolerabila, sistemul global trebuind sa intervina si sa impuna anumite restrictii dominarii.

Rudenia si societatea moderna. Sistemul traditional de rudenie se caracterizeaza printr-o ridicata solidaritate, prin exigenta sprijinului reciproc. El prezinta, in consecinta, o anumita incompatibilitate cu sistemul industrial modern, bazat pe rationalitate, competenta, performanta individuala recompensata social, corectitudine in relatiile dintre persoane. Aceasta incompatibilitate poate genera perturbari reciproce. In unele conditii, sistemul industrial modern si-a impus logica, subminand treptat solidaritatea relatiilor de rudenie si preferentialitatea implicata de acestea sau reducand-o la sfere neutre. In alte conditii sau, cel putin in anumite etape, sistemul relatiilor de rudenie a presat puternic asupra sistemului industrial modern, modificandu-i intr-o anumita masura logica functionarii, inducand preferinte proprii, acolo unde ar fi trebuit sa functioneze criterii obiective, impersonale, derivate din exigentele eficientei.

Relatiile de vecinatate, cu influentele lor reciproce, reprezinta o sursa majora de conflict intre sisteme. In mod special, conflictul se declanseaza in cazurile de incompatibilitate: stiinta / religie, socialism / capitalism, opresiune / democratie. Marx a descris un caz special de conflict de acest tip: exploatarea unei colectivitati de catre o alta colectivitate. Si aceste relatii dintre colectivitati sunt cazuri de dominare a unui sistem de catre un altul.

Relatii de concurenta / cooperare. In afara relatiilor de influenta reciproca laterala, sistemele sociale intra si in relatii de concurenta pentru diferitele resurse sau de cooperare pentru realizarea unor finalitati comune.

Competitia intre sistemele sociale pentru resurse necesare ridica pentru sociologie un grup de probleme distincte. Intre principalele subsisteme ale societatii - economie, stiinta, cultura, asistenta sanitara, invatamant - exista, pe langa alte tipuri de relatii, si relatii de concurenta pentru obtinerea resurselor economice. In conditiile unui numar de locuri limitat in invatamantul superior, exista concurenta intre absolventii de liceu. Pozitiile de conducere din intreprinderi, ca orice lucru dezirabil dar limitat, genereaza si ele o

concurența specifică pentru ocuparea lor. Concurența dintre producători pentru vânzarea produselor lor este un alt exemplu. Competiția pentru resurse poate îmbraca forme dintre cele mai diferite: începând cu sisteme de norme instituționalizate, general acceptate, continuând cu negocierea și sfârșind cu conflictul, cu lupta violentă.

Relațiile și mecanismele cooperării sistemelor în realizarea unor finalități comune devin nu mai puțin un subiect de interes acut pentru sociologie. Cooperarea presupune existența unor finalități comune, fără a exclude însă și existența unor finalități divergente care implică la rândul lor elemente de concurență, competiție, negociere sau conflict. Cooperarea poate fi economică, socială, politică, științifică, culturală. Ea poate fi între întreprinderi, între clase și grupuri sociale, între indivizi, între state.

Competiția pentru resurse și cooperarea pentru realizarea finalităților comune reprezintă sfere problematice care vor atrage cu siguranță interesul sociologiei în următorii ani. Putine cunoștințe sistematice au fost acumulate până în momentul de față. Există deja cristalizate o serie de teorii parțiale, de analize care nu se articulează însă într-o abordare sistematică și complexă.

Pentru descrierea relațiilor de competiție și conflict s-a constituit în ultimele decenii o teorie generală, abstractă - *teoria jocurilor*. Ea încearcă să formalizeze situația abstractă de competiție în diferite ipostaze. Este cazul, de exemplu, al “jocurilor cu sumă nulă” în care câștigul unei părți corespunde pierderilor celorlalte părți, suma câștigurilor și a pierderilor fiind în consecință zero; sau a “jocurilor cu sumă nenulă”, în care toți partenerii pot câștiga sau pierde, în funcție de strategia adoptată, suma câștigurilor și a pierderilor fiind diferită deci de zero. Sociologia investeste un interes special în teoria generală a jocurilor, care poate deveni un instrument extrem de util pentru analiza relațiilor dintre sistemele sociale. În momentul actual, teoria matematică a jocurilor este însă legată de o serie de simplificări care au făcut posibilă constituirea și dezvoltarea sa, dar care o fac inaplicabilă la situațiile standard din sociologie (K.E. Friend și J.L. Laing, 1980).

Pentru a ilustra atât potențele teoriei jocurilor, cât și problemele complexe pe care analiza relațiilor de cooperare / conflict le ridică, să analizăm celebra *dilema a prizonierului* și o aplicare a ei în relația dintre sisteme sociale.

Doi prizonieri, care au comis împreună o crimă, sunt ținuți la închisoare fără posibilitatea de a comunica. Judecătorul le propune următorul țarg: cinci ani de închisoare pentru fiecare, dacă mărturisesc amândoi; doi ani la fiecare, dacă nici unul nu mărturisește; achitarea celui care mărturisește și 10 ani pentru cel care nu mărturisește. Structura jocului este deci următoarea (Tabel 7.1).

		Al doilea prizonier	
		Mărturisește	Nu mărturisește
Primul prizonier	Mărturisește	5,5	0,10
	Nu mărturisește	10,0	2,2

Tabel 7. 1 - Dilema prizonierului

Prima cifră reprezintă pedeapsa primului prizonier în situația descrisă în prima casuță; a doua cifră, pedeapsa celui de al doilea prizonier. Din structura jocului astfel definită, este clar că cea mai avantajoasă situație pentru ambii prizonieri este să nu mărturisească nici unul și să ia fiecare câte doi ani de închisoare. Paradoxul este însă că cei doi vor fi tentați nu să adopte această strategie, ci să mărturisească ambii, luând fiecare câte cinci ani de închisoare. Strategia adoptată, fiind mai proastă, pare a fi irațională. În fapt ea este rezultatul

optiunii celei mai rationale pe care fiecare dintre prizonieri o poate lua in mod separat. Fiind izolat de celalalt, fiecare judeca in felul urmator: daca nu marturiseste, poate lua doi ani de inchisoare, daca nici celalalt nu o face; daca insa celalalt marturiseste, atunci va lua 10 ani; daca marturiseste, poate lua maximum cinci ani sau poate fi chiar achitat daca celalalt nu a marturisit. Este evident ca a marturisi este pentru fiecare in parte strategia cea mai putin riscanta si deci cea mai rationala. Dar ceea ce este rational pentru fiecare in parte, conjugat da rezultatul cel mai prost posibil pentru ambii.

Exista multe situatii de conflict social de tipul dilemei prizonierului care fac ca partile sa obtina rezultatele cele mai proaste, fiecare optand pentru strategia cea mai sigura. Sa aplicam dilema prizonierului la situatia marilor puteri nucleare. Daca ambele puteri nucleare s-ar dezarma, sa presupunem ca fiecare ar castiga in valoare de +20 unitati de utilitate (eliminarea amenintarii atomice, canalizarea resurselor eliberate in scopuri pasnice, destindere internationala). Daca ambele continua cursa inarmarilor, pierd, sa presupunem -30 de unitati utilitate. Daca una accepta dezarmarea, fiind "trasa pe sfoara" de cealalta, in timp ce aceasta din urma se inarmeaza in continuare, ea va pierde enorm (100), cealalta obtinand insa unele avantaje modeste (+5). In conditiile in care cele doua mari puteri sufera de o dificultate similara cu cea a prizonierilor — lipsa de incredere reciproca care paralizeaza comunicarea si intelegerea — vor cadea inevitabil in paradoxul acestora. Fiecare va alege strategia cea mai avantajoasa pentru ea, in acest caz, cea mai putin riscanta: va continua inarmarea, pierzand cel mult -20 si putand castiga chiar +5, cand cealalta parte recurge unilateral la dezarmare sau ramane in urma in mod sensibil.

Cursa inarmarilor va continua, in consecinta, pierzand ambele parti, in loc de a castiga.

		A doua putere	
		Inarmare	Dezarmare
Prima putere	Inarmare	-30, -30	+5, -100
	Dezarmare	-100, +5	+20, +20

Tabel 7.2 — Cursa inarmarilor in dilema prizonierului

Singura iesire din dilema prizonierului este, dupa cum remarca R. Boudon (1979), inlocuirea logicii confruntarii cu logica cooperarii.

*

Analiza relatiilor dintre sistemele sociale pare sa reprezinte o directie majora a dezvoltarii sociologiei actuale. Ea nu poate insa avea loc decat pe baza intelegerii dinamicii interne a sistemelor. In aceasta lucrare s-a accentuat in mod special analiza sistemului nu numai pentru faptul ca ea este o preconditionie esentiala a intelegerii relatiilor dintre sisteme, dar si pentru faptul ca in legatura cu ea exista acumularile cele mai importante.

C. CONSTIINTA CA FACTOR EXPLICATIV

Capitolul 8 – ROLUL CONSTIINTEI IN EXPLICATIA SOCIOLOGICA

REVOLUTIA COPERNICANA IN SOCIOLOGIE

In anul in care Marx lucra la redactarea primului volum al *Capitalului*, Tolstoi facea in *Razboi si pace* o observatie extrem de profunda, similara cu abordarea propusa de Marx cu mai bine de un deceniu mai inainte. El considera ca este de dorit si in stiintele umane o revolutie copernicana. Marea revolutie infaptuita de Copernic a constatat in faptul ca “a trebuit sa renuntam la sentimentul unei imobilitati in spatiu si sa admitem o miscare pe care simturile noastre nu o percepeau. In cazul de fata, trebuie de asemenea la aceasta libertate de care suntem constienti si sa admitem o dependenta pe care nu o simtim”.

Sociologia s-a dezvoltat, in cea mai mare parte a ei, tocmai pe linia acestui obiectiv: sa exploreze dependentele care “nu se simt”; modul in care faptele sociale sunt determinate de alte fapte sociale, iar nu de constiinta subiectilor activi. Schemele explicative pe care le-am analizat pana acum — cauzala, functionala, structurala — nu includ constiinta ca unul dintre factorii lor explicativi. Ca stiinta a faptelor sociale, sociologia a trebuit sa opteze, lucru valabil pentru cele mai multe dintre abordarile pe care le gasim in cadrul ei, chiar daca nu intotdeauna explicit, pentru o pozitie materialista, respingand idealismul care explica fenomenele sociale ca fiind determinate de constiinta actorilor.

Capitolele de pana acum au acumulat o datorie. Ele au dezvoltat o *sociologie fara subiect*. In explicatiile fenomenelor sociale trecute in revista, subiectul uman (constiinta) a fost pus intre paranteze, ca si cum el nu ar aduce nici o contributie explicativa. Capitolul de fata va incerca sa raspunda tocmai la o asemenea intrebare: poate fi considerata constiinta *un factor explicativ independent* sau ea este doar o *veriga intermediara* in lantul unui determinism obiectiv, fara a aduce o contributie proprie la determinarea fenomenelor sociale? Daca constiinta nu aduce nici o contributie explicativa independenta, putem face abstractie de ea in analiza sociologica. Daca ea este un factor explicativ independent, este necesar sa vedem cum actioneaza.

PATRU POZITII ASUPRA ROLULUI CONSTIINTEI

In sociologia actuala, s-ar putea desprinde patru mari pozitii in legatura cu rolul constiintei in explicarea fenomenelor sociale. Prima este pozitia tipic idealista, in sensul dat termenului de Marx: constiinta este aceea care, in ultima instanta, explica fenomenele sociale. Celelalte trei cauta sa identifice rolul constiintei *in cadrul* unui determinism obiectiv mai general (pozitia materialista in explicarea fenomenelor sociale).

1. *Constiinta ca factor determinant*. Insași constituirea sociologiei a eliminat interpretările idealiste naive ale vieții sociale care atribuiau constiintei un rol determinant exclusiv. Analiza sociologica a pus in evidenta rolul contextului obiectiv in explicarea oricarui fenomen social, mai general, rolul *situatiei* in geneza *comportamentului individual si colectiv*. Ca o reactie la accentuarea factorilor obiectivi in explicarea sociologica, in ultimele decenii s-au cristalizat, devenind destul de influente, o serie de orientari care incearca sa reediteze, intr-un context stiintific nou, abordarile idealiste traditionale:

sociologia fenomenologica, interactionismul simbolic, etnometodologia. Ceea ce caracterizeaza aceste orientari este incercarea de a transfera mecanismele determinative de la interactiunea obiectiva a fenomenelor sociale la nivelul subiectului uman, autor al vietii sociale. Exista o larga varietate de asemenea abordari. Unii reprezentanti ai acestora accepta existenta unor determinanti obiectivi, dar limiteaza obiectul cercetarii lor la investigarea contributiei factorilor subiectivi. Ramane insa, si in acest caz, o inabilitate funciara de a sintetiza, la nivelul unei scheme teoretice generale, determinanti obiectivi si cei subiectivi. Alti sociologi insa neaga principial necesitatea recurgerii la factori obiectivi, cei subiectivi fiind considerati suficienti. Pentru ilustrarea acestor abordari ma voi opri la interactionismul simbolic si etnometodologia.

Interactionismul simbolic, originar in teoria lui G.H. Mead (1934), pune in centrul preocuparilor sale probleme de tipul: care sunt procesele sociale prin care persoanele definesc propria lor viata individuala si colectiva, comunica, stabilesc obiective comune, reguli si norme de conduita, accepta aceste reguli si norme, creand astfel un consens; cum definesc ele situatiile in care actioneaza? Problema centrala se refera deci la mecanismele cognitive prin care *ordinea sociala* — societatea privita ca un set de norme si definitii comune ale situatiilor de viata - se constituie. In aceste preocupari, continutul proceselor sociale este pus intre paranteze. Nu intereseaza *de ce* in anumite conditii apar anumite forme de organizare sociala, ci *forma* proceselor sociale: prin ce forme, mecanisme de interactiune comunicationala oamenii, traind, desigur, in anumite conditii, elaboreaza un anumit mod de organizare sociala, indiferent care anume. Abordarea este, fireste, justificata. Exista un proces social cognitiv prin care oamenii care traiesc impreuna definesc situatia si-si construiesc viata lor sociala, cadrele normative ale acesteia. Acest proces nu este, asa cum unii au fost tentati sa creada, *neproblematic*, o reflectare automata si adecvata a conditiilor de viata: in aceleasi conditii, grupuri diferite de oameni nu vor constitui neaparat aceleasi forme de organizare sociala. Consensul este rezultatul unei interactiuni in plan simbolic. Semnificatiile sunt stabilite printr-un proces de interactiune ale carui mecanisme si legi urmeaza a fi clarificate. Definit in acest fel, interactionismul simbolic nu reprezinta o alternativa la abordarea sociologica “obiectiva”, ci doar un complementar al ei, concentrandu-si atentia asupra proceselor subiective ale constituirii vietii sociale. El nu explica, in fapt, *de ce* o colectivitate umana isi elaboreaza o anumita forma de organizare, manifesta un anumit comportament social, ci doar *cum* se produc acestea. Din acest motiv, interactionismul simbolic, desi cu o lunga istorie, nu a ajuns niciodata o orientare dominanta, avand mereu un rol secundar. N. Mullins (1973) caracteriza excelent aceasta pozitie a interactionismului simbolic in sociologia americana prin formula “opozitia majestatii sale”: o opozitie fata de orientarile dominante, disciplinata, resemnata la starea de opozitie, nefiind in stare sa ofere ea insasi o explicatie mai puternica. Mai pe larg, asupra acestui curent, se poate vedea L. Vlasceanu (1982) si I. Ungureanu si St. Costea (1984).

In ceea ce priveste relevanta punctului de vedere promovat de interactionismul simbolic, exista printre reprezentantii acestuia diferente profunde (J.H. Turner, 1978). Unii continuatori ai lui Mead considera interactionismul simbolic o *abordare complementara* analizei sociologice obiective, cauzale, functionale, structurale. In viziunea lor, procesele cognitive sociale sunt doar forme prin care se realizeaza o asemenea determinare. Si intr-adevar, multe analize intreprinse de interactionistii simbolici recurg simultan la scheme explicative de tip obiectiv: cauzale, functionale sau structurale. Chiar daca procesele cognitive isi aduc un determinism specific, acesta se adauga si se subsumeaza celui obiectiv.

Altii, este cazul de exemplu al unuia dintre cei mai influenti urmasi ai lui Mead, Herbert Blumer (1969), imping analiza sociologica pe o cale exclusiv subiectivista. Actorii sociali, conform acestui punct de vedere, actioneaza intr-o situatie obiectiva, dar asa cum o

definesc ei printr-un proces de interacțiune simbolică. Conform celebrei “teoreme” a lui Thomas, oamenii nu acționează în situația lor reală, ci în situația așa cum o definesc. Pe această linie, H. Blumer considera că situația obiectivă este un “dincolo” care prin el însuși nu explică nimic. Important este modul în care colectivitatea își definește printr-un proces social de cunoaștere situația și modul în care trebuie să-i facă față. Dacă abordările obiective presupun că procesele de cunoaștere, individuale și colective, exprimă până la urmă concret situația obiectivă, Blumer și alți colegi ai săi fac complet abstracție de această dependență. Subiectivitatea colectivă, mecanismele ei de constituire reprezintă singurele surse ale explicării socialului. După cum remarcă J. H. Turner (1978), o asemenea opțiune duce la o perspectivă indeterministă asupra cauzalității: “variabilele care influențează definiția situației și acțiunea unei persoane sunt rezultatul <<propriei alegeri>> a acesteia și aparent nu reprezintă obiectivul unei analize cauzale clare”.

Dacă am utiliza terminologia filosofiei clasice, am putea considera interactionismul simbolic, în această ultimă variantă a sa, ca un *idealism sociologic de factura subiectivă colectivă*. Societatea reprezintă un complex de roluri, norme, valori, reguli de comportare asupra cărora s-a constituit un ridicat consens colectiv. Acest complex de roluri, norme și valori - *ordinea socială* în termenii sociologiei clasice - există în mod real, determinând întreaga viață socială. El este însă nu rezultatul unei anumite situații obiective, ci al definirii (subiective deci) pe care colectivitatea o dă acesteia, fiind determinată de mecanismele sociale prin care comunicarea între persoane are loc și prin care consensul se realizează. Situația obiectivă în care societatea se constituie rămâne un “dincolo” al experienței colective, exact ca “lucrul în sine” kantian, indefinibil în mod independent și, ca atare, neimportant pentru explicatia sociologică. Ordinea socială există în mod obiectiv, real, dar ea este produsul exclusiv al interacțiunii simbolice a membrilor colectivității. Sarcina sociologului este să explice cum se constituie această ordine. “De ce” -ul este redus la “cum” -ul ei.

Etnometodologia face pe această linie un pas mai înainte față de interactionismul simbolic. Teza ei fundamentală este că presupozitia unei “lumi realmente reală”, a unei societăți care există “acolo în afară” (*out there*) și care asteaptă a fi studiată de către sociolog este nefundată. Singurul lucru direct observabil de către sociolog este efortul oamenilor de a crea un sens comun al realității sociale. În consecință, obiectivul de analiză al etnometodologilor este modul în care oamenii (nu în calitate de subiect colectiv, ci de subiecți individuali) ajung să fie de acord asupra impresiei că există asemenea lucruri ca reguli, definiții comune, norme, valori. Problema fundamentală a sociologiei va fi în consecință detectarea metodelor utilizate de către oameni pentru a crea sentimentul unei ordini sociale. Termenul de etnometodologie vrea să sugereze tocmai un astfel de obiectiv: ea studiază *metodele* pe care *oamenii* le utilizează. “Cimentul” vieții sociale, sugerează adeptii acestei orientări, s-ar putea să nu fie valorile, normele, rolurile, interesele, sancțiunile și beneficiile sau alte lucruri de acest gen, presupuse în mod curent de către sociologi, ci “metodele” utilizate implicit sau explicit de către oameni pentru *a crea prezumția unei ordini sociale*. Trebuie abandonată complet presupozitia tradițională că există “o ordine naturală acolo afară”, independentă de percepțiile oamenilor, că, în fapt, percepțiile oamenilor și celelalte forme ale cunoașterii umane ar fi cel puțin în parte structurate de ordinea socială reală. În fapt, ceea ce este “realmente real” sunt metodele utilizate de oamenii de a construi, menține și schimbă sentimentul lor de ordine socială, de

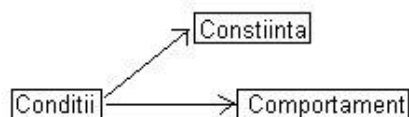
a se convinge unii pe alții ca există o asemenea ordine caracteristică diferitelor împrejurări sociale și, mai general, întregii societăți. (H. Garfinkel, 1967, A. Cicourel, 1974, M. Mullins, 1973, J. H. Turner, 1978, L. Vlasceanu, 1982, I. Ungureanu și St. Costea, 1984).

Utilizând schema terminologică propusă mai înainte, am putea caracteriza etonometodologia ca un *idealism sociologic de factura subiectiv individuală*. Indivizii, în mod izolat, utilizând un set de metode cognitive, ce urmează a fi descoperite de sociolog, fac efortul de a crea ideea unei lumi sociale existente “acolo afară” și de a se convinge reciproc de existența acestei lumi, așa cum fiecare o definește. Aceste poziții sociologice ne amintesc de o reacție similară prilejuită de descoperirile din fizică de la începutul secolului și care au generat poziții etichetate ca “idealism fizic” (V. I. Lenin, 1966) sau “fenomenalism” (M. Flonta, 1985). Ca și filosofii fizicii de atunci, în ceea ce privește natura, etonometodologii actuali consideră realitatea socială ca un dincolo problematic. Singura realitate este efortul individului de a elabora o ordine socială care să organizeze percepția și comportamentul lui și pe care s-o “semnaleze” celorlalți indivizi. Etonometodologia avansează un indeterminism complet, considerând doar mecanismele cognitive și comunicative individuale ca singura realitate asupra căreia sociologia ca știință se poate exercita. Și, într-adevăr, contribuția etonometodologiei se lasă așteptată în mod din ce în ce mai dezamăgitor. Ea a atras atenția asupra unor mecanisme cognitive și de comunicare socială care sunt, fără doar și poate, importante și necesar de a fi luate în considerare. Ca *alternativă* a sociologiei obiective, etonometodologia pare însă a fi un eșec ce se conturează cu tot mai mare claritate. Ca investigație complementară, ea ar putea aduce o contribuție la îmbogățirea explicației sociologice. Deja în interiorul etonometodologiei se prefigurează un proces de delimitare a ambitiilor și obiectivelor, dintr-o abordare sociologică cu pretenție de globalitate, ea tinzând să se transforme, mai degrabă, într-o ramură a sociologiei. În acest sens este semnificativ că unul dintre întemeietorii etonometodologiei, Aaron Cicourel (1974) afirma că aceasta trebuie considerată a fi doar o “sociologie cognitivă”.

Interactionismul simbolic și etonometodologia, dincolo de pozițiile lor extremiste, anti-obiective, atrag atenția asupra unui aspect important: realitatea socială se constituie prin intermediul unor mecanisme cognitive, atât individuale, cât și colective. A devenit din ce în ce mai clar că aceste mecanisme nu mai pot fi considerate, pe baza unei epistemologii realist-naive, ca promotoare automate ale unui determinism obiectiv, ci ca aducând ele însele o contribuție independentă la determinarea proceselor sociale. Limita fundamentală a interactionismului simbolic și mai ales a etonometodologiei îmi pare a fi aceea că ele pornesc în mod absolut de la subiect. Subiectul uman, cu mecanismele sale de cunoaștere și de comunicare, nu este privit ca o parte a realității sociale, ci ca generator absolut al acesteia. “De ce” -ul fenomenelor sociale dispare complet în spatele “cum” -ului lor. Nu se poate epuiza realitatea socială prin analiza modului în care subiecții umani își elaborează, individual sau colectiv, imaginea despre realitatea socială, o comunică și o negociază. Acest aspect, deși este important, este limitat. Considerarea contribuției factorului conștiință la constituirea și dinamica fenomenelor sociale trebuie să se realizeze într-un cadru mai general, prin evidențierea împletirii factorilor obiectivi și a celor subiectivi.

2. *Conștiința ca epifenomen*. O asemenea poziție o putem găsi exprimată în multe abordări, într-o formă mai mult sau mai puțin explicită. În termeni categorici, după mulți critici, chiar extremiști, această poziție o găsim cu claritate exprimată de către B. F. Skinner (1971). În această abordare, comportamentul individual și colectiv este determinat *direct* de cauze obiective. Conștiința nu reprezintă nici initiator al acestuia și nici macar un termen mediu, un canal, un mijloc al determinării, ci doar o *reflectare* secundară a mecanismelor reale de determinare, fără a avea însă vreun rol în acest proces.

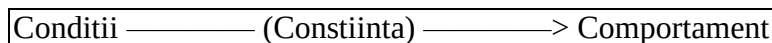
Schematic, această poziție poate fi figurată astfel:

Constiinta nu apare ca o *ratiune* a actiunii, ca un proiect prealabil al comportamentului si care, in aceasta calitate prezideaza la geneza acestuia, ci mai mult ca o *rationalizare* a comportamentului deja constituit, o tentativa a subiectului de a-si explica lui insusi si celorlalti de ce a actionat asa cum a actionat si nu altfel. Sau cum se exprima plastic Hamlet, “judecata este codoasa poftei”. Constiinta colectiva (a grupurilor, claselor, colectivitatilor) nu constituie un factor activ in dinamica acestora, ci doar un epifenomen, o reflexie secundara. Ea se cristalizeaza *post factum*, iar nu *ante factum*, o luare de cunostinta a determinismului obiectiv. Constiinta are functii *justificative*, *explicative*, iar nu *constitutive*. Este clar ca o asemenea pozitie, prin exclusivismul ei, ne putem astepta sa o gasim formulata cu pretentii de generalitate doar in mod exceptional. Sunt insa multe situatii in care ea este corecta. Destul de adesea, constiinta reala, pe care o depistam complementar cu fenomenul social de explicat, poate fi interpretata in aceasta perspectiva. Fenomenul social de analizat s-a constituit prin mecanisme spontane, nonconstiente; constiinta care ii insoteste existenta este o luare de cunostinta posterioara si supraadaugata (C. Zamfir, 1971). Institutiile sociale din societatile arhaice, cristalizate dea lungul a multe generatii, o data constituite se reflecta in constiinta colectivitatii sub forma mitologica sau, mai tarziu, sub forma unor explicatii teoretice speculative, ideologice. Ca ilustrare pentru modul mitologic de reflectare in constiinta a institutiilor sociale, se poate invoca analiza miturilor originii realizata de M. Eliade (1978). Un sens al termenului de *ideologie* introdus de catre Marx si Engels se refera la constiinta intr-o asemenea ipostaza: constiinta in care functiile explicativ-justificative sunt predominante, iar nu cele constitutive. In acest sens formula Engels celebra sa definire a ideologiei: “Ideologia este un proces pe care asanumitul cugetator il implineste, ce-i drept, in chip constient, dar fals constient. Adevaratele forte motrice care il pun in miscare ii raman necunoscute, altfel n-ar fi un proces ideologic. Prin urmare, el isi inchipuie forte motrice false, aparente”. (F. Engels, 1967). In aceasta definire a ideologiei, Engels subliniaza cateva caracteristici ale constiintei incadrate in perspectiva analizata aici: a) constiinta constituita “dupa” procesul de determinare obiectiva; b) functiile acesteia sunt explicative, iar nu constitutive; c) exista o diferenta intre fortele motrice reale ale comportamentului si fortele motrice imaginate de actorii sociali.

Acesta este de altfel si sensul celebrei teze a lui Marx: “Dupa cum un individ oarecare nu poate fi judecat dupa ceea ce gandeste despre sine, tot astfel, o asemenea epoca de revolutie nu poate fi judecata prin prisma constiintei sale. Dimpotriva, aceasta constiinta trebuie explicata prin contradictiile vietii materiale, prin conflictul existent intre fortele de productie sociale si relatiile de productie”. (K. Marx, 1962, pag. 9).

3. *Constiinta ca intermediar strict determinat*: Aceasta pozitie poate fi figurata in felul urmator:

Conștiința este considerată a avea o funcție activă în constituirea fenomenelor sociale (a comportamentului individual și colectiv), fără însă a aduce ea însăși o contribuție determinativă proprie, independentă. Ea este doar o *luare de cunoștință* a situației obiective, a factorilor care acționează asupra comportamentului, mediind însă aceste acțiuni. Conștiința este deci o verigă în lanțul de determinare, exprimând adecvat determinismul obiectiv. Paranteza în care este pusă conștiința în schema indică faptul că în explicatia sociologică se poate face abstracție de ea. Analiza se concentrează asupra relației dintre condiții și comportament, dintre cauze și efecte deci, care oferă un răspuns suficient la întrebarea “*de ce?*”. Faptul că această relație este mediata de conștiința prezintă importanță doar în măsura în care dorim să știm “*cum*” are loc procesul de determinare a comportamentului de către condiții. Când analizează comportamentul politic al burgheziei, Marx porneste de la condițiile social-economice obiective și demonstrează cum acesta îl determină (K. Marx, 1960). Desigur, acțiunile politice ale burgheziei, instituțiile politice pe care ea le constituie se fundează în mare măsură pe conștiința, ideologia sa politică. Dar aceasta exprimă, la rândul său, poziția obiectivă a burgheziei, condițiile ei social-economice de viață.

În *Ideologia germană*, K. Marx și F. Engels (1958, p. 72 - 73) ne oferă un model excelent de analiză a rolului conștiinței în ipostaza de factor activ, dar intermediar, determinant. Fiind o analiză mai puțin luată în considerare, o voi expune aici mai pe larg. Aparând într-un text de tinerete, pe care Marx și Engels nu l-au revăzut ulterior pentru publicare, terminologia utilizată are un caracter preliminar. Din acest motiv o voi traduce aici într-un limbaj mai simplu, păstrând însă intactă ceea ce mi s-a părut a fi semnificația ei.

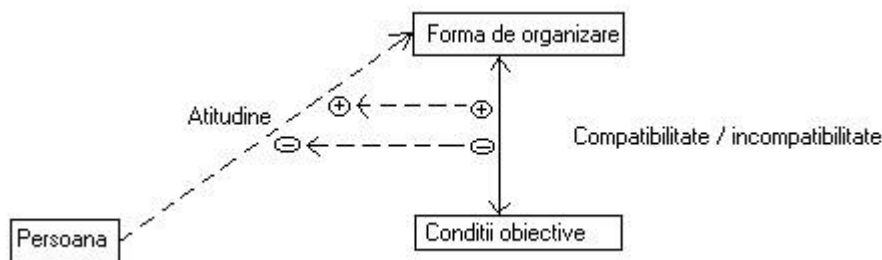
Trei *termeni* fundamentali sunt utilizați:

1. *Persoana* - individul, grupul, colectivitatea; subiectul activ al procesului istoric.
2. *Condițiile obiective ale activității*. Orice activitate umană, individuală sau colectivă, se desfășoară în anumite condiții date pe care oamenii nu le pot modifica și la care trebuie să se acomodeze (condiții naturale, tehnologice, economice).
3. *Forma de organizare a activității*, a sistemului social. Organizarea feudală este, în textul din *Ideologia germană*, utilizată ca exemplu de formă de organizare a unei colectivități, acționând în anumite condiții tehnologice și economice.

Între acești trei termeni există un set de *relatii* structurale:

1. *Relatia dintre persoane și forma de organizare*. Oamenii, trăind într-o anumită formă de organizare socială, iau față de aceasta o anumită atitudine. Ei o pot considera a fi “naturală”, “normală”, “ratională”, “justificată”, manifestând, în consecință, o *atitudine pozitivă* față de ea. Prin activitatea lor vor căuta să consolideze și să păstreze respectiva formă de organizare. Ei însă pot considera respectiva formă de organizare socială și ca “nenaturală”, “anormală”, “nedreaptă”, adoptând deci o *atitudine negativă* față de ea; prin acțiunea lor, vor căuta să înlocuiască cu o altă formă de organizare. Aparent deci opțiunea pentru o formă de organizare socială sau alta depinde de atitudinea membrilor colectivității față de aceasta. Marx și Engels argumentează însă că această relație este *derivată*, determinată de o altă relație, obiectivă de această dată.
2. *Relatia dintre condițiile obiective și forma de organizare socială*. Forma de organizare (în exemplul luat, feudalismul) este determinată de tipul condițiilor în care se desfășoară respectiva activitate (forțele de producție în acest caz). Între condițiile obiective și formele de organizare există o relație de *compatibilitate / incompatibilitate*. Această relație “se reflectă” în prima relație, în atitudinea persoanelor față de forma de organizare a activității lor. Când forma de organizare devine incompatibilă, discordantă în raport cu condițiile activității, se va cristaliza o atitudine negativă a persoanelor respective față de ea.

Actionand in conditiile date, persoanele vor experimenta continuu dificultatile provenite din neconcordanța formei de organizare cu acestea. Discordanța obiectivă se va manifesta, deci, ca piedică, ca dificultate. Respectiva formă va fi în consecință percepută tot mai mult ca inadecvată, irațională, nenaturală. În consecință, persoanele angajate în respectiva activitate vor căuta o altă formă de organizare. Când există o relație obiectivă de concordanță, de compatibilitate, aceasta va fi experimentată pozitiv. Schematic, aceste relații pot fi redată în următorul fel (Graficul 8.1):

Grafic 8.1 – Relația dintre atitudini subiective, condițiile obiective ale activității și forma de organizare (după K. Marx și F. Engels, 1958, p. 72 - 73)

După cum se vede, conștiința (evaluarea formei de organizare) are un rol activ în dinamica socială. Oamenii, conduși de ideile, atitudinile, valorile, aspirațiile lor, conservă sau modifică formele de organizare a vieții lor sociale. Ei nu fac însă acest lucru în mod arbitrar, ci determinat. Atitudinile lor subiective exprimă un determinism obiectiv. Analiza sociologică poate, în consecință, face abstracție de termenul “conștiință” al modelului, considerând direct relația de determinare condiții / formă de organizare.

În teoria lui Marx găsim conștiința în ambele ipostaze discutate până acum, sub forma a două straturi distincte ale conștiinței colective: pe de o parte o conștiință practică, implicată în experiența curentă a actorilor sociali cu funcții constitutive și, pe de altă parte, o conștiință sistematică, cu un mai pronunțat caracter teoretic, având funcții predominant explicativ-justificate (C. Zamfir, 1971). Conștiința practică este conștiința actorilor angrenați în procesul activității sociale reale de facere și refacere a vieții lor sociale. Conștiința practică este mijlocul prin care se realizează determinismul obiectiv. Ea are un caracter, în general, adecvat; exprimă subiectiv corect dinamica condițiilor obiective. Sursa ei nu este teoretică, ci practică, experimentală. Nu cunoștințele acumulate în forme sistematice (teorii politice, juridice, morale, filosofice) îi garantează adecvarea, deși și acestea pot să aibă o contribuție anumită, ci experiența continuă a condițiilor obiective și a relațiilor dintre acestea și formele de organizare duce la cristalizarea atitudinilor practice ale actorilor. Concluziile experienței practice reprezintă punctul de pornire al conștiinței sistematice, al ideologiei în sensul pe care Engels îl dă acestui termen în Scrisoarea către Bloch (K. Marx și F. Engels, 1966). Aceasta are funcții predominant explicativ-justificative, iar nu constitutive, fiind orientată de logica acestor funcții; ea nu poate fi, în consecință, cum remarcă Engels, denaturată, mistificată. Denaturarea, mistificarea conștiinței în teoria sociologică a lui Marx apare numai în funcțiile explicativ-justificative ale acesteia, iar nu și în funcțiile sale constitutive.

Spre deosebire de teoria behaviorista a lui Skinner, Marx considera ca procesul de determinare reala a comportamentului uman, desi spontan, practic, este prezidat de o constiinta anume: o *constiinta practica*, reala a colectivitatii active. Pentru Marx, constiinta nu este doar un epifenomen, constientizare posterioara, cu functii explicativjustificative. Diferenta dintre cele doua straturi ale constiintei sociale o gasim si in lucrarile sociologiei fenomenologice. Astfel, intr-o influenta lucrare care promoveaza sistematic punctul de vedere al fenomenologiei, P. L. Berger si Th. Luckmann (1967) lanseaza ceea ce eu as numi *teoria sensului uitat*. Operand distinctia dintre constiinta constitutiva (constiinta actorilor care produc institutiile sociale) si constiinta explicativjustificativa, Berger si Luckmann plaseaza ambele procese la acelasi nivel de constiinta.

Procesul de constituire a socialului este un proces constient, similar cu cel explicativjustificativ. Actorii care au creat institutiile sociale stiau foarte bine de ce au facut-o asa cum au facut-o. Treptat insa, prin curgerea generatiilor, actorii, care gasesc constituite cadrele vietii lor sociale si care isi concentreaza atentia asupra procesului de explicare a lor si de transmitere si justificare, tind sa dea o versiune modificata a sensului respectivelor institutii, dominata de logica explicarii, a convingerii, “a povestirii”. Ratiunile pentru care institutiile au fost constituite tind deci sa se piarda, sa se uite, sa se modifice in timp. Pentru Marx, cele doua ipostaze ale constiintei se plaseaza la *niveluri* diferite. Procesul de constituire a socialului este un proces *spontan*, constiinta participantilor fiind mereu limitata, cu un pronuntat caracter fragmentar, pragmatic, iar nu teoretic. Desigur, unele sensuri “stiute” de catre cei care au intemeiat o institutie sociala sau alta s-au pierdut – dar nu intreaga semnificatie a acestora, pentru ca ea nu a existat in mod sistematic in mintea acestora.

Considerarea constiintei ca intermediar strict determinant in lantul determinismului obiectiv se fundeaza pe *postulatul rationalitatii* actorilor sociali. Daca luam in considerare relatia cauzala dintre conditii obiective / forme de organizare se presupune ca oamenii *concep* forme de organizare *adecvate* conditiilor. Acelasi lucru este valabil si in modelul functional de sistem. Caracterul rational al actorilor sociali se manifesta sub forma presupozitiei generale ca acestia aleg din posibilul actional mijlocul adecvat de realizare a cerintelor functionale. In acest caz, rationalitatea actorilor presupusa de modelul functional implica doua componente majore:

a. *Rationalitatea scopurilor*. Sistemele sociale sunt caracterizate prin finalitati obiective care regizeaza efectiv comportamentul lor. Scopurile, aspiratiile, idealurile colectivitatii reflecta in mod adecvat aceste finalitati reale. Oamenii nu-si pun scopuri absurde. Si nici macar irealizabile, adauga Marx. Comportamentul claselor si grupurilor sociale este regizat de ceea ce Marx numea “interesele lor obiective”. Interesele obiective reprezinta, in limbajul modelului functional, cerintele functionale asociate cu pozitia obiectiva a claselor si grupurilor sociale in sistemul social. Interesele obiective se exprima in scopuri, aspiratii, idealuri. In acest sens este interesanta o afirmatie polemica facuta de Marx, care exprima cu claritate presupozitia rationalitatii scopurilor, inteleasa ca adecvare a lor cu cerintele obiective ale sistemului: pe mine, afirma el, nu ma intereseaza ce doreste, ce aspira, ce simte un proletar sau chiar intregul proletariat la un moment dat, ci ceea ce este fortat sa simta, sa aspire, sa gandeasca, sa doreasca proletariatul in virtutea conditiilor sale obiective de viata.

b. *Rationalitatea mijloacelor*. Sistemele sociale reusesc sa identifice din posibilul lor actional acele mijloace de actiune, forme de organizare, care duc in mod efectiv la realizarea finalitatilor lor obiective.

3. *Constiinta ca factor explicativ independent*. Ultimele doua ipostaze ale constiintei luate in discutie nu acordau acesteia nici un rol independent in explicarea fenomenelor sociale. Chiar in ultima ipostaza de instanta activ mediatoare a determinismului obiectiv,

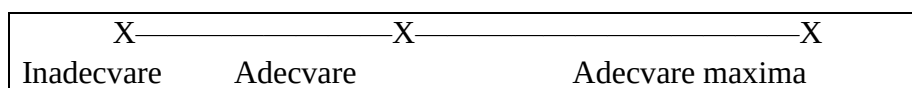
ea nu aducea o contributie proprie. Presupozitia rationalitatii constiintei asigura caracterul *strict determinat* al acesteia. Ne putem insa intreba daca constiinta nu aduce nici o contributie proprie la modelarea fenomenelor sociale. Este necesar aici sa distingem cu claritate intre *caracterul activ* al constiintei si *contributia sa determinativa independenta*.

In explicarea fenomenelor sociale, Marx si Engels afirmau cu claritate in *Ideologia germana* ca trebuie sa se porneasca de la oamenii reali, cu configuratia lor fizica si biologica specifica, cu activitatile lor materiale de productie a vietii lor. Pe langa dimensiunea lor biologica, economic-productiva etc., oamenii au si constiinta. Constiinta este un atribut real al oamenilor care contribuie la modelarea existentei lor. Este deci firesc sa ne intrebam ce contributie specifica aduce caracteristica existentiala de a fi constient la modelarea comportamentului uman. Intrebarea care va fi, in consecinta, examinata aici este: exista unele particularitati ale fenomenelor sociale care nu pot fi explicate doar prin recurgerea la factori obiectivi, fiind necesara considerarea si a particularitatilor constiintei membrilor respectivei colectivitati? Problema este foarte importanta pentru ca ea se leaga de intelegerea a insesi legilor pe care sociologia doreste sa le formuleze. Daca constiinta este o instanta strict intermediara care nu aduce o contributie independenta la explicarea fenomenelor sociale, in formularea legilor sociologiei vor intra termeni referitori doar la factorii obiectivi: particularitatile subiectivitatii umane nu vor trebui luate in considerare. *Daca* insa constiinta aduce, alaturi si in combinatie cu factorii obiectivi o contributie independenta la determinarea fenomenelor sociale, particularitatile ei vor trebui sa fie incluse in formularea legilor sociale. Acest aspect a fost prea putin explorat pana acum. In sociologia actuala se manifesta o inabilitate funciara de a considera intr-o schema sintetica factorii obiectivi si cei subiectivi. Cele mai multe abordari se multumesc sa evidentieze ca un factor oarecare, fie el obiectiv sau subiectiv, aduce o contributie la explicarea unui fenomen social. *Cata* contributie aduce el in ansamblul *tuturor* factorilor determinati este o intrebare care de abia in momentul actual incepe sa se puna.

In acest capitol ma voi margini sa argumentez doar faptul ca este necesar sa consideram constiinta ca unul dintre factorii care aduc o contributie independenta la explicarea fenomenelor sociale, schitand, totodata, cateva directii in care o asemenea contributie ar putea fi considerata. Ipoteza dezvoltata aici este ca aceasta contributie independenta a constiintei se realizeaza pe doua cai distincte: prin *continutul* constiintei - cantitatea si calitatea cunostintelor de care membrii colectivitatii dispun - si prin *forma* acesteia - prin strategiile sale de desfasurare care in calitate de fapt social, vor influenta si ele celelalte fapte sociale.

CONTINUTUL CONSTIINTEI CA FACTOR EXPLICATIV

Postulatul rationalitatii agentilor sociali, asa cum a fost el formulat mai sus, cuprinde o imprecizie. El nu specifica *gradul* de adecvare a constiintei la conditiile obiective. Relatia dintre subiectiv si obiectiv nu este de tipul "totul sau nimic", adecvare sau neadecvare. Ea poate fi definita mai degraba pe un continuum, pe care o portiune reprezinta "reflectari" inadecvate, iar cealalta grade diferite de adecvare, adecvarea maxima fiind doar o situatie limita.

Daca gradul de adecvare al constiintei ar fi *complet*, atunci aceasta nu ar aduce nici o contributie independenta la explicarea fenomenelor sociale. Din conditiile obiective s-ar putea deduce in mod direct comportamentele sociale cu gradul cel mai ridicat de adecvare. O rationalitate completa poate fi definita nu printr-un comportament adecvat, ci prin *cel mai adecvat* comportament, *prin comportamentul optim*. Exista insa argumente serioase ca rationalitatea sistemelor sociale, cel putin de pana acum, nu este o rationalitate completa, ci o *rationalitate limitata*. H. B. Simon are meritul de a fi dezvoltat pe larg aceasta idee, derivand din ea o multime de consecinte importante pentru intelegerea comportamentului sistemelor sociale (1956, 1957 a, 1957 b. precum si J. G. March si H. A. Simon, 1964). Atat persoanele cat si colectivitatile detin o cunoastere limitata asupra lor insele, a necesitatilor lor, a situatiilor in care isi organizeaza activitatea. Ele detin o imagine incompleta, destul de vaga asupra posibilului lor actional: nu pot formula *toate* posibilitatile de actiune incluse in acesta; nu reusesc sa faca o evaluare completa, discriminatorie a solutiilor alternative pe care au reusit sa le identifice si, in consecinta, nu reusesc sa le ierarhizeze cu claritate in functie de eficienta lor. Viata sociala se bazeaza inca in foarte mare masura pe cunostintele oferite de cunoasterea comuna, practica, structural limitata. Cunostintele de tip stiintific sunt inca intr-o foarte redusa masura disponibile. Iata cum formula J. G. March si H. A. Simon (1964, pag. 198) principiul rationalitatii limitate: “Capacitatea mintii umane de a formula si solutia probleme complexe este foarte mica in comparatie cu dimensiunea problemelor a caror solutionare este ceruta pentru comportamentul obiectiv rational in lumea reala sau chiar pentru o aproximare rezonabila a unei asemenea rationalitati obiective”. Prin rationalitate obiectiva ei inteleg rationalitatea completa despre care s-a vorbit mai inainte. Pentru a putea face fata complexitatii, sistemele sociale sau umane trebuie sa recurga la simplificari. De aici, o concluzie esentiala. Comportamentul social este orientat nu spre obiectivul *maximizarii*, ci spre cel al *satisfacatorului*. Sistemele sociale si umane se opresc la o solutie care este “destul de buna”, satisfacatoare. Comportamentul uman si social nu este unul *optim*, ci *suboptim*.

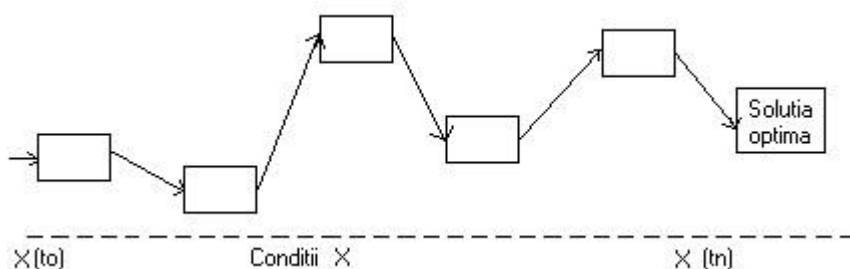
Rationalitatea sistemelor sociale trebuie, deci, si ea privita ca avand grade si ca fiind in functie de *cantitatea si calitatea cunostintelor* disponibile. Una este rationalitatea completa, definita la nivelul optimalitatii (sistemul adopta mereu solutiile cele mai bune in conditiile date) si alta este rationalitatea definita la nivelul satisfacatorului (sistemele adopta solutii satisfacatoare, care deci prezinta un grad suficient de adecvare, dar nu sunt neaparat solutiile cele mai bune posibile).

Analizand modelul functional de sistem (Cap. 3) am vazut ca el contine o indeterminate de principiu: o cerinta functionala poate fi realizata nu doar printr-o singura solutie (tip de element), ci de o multime de solutii (elemente) functional. Echivalenta functionala este definita insa doar calitativ (toate satisfac *aceeasi* cerinta functionala), dar nu si cantitativ (o satisfac in grade diferite). Din acest repertoriu de solutii alternative, putem presupune ca, de regula, doar una este cea mai buna (optima). Aceasta solutie optima poate fi selectata, sistematic, iar nu accidental, doar in conditiile unei rationalitati complete, a unei cunoasteri complete: *conditia de certitudine*. Comportamentul sistemelor care posedea un grad suficient de ridicat de cunostinte (conditia certitudinii) este deci principial optimal si, in consecinta, complet determinat (predictibil). Legile care guverneaza sistemele sociale caracterizate prin conditia certitudinii sunt riguros deterministe. Legile sociale strict deterministe afirma ca sistemele sociale evolueaza catre o stare care, in conditiile date, este fie optima, fie singura posibila (nu exista si alte stari adecvate, in diferite grade, si suficient de stabile). Dimpotriva, comportamentul sistemelor caracterizate printr-o rationalitate limitata (*conditia de incertitudine*) este partial indeterminat, impredictibil. Aceste sisteme vor adopta o solutie din sfera tuturor solutiilor posibile, fara a se putea specifica care dintre ele. Nu mai putem vorbi, in conditia de incertitudine, de un determinism strict al sistemelor

sociale. Legile care descriu comportamentul sistemelor sociale caracterizate prin conditia de incertitudine vor fi deci probabiliste. Ele vor trebui sa formuleze pluralitatea solutiilor alternative de care un sistem dispune, alegerea uneia sau alteia dintre acestea ramanand intr-o anumita masura nedeterminata.

In literatura sociologica si filosofica actuala exista, desi mai mult implicita, decat explicita, dar destul de raspandita, o anumita presupozitie asupra rationalitatii sistemelor sociale caracterizate de conditia incertitudinii si care se regleaza cu ajutorul unor mecanisme spontan-practice: *presupozitia comportamentului pana la urma optimal*.

Sistemele sociale nu dispun, de regula, de cunostintele necesare adoptarii unor solutii optime la un moment dat; ele au insa mecanisme practice de reglare ("incercare si eroare") capabile sa le corecteze continuu comportamentul, conducandu-le *pana la urma* la identificarea solutiei optime. Este implicata aici imaginea unui *proces convergent* de evolutie: indiferent de punctul de pornire, de optiunile initiale ale sistemului, care pot fi mai mult sau mai putin adecvate, prin incercare si eroare, sistemul ajunge in final la solutia cea mai adecvata, optima (Grafic 8.2).

Grafic 8.2 – Modelul evolutiei convergente, prin incercare si eroare, spre identificarea solutiei optime (**comportament pana la urma optimal**)

In cadrul modelului evolutiei convergente spre starea optima, nivelul de cunoastere, dupa cum se poate observa, nu este relevant. Indiferent de cunostintele de care sistemul dispune initial, el va ajunge, mai devreme sau mai tarziu, la selectarea solutiei optime. Nivelul de cunoastere initial poate fi responsabil doar de perioada de cautare care precede atingerea solutiei optime: cat de repede este parcursa aceasta perioada, ce solutii sunt experimentate si ce solutii sunt de la inceput excluse pe baza cunostintelor existente.

Presupozitia *comportamentului pana la urma optimal* al sistemelor sociale nu poate fi acceptata. Mai multe argumente pot fi invocate impotriva valabilitatii sale.

- *Caracterul conservator al mecanismelor spontane.* Verificarea practica a solutiilor este eficace in delimitarea solutiilor inadecvate de cele adecvate, satisfacatoare. Ea nu cuprinde insa nici un mecanism de formulare neintamplatoare a solutiilor optime si nici criterii de diferentiere a optimalitatii de suboptimalitate. Mecanismele verificarii spontane nu au capacitatea de a determina daca o solutie satisfacatoare oarecare este sau nu optima. Ele pot asigura perfectionarea unei solutii adoptate, dar nu pot si nici nu detin motivatia necesara abandonarii unei solutii satisfacatoare si a cautarii mai departe a unei solutii optime. Rationalitatea practica poate elabora solutii uimitoare, dar nu cuprinde in ea nici o garantie a optimalitatii. Mai mult, exista chiar tendinta ca sistemele in conditii de incertitudine sa opreasca cercetarea de noi solutii dupa ce *prima solutie satisfacatoare* a

putut fi formulata (C. Zamfir, 1977). Caracterul conservator al mecanismelor spontane de organizare a sistemelor sociale deriva deci din faptul ca ele nu au nici posibilitatea nici motivatia de a trece dincolo de solutiile satisfacatoare spre solutia optima.

- *Optimalitatea secventiala duce la suboptimalitate globala.* H. A. Simon aduce un argument extrem de subtil. Pentru a putea solutiona o problema complexa, sistemele sociale caracterizate printr-o rationalitate limitata au la dispozitie o strategie eficace: descompunerea ei in subprobleme pana cand se ajunge la probleme rezolvabile. Dar chiar acceptand ca sistemul reuseste sa formuleze solutii optime la subproblemele care compun o problema globala, prin cumulara altor solutii, principial nu se ajunge pe aceasta cale la o solutie globala optima. Optimalitatea ansamblului nu rezulta din cumulara optimalitatii partilor. Rezolvarea optimala a subproblemelor nu duce la solutionarea optima a problemei globale.

- *Caracterul anti-intuitiv al comportamentului sistemelor complexe.* J. W. Forrester (1969) scoate in evidenta o alta dificultate a solutionarii problemelor la nivelul cunoasterii comune-practice. Mintea noastra, inzestrata cu cunostintele oferite de cunoasterea comuna, practica, poate sa sesizeze, sa intuiasca destul de bine interactiunile simple si rezultatele lor. Atunci insa cand se afla in fata unor interactiuni complexe, ca acelea care caracterizeaza sistemele sociale, ea este dezarmata. In acest sens Forrester afirma ca sistemele complexe au un caracter anti-intuitiv. Constiinta comuna se inseala sistematic in estimarea solutiilor la problemele complexe. Dinamica globala a sistemelor complexe este imposibil de intuit de catre membrii acestora, inzestrati cu o cunoastere comuna practica. Solutiile care intuitiv li se par a fi adecvate se dovedesc adesea a fi in fapt dezastruoase. Din aceasta teza decurge o concluzie pentru analiza noastra. Sistemele sociale pot adopta solutii care sa fie nu numai suboptimale, dar sa nu se plaseze nici macar la nivelul satisfacatorului. Mecanisme de corectie practice pot fi suspendate complet atunci cand efectele negative ale acestora sunt de lung termen si / sau complex mediate. Forrester isi sprijina teoria sa pe simularea pe calculator a dinamicii oraselor americane. Orasul american trece printr-o criza profunda, fiind antrenat pe panta unui proces de degradare treptata. Analiza pe calculator a dinamicii acestuia demonstreaza ca solutiile care par de regula bune oamenilor politici si pe care acestia sunt tentati sa le promoveze, care deci intuitiv par bune, sunt in final catastrofale. Forrester nu vrea sa sustina ca toate solutiile adoptate la nivelul si cu mijloacele cunoasterii comune-practice sunt inadecvate. Este insa suficient sa acceptam ca unele sunt, ca sistemele sociale, prin mecanismele lor spontane nu ajung in mod necesar la solutia cea mai buna, uneori putand adopta chiar solutii inadecvate.

- *Persistenta limitata a conditiilor.* O solutie este optima in raport cu anumite conditii particulare. Daca legile sociale ar descrie comportamentul optim al sistemelor, atunci ele ar trebui sa presupuna mereu ca starea optima va fi atinsa *cu mult inainte* de disparitia sau modificarea conditiilor care o definesc ca atare. Daca procesul de cautare este mai indelungat decat persistenta conditiilor in raport cu care starea de optim este definita, lucru care nu poate fi exclus *de principio*, legea ramane inoperanta, lipsita de sens. Ea nu poate prevedea decat o stare care ar putea fi atinsa eventual, dupa o perioada indefinita de cautari, *daca* conditiile sistemului ar fi suficient de persistente.

- *Procesul de cautare modifica sistemul.* Daca incercarea unei solutii sau a alteia nu ar modifica sensibil datele sistemului, atunci teza evolutiei convergente spre optimalitate ar putea fi acceptata. Exista insa motive suficiente pentru a crede ca experimentarea diferitelor solutii este de natura a modifica conditiile de existenta a sistemului, in asa fel incat insasi starea de optimalitate se modifica.

De aici, o concluzie generala. Formularea legilor sociale nu poate face abstractie de constiinta actorilor. Cantitatea si calitatea cunostintelor disponibile, nivelul de cunoastere caracteristic sistemului respectiv trebuie sa fie specificat. Cu titlu de exemplificare voi

incerca sa sugerez cateva tipuri mari de situatii in care nivelul de cunoastere intra, intr-o modalitate sau alta, in formularea legilor sociale.

a. *Nivelul de cunoastere si predictibilitatea comportamentului.* Mai sus am adus o serie de argumente in sprijinul ideii ca sistemele caracterizate prin conditia de certitudine au un comportament optimal si predictibil; ele sunt obiectul unor legi strict deterministe. Sistemele caracterizate prin conditia de incertitudine au un comportament suboptimal si relativ impredictibil; ele sunt obiectul doar al unor legi probabiliste.

b. *Nivelul de cunoastere si comportamentul conservator / inovator.* Incertitudinea cronica tinde sa fie asociata cu un comportament conservator. Cu cat nivelul de cunoastere este mai scazut, cu atat solutiile formulate si adoptate vor fi mai apropiate de solutiile care au fost experimentate anterior de catre sistem. Solutiile experimentate anterior ofera o structura sugestiva pentru solutionarea noilor situatii, fiind asociate, totodata, cu anumite garantii practice de succes. Totodata, sistemul detine cunostintele necesare practicarii lor. Nivelul scazut de cunoastere este, deci, asociat cu o puternica orientare spre traditie. Pe masura ce nivelul de cunostinte creste, sistemele sunt capabile sa formuleze solutii mai diferite de cele experimentate anterior; vor avea o baza mai buna pentru practicarea lor. Ele vor fi, in consecinta, mai inovatoare, mai independente de practicile traditionale. Traditia functioneaza ca un depozit de cunostinte difuzate larg in constiinta membrilor colectivitatii, usor de mobilizat in activitatile colective. Oamenii stiu cum sa actioneze, cum sa coopereze in modalitatile care au fost deja experimentate. Noile tipuri de solutii, pe langa faptul ca prezinta un mare grad de risc (in conditii de incertitudine, experienta practica reprezinta singurul criteriu de validare a solutiilor), mai prezinta deficienta ca nu gasesc in cadrul colectivitatii o pregatire necesara pentru practicarea lor. Solutiile traditionale dispun de o baza culturala solida. Ele pot functiona "la parametrii lor maximi" de la inceput. Noile solutii au nevoie de timp pentru a-si crea propria lor cultura. Un nivel ridicat de cunostinte suplimenteaza experienta practica, cristalizata in traditie, cu cunostinte noi, obtinute, de regula, prin mecanismele speciale ale stiintei, capabile sa confere si ele un grad ridicat de siguranta. Curajul de a experimenta solutii noi este, deci, direct in functie de nivelul de cunoastere.

c. *Nivelul de cunoastere si rolul accidentului in alegere.* La un nivel scazut de cunoastere, rolul factorilor accidentali in alegerea solutiilor este semnificativ mai ridicat decat la nivelurile superioare de cunoastere. Solutiile formulate sunt adesea rodul intamplarii. Din multimea solutiilor posibile poate fi descoperita intamplator o solutie sau alta; dintre solutiile formulate, in conditiile in care nu exista criterii clare de evaluare, poate fi aleasa una sau alta, in functie de criterii intamplatoare, inclusiv in functie de preferintele subiective si prejudecatile persoanelor antrenate in actul deciziei. Rolul factorilor exteriori este mare in acest caz.

Dezvoltarea stiintelor este ilustrativa pentru aceasta idee. Se pare ca in primele faze ale dezvoltarii stiintelor, rolul "intamplarilor fericite" este mult mai mare decat in fazele de maturitate ale acestora. Dezvoltarea actuala a stiintei are un caracter din ce in ce mai predictibil, devenind chiar planificata. Se realizeaza prognoze din ce in ce mai exacte asupra tipurilor de inventii care vor fi realizate, asupra orizontului de timp si a eforturilor necesare pentru realizarea lor.

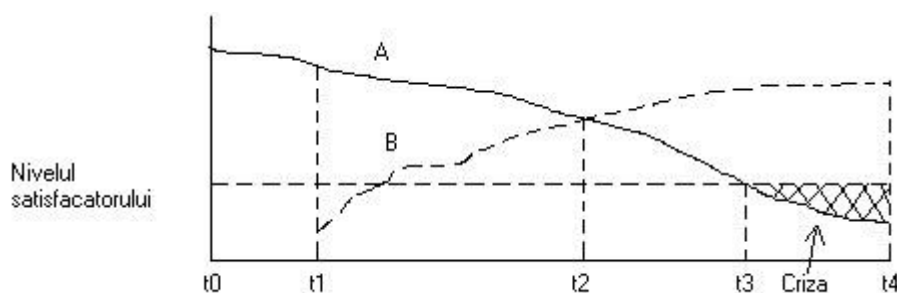
Rolul factorilor accidentali in selectarea unei solutii in conditii de incertitudine este ilustrat de cazul citat mai inainte al selectarii crestinismului, acum aproape 2000 de ani, ca

o religie cu o larga circulatie universala. Este adesea exprimata ideea ca din multimea religiilor aflate in competitie in perioada elenista, crestinismul a castigat pentru ca era o religie cu un pronuntat caracter universalist, spre deosebire de celelalte religii concurente care aveau un pronuntat caracter national-local. Afirmatia ar fi corecta doar in conditiile in care in momentul initial al alegerii, crestinismul ar fi fost singura religie universala; *singura solutie* adecvata. In fapt exista suficiente motive de indoiala in legatura cu o asemenea presupozitie. Mai rezonabil ar fi sa consideram ca existau mai multe religii concurente cu potente universaliste. In acest caz, selectarea crestinismului nu mai poate fi considerata a fi fost inevitabila. Mai degraba putem accepta ca un complex de accidente istorice explica de ce tocmai crestinismul si nu o alta religie concurenta a fost selectata, iar nu valoarea de universalitate in sine a acestei religii.

d. *Nivelul de cunoastere si consecintele pe termen scurt sau lung.* Putem presupune ca la un nivel scazut de cunoastere, consecintele pe termen scurt ale solutiilor vor fi luate cu prioritate in considerare, in raport cu consecintele pe termen lung. Consecintele pe termen scurt sunt mai *vizibile* si mai *certe*. Ele sunt date in experienta sistemului sub forme unor fenomene detectabile. Consecintele pe termen lung nu apar, de regula, in momentul alegerii, in experienta; ele sunt mai mult presupozitii teoretice, incerte din punctul de vedere al corectitudinii lor. Pe masura cresterii cunoasterii de care sistemul dispune, consecintele pe termen lung devin tot mai predictibile intr-o maniera certa. In consecinta, considerarea lor capata o pondere crescanda in procesul de decizie. Deciziile politice din societatile traditionale erau clar orientate spre solutionarea problemelor presante si spre considerarea consecintelor imediate. Preocuparea pentru considerarea consecintelor pe termen lung devine tot mai clara in dinamica contemporana a sistemelor politice. Filosofia lui “*’om vedea atunci*” incepe sa dispara.

e. *Nivelul de cunoastere si consecintele directe / indirecte.* Rationamentul de mai inainte se aplica si in acest caz. Consecintele directe sunt mai clar date in experienta; relatia lor cu solutia in cauza este mai certa. Din acest motiv, ele vor fi luate in considerare mai mult la un nivel scazut de cunoastere, decat consecintele indirecte care, fiind mediate de alte procese, sunt mai dificil de detectat si prezis. O tehnologie era selectata pana nu demult exclusiv in functie de performantele ei directe economice. Deabia in ultimii ani s-au dezvoltat asa-numitele “studii de impact” care incearca sa identifice multimea consecintelor indirecte in variatele sfere ale vietii sociale ale adoptarii unei tehnologii. Un sistem de retributie poate fi selectat doar in functie de consecintele sale directe asupra performantelor in munca sau pe baza considerarii unei game mai largi de consecinte directe sau indirecte: asupra calitatii umane a muncii, a gradului de satisfactie a muncii, asupra diferentierii sociale a colectivitatii, a vietii de familie etc.

f. *Nivelul de cunoastere si strategiile de schimbare: problema lui “mai devreme” sau “mai tarziu”.* Un nivel scazut de cunoastere este asociat cu un anumit tip de schimbare sociala - *schimbarea prin crize* -, in timp ce la niveluri ridicate de cunoastere tinde sa se prefigureze o alta strategie a schimbarii - *schimbarea optima*la. Sa consideram un caz schematizat. O intreprindere, intr-un moment t_0 , detine o organizare sociala (A) adaptata la conditiile tehnologice interne, la conditiile externe ale pietei, cat si la caracteristicile sociale ale colectivitatii respective. Sa presupunem chiar ca respectiva modalitate de organizare este cea mai buna posibila (optima). Treptat insa, conditiile se modifica. Tehnologia se schimba, cerintele pietei cunosc si ele modificari structurale, caracteristicile socioculturale ale colectivitatii se afla in proces de schimbare. Din momentul in care aceste modificari devin substantiale (t_1), modul de organizare existent, desi inca satisfactor, incepe sa devina din ce in ce mai putin adecvat (Grafic 8.3).

Grafic 8.3 – Strategiile schimbării sociale: prin criza sau optimală

Un mod de organizare alternativ (*B*) începe să devină din ce în ce mai adecvat noilor condiții. La început el este doar posibil, dar mai puțin eficient decât cel vechi, pentru că în t_2 să devină potențial mai bun decât modul existent de organizare (*A*). În t_2 , *A*, deși încă satisfactor, încetează să mai fie cel mai bun posibil. În timp, soluția *A* devine din ce în ce mai ineficientă, mai inadecvată, scăzând în t_3 sub nivelul satisfactorului. În t_3 întreprinderea intră în *criza*. Inadecvarea modului *A* de organizare generează dificultăți tot mai grave. Problema analizată poate fi formulată aici mai clar: putem face anumite predicții asupra *momentului* în care sistemele sociale vor adopta schimbarea? În t_1 deși apar primele dificultăți ale modului *A* de organizare, nu există încă nici o motivare a declanșării unui proces de căutare de alternative. În condiții de cunoaștere scăzută, căutarea de alternative are relativ puține șanse de reușită. Și chiar dacă modul *B* de organizare ar putea fi imaginat, nu există argumente suficient de solide pentru a proba eficiența sa. Experimentarea sa ar fi un act riscant. Și, de aceea, atâta timp cât forma existentă de organizare este satisfacătoare, întreprinderea nu va avea motivații suficiente să exploreze alternativele și cu atât mai puțin să le experimenteze. Ea nu are cum să realizeze că în t_2 există deja în posibilul sau acțional o soluție de organizare mai bună. În t_3 , datorită schimbării substanțiale a condițiilor, modul de organizare *A* devine insatisfacător, intrând în *criza*. Criza este de astă dată un motivator puternic pentru căutarea unor noi soluții. Criza declanșează schimbarea. O strategie de schimbare optimă ar trebui să recurgă la schimbarea lui *A* cu *B* în t_2 , moment în care potențial soluția *B* devine mai bună decât *A*. În acest caz, întreprinderea ar fi evitat o perioadă de scădere a performanțelor ($t_2 - t_3$), cât și o perioadă de criză ($t_3 - t_4$).

Dacă vrem să sporim capacitatea descriptivă și predictivă a legilor care descriu comportamentul sistemelor sociale este necesar deci să includem în formularea lor și *nivelul de cunoaștere* la care se plasează respectivul sistem. Acesta va putea aduce o serie de precizări asupra unor aspecte importante ca: predictibilitatea alegerii, probabilitatea explorării alternativelor, atitudine conservatoare sau inovatoare, considerarea consecințelor de termen scurt și lung etc.

FORMA CONȘTIINȚEI CA FACTOR DETERMINANT

Nu numai conținutul cognitiv al conștiinței (cantitatea și calitatea cunoștințelor disponibile) ci și forma proceselor cognitive aduce o contribuție proprie la explicarea proceselor sociale. Procesele cognitive sunt elemente constitutive ale realității sociale: sunt influențate de celelalte componente ale acesteia și le influențează la rândul lor. Cunoașterea

nu este o componenta *neutra* a vietii sociale, care nu o influenteaza pe aceasta decat prin output-ul ei (cunostintele pe care le produce), ci un fenomen social care sta in relatii de determinare reciproca cu toate celelalte fenomene sociale. Procesele cognitive iau in mod necesar o forma sociala si psihologica. Problemele lor interne sunt probleme psihice si sociale, cerand solutii de tip psihologic si social. Ipoteza generala care este dezvoltata aici este, in consecinta, urmatoarea: *unele particularitati ale fenomenelor sociale sunt explicabile prin forma proceselor cognitive implicate in desfasurarea acestora*.

Importanta caracteristicilor proceselor cognitive pentru explicarea diferitelor fenomene sociale nu a fost investigata in suficienta masura. De aceea, ma voi multumi cu indicarea doar a catorva exemple care pun in evidenta contributia constiintei in aceasta ipostaza la explicarea diferitelor particularitati ale fenomenelor sociale.

Complexul charisma-autoritate. Exista situatii foarte diferite in care colectivitatea investeste cu o valoare suplimentara - o "plus-valoare" - diferitele aspecte ale activitatii sale (decizii, solutii de organizare sociala, mecanisme de decizie) mai ridicata decat valoarea lor efectiva.

- S.F. Nadel (1968) observa faptul ca in colectivitatile arhaice, formele de organizare sociala, adica "solutiile" fixate prin traditie la diferitele probleme ale vietii, sunt investite de catre membrii colectivitatii cu un fel de "plusvaloare", incat acestia nu mai sunt disponibili de a asimila experienta altor colectivitati, de a cauta solutii mai bune.
- Max Weber (1974) observa ca autoritatea sociala este adesea insotita de o aura charismatica. Ea este in acest caz supravegheata, investita de asemenea cu o "plusvaloare". Un asemenea tip de autoritate putem gasi in mod special in societatile traditionale, dar nu este complet absent nici din societatea moderna (dictaturile fasciste).
- Mitul competentei birocratice. Discutand sursele autoritatii in organizatiile moderne, Ch. Barnard (1968) elaboreaza o influenta teorie a autoritatii bazate pe competenta. In loc ca deciziile sa fie acceptate in virtutea disciplinei ierarhice, el considera ca e preferabil sa fie sprijinite integral pe rationalitatea, competenta cu care sunt luate. In fapt, aici suntem in fata unuia dintre miturile societatii moderne: autoritatea acceptata exclusiv in virtutea competentei si a rationalitatii. Teoriile actuale ale deciziei indica faptul ca in problemele complexe, cunostintele disponibile nu sunt, de multe ori, suficiente pentru a reduce complet incertitudinea, de a funda decizii optime. Doar intr-o asemenea situatie, deciziile ar putea fi acceptate doar in virtutea rationalitatii si competentei lor. Competenta, in conditiile cunoasterii actuale, nu este suficienta pentru a funda autoritatea.
- Procedee "absurde", "irrationale" de decizie. Chiar si in colectivitatile care cultiva un grad ridicat de rationalitate, teoretica si pragmatica, putem gasi practici de decizie in probleme, adesea de importanta cruciala, care par absurde, irrationale. Atenienii, alaturi de procedura democratica de decizie (ai caror autori necontestati sunt), recurgeau si la proceduri ca tragerea la sorti (zarurile, considerau ei, exprima vointa zeilor) sau consultarea oracolului de la Delphi. Romanii, poate cel mai pragmatic popor din antichitate, recurgeau pentru decizii majore la astrologie, citirea destinului in maruntaiele pasarilor. Imparatii romani (si nu numai romani) erau ei insisi mari superstitiosi. Toate aceste proceduri chemate in ajutorul deciziei erau investite cu o valoare absoluta.

Exista mai multe tipuri de explicatii aduse acestor fenomene. Fiecare dintre ele, desi ar putea explica unele aspecte sau cazuri, este departe de a fi satisfacatoare. In primul rand *teoria erorii-prejudecata*. Aceste proceduri sau mentalitati exprima un nivel scazut de

cunoastere care face posibila imaginarea a tot felul de prejudecati. *Teoria pozitiei de clasa* indica caracterul ideologic al investirii cu plus-valoare. Grupurile si clasele sociale, pentru a promova interesele lor, le confera o aura de autoritate absoluta pentru a le face acceptabile de catre celelalte clase si grupuri. *Teoria privilegiului autointstituit* subliniaza rolul activ al individului cu finalitatile sale. O parte importanta a caracteristicilor puterii politice (privilegii personale, aura de autoritate charismatica, exercitiul cat mai neingradit al puterii) care pot aparea in anumite conditii favorizante, nu reprezinta “produse sociale” propriu-zise, nu au o functie sociala, ci sunt produsul luptei individului ajuns intr-o pozitie de putere pentru mentinerea si amplificarea acesteia, in vederea maximizarii satisfacerii finalitatilor sale. Ele sunt expresia “abuzului” facut de indivizi intr-o pozitie sociala, pe care colectivitatea nu-l poate contracara decat in mod incomplet.

La aceste explicatii se poate adauga insa si o alta, din perspectiva discutata in acest capitol: incertitudinea caracteristica produselor decizionale in conditii limitate de cunoastere. In aceste conditii, incertitudinea nu poate fi complet absorbita prin actul decizional; ea are insa efecte sociale negative, fapt pentru care, pentru functionarea normala a sistemelor sociale, devine necesara absorbtia ei prin mijloace extracognitive. Charisma, mitul autoritatii bazat pe competenta absoluta, investirea cu “plus-valoare” a solutiilor adoptate sunt asemenea modalitati de *reducere extracognitiva a incertitudinii* (C. Zamfir, 1977). Un exemplu de asemenea consecinte negative: incertitudinea face dificila realizarea consensului. Ea este o sursa independenta a dissensului in cadrul sistemelor sociale. Imposibilitatea de a realiza consensul, in conditii limitate de cunoastere, genereaza, pentru sistemele sociale, nevoia gasirii unor mijloace extracognitive de realizare a acestuia. Din acest motiv, in anumite cazuri, in formularea legilor trebuie sa se introduca, ca unul dintre factorii determinanti, caracteristici ale configuratiei cognitive ale respectivului sistem. De exemplu, “in conditii de incertitudine ireductibila, sistemele sociale tind sa recurga la mijloace de reducere extracognitiva a incertitudinii, adoptand totodata metodele charismatice de conducere”.

In teoria organizatiilor gasim cateva exemple interesante de asemenea tip de explicatie in care “forma” proceselor cognitive este invocata drept factor explicativ. Modul cel mai sistematic de a invoca acest factor il gasim intr-o lucrare clasica a lui J.G. March si H.A. Simon (1964). Una dintre tezele centrele ale lucrarii este urmatoarea: “trasaturile de baza ale structurilor organizatiilor si a functionarii lor sunt derivate din caracteristicile produselor rezolutive umane si ale alegerii rationale” (p.163). Diferentierea organizatiilor in mai multe departamente (productie, marketing, cercetare etc.) trebuie sa-si gaseasca explicatia si in strategia de solutionare a problemelor complexe: descompunerea lor in subprobleme mai simple care pot fi mai usor abordate. Diviziunea interna a muncii poate fi deci explicata partial ca o strategie de a rezolva probleme cu un grad de complexitate. Cum putem explica tendintele de centrare excesiva pe subobiectivele departamentului (o caracteristica generala a birocratizarii) si de pierdere de vedere a obiectivelor globale? March si Simon ofera drept una dintre explicatiile acestui fenomen diferenta de operationalitate. Obiectivele generale, globale sunt mai putin operationale decat subobiectivele in care au fost descompuse. Un obiectiv slab operationabil, vag definit, chiar considerat a fi important, ramane intr-o mare masura nerealizat. Desigur ca pentru a avea o explicatie completa este nevoie sa luam in considerare si alti factori. In fine, autorii

argumentează teza că una dintre sursele puterii în organizații o reprezintă pozițiile a căror funcție o constituie reducerea incertitudinii.

Teoria lui M. Crozier (1964) a birocratiei se fundează tocmai pe invocarea unui asemenea factor de tip cognitiv. Pentru a explica caracteristicile tipice ale modelului birocratic (rigiditatea și ritualul, printre altele), M. Crozier recurge la examinarea tipului de raționalitate ca una dintre sursele cele mai importante. Când problemele de soluționat sunt mult prea dificile, apare o tendință de evadare din realitate, caracteristică esențială a modelului birocratic. Centralizarea accentuată și crearea de norme generale și impersonale reprezintă tehnici tipice de evadare din realitate a organizațiilor, strategii de acțiune pe baza unei definiții simplificate a realității.

*

Sociologia actuală prezintă de cele mai multe ori încă o scăzută abilitate de a lua în considerare, într-o explicație complexă unitară, atât factorii obiectivi, cât și cei subiectivi care prezidează dinamica fenomenelor sociale. Capitolul de față nu și-a propus să umple acest gol. El s-a limitat să argumenteze faptul că, alături de factorii obiectivi, conștiința își aduce o contribuție independentă la determinarea fenomenelor sociale.

SCURTA CONCLUZIE: STRUCTURILE EXPLICATIEI SOCIOLOGICE

Două concluzii consider necesare a formula în legătură cu analiza structurilor sociologiei explicative. În primul rând, cu privire la relația dintre explicația cauzală și explicația sistemică. Specific realității sociale este caracterul ei de sistem. Societatea reprezintă un sistem; diferitele ei părți componente, la variatele ei niveluri de organizare, constituie sisteme. Este normal, din acest punct de vedere, ca modelul de sistem să constituie samburele structurilor explicative ale sociologiei, în toate ipostazele sale, fie ca sistem finalist (schema analizei funcționale), fie pur și simplu ca multime de fenomene atât de strâns interdependente, încât formează sisteme fie ele stabile, ori dinamice (schema analizei structurale). Caracterul complex al vieții sociale face ca explicarea ei să fie dată atât în termeni de sistem, cât și în termenii relațiilor dintre sisteme. Dialectica relației sistem/suprasistem mi se pare a fi crucială pentru orice analiză sociologică.

Ce se întâmplă însă cu modelul cauzal? Mai este el de vreo utilitate pentru sociologie? Dincolo de diversitatea punctelor de vedere teoretice care ar putea fi formulate în această privință, este necesar să pornim de la un fapt empiric care nu poate fi ignorat: cele mai multe explicații pe care sociologia ni le oferă sunt de tip cauzal. Este, de aceea, îndreptățit să ne întrebăm: care este raportul dintre explicația cauzală și explicația sistemică, în variantele forme ale acesteia? Lucrarea caută să dezvolte o ipoteză nouă în această privință. Punctul de vedere standard este că relația cauzală reprezintă o relație simplă, care intră ca element component elementar al modelelor sistemice mai complexe. Structura reprezintă o multime de relații de dependență reciprocă, cauzele deci, între o multime de elemente. Relația funcțională este adesea interpretată ca o varietate a relației cauzale. O asemenea abordare mi se pare corectă. Dar nu completă. Sunt o multime de relații cauzale analizate de sociolog care nu sunt incluse nici în cadrul relațiilor funcționale și nici în cel al relațiilor structurale. Ipoteza dezvoltată în această carte este că o importantă clasă de relații cauzale se referă la *relațiile dintre sistemele sociale și condițiile de mediu în care ele acționează*. Pe baza considerării relației dintre mediu și sistemele finaliste, se propune o schema funcțională largită.

În al doilea rând, relația dintre factorii obiectivi și cei subiectivi în explicația sociologică. Opțiunea expusă în această lucrare este fermă în favoarea explicației sociologice obiective. Fenomenele sociale trebuie explicate prin alte fenomene sociale. Dar

care este, în acest determinism sociologic obiectiv, rolul factorilor subiectivi, ai conștiinței, dacă există vreunul? Lucrarea încearcă să treacă în revistă principalele tipuri ale rolului conștiinței în explicația sociologică. Sunt aduse argumente că factorul conștiință trebuie inclus în explicația sociologică, el aducând o contribuție independentă, alături de factorul obiectiv, la determinarea fenomenelor sociale. În mod special modelul finalist de sistem, descris de schema funcțională, ne oferă posibilitatea de a înțelege mai diferențiat modul în care determinismul “subiectiv” se include organic în cadrul determinismului obiectiv.

Partea a II-a – SOCIOLOGIA CONSTRUCTIVĂ

Kurt Lewin a exprimat într-o formă elegantă un adevăr simplu: “Nimic nu este mai practic decât o bună teorie”. Afirmatia este însă incompletă. Nu este suficient ca o teorie să fie bună pentru a deveni automat și practică. Acest lucru este evident dacă ne gândim la științele naturii. De la teorie la acțiune mai este un drum destul de lung, un “gol” care a fost umplut de inginerie. Nu se poate întrevădea nici o rațiune pentru care acest lucru să nu fie valabil și pentru relația dintre teoriile sociologice și activitățile practice. O bună teorie sociologică este o precondiție absolută a integrării sociologiei în activitățile practice ale colectivității. Ea nu este însă suficientă. Mai este nevoie de încă ceva nu mai puțin important: dezvoltarea unui corp special de cunoștințe orientat spre înțelegerea și maximizarea eficienței unei asemenea aplicații sociale; de o inginerie socială. Sociologiei explicative trebuie să i se adauge o sociologie constructivă. Acestei sociologii îi este dedicată ultima parte a cărții.

Prin “sociologie constructivă” înțeleg sociologia angajată în activitatea de schimbare și / sau perfecționare a realității sociale. Este ceea ce adesea găsim desemnat prin termenul de sociologie aplicată. Am optat pentru termenul de “constructivă” în loc de “aplicată” pentru un motiv anume. Termenul de “sociologie aplicată” pare să îngusteze preocupările sociologiei în această ipostază la utilizarea, aplicarea teoriilor deja elaborate. În fapt, cel mai adesea, sociologia angajată în procesul social practic nu utilizează pur și simplu doar ceea ce a creat deja “teoreticianul”, ci este ea însăși o mare producătoare de teorii. “Aplicarea” sociologiei reprezintă mai degrabă un ciclu de cercetare-acțiune-cercetare. Diferența dintre sociologia explicativă și sociologia constructivă este mai puțin de substanță și mai mult de orientare. Sociologia explicativă caută să explice fenomenele sociale așa cum există ele sau să le prevadă așa cum vor exista ele cu necesitate. Sociologia constructivă se implică în realitatea socială, cautând să-o modifice, să-o reconstruiască. Sociologia marxistă reprezintă un model de imbinare a atitudinii explicative cu cea constructivă, predominant orientarea constructivă.

Dacă sociologia explicativă are o tradiție mai bogată, oferind un bogat material de analiză, sociologia constructivă are o tradiție mai recentă, oferind un material de reflecție mai limitat. În această lucrare m-am oprit doar la câteva aspecte care mi se par a fi cruciale pentru o analiză preliminară a structurilor sociologiei în ipostază sa constructivă.

Primul capitol este dedicat punctării cadrului general a sociologiei constructive: relația dintre sociolog și societate. Cel de al doilea capitol explorează procesul de integrare a sociologiei în activitatea socială practică, ca instrument cognitiv al acesteia. Câteva dintre aspectele mai importante ale acestui proces sunt tratate aici. În primul rând, specificul testării teoriilor și tehnologiilor propuse de sociolog practicianului: ce garanții poate oferi sociologia asupra validității soluțiilor sale. Analiza tipurilor și gradelor

integrării sociologiei în activitățile practice ne oferă o imagine mai clară asupra stadiului actual al acestui proces, asupra cailor și modalităților acestei integrări. O scurtă prezentare a motivelor solicitării intervenției sociologiei ne introduce mai profund în înțelegerea forțelor sociale care presează asupra sociologiei să se dezvolte tot mai hotărât în direcția unei științe activ angajate în activitatea practică. În fine, imaginea este completată cu analiza rezistentelor, obstacolelor, dificultăților care apar în cursul unui asemenea proces.

Ultimul capitol trece în revistă câteva dintre tipurile, ce mi se par a fi cele mai importante, de instrumente utilizate de sociologia constructivă.

Capitolul 9 – SOCIOLOGUL ȘI SOCIETATEA

DOUA MODELE ALE RELATIEI SOCIOLOG / SOCIETATE

Cristalizarea sociologiei ca disciplină științifică și conturarea posibilităților de aplicare practică a ei au pus o problemă de principiu: care este *rolul* sociologului practician? În ce calitate și de pe ce poziții trebuie el să participe la buna funcționare și la perfecționarea societății din care face parte? În această privință s-au prefigurat două modele ale relației sociolog / societate: *modelul client / consultant* și *modelul coparticipării*. Aceste două modele se deosebesc prin poziția sociologului față de sistemul pe care îl sprijină.

Modelul client / consultant. În mod sistematic, problema relației sociolog-societate s-a pus în anii '50-'60 în S.U.A., perioada în care cercetarea sociologică luase o amploare deosebită; erau așteptate aplicații masive ale sociologiei. În contextul societății americane de atunci, modelul client / consultant se prefigurează ca fiind paradigma generală a relației sociologului cu colectivitatea din care el face parte. În acest model, sociologul sprijină *din afară* diferitele subsisteme ale societății, ajutându-le să-și rezolve problemele lor de tip social, să-și maximizeze eficiența funcționării. Modelul presupune două sisteme reciproc independente: *sistemul social-client* și *sociologul-consultant*. Sociologul oferă serviciile sale specializate sistemelor-client. Acestea însă au libertatea completă a deciziei. Ele sunt termenul activ al relației; apelează sau nu la serviciile sociologului, utilizează sau nu sugestiile acestuia. Sociologii, individual sau în grupuri instituționalizate, se specializează pe tipuri anumite de servicii pe care le pot oferi clienților potențiali. Evident, "oferta" este și aici modelată de cererea potențială. Conform acestui model, sociologul reprezintă un specialist care posedă un apreciabil număr de cunoștințe și tehnici de acțiune, a unui *know-how* care poate fi util diferitelor sisteme particulare din care societatea este compusă: mici grupuri, familii, întreprinderi, comunități locale, partide sau chiar candidați politici, instituții guvernamentale. Modelul presupune o relație economică: sistemul client "angajează" consultantul, plătiindu-l pentru serviciile sale. La rândul său, consultantul se angajează să sprijine sistemul client doar în măsura în care acesta este dispus să-i plătească serviciile. După cum se poate observa, modelul client / consultant se încadrează în modelul general al "pieței". Fiecare întreprinzător (și sociologul este un nou tip de întreprinzător) oferă, contra plată, serviciile sale celorlalți membri ai colectivității.

Modelul client / consultant prezintă însă o serie de dificultăți de structură.

În primul rând, *acceptarea necritică a scopurilor*. Modelul se bazează pe celebra dihotomie promovată de Max Weber (1947) între scopuri și mijloace și care justifică, în fapt, aservirea politică și ideologică a sociologiei. Conform teoriei weberiene, sociologia are ca obiect legitim de studiu doar sfera mijloacelor de atingere a scopurilor pe care actorii sociali și le formulează. Scopurile însele rămân o decizie liberă a acestora din urmă. Ele sunt pentru sociolog date absolute. Eventual, specialistul poate să analizeze claritatea formulării scopurilor, consistența lor internă, dar nu legitimitatea lor propriuzisă. Pe baza acestei teze, sociologul trebuie să accepte, în principiu, să se pună în slujba actorilor sociali,

a scopurilor pe care acestia si le formuleaza. Sociologul nu poate insa accepta oferta oricarui client. El trebuie sa-si puna deschis problema *optiunii valorice*. In calitate de consultant, sociologul ar trebui sa puna intre paranteze interesele sale si ale altor sisteme si sa sprijine interesele sistemului client. Dar isi poate el permite sa se identifice neconditionat cu interesele oricarui sistem particular care ii solicita serviciile? In practica, el trebuie sa-si puna mereu intrebari de genul: ii este permis sa sprijine cu instrumentele sale specializate un partid politic care urmareste sa obtina si sa mentina puterea in scopul promovarii opresive a unor interese minoritare? sa sprijine un sistem aflat in concurenta cu alte sisteme, oferindu-i acestuia un avantaj decisiv? sa sprijine un subsistem in detrimentul intereselor colectivitatii in ansamblu? Modelul client / consultant se fundeaza in aceasta privinta pe o presupozitie referitoare la relatia subsistem / societate: subsistemele (prototipul lor fiind intreprinderea capitalista) sunt singurele elemente active; maximalizarea satisfacerii intereselor lor are ca rezultanta pozitiva dezvoltarea pe ansamblu a colectivitatii. Sprijinind, deci, sistemele particulare din care societatea este compusa, sociologul va contribui implicit la dezvoltarea de ansamblu a colectivitatii. Aceasta presupozitie ofera justificarea morala a angajarii exclusive a specialistului in sprijinirea subsistemelor. A devenit insa tot mai clar ca aceasta presupozitie nu este integral justificata. Interesele subsistemelor nu sunt neaparat convergente cu interesele sistemului global din care fac parte. Nu este intamplator faptul ca in dezbaterile de specialitate au inceput sa se formuleze o serie de norme deontologice care cauta sa stabileasca limitele unui atare angajament al sociologului (R.Lippitt, 1961).

A doua limita se refera la *inegalitatea accesului la stiinta: cine este in fapt clientul?* Modelul pietei libere acrediteaza ideea ca fiecare parte componenta a societatii este un solicitant potential al serviciilor specialistilor. Dar o asemenea presupozitie este inconsistenta. Sociologia radicala a preluat si dezvoltat o observatie a lui Marx in aceasta privinta: actorii care compun o colectivitate nu au acces egal pe “piata” la bunurile economice, politice, ideologice, stiintifice. Unii dintre ei nu sunt pur si simplu prezenti pe piata. Cine detine puterea economica, rationa Marx, va detine si puterea politica; urmeaza in mod logic ca cine detine puterea economica si politica va detine in acelasi timp si puterea ideologica (ideologia sa va fi dominanta) si pe cea stiintifica (va putea comanda si procura cunostintele care ii sunt necesare). Piata “libera” nu asigura egalitatea accesului la suportul oferit de stiinta. Scandalul declansat in jurul Proiectului CAMELOT din S.U.A. a reprezentat un prilej de meditatie din acest punct de vedere (I.L.Horowitz, 1967). Una dintre criticile aduse acestui proiect s-a referit tocmai la acest aspect. Proiectantul, finantat de Pentagon, urma sa investigheze factorii destabilizatori producatori de miscari revolutionare in tarile lumii a treia si modalitatile de a-i contracara. Dar Pentagonul, care urma sa primeasca un amplu set de cunostinte privitoare la aceasta problema, este doar una dintre partile interesate aici. Si interesul sau era “stabilizarea” acestor tari, adica mentinerea unor sisteme sociale si regimuri politice “prietene”. El dispune de sume enorme si, in consecinta, poate fi un client pentru stiinta. Cealalta parte insa, populatiile oprimate social, economic si politic din aceste tari, interesate in instaurarea unei ordini sociale care sa elimine subdezvoltarea, aservirea economica si politica, nu reprezinta insa, in mod real, un client pentru stiinta americana si nici pentru vreo alta stiinta. Modelul pietei orienteaza deci stiinta spre grupurile care detin puterea, transformand pe specialisti, ca sa utilizez o expresie cam dura, dar nu lipsita de un oarecare adevar a unui sociolog american radical, in “lachei” ai puterii (M. Nicolaus, 1969). Clientii sunt marile intreprinderi (de regula, patronatul si doar

in mod exceptional muncitorii), institutiile guvernamentale, partidele si chiar candidati politici, intr-un cuvnt, cei care *pot* sa comande stiinta intr-un fel sau altul. Dupa cum se poate vedea, modelul client / consultant are drept consecinta faptul ca interventia specialistilor poate provoca un dezechilibru in dinamica sociala, oferind cunostintele necesare doar unor componente ale colectivitatii. Sunt grupuri, in special cele denumite in mod curent "marginale", care nu reprezinta clienti potentiali pentru stiinta: someri, minoritati etnice, handicapati, batrani, adolescenti, consumatori. Sondarea cererii economice este foarte bine platita, in timp ce investigarea gusturilor artistice ale populatiei nu prea gaseste suport economic.

A treia limita: *neomogenitatea clientului insusi*. Ideea ca sociologul trebuie sa sprijine interesele clientului s-a dovedit a fi ea insasi destul de confuza. Clientul nu reprezinta un sistem omogen. O intreprindere cere sprijinul sociologului pentru rezolvarea unei probleme. Dar termenul de intreprindere este vag. El se refera indistinct la un sistem social complex, in care sunt antrenate mai multe grupuri sociale (muncitori si patroni in sistemul capitalist), grupuri socio-profesionale. Cine comanda stiinta? Ale cui interese urmeaza a fi promovate cu sprijinul specialistului? In marea majoritate a cazurilor, comanda este facuta de conducerea intreprinderii, in numele patronatului, iar obiectivul urmarit este cresterea productivitatii, a eficientei, a competitivitatii. Este insa problematic (oricum, nu poate fi luat automat ca dat) ca interesele muncitorilor coincid in mod absolut cu cele ale patronilor in ceea ce priveste cresterea eficientei. Si chiar daca din acest punct de vedere ar exista o coincidenta, este probabil sa existe diferente de puncte de vedere in ceea ce priveste caile prin care aceasta poate fi obtinuta precum si asupra distribuirii beneficiilor realizate. In fapt, orice sistem social este caracterizat prin diferente de interese, de orientari intre membrii sai. Intrand ca specialist intr-un sistem social, sociologul este supus unei puternice presiuni a grupurilor, claselor sociale si chiar persoanelor. Fiecare va fi tentat sa utilizeze activitatea sociologului pentru a promova interesele sale. De la inceput deci sociologul este nevoit sa faca o optiune in aceasta retea de interese. Daca el nu o face constient, pe baza propriilor sale criterii, riscul este sa devina instrumentul manipulat al uneia sau alteia dintre parti. Si in acest caz, interventia specialistului poate produce un dezechilibru in cadrul sistemelor sociale, promovand anumite interese in detrimentul celorlalte.

In fine, o a patra limita provine din *originea modelului*. Modelul client / consultant s-a dezvoltat in mod special prin utilizarea unui caz particular - cel al relatiei pacient / psihanalist - in care se acumulase deja o experienta apreciabila. Acest caz a ajutat la lamurirea a numeroase aspecte ale relatiei client / consultant, dar a introdus si unele simplificari si elemente inadecvate pentru relatia dintre sisteme sociale, care au iesit ulterior in evidenta. Persoana, in calitate de pacient, se deosebeste de sistemele sociale-client prin cel putin o caracteristica esentiala: orice sistem social este compus dintr-o pluralitate de entitati (indivizi, grupuri, clase), avand fiecare orientarea sa distincta; el nu prezinta nici pe departe *unitatea functionala si de interese* a persoanei cu care psihanalistul intra in relatie.

In *modelul coparticiparii*, sociologul se defineste pe el insusi, in primul rand, ca membru activ si responsabil al *colectivitatii*, cu o angajare prioritara la nivelul intereselor generale ale acesteia, iar nu ca un angajat al vreunui subsistem al ei. Sociologul isi asuma functia de a contribui la perfectionarea intregii vietii colective, atat in mod global, cat si in ceea ce priveste fiecare dintre subsistemele sale in parte. El nu mai este un simplu ofertant exterior ale carui servicii pot fi sau nu cumparate, ci un coparticipant, un catalizator al dezvoltarii sociale. Relatia dintre sociolog si sistemul social particular pe care acesta il sprijina este aici de alt tip decat relatia presupusa de modelul client / consultant. Sistemul social care recurge la sprijinul sociologului nu mai reprezinta un sistem in sine, cu finalitati absolute, pe care sociologul trebuie sa si le asimileze neconditionat, ci un *subsistem* al societatii care il cuprinde si pe sociolog. Rolul acestuia este de a sprijini, in ultima instanta,

colectivitatea, de a ajuta subsistemele sa-si perfectioneze activitatea, integrandu-se mai eficace in ansamblul social din care fac parte. Sociologul isi asuma in acest model un rol activ. El militeaza, cauta sa convinga. Nu este doar un purtator de cunostinte si tehnici specializate care pot fi puse in slujba oricarui client, ci un *coparticipant*.

Cele doua modele ale relatiei sociologului cu societatea nu sunt exclusive, ci complementare. Ele pot fi considerate a fi paradigme generale, limita, ale relatiei sociolog / societate, intre ele existand o multime de grade intermediare. In fapt, in relatia sociologului cu diferitele subsisteme ale societatii apar mereu elemente ale modelului client / consultant si ale celui al coparticiparii, avand insa ponderi diferite, in functie de tipul de organizare globala, de particularitatile organizarii relatiei dintre ei. In Romania antebelica sociologii si-au definit rolul ca sprijinitori activi ai colectivitatii, orientata spre rezolvarea problemelor sale globale ale subdezvoltarii, spre rapida modernizare si dezvoltare sociala. In acest sens, D.Gusti (1968) definea sociologia ca o “stiinta a natiunii”. Acesta este cazul mai general al societatilor subdezvoltate care cauta activ sa mobilizeze energiile interne pentru a lichida starea de ramanere in urma si, totodata, de asi identifica propria cale de dezvoltare. Intr-o societate socialista, unde se accentueaza strategiile globale de organizare si conducere, modelul coparticiparii este, de asemenea, predominant, fara a fi insa excluse si elemente ale modelului client / consultant. De asemenea, in societatile capitaliste dezvoltate, pe masura ce paradigma capitalismului clasic a “pietei libere” este tot mai mult limitata si corectata prin interventia unor mecanisme integrative globale, modelul client / consultant cunoaste si el o deplasare vizibila spre modelul coparticiparii. Sociologul incepe sa se faca tot mai mult purtatorul unor valori globale, in contrast cu valorile sectoriale ale subsistemelor, sa fie tot mai prudent in ceea ce priveste posibilitatea de a fi transformat in instrument manipulat si manipulator al sistemului-client.

O situatie speciala o prezinta sociologul inclus intr-un sistem particular ca membru al sau. Este situatia, de exemplu, a sociologului de intreprindere. In acest caz, el este integrat ierarhic, autonomia sa fiind substantial diminuata in raport cu cea a sociologului consultant din afara. O asemenea pozitie ridica probleme speciale, dar si in ea putem gasi predominarea unuia dintre cele doua modele discutate: fie o subordonare ierarhica completa (modelul client / consultant), fie o orientare prioritara spre interesele generale si sprijinirea activa a sistemului din care face parte de a se integra mai eficace in activitatea globala a colectivitatii (modelul coparticiparii).

Analiza celor doua modele ale relatiei sociolog-societate este de natura a confirma ideea ca “integrarea sociala” a sociologului in calitate de specialist nu implica numai probleme de tip tehnic, dar si probleme sociale specifice. In acest proces, el este confruntat inevitabil cu trei tipuri de optiuni: *optiunea in sistemul de interese*, *optiunea sectoriala / transsectoriala sau globalista* si *optiunea statu-quo / alternative*. Aceste optiuni sunt nu numai social-practice, dar, totodata, si stiintifice. Ele definesc relatia sociala a sociologului cu colectivitatea din care face parte, tipul de contributie pe care el o aduce, cat si teoria si metodologia utilizata de el. In continuare, vor fi analizate aceste trei tipuri de optiuni.

SOCIOLOGUL SI STRUCTURA DE INTERESE

De multe ori sociologia occidentala a ignorat observatia lui Marx ca societatea nu este omogena din punctul de vedere al intereselor membrilor sai, ca ea este compusa din clase si grupuri sociale cu pozitii si deci si cu interese distincte. Societatea capitalista s-a

complacut sa se gandeasca pe sine in termenii *modelului generalizat al pietei*: societatea este compusa din “producatori-intreprinzatori”; fiecare dintre acestia, orientat de interesele sale private, cauta sa produca ceva care este util celorlalti pentru a-si obtine profitul. Acest model accepta si el o diferentiere de interese, dar doar pe aceea generata de relatiile de piata, dintre producatori / consumatori, dar nu si diferentierile dintre grupurile si clasele sociale care rezulta din organizarea sociala a productiei - muncitori si patroni, diferite grupuri socio-profesionale. In aceasta perspectiva, singura modalitate de angajare a sociologului pare a fi cea de tipul client / consultant. Dupa cum s-a vazut insa in paragraful anterior, modelul client / consultant nu reprezinta o solutie de fond la problema relatiei dintre sociolog si structura de interese a colectivitatii, el reprezentand mai mult o ideologie justificativa a unei angajari particulare. Este necesar, in consecinta, sa incercam sa lamurim modul in care sociologul se raporteaza la pluralitatea intereselor caracteristica societatii sale.

Distinctia facuta de Marx intre societati bazate pe structuri de interese antagoniste si societati care, desi diferite, sunt caracterizate de structuri neantagoniste este in acest punct fundamentala. Antagonismul intereselor pune o serie de probleme specifice angajarii sociologului. Atunci cand se discuta o activitate sociala concreta, pe fondul unitatii de interese fundamentale, va aparea, inevitabil, si diversitatea de interese. Sociologul va fi pus, in consecinta, in situatia de a face optiuni in sistemul de interese specific realitatii in care doreste sa faca utile cunostintele sale. Accentuarea exclusiva si unilaterala a intereselor comune are drept consecinta ignorarea intereselor particulare, specifice. Viziunea dogmatica presupunea ca interesele particulare, specifice diferitelor categorii sociale si subsisteme, sunt satisfacute automat prin satisfacerea intereselor generale. Cel mai adesea insa interesul general, comun nu exista dat *inainte* si *independent* de interesele particulare, ci se construiește prin considerarea si armonizarea acestora.

Teza argumentata in aceasta lucrare este ca sociologia, ca raspuns la diversitatea interna a societatii actuale, tinde sa se dezvolte in doua maniere distincte, dar complementare: ca o *sociologie angajata (partizana)* si ca o *sociologie echidistanta*.

SOCIOLOGIA ANGAJATA. Fiecare parte componenta a societatii, clasa, grup social sau subsistem, tinde sa devina constienta de pozitia sa in cadrul organizarii sociale, sa-si identifice si sa-si promoveze propriile sale interese. Marx a adus argumente substantiale in favoarea ideii ca intr-o societate neomogena stiintele sociale nu pot face abstractie de pluralitatea intereselor. O atitudine posibila a sociologiei este deci sa se angajeze in promovarea intereselor unei clase sau grup social. In aceasta ipostaza, sociologia incearca sa sprijine clasa sau grupul social in cauza sa-si clarifice pozitia sa in ansamblul organizarii sociale, exigentele si interesele sale proprii in raport cu celelalte clase si grupuri, cu colectivitatea in ansamblul sau: sa devina deci o sociologie partizana.

Angajarea are loc nu numai in perspectiva claselor si grupurilor sociale, dar si in aceea a diferitelor subsisteme ale societatii. Sociologia industrială este interesata in explorarea conditiilor optime de desfasurare a activitatilor productive. Este firesc ca, din acest motiv, exigentele altor subsisteme, ca de exemplu cele ale familiei, sa fie considerate doar marginal. Sociologia familiei se va angaja, dimpotriva, in perspectiva distincta a acesteia, ca important subsistem al societatii, evidentiind exigentele specifice ale ei. Un sociolog care cerceteaza sistemul cercetarii stiintifice poate sa se concentreze asupra identificarii cerintelor si conditiilor favorizante acestei activitati, fara a lua neaparat in considerare cerintele altor sisteme invecinate care pot interfera cu acestea. Angajarea in perspectiva claselor si grupurilor sociale este insa mult mai pregnantă, fapt pentru care in analiza aceasta va fi accentuata.

Sociologia, actualmente, ofera abundente exemple de angajare. Asa cum numeroase analize sociologice au pus in evidenta, sistemul de sustinere si finantare a sociologiei

occidentale face ca aceasta sa fie, intr-o masura apreciabila, evident, nu integral, purtatoarea intereselor claselor si grupurilor dominante. Ea tinde sa fie sociologia statu-quo-ului, sociologia pusa in slujba puterii. Ca o reactie, a inceput sa se afirme si o *sociologie radicala*. Una dintre caracteristicile acestei sociologii este straduinta de a dezvolta punctul de vedere al “victimelor sistemului”, al celor nedreptatiti: saraci, muncitori, minoritati nationale si rasiale, tineri, batrani, femei, handicapati

(H.S.Becker si I.L.Horowitz, 1978). Aceasta abordare este centrata pe evidentierea consecintelor structurale negative ale sistemului capitalist, asa cum apar ele dramatizate in cazul claselor si grupurilor marginalizate; pe explorarea unei alternative de organizare sociala.

Discutii aprinse au loc, de exemplu, in legatura cu angajarea sociologiei industriale occidentale. Aceasta este adesea acuzata ca exprima punctul de vedere al patronatului. Pentru a ilustra aceste controverse, sa recurgem la un exemplu recent: discutiile care au loc in Suedia in legatura cu sociologia industrială si utilizarea ei sociala. Idealul neutralitatii si al colaborarii sociologului cu toate partile interesate (patronat si muncitori) s-a dovedit a nu fi, in acest caz, atat de neproblematic, pe cat pare (P.Ehn si A.Sandberg, 1979). De cele mai multe ori, proiectele sociologice din sfera industrială, remarca specialistii suedezi, sunt initiate de patronat. De abia intr-o faza ulterioara, atunci cand proiectantul este deja cristalizat, cand s-au acumulat si structurat o multime de cunostinte si date empirice, este solicitat si sindicatul pentru a se pronunta in numele muncitorilor. Desigur, sindicatul are posibilitatea de a accepta sau nu respectivul proiect, de a propune modificari. Exista insa in acest caz o inegalitate de nivel de cunoastere. Sindicatul este luat “pe nepregatite”. Neposedand o cantitate de cunostinte comparabila cu cea acumulata in jurul propunerii patronale, el se gaseste adesea in dificultate. Acesta este motivul pentru care in Suedia a inceput sa se contureze tot mai clar, in ultimii ani, ideea ca sindicatele trebuie sa dezvolte propriile lor proiecte de cercetare stiintifica, orientate dintru inceput spre elaborarea pe larg a punctului de vedere al clasei muncitoare, spre articularea solutiilor care contravin acesteia. O asemenea angajare partizana a cercetarii nu exclude dialogul, ci doar ii creeaza o baza mai temeinica, fiecare parte devenind mai constienta de propriile sale interese. Ea nu exclude, de asemenea, nici cercetarea stiintifica comuna si gasirea unor solutii mutual acceptabile.

Poate insa sociologia sa fie simultan *angajata* si *obiectiva*, sa sprijine interesele particulare ale unui grup sau subsistem, satisfacand totodata standardele de obiectivitate ale stiintei? In aceasta privinta gasim, destul de raspandite, doua atitudini extreme: pe de o parte, considerarea obiectivitatii sociologiei ca un dat neproblematic, asigurat automat de procedurile sale stiintifice, iar pe de alta parte, excluderea completa si de principiu a obiectivitatii in numele angajarii. Ajungem aici la faimoasa problema a relatiei dintre stiinta si ideologie. Este necesar, de aceea, pentru a limpezi aceasta chestiune, sa analizam pe scurt relatia dintre sociologie si ideologie in general.

Conceptul de ideologie formulat de Marx, Engels si Lenin are doua sensuri distincte: unul *general* - ideologia reprezinta conceptia, programul de actiune al unei clase sau grup social - si unul *particular*, epistemologic. Acest din urma sens, pe care il gasim cu claritate exprimat de Engels in celebra scrisoare catre Mehring (F.Engels, 1967), defineste ideologia ca o constientizare neadecvata (falsa, mistificata) a *procesului social spontan*. Oamenii sunt pusi in miscare de forte obiective, de conditiile social economice in care

traiesc. In masura in care activitatea sociala este, utilizand un concept fundamental introdus de Marx, *spontana*, constientizarea acestei activitati este, in mod inevitabil, neadecvata, eronata. In textul la care m-am referit mai inainte, Engels definea ideologia tocmai ca pe o asemenea constientizare eronata, care este supra-adaugata procesului spontan (“altfel, preciza Engels, n-ar fi un proces ideologic”). Ideologia este, in acest sens, o constientizare nestiintifica (fiind realizata cu mijloacele constiintei comune sau teoretice speculative, prestiintifice) a activitatii sociale si, din acest motiv, inevitabil neadecvata. Sursa caracterului “fals”, “eronat” al ideologiei, in acest sens particular, este de ordin cognitiv, epistemologic: cunoasterea comuna cat si cea teoretica speculativa nu au instrumente suficient de puternice pentru a descifra mecanismele si legile care guverneaza procesele sociale; de aceea ele ofera o imagine simplificata, naiva, falsa a acestora din urma. *In acest sens particular*, stiinta (si deci si ideologia) este structural diferita de ideologie. Ea este o constientizare non-ideologica, adica stiintifica, adecvata a procesului istoric.

In sensul sau general - conceptie a unei clase sau grup social - ideologia poate fi “falsa”, “mistificatoare” atunci cand justifica interese particulare opuse altor interese, dar poate fi si stiintifica atunci cand (cazul clasei muncitoare la Marx) interesele respectivei clase sunt in concordanta principala cu cerintele legilor sociale, cu interesele generale ale dezvoltarii intregii colectivitati.

In acest sens general, stiinta (sociologia) nu mai este principal incompatibila cu ideologia. Dimpotriva, in cazul clasei muncitoare, ideologia este necesar sa se fundeze pe stiinta: este o *ideologie stiintifica*. In acest caz, cerintele obiectivitatii, dupa cum Lenin argumenta, nu mai sunt incompatibile, ci chiar coincid cu angajarea sociala. Avem deci o ideologie mistificator-justificativa (care promoveaza interese sociale particulare, opuse structural altor interese) si o ideologie obiectiva, stiintifica, nu mai putin insa angajata, care promoveaza interese concordante cu cerintele dezvoltarii intregii colectivitati.

Din perspectiva acestei distinctii, putem sa intelegem cum este posibil ca o analiza sociologica angajata, partizana, ideologica deci prin insasi orientarea sa fundamentala, sa nu fie neaparat mistificator justificativa, apologetica; ea *poate fi* strict obiectiva, stiintifica. Distinctia dintre o abordare sociologica angajata, stiintifica, obiectiva si una justificativ-mistificatoare este destul de dificil de trasat, dar absolut necesara. Ceea ce caracterizeaza o abordare sociologica angajata ideologic-justificativa este faptul ca ea prezinta punctul de vedere al unui grup social particular, ca reprezentand “interesul general”, cautand sa-l impuna celorlalte grupuri sociale. Din acest motiv, abordarea ideologic-justificativa se fundeaza pe, si are functia de a crea iluzii despre grupul social sau sistemul a carui interese le promoveaza. Ea defineste procesele sociale in termenii care convin respectivului grup sau sistem, dand impresia ca aceasta definitie este singura posibila si deci general acceptabila.

Pentru ilustrare voi utiliza o alta critica adusa Proiectului CAMELOT, despre care s-a vorbit mai inainte. Si anume, preluarea necritica a unor formulari din ideologia Pentagonului: “forte subversive” pentru miscarile de eliberare sociala si nationala, “guverne prietene” pentru guvernele care manifesta o orientare proamericana, “stabilitate sociala si ordine” pentru mentinerea acestor guverne; armata americana este definita ca un factor de stabilitate, aparatoare a democratiei si a fortelor sociale “sanatoase” (H.S.Becker si I.L.Horowitz, 1978).

Sociologia angajata poate fi obiectiva in doua situatii distincte, dar interdependente intr-o larga masura.

In primul rand, in situatia indicata de Lenin, a unei clase, grup social sau subsistem ale carui interese sunt convergente pana la urma cu cele ale intregii colectivitati. Este cazul clasei muncitoare. Ideologia stiintifica este aici complementara cu o stiinta angajata strict

obiectiva. Acest caz este discutat pe larg in literatura marxista, motiv pentru care nu voi mai insista asupra lui.

In al doilea rand, in situatia unei societati democratice. In celebra sa analiza din *Materialism si empirio-criticism*, Lenin (1966) ajungea la concluzia ca orice angajare, cu exceptia clasei muncitoare, este in mod inevitabil ideologic-mistificatoare. Punctul de vedere al lui Lenin este valabil pentru contextul unei organizari sociale *repressive*, in care fiecare clasa sociala incearca sa-si impuna prin forta si / sau manipulare interesele impotriva celorlalte clase. El era cu atat mai valabil pentru momentul de criza sociala prin care Rusia trecea la inceputul secolului, moment in care fortele sociale adverse erau angajate intr-o lupta violenta, intr-un moment de rascruce al evolutiei sociale. Lupta pentru *impunerea* intereselor proprii este de natura a polariza ideologic constiinta colectivitatii, presand si asupra sociologiei de a se constitui intr-un instrument ideologic justificativ-mistificator. Situatiia tinde insa sa se modifice intr-o organizare sociala care, desi neomogena, bazata pe o pluralitate de interese, incearca sa renunte la procedeele violent / manipulative, orientandu-se spre adoptarea unor *mecanisme democratice*. Specific mecanismelor democratice este faptul ca pluralitatea de interese este recunoscuta, acceptandu-se, totodata, dialogul, iar *negocierea* tinde sa devina modalitatea preferata de solutionare a ei. In masura in care colectivitatea accepta mecanismele democratice de solutionare a diversitatii intereselor, fiecare grup social trebuie sa devina constient atat de propriile interese, cat si de pozitia si interesele celorlalte grupuri sociale. In aceste conditii, devine posibil ca sociologia sa se angajeze in perspectiva unui grup sau subsistem, putand, in acelasi timp, sa fie obiectiva. Conditia este insa asumarea deschisa a unei angajari. In aceasta ipostaza, sociologia devine un *avocat* al unui grup, clase sociale, subsistem. Ea va incerca sa clarifice, cu obiectivitate, pozitia respectivului grup social sau subsistem in ansamblul organizarii sociale, exigentele sale, consecintele pentru el a diferitelor solutii aflate in discutie. O asemenea investigare reprezinta prima faza a procesului democratic. Analiza sociologica se poate opri aici, lasand cea de a doua faza - cea a adoptarii unor solutii - sa se desfasoare prin mecanismele dialogului, negocierii, eventual chiar luptei politice. Sociologia angajata pregateste deci procesul de decizie sociala, oferind cunostintele teoretice si empirice partilor aflate in dialog. Ea va cunoaste un proces de polarizare, devenind ideologic-mistificatoare, in perioadele de criza cand grupurile si clasele sociale care compun colectivitatea intra intr-un conflict acut, cand dialogul si negocierea sunt inlocuite prin mijloace manipulativ-opresive.

Cele doua tipuri de angajare a sociologiei, stiintific-obiectiva si justificativ-manipulatoare trebuie privite ca *stari limita*. Sociologia angajata este deosebit de vulnerabila la ideologia grupului, subsistemului social ale caror perspective incearca sa le clarifice. Ea cuprinde adesea presupozitii ideologice particulare de care cu greu se poate debarasa. Abordarea obiectiva se contureaza insa tot mai mult ca un deziderat atat stiintific, cat si social. Obiectivitatea trebuie conceputa insa mai mult ca un proces asigurat mereu de *critica intern-stiintifica*, cat si *extern-sociala* a diferitelor presupozitii ideologice particulare. Angajarea deschisa este un remediu. La ea trebuie adaugata autoanaliza ideologica orientata spre identificarea contaminarilor ideologice mistificatoare care abat analiza de la standardele de stiintificitate. Important este, dupa cum remarca L. Vlasceanu (1982, pag.172), sa se treaca de la adoptarea *implicita* a valorilor unui grup sau clasa, de la

subordonarea *necritica* fata de acestea, la optiunea motivata pentru un sistem de valori sau altul si la includerea sa explicita in procesul cercetarii.

Sociologia angajata dezvolta, prin urmare, o obiectivitate specifica. O data aleasa o perspectiva sociala, analiza poate realiza in interiorul ei, intr-o maniera obiectiva, stiintifica, nemanipulativa.

SOCIOLOGIA ECHIDISTANTA. Sociologia angajata, chiar atunci cand este realizata la cele mai ridicate standarde de obiectivitate si stiintificitate, ramane partiala. Ea dezvolta doar o perspectiva asupra realitatii (a unui grup social sau subsistem), facand abstractie de celelalte perspective; analizeaza realitatea dintr-un punct de vedere, neluand in considerare, in aceeasi masura, si punctele de vedere ale altor agenti sociali implicati. Ne putem insa intreba daca este posibila o abordare care sa ia in considerare *simultan* toate perspectivele sociale, toate interesele implicate intr-o realitate sociala, fara a accentua pe unele sau pe altele? Cu alte cuvinte, o atitudine *echidistanta* in raport cu grupurile si subsistemele sociale implicate. Echidistanta poate fi asigurata printr-o orientare neutrata: sunt inregistrate cu obiectivitate toate perspectivele, toate interesele existente; sunt analizate semnificatiile unui proces social sau al unei solutii din toate perspectivele existente. O asemenea abordare nu numai ca este posibila, dar pare a reprezenta un proces necesar. Ea raspunde unei presiuni complexe exercitate asupra sociologului, avand o dubla sursa: *intern-stiintifica* si *extern-sociala*. In calitatea ei de cunoastere stiintifica, sociologia contine in ea insasi presiuni spre dezvoltare intr-o directie obiectiva, echidistanta, spre contracararea contaminarilor ideologice necritice, manipulative. Critica interna este dublata de o critica externa. Monopolul ideologic al claselor dominante tinde sa fie spart. Exista un proces tot mai clar de constientizare independenta la nivelul tuturor claselor si grupurilor care compun societatea contemporana a propriilor lor pozitii si interese. Pe de o parte, se cristalizeaza, cu tot mai multa evidenta, constiinta caracterului angajat al sociologiei occidentale dominante: critica implicatiilor conservatoare ale sociologiei parsonsiene, de exemplu, sau a optiunii patronale in sociologia industrială. Pe de alta parte, apar tot mai articulate analize care dezvolta punctul de vedere al claselor si grupurilor sociale oprimate si marginalizate: clasa muncitoare, taranimea, persoane fara calificare profesionala, imigranti, tineri, batrani, femei. Analiza sociologica cu greu poate face abstractie, la ora actuala, de multiplicitatea perspectivelor. Cand se analizeaza caile de perfectionare a intreprinderilor capitaliste, punctul de vedere al patronatului si al muncitorilor sunt tot mai mult distinse cu grija. In ultimele doua decenii, in sociologia occidentala se poate remarca un proces de cristalizare progresiva a unei *constiinte critice* vigilente fata de tendintele de ideologizare tacita si manipulative. Unul dintre rezultatele remarcabile ale revoltelor studentesti din anul 1968 a fost declansarea unei extrem de ascutite critici ideologice a stiintelor sociale occidentale. Avertismentul a fost formulat. De atunci exista o continua reflexie critica in legatura cu diferitele tendinte de ideologizare ascunsa, nedeclarata a stiintelor sociale, de utilizare a lor de catre grupurile si clasele sociale care detin puterea. Aceasta nu inseamna ca sociologia occidentala este libera de orice ideologie. Influentele ideologice necritice, tacite sunt puternice. In ce masura ele sunt prezente si in ce masura sunt limitate de interventia mecanismelor orientate spre promovarea obiectivitatii este o stare inalt variabila, fiind in functie de o multime de conditii.

Asumarea pluralitatii are o baza sociala reala: optiunea democratica. Caracterul distructiv, pe termen lung, al utilizarii si / sau manipularii devine din ce in ce mai evident. dialogul deschis si negocierea devin, din acest motiv, o solutie tot mai preferata. Este, desigur, vorba de o tendinta, iar nu de o realitate. Sociologia echidistanta exprima deci punctul de vedere al democratiei, facandu-se instrumentul acesteia. Echidistanta sociologului fata de partile care compun realitatea sociala este fundata pe o *tendinta* reala a atitudinii acestora: angajarea lor pa calea rezolvarii conflictelor si divergentelor intr-o

maniera democratica, prin negociere sau chiar confruntare, dar nu distructiv, prin forta si manipulare. Acceptarea jocului democratic deschide posibilitatea sociala pentru specialist de a se situa pe o pozitie obiectiva, nu insa dezangajata, ci angajata in pluralitatea concreta a perspectivelor. Sociologia echidistanta nu reprezinta acea pozitie critica de Lenin, care cerea situarea intr-un spatiu “de deasupra” conflictelor sociale, promovand un interes general, iluzoriu, inexistent in afara pluralitatii intereselor particulare si independent de ele. Sociologia echidistanta nu ignora diversitatea de interese, ci, dimpotriva, o scoate in evidenta. Ea clarifica pluralitatea pozitiiilor sociale, pregatind astfel functionarea mecanismelor democratice. Ea considera cu obiectivitate toate punctele de vedere, toate interesele, produce o constientizare a pluralitatii. Sociologia echidistanta poate contribui la cristalizarea unor puncte de vedere, urmand ca prin procesele democratice sa se ajunga la solutii general acceptate. “Deasupra” partilor reprezinta deci pozitia dialogului, negocierii si a confruntarii democratice, eventual a cooperarii cand aceasta este posibila. Democratia reala presupune ca partile cauta sa inteleaga in mod corect punctele lor de vedere, chiar daca prin aceasta conflictul de interese nu este catusi de putin solutionat.

Dupa cum se poate observa, sociologia echidistanta se fundeaza si implica totodata o optiune sociala: optiunea pentru *o societate total democratica*, in care diferentele de interese sunt solutionate nu prin forta si manipulare, ci prin dialog si negociere, prin cooperare, pe cat posibil. Ne putem insa intreba in ce conditii este posibila o asemenea societate. Punctul de vedere marxist, sprijinit puternic de evidenta societatii actuale, argumenteaza ca intr-o societate bazata pe antagonism democratia este vulnerabila, fragila, neputand structural renunta la coercitie si manipulare. O sociologie cu adevarat echidistanta este, in consecinta, exclusa dintr-o asemenea societate. Ea apare mai mult ca *o stare limita* spre care se aspira. Echidistanta nu trebuie deci considerata a fi *data* neproblematic. Ea trebuie construita treptat prin utilizarea progresiva a tehnicilor de obiectivare, prin critica ideologica, prin asumarea deschisa a pluralitatii sociale. Treptat si cu efort, ea trebuie cultivata in mod sistematic. Asistam deci la un proces de trecere de la *o societate a puterii* (o sociologie nemarturisit angajata, orientata manipulativ) la *o sociologie a democratiei* (o sociologie care aspira progresiv la obiectivitate si echidistantare).

Experienta sociologiei industriale este ilustrativa pentru o asemenea evolutie. Proiectele sociologilor occidentali de a actiona asupra componentelor sociale si umane ale intreprinderii capitaliste s-au izbit de la inceput de neincrederea si chiar opozitia muncitorilor care vedeau, nu fara temei, in aceste incercari promovarea cu mijloacele stiintei a intereselor patronatului. De aici, o prima lectie pe care sociologul practician a trebuit sa o traga. Nu pot fi realizate modificari substantiale intr-un sistem social fara acordul si participarea activa a tuturor partilor implicate. Utilizarea unor tehnici democratice, participative in formularea si implementarea solutiilor s-a prefigurat ca o norma fundamentala de actiune a sociologului practician. Nu este, din acest motiv, surprinzator faptul ca sociologul occidental cauta adesea sa-si construiasca o platforma echidistanta in raport cu diversitatea intereselor specifice intreprinderii capitaliste, asociata cu un set de tehnici menit sa ajute partile sa comunice, sa negocieze si, in final, posibil sa coopereze pentru realizarea obiectivelor asupra carora au cazut de acord. Este cazul perspectivei “relatiilor umane”, al promovarii unor noi stiluri de conducere sau a principiului muncii imbogatite.

Experiente interesante au inceput sa se acumuleze deja si pe plan international. Democratizarea vietii internationale a creat posibilitatea lansarii unor programe stiintifice internationale, caracterizate prin efortul sistematic de a reflecta nu punctul de vedere al unei tari sau grup de tari, ci al tuturor tarilor, de a exprima atat puncte de vedere comune, cat si diferentieri in functie de pozitiile particulare. Sunt de amintit, in acest context, variatele proiecte stiintifice internationale realizate sub patronajul ONU si UNESCO asupra unei game variate de probleme, incepand cu cele referitoare la dezvoltarea socioeconomica, comunicatii, urbanism, tehnologie si terminand cu elaborarea sistemelor de indicatori sociali si ai calitatii vietii.

Intr-o comunitate in care antagonismele structurale au fost eliminate devine posibila realizarea consecventa a unei democratii totale, prin luarea in considerare a pluralitatii de interese care, de asta data, pot converge in jurul unui interes general real. Aici, atitudinea echidistanta a sociologiei devine nu numai posibila, dar si necesara. Ea exprima, intr-o modalitate atenta la diversitate, interesele generale care se constituie nu prin ignorarea diversitatii, ci prin realizarea unei convergente organice a acesteia. Presupozitia convergentei totale si automate a intereselor, a omogenitatii sociale complete, este de natura a duce la o *sociologie de tip tehnocratic*. Acceptarea diversitatii sociale presupune in schimb o *sociologie de tip democratic*.

Pentru a ilustra conditiile si posibilitatea unei pozitii echidistante, sa luam analiza unui fenomen social care pune probleme cruciale pentru relatiile dintre diferitele categorii socio-profesionale care compun societatea noastra actuala: variatia calitatii vietii si factorii ei (C.Zamfir, coord., 1984). Incerand sa identifice factorii care genereaza variatia calitatii vietii, cercetarile au scos la iveala ca unul dintre acestia este "nivelul de scolaritate". Fiind asociat cu conditii mai bune de viata (surse financiare mai ridicate, baza materiala a menajului - locuinta, aparate tehnico-gospodaresti - mai buna), nivelul scolar ar trebui sa aiba o influenta pozitiva asupra calitatii vietii. In fapt, influenta sa este negativa. Cu cat creste nivelul de scolaritate, cu atat indicatorii satisfactiei cu viata, calitatii percepute a vietii, optimism / pesimism iau valori mai scazute. Acesta este un fapt empiric, obtinut printr-o procedura strict obiectiva. Explicatia sa insa are implicatii importante pentru interesele diferitelor grupuri socio-profesionale. Intrebarea pe care ne-o putem pune, prin urmare, este: putem imagina o explicatie care sa se plaseze la un nivel strict obiectiv, echidistant sau, inevitabil, ea va trebui, constient sau nu, sa se angajeze in sustinerea intereselor unui grup sau a altuia?

Impactul contradictoriu al nivelului de scolaritate asupra calitatii vietii poate fi explicat prin invocarea a doua circuite. Primul circuit: nivelul de scolaritate este asociat cu tipul de profesie (nivel ridicat de scolaritate / calificari ridicate, profesii complexe, importante social) si prin aceasta, pe de o parte, cu resursele economice (profesii cu grad ridicat de calificare, venituri mai ridicate), dar si cu conditiile generale de viata (tip de munca, conditii de munca, prestigiul social al profesiei etc.). Nivelul de scolaritate influenteaza pe acest circuit pozitiv calitatea vietii. Al doilea circuit: nivelul de scolaritate (inclusiv tipul de profesie asociat cu acesta) genereaza o ridicare a nivelului de aspiratii. Crescand nivelul de aspiratii, conditiile obiective de viata sunt evaluate mai exigent; in consecinta pe acest circuit, nivelul de scolaritate are o influenta negativa asupra calitatii percepute a vietii, a starii de satisfactie / insatisfactie cu viata, cu diferitele componente ale ei. Relatia dintre nivelul de scolaritate si calitatea vietii va fi deci rezultanta acestor doua mari circuite. Daca relatia dintre ele este pozitiva, inseamna ca impactul asupra conditiilor obiective este mai mare decat cel asupra nivelului de aspiratii: desi nivelul de aspiratii va fi mai ridicat, calitatea obiectiva a conditiilor de viata va fi afectata intr-o masura si mai ridicata. Daca relatia dintre nivelul de scolaritate si calitatea vietii va fi negativa, inseamna ca influenta asupra nivelului de aspiratii va fi mai mare decat cel asupra calitatii conditiilor

obiective de viata. In fine, daca nu exista nici o relatie intre ele, inseamna ca imbunatatirea conditiilor obiective de viata este echilibrata de cresterea nivelului de aspiratii.

Acest fapt, impreuna cu explicatia sa, desi in sine poate fi stabilit intr-o modalitate neutra, are implicatii practice directe in campul sistemelor de interese ale grupurilor socio-profesionale. Intrebarea practica ce se pune imediat este: care relatie dintre nivelul de scolaritate si calitatea vietii este “normala” si care este “anormala” ? Exista cateva mari posibilitati, fiecare dintre ele afectand diferentiat diferitele grupuri socioprofesionale: a) egalitate completa din punctul de vedere al conditiilor obiective de viata, fapt care insa ar fi de natura a mari inegalitatea subiectiva in defavoarea grupurilor cu nivel de scolaritate mai ridicat; b) o anumita inegalitate obiectiva care sa compenseze variatia nivelului de aspiratii generata de gradul de scolaritate, in asa fel incat sa se instituiască o egalitate din punctul de vedere al traiirii calitatii vietii; c) o stare similara cu cea constatata in cercetare: o inegalitate obiectiva relativ redusa in raport cu diferentierile de nivel de aspiratii, consecinta fiind ca la grupurile cu pregatire scolara mai ridicata calitatea perceputa a vietii va fi mai scazuta decat la celelalte grupuri si, in fine, d) o inegalitate obiectiva mai accentuata incat grupurile cu pregatire scolara mai ridicata sa aiba si o calitate perceputa a vietii mai ridicata. O optiune sau alta implica, totodata, angajarea sociologului in favoarea unui grup socio-profesional sau a altuia. Sociologul (el insusi intelectual, cu un grad ridicat de scolaritate) poate fi tentat spre o optiune care sa avantajeze propriul sau grup. Pentru a se detasa de o eventuala prejudecata ideologica de aceasta natura, sociologul trebuie sa examineze toate punctele de vedere teoretice si practice posibile in aceasta privinta si sa le supuna unei examinari critice deschise, atat teoretice, cat si empirice. O asemenea trecere in revista constituie baza unei atitudini echidistante. Urmatoarele puncte de vedere “teorii” ar putea fi invocate.

- *Teoria necesitatii functionale.* Nivelul mai ridicat de necesitati (de aspiratii) si deci si conditii obiective de viata mai bune reprezinta o conditie functionala a realizarii de performante ridicate in profesii cu un grad mare de complexitate si calificare. Conditii de viata mai bune reprezinta o conditie necesara bunei exercitari a profesiei sale; profesia insasi este asociata cu un anumit nivel de necesitati. Din aceasta teorie decurge o consecinta practica: situatia inregistrata in colectivitatea cercetata (calitatea vietii percepute scade pe masura ce creste nivelul de scolaritate, deci gradul de complexitate profesionala) este “anormala” in sens de “disfunctionala”. Conditii obiective nu sunt suficient de diferite in raport cu diferentierea nivelului de aspiratii; trebuie imbunatatite conditiile obiective de viata ale grupurilor socio-profesionale cu nivel ridicat de scolaritate si calificare in asa fel incat raportul conditii obiective / nivel de aspiratii (deci, calitatea perceputa a vietii) sa fie cel putin constant in raport cu nivelul de scolaritate, daca nu chiar mai favorabil grupurilor socio-profesionale cu nivel mai ridicat de scolaritate.

- *Teoria stimulării performanțelor.* Teoria functionalista a stratificării sociale argumentează ca pentru stimularea unor performante ridicate în profesiile înalt calificate, care prezintă o mare importanță pentru colectivitate, ocupanții acestora trebuie stimulați cu condiții de viață mai bune. Din această teorie decurge necesitatea unui nivel al calității vieții mai ridicat pentru grupurile cu pregătire școlară-profesională mai ridicată.

- *Teoria consecinței non-functionale.* Nivelul mai ridicat de aspiratii nu este o preconditie necesara exercitarii profesiilor mai calificate; dar este o *consecinta inevitabila* a ridicării nivelului de scolaritate, desi *non-functionala* in raport cu performantele

profesionale. Un medic, un cercetator stiintific, un profesor, pentru a-si exercita bine profesia nu trebuie sa traiasca mai bine decat alte categorii; dar pentru ca stie mai mult, pe masura ce studiaza mai mult, inevitabil va dori, va aspira la mai mult. Cunoasterea genereaza o crestere a nivelului de aspiratii, iar nu profesia exercitata propriu-zis. Sentimentul de frustrare, de insatisfactie datorat cresterii nivelului de aspiratii este disfunctional pentru exercitarea profesiunilor cu inalta calificare si deci trebuie eliminat. Consecintele practice ale acestei teorii sunt diferite de ale celor dinainte. Pe de o parte, daca nivelul de aspiratii reprezinta o consecinta secundara nedorita a cresterii calificarii, este necesar sa se actioneze (prin masuri educative, de exemplu) asupra mecanismelor care produc o asemenea crestere excesiva. Pe de alta parte, in masura in care o asemenea actiune are un efect limitat, persistand deci inevitabil o tendinta de crestere a nivelului de aspiratii pe masura cresterii scolaritatii si pregatirii profesionale, ar trebui sa se actioneze partial si in sensul prescris de primele teorii: conditii ceva mai bune de viata pentru grupurile cu pregatire profesionala mai ridicata; altfel, sentimentele de insatisfactie rezultate ar putea afecta negativ performanta. O anumita diferentiere a conditiilor de viata este acceptata mai mult ca “un rau necesar, inevitabil”, cu constiinta anormalitatii sale.

- *Teoria privilegiului auto-instituit.* Nivelul de aspiratii este determinat nu de nivelul de scolaritate sau de tipul de profesie, ci de *pozitia sociala* asociata cu profesiile inalt calificate si scolaritatea ridicata. Datorita calificarii, persoanele ocupa pozitii sociale caracterizate printr-un grad mai ridicat de influenta sociala. Influenta asociata cu pozitia sociala actioneaza, in calitate de *posibil actional*, asupra cresterii aspiratiilor. Si in cazul acestei teorii, cresterea nivelului de aspiratii asociata cu nivelul de scolaritate este nonfunctionala in raport cu performanta. Ea nu este o preconditionie functionala a ei, ci un produs non-functional al pozitiei sociale. In acest caz, solutia este de tipul celei preconizate de teoria precedenta.

- *Teoria privilegiului traditional.* Nivelul mai ridicat de aspiratii asociat cu calificarea si scolaritatea este rezultatul unei inertii a traditiei. In societatile trecute, inegalitatea sociala a fost mereu asociata si cu nivelul de calificare si scolaritate. In virtutea traditiei, persoanele care au calificari ridicate vor avea pretentii mai ridicate. Si in acest caz, solutia este de ordinul unei reorientari sociale: lupta impotriva mentalitatilor elitiste asociate traditional cu profesiile inalt calificate, dar si acceptarea provizorie a unor diferentieri ca inevitabile.

Cele patru teorii, dupa cum se poate observa, explica diferentierea calitatii vietii in moduri diferite, avand consecinte practice distincte in raport cu interesele diferitelor grupuri socio-profesionale. Primele doua teorii sustin ca diferentierea conditiilor obiective de viata, in functie de tipul de profesie exercitat, este normala si necesara in conditiile actuale. Celelalte trei teorii, considera ca o asemenea diferentiere este nefunctionala. Ea poate si trebuie sa fie treptat diminuata, dar, ca orice fenomen social care este greu de eliminat dintr-o data, trebuie acceptata intr-o oarecare masura ca inevitabila o anumita perioada de timp. S-ar mai putea face observatia, totodata, ca aceste teorii nu par a fi exclusive, ci mai degraba complementare, descriind surse distincte ale variatiei calitatii vietii. Insa formularea lor reprezinta insa o pozitie echidistanta, neutrala, din partea cercetatorului. Colectivitatea devine constienta de diferentierile actuale, de “teoriile” si chiar “ideologiile” care se refera la ea. Pasul urmator ar fi efortul de a determina contributia diferentiata a factorilor evidentiati in aceste teorii in contextul concret al societatii noastre, la explicarea dinamicii calitatii vietii in colectivitatea cercetata. Pe aceasta baza s-ar putea face o estimare mai exacta a *gradului* in care diferentierile in nivelul de aspiratii si in conditiile obiective de viata sunt sau nu justificate, inevitabile sau evitabile; in ce masura ar trebui si / sau ar fi posibil sa se actioneze asupra dinamicii lor.

Pentru realizarea unei investigatii bazate pe o atitudine echidistanta, trei mari tipuri de cunostinte este necesar a fi dezvoltate:

a. Cunostinte despre pluralitatea de interese care caracterizeaza realitatea sociala analizata;

b. Dezvoltarea unor solutii general-acceptabile care imping procesul social mai departe, chiar daca diferentele si opozitiile existente de interese nu sunt complet solutionate, sau formularea de solutii in prelungirea diferitelor interese, urmand ca actorii reali, in cunostinta de cauza, sa decida;

c. Cunostinte despre mecanismele proceselor democratice, cultivarea valorilor si instrumentelor democratiei: valoarea realizarii consensului, a participarii, critica solutiilor bazate pe exercitarea puterii si a coercitiei, promovarea tehnicilor dialogului, cooperarii, a negocierii democratice.

In acest punct al analizei este necesar a se formula cateva concluzii in legatura cu relatia dintre sociologie si colectivitate. Intr-o societate diferentiata, sociologia nu poate face abstractie de aceasta diferentiere. Asupra sa se exercita continuu presiunile claselor si grupurilor sociale. Si acest lucru, asa cum a argumentat Marx, este normal. Chiar si in aceste conditii, este posibila *promovarea* idealului obiectivitatii stiintifice. Pozitia echidistanta, cat si angajarea deschisa reprezinta mai mult un ideal. Ele nu sunt insa o aspiratie abstracta, inoperanta, ci un obiectiv realizabil printr-un efort procesual, limitat mereu de presiunea intereselor reale. O societate *diferentiata*, daca vrea sa fie in acelasi timp si *democratica* trebuie sa se sprijine pe o sociologie atat angajata, cat si echidistanta. Numai o asemenea sociologie poate sprijini colectivitatea de a actiona, in conditii de diversitate a intereselor, prin mecanisme democratice, iar nu violent opresive sau manipulative.

Pozitia obiectiva nu inseamna, pentru sociologie, neangajare ci, dimpotriva, o baza solida pentru aceasta. Este ceea ce D.Gusti (1965, pag.157) exprima in termeni deosebit de neti cu referire la monografia sociologica: "Monografia, desi strabatuta de o ideologie sever stiintifica, dobandeste astfel valoarea unui act de credinta. Cine intocmeste o monografie stiintifica scrie o carte de iubire si de neclintita incredere".

OPTIUNEA SECTORIALA / OPTIUNEA TRANSSECTORIALA, GLOBALISTA SI UMANISTA

Intr-un studiu asupra aplicarii sociologiei, R. K. Merton si D. Lerner (1961) enumera, cu titlu de exemplu fiecare, urmatoarele tipuri de probleme practice pe care sociologul este, de regula, solicitat sa le solutioneze: cum sa creasca eficienta unei campanii de propaganda, cum sa si perfectioneze un om politic imaginea sa publica etc. Lectura unei asemenea liste de probleme este de natura a starni o anumita reactie negativa. O analiza mai atenta a ei scoate in evidenta faptul ca ea exprima mentalitatea modelului client / consultant. Sistemul client face comanda, iar specialistul il ajuta in realizarea obiectivelor sale. Critica aici devine relatia dintre *sectorial si global*, dintre interesele unui subsistem si interesele colectivitatii in ansamblul ei. Din punct de vedere al acestei relatii, sociologul are o situatie cu totul deosebita in raport cu alti specialisti. Fizicianul, angajat in rezolvarea unei probleme de fizica, poate sa-si puna, desigur, si intrebari in legatura cu utilizarea sociala a descoperirilor sale, sa exploreze consecintele *non-fizice* ale acestora. Aceste intrebari sunt insa de tip moral si politic, inclusiv deci sociologic, iar nu fizic propriu-zis. Nu constiinta

lui de fizician, ci cunostinta sa de cetatean (morala si politica) sau constiinta sa sociologica ii poate permite sau interzice sa se angajeze in rezolvarea respectivei probleme. In cazul sociologului, utilizarea rezultatelor cercetarii sale, consecintele sociale ale solutiilor pe care le promoveaza fac parte din sfera de interes a propriei sale profesii. Constiinta sa sociologica cuprinde preocupari legate numai de rezolvarea unei probleme concrete, dar si de efectul acestui rezolvare asupra celorlalte grupuri, clase, subsisteme ale colectivitatii, precum si asupra colectivitatii in ansamblul sau. Consideratele morale si politice se contopesc, in cazul sau, cu considerente sociologice pur profesionale. Daca ne intoarcem la problemele enumerate mai inainte, putem formula acum mai precis ce ni se parea a fi "suspect" in ele: angajarea limitata, exclusiv sectoriala (la nivelul unui grup sau subsistem), ignorarea punctului de vedere global, transsectoriala al colectivitatii ca atare. O asemenea optiune limitata face din sociologul practician, dupa cum Merton si Lener remarcau, un birocrat, un tehnocrat limitat. Critica unei asemenea angajari limitate se face deci nu din afara profesiei, de pe pozitii morale si politice, ci chiar din interiorul acesteia, de pe pozitii sociologice. Ignorarea consecintelor si semnificatiilor sociale mai largi ale interventiei sociologului reprezinta un defect profesional, nu numai moral.

Putem formula in acest punct al analizei noastre o orientare care pare a fi structural specifica profesiei de sociolog: nu este acceptabil ca sociologul sa se angajeze in mod limitat si exclusivist in activitatea unui subsistem, sectorial deci; profesia sa ii cere de la inceput o angajare mai profunda, transsectoriala. Rolul sau este nu sa maximizeze succesul unui sistem, pe seama altor subsisteme, sau chiar pe cea a sistemului social global, ci sa maximizeze contributia subsistemului la functionarea si dezvoltarea colectivitatii din care acesta face parte. Insa natura profesiei sale include o optiune prioritara: aceea in favoarea colectivitatii globale, ajutand subsistemul care l-a angajat sau din care face parte sa se orienteze mai eficient spre acesta.

Pentru sociologul industrial, de exemplu, o asemenea optiune este curenta. Pe de o parte, exista intreprinderea cu finalitatile sale - maximizarea beneficiilor, reducerea cheltuielilor de productie, cresterea productivitatii muncii etc. -, pe de alta parte, cerintele mai generale ale colectivitatii care coincid in mare parte cu cele ale intreprinderii, dar nu neaparat si in principiu total. Colectivitatea are nevoie de bunuri de inalta calitate si ieftine, de beneficii economice, dar si de un mediu nepoluat, de oameni sanatosi, ca un inalt grad de satisfactie in viata lor, inclusiv in sfera muncii. Efectele pozitive si negative ale activitatii unei intreprinderi asupra colectivitatii, asupra calitatii vietii membrilor acesteia fac parte organica din preocuparile sociologului si acesta nu le poate ignora decat cu pretul limitarii profesiei sale insasi. Se poate formula in acest context o alta *norma* importanta care sta la baza activitatii sociologului practician: el trebuie sa ia in considerare nu numai finalitatile unui subsistem oarecare in activitatea caruia este implicat (intreprindere, scoala etc.), dar si finalitatile colectivitatii, atat in calitatea sa de sistem social global, cu logica sa specifica, cat si in calitate de multime de persoane umane. Optiunii sectoriale i se opune in mod constant ideea ca optimizarea unui sistem oarecare nu poate fi realizata "pe seama" nici a societatii globale si nici a oamenilor, ci in convergenta cu interesele acestora.

Discutiile din jurul problemei productivitate / satisfactie sunt o ilustrare. Prin anii '30 sociologia industrială occidentală a propus o multime de argumente in favoarea ideii ca exista o *convergenta* intre productivitatea muncii si satisfactia muncii; mai mult, satisfactia muncii, s-a spus, reprezinta o sursa importanta a productivitatii. Analizele ulterioare au argumentat ca relatia nu este atat de clara si neta dupa cum le placea sociologilor sa creada pe atunci. Cum am putea interpreta sociologic aceasta "iluzie" a sociologilor? Ar putea ea sa reprezinte o forma "mascata" a optiunii umaniste a sociologiei, o modalitate de a convinge patronatul ca este interesul sau sa ofere oamenilor conditii satisfacatoare de munca? Cei mai multi sociologi actuali, consemnand caracterul partial al convergentei

productivitate / satisfacție, militează pentru acceptarea ideii ca satisfacția muncii, “calitatea umană a muncii” reprezintă un obiectiv în sine al colectivității care trebuie pus alături de cel pur economice.

Fluctuatia reprezintă una dintre patologiiile grave ale întreprinderii actuale. Ea *costă* întreprinderea, afectând sensibil eficiența sa. Nu este întâmplător ca sociologul este adesea chemat să ajute la soluționarea acestei probleme. Din punct de vedere al întreprinderii, fluctuatia ar trebui redusă spre zero. Pentru persoanele angajate în procesul muncii, fluctuatia nu înseamnă însă integral un proces negativ. Ea are o serie de funcții pozitive: posibilitatea de a găsi un loc de muncă mai corespunzător capacităților și talentelor proprii, a pregătirii profesionale, posibilități de promovare, apropierea de locuință, posibilitatea de a introduce mai multă variație în viața personală, independentă în raport cu un grup sau o autoritate. Sociologul va trebui să recunoască în acest caz o situație tipică de convergență / divergență de interes, ambele îndreptățite. Conducerea întreprinderii susține un interes global - eficiența economică ridicată asigurată de eliminarea fluctuatiei. Indivizii susțin un interes uman care nu este mai puțin general: necesitatea ca toate persoanele să se poată mișca liber în sistemul productiv, nu numai în funcție de interesele acestuia, dar și de interesele individuale ale personalului muncitor. Sociologul va găsi, în primul rând, aici un teren comun de convergență a intereselor: eliminarea cauzelor “negative” ale fluctuatiei (climat de muncă conflictual, lipsa fetei de om, deficiențe ale stilului de conducere, munci neinteresante, condiții dificile de muncă, orientare profesională deficitară); de asemenea, acceptarea faptului că utilizarea mijloacelor corective de a scădea fluctuatia este negativă nu numai din punctul de vedere al persoanelor, dar, prin efectele sale contraproductive, și din cel al întreprinderii. Dincolo de această convergență, rămâne și o sferă a divergenței. Aici sociologul încearcă să realizeze un “compromis” în care fiecare parte să se adapteze parțial la cerințele celeilalte. El trebuie să susțină în fața oamenilor punctul de vedere al întreprinderii, care este de fapt al lor, în ultima instanță, în calitate de interes general, dar totodată să susțină în fața conducerii întreprinderii și punctul de vedere al oamenilor ca persoane individuale. În aceste condiții, o rată moderată de fluctuație ar putea constitui obiectivul cel mai bun de atins.

Angajarea sociologiei în susținerea obiectivelor limitate ale unui sistem, fără a ține seama de interesele globale ale colectivității apare ca o încălcare flagrantă a vocației sale transsectoriale și umaniste. Este semnificativ, din acest punct de vedere, următorul caz.

Prin anii ‘60, NASA s-a aflat sub o puternică presiune a opiniei publice americane: sunt îndreptățite sumele enorme investite în programele spațiale sau acestea ar trebui utilizate mai bine pentru ridicarea bunăstării populației? Una dintre reacțiile de apărare ale NASA a fost întărirea programului de propagandă menită să popularizeze o imagine pozitivă în rândurile populației a eforturilor spațiale. În acest context a fost angajat și un grup de sociologi care aveau drept misiune punerea în evidență a consecințelor pozitive indirecte ale programelor spațiale asupra colectivității - transfer de tehnologie în alte ramuri productive, locuri de muncă, modificări în sistemul cultural etc. (R. Bauer (ed.), 1966). O asemenea angajare este însă chestionabilă. Chiar dacă cercetare este obiectivă, ea este incorectă din alt punct de vedere: nu răspunde la întrebarea de fond, ci o ocolește. Sunt investițiile în programele spațiale *mai bune* pentru colectivitate decât investițiile în alte sfere de activitate: asistența socială, medicală, cultura, educație?

Interesul din ultimii ani pentru *calitatea vietii* reprezinta o concretizarea a vocatiei transsectoriale, umaniste a sociologiei. Accentul cade aici pe evidentierea consecintelor oricarei activitati sociale, ale oricarui subsistem asupra bunastarii colective, a calitatii vietii colectivitatii.

Vocatia transsectoriala a sociologiei explica si unele conflicte inevitabile dintre sociologie si diferitele subsisteme ale societatii globale, unele dificultati de integrare a ei in viata colectivitatii. Sociologia, prin aceasta vocatie, este structural purtatoare unui tip de organizare sociala mai integrat, caracterizat printr-o mai organica armonizare a partilor componente ale sistemului social, prin depasirea autonomizarii lor, a concurentei dintre ele; este purtatoare unei organizari sociale centrate pe om. Din acest motiv, sociologia acorda o mare importanta *umanizarii mijloacelor*. Nu numai scopurile trebuie sa fie umane, dar si mijloacele. Nu se poate realiza bunastarea colectivitatii sacrificand, in procesul de productie a acesteia, bunastarea si fericirea participantilor. Umanitatea mijloacelor reprezinta pentru sociolog un scop in sine.

Se remarca aici inca o functie a colectivitatii sociologice: aceea de a conduce orientarea transsectoriala, globalista si umanista a activitatii sociologilor, de a preveni implicarea unilaterala in sustinerea intereselor sectoriale, particulariste.

OPTIUNEA STATU-QUO / ALTERNATIVE

Cartea lui Aldous Huxley *Cea mai buna dintre lumi*, aparuta in anii '30, a surprins epoca prin imaginea unui viitor posibil: o societate inalt perfectionata tehnologic, cu un grad ridicat de integrare si control asupra ei insasi, dar complet antimumana. Individul este strivit, manipulat de catre un sistem extraordinar de eficient tehnologic, in numele "rationalitatii" si "eficientei", dar a unei rationalitati a sistemului, indiferenta si chiar ostila fata de oameni. Cartea era insa simpla literatura, un roman mai mult fantastic decat stiintific. Cand cu cateva decenii mai tarziu aparea cartea lui Herbert Marcuse *Omul unidimensional* (1977), socul avea sa fie incomparabil mai mare. De aceasta data era vorba de o carte de tip filosofico-stiintific, iar nu o simpla fantezie literara. Acum, pe baza a ceea ce s-a acumulat intre timp, si cartea lui Marcuse ne apare a avea numeroase puncte slabe. Rationamentul sau de baza este insa solid. Marcuse ia in considerare un posibil mecanism aberant al sistemelor sociale. Orice sistem social, fie societate globala, fie subsistem al ei, se caracterizeaza printr-un anumit mod de organizare. Pentru a functiona, sistemul social, organizat intr-un anumit fel, dezvoltata forte integrative, de aparare impotriva factorilor perturbatori, distructivi. Structural sistemul este orientat spre mentinere, perpetuare. Exista insa aici o potentia negativa: o tendinta structurala conservatoare a oricarui mod de organizare. Sistemul nu poate distinge intre factori strict distructivi si factori constructivi care preseaza spre schimbarea sa structurala. Suntem aici in prezenta cecitatii funciare a oricarei structuri. Ea nu poate distinge intre factori perturbatori si factori de dezvoltare, orientandu-si mecanismele sale de control si impotriva acestora din urma. Schimbarea este tolerata doar ca perfectionare a respectivului mod de organizare, si nu atunci cand preseaza spre transformari de structura.

Progresul societatii umane, continua Marcuse rationamentul, s-a realizat nu numai datorita factorilor motrici, ci si slabiciunii relative a formelor de organizare. Acestea s-au nascut, s-au dezvoltat, s-au aparat impotriva fortelor distructive si / sau revolutionare, dar nu au fost niciodata suficient de puternice pentru a se conserva indefinit. La un moment dat, forte de schimbare au reusit sa invinga mecanismele de autoaparare ale organizarii existente, impunand schimbari structurale. In societatea actuala mecanismele de control social, de integrare a factorilor perturbatori s-au dezvoltat, devenind deosebit de eficiente. Si acestea, in mod special, datorita utilizarii masive a stiintei. Apare, in aceste conditii, o

noua posibilitate: un mod de organizare, indiferent de adecvarea sa ultima in raport cu conditiile existente si cu necesitatile colectivitatii respective, se poate perpetua indefinit, controland eficient orice forta care ar putea sa duca la schimbarea sa. Alternativele de organizare sunt excluse, statu-quo-ul devenind extrem de stabil. El este atat de eficient incat chiar oamenii se unidimensionalizeaza. Constiinta lor este controlata in mod total, eliminandu-se din ea orice proiect alternativ, revolutionar. Un nou tip de integrare apare. *Nu oprimarea unei clase de catre o alta, ci oprimarea colectivitatii in quasi-totalitatea ei catre un mod de organizare pe care ea insasi l-a creat, dar care s-a autonomizat, dezvoltandu-si in mod independent puternice mecanisme de conservare.*

Rationamentul lui Marcuse prezinta o serie de simplificari excesive. El sesizeaza insa o problema reala, pe care sociologul practician o are adesea in fata: optiunea intre statu-quo (modul de organizare existent al unui sistem) si alternativele sale de organizare. Exista aici un pericol pentru sociolog. El poate deveni prizonierul organizarii sociale in care actioneaza. Aceasta il "anagajeaza", ii formuleaza problemele de solutionat, ii evalueaza contributia si i-o sanctioneaza. Un mod de organizare reprezinta un univers structurat. El contine problemele sale cu solutii proprii, modul sau specific de a defini realitatea si de a actiona asupra acesteia. O intreprindere, de exemplu, "comanda" sociologului asistenta in solutionarea problemelor cu care se confrunta ea la un moment dat. Acceptand aceste probleme ca reale (si ele sunt problemele reale ale respectivei intreprinderi), si propunand solutii corespunzatoare acestora, sociologul accepta in fapt modul de organizare al respectivei intreprinderi si actioneaza pentru perfectionarea acestuia. O intreprindere, sa presupunem, formuleaza probleme ca nerespectarea autoritatii, insubordonare, indisciplina. Sunt probleme tipice pentru o organizare ierarhica autoritara. Solutionarea acestor probleme, cu mijloace specifice acestui mod de organizare, il va intari pe acesta. Sociologul poate insa opta pentru o alternativa de organizare: democratic participativa. In acest mod de organizare, dificultatile inerente organizarii ierarhic-autoritare dispar sau se diminueaza ca importanta, alte probleme aparand: cum sa motivezi participarea activa si responsabila la conducerea si realizarea intregii activitati, cum sa creezi deprinderile si priceperile necesare participarii, cum sa distribui responsabilitatea in conditiile unei conduceri colective etc. Acceptand, deci, problemele formulate de catre un sistem, sociologul accepta meritele statu-quo-ul, organizarea existenta a acestuia, fara a mai explora alternativele posibile de organizare. Desigur, statu-quo-ul poate reprezenta efectiv modul de organizare cel mai bun. Sau, pot exista alternative mai bune. Este misiunea sociologului sa decida in fiecare caz in parte, sa opteze: va actiona in sensul perfectionarii statu-quo-ului sau a promovarii unei alternative de organizare? Cel mai important este ca decizia de a nu promova schimbari structurale sa nu fie rezultatul unei lipse de *imaginatie sociologica*, ci concluzia unei explorari amanuntite a alternativelor si dezavantajelor acestora.

Exista o tendinta inevitabila de preferare a statu-quo-ului, de care sociologul trebuie sa fie constient. Cercetand procesele sociale existente si catand sa le perfectioneze, sociologul este tentat sa le considere ca "reale" in mod absolut. In fapt, ele reprezinta doar o *alternativa* care trebuie mereu sa fie evaluata in raport cu celelalte alternative posibile. Exista o inegalitate funciara intre alternativele de organizare ale unui sistem: alternativa practicata este, prin insusi acest fapt, iar nu prin valoarea sa intrinseca, mai puternica decat alternativele posibile, dar nepracticate. Aceasta inegalitatea provine din cinci surse distincte. Prima, *proba practicii*: insasi existenta sa probeaza nu numai realizabilitatea, dar si

validitatea ei, in timp ce celelalte alternative, *existente doar in mintea oamenilor* ca simple ipoteze, ar putea sa nu fie practice, sa reprezinte simple utopii irealizabile. A doua, *avantajul existentei*: orice schimbare *costa* un anumit pret care trebuie adaugat la avantajele / dezavantajele alternativelor posibile. A treia sursa consta in *mecanismele de automentinere* de care dispune orice sistem social: acestea investesc alternativa practicata cu autoritate, facand o mai puternica decat alternativele sale doar posibile. A patra, *contextul structural*: fiecare sistem se integreaza in contextul mai general din care face parte, se adapteaza acestuia, dupa cum si celelalte sisteme cu care se invecineaza se adapteaza lui; din acest motiv, orice schimbare structurala impune restructurari mai generale ale contextului. In fine, in constiinta colectivitatii, alternativa practica este deosebit de pregnantă, fiind insotita de o multime de informatii si tehnici necesare practicarii ei; celelalte alternative, atunci cand sunt formulate, apar intr-o modalitate mult mai vaga, mai putin elaborata, fiind sustinute de putine informatii si tehnici de actiune practica. Din acest punct de vedere, asistam in prezent la o modificare profunda a modelului schimbarii sociale. Dezvoltarea stiintelor sociale introduce o modificare structurala, de natura a lichida decalajul traditional care avantaja mereu statuquo-ul, transformand alternativele posibile din “utopii”, idealuri difuze si nepractice, in proiecte de organizare sociala din ce in ce mai inalt elaborate cognitiv. Sociologia, stiintele sociale in general, sunt pe cale sa devina instrumentele explorarii continue a alternativelor posibile si a alegerii celei mai bune dintre ele. Este bine de inteles ca, in aceste conditii, integrarea sociologiei in activitatile practice intampina dificultati specifice. Ea contravine mecanismelor traditionale. Unii specialisti estimeaza chiar ca pana acum contributia practica a stiintelor sociale a fost mai mult de ordin negativ: subminarea “miturilor” pe care organizarea existenta a diferitelor sfere ale vietii sociale se intemeiaza (M. Rein si S. M. Miller, 1970). Interesanta din acest punct de vedere este concluzia care sta la baza unei analize a aplicarii sociologiei in SUA (G. Scott si A. R. Shore, 1979). Sistemul politic, considera autorii, se caracterizeaza printr-o abordare *incrementalista*. Mecanismele politice nu isi pun ca obiectiv schimbari de structura, ci perfectionari treptate, marginale ale activitatii sociale. Din acest motiv, oamenii sunt tentati sa considere solutiile oferite de sociologi ca fiind daca nu utopice, in orice caz nepractice. Concluzia specialistilor americani este ca rezolvarea acestei incompatibilitati consta in asimilarea de catre sociologi a perspectivei politice: renuntarea la solutiile “radicale” si sprijinirea practicienilor in formularea si solutionarea problemelor practice care apar neincetat; sprijinul in perfectionarea pas cu pas a proceselor reale. Este clar ca o asemenea solutie reprezinta o optiune pentru statu-quo si pentru mecanismele traditionale de schimbari bazate pe perfectionari marginale, pas cu pas, pe incrementalism. Ea reprezinta o adaptare a sociologiei la mecanismele traditionale de schimbare sociala si abandonarea explorarii alternativelor de organizare.

In fine, este necesar sa examinam *relatia dintre alternative si structura de interese* a colectivitatii. In primul paragraf al acestui capitol s-a argumentat ca orice mod de organizare sociala afecteaza interesele claselor si grupurilor sociale existente in respectiva colectivitate. Marx a elaborat pe larg o asemenea perspectiva de analiza. Este necesar sa adaugam insa la ea inca cateva considerente.

Interesele claselor si grupurilor sociale pot fi *anterioare si independente* de un anumit mod de organizare a unui sistem social oarecare. Sa o numim pe aceasta *structura primara de interese*. In acest caz, ea determina selectarea unei alternative sau a alteia. Interesele burgheziei au dus, in prima faza de dezvoltare a capitalismului, la optiunea pentru un mod ierarhic-autoritar de organizare a intreprinderilor, la optiunea pentru organizarea muncii pe principiul muncii simplificate etc. Schimbarile sociale care au avut loc in ultimul timp fac ca aceeasi structura de interese sa tinda sa prefere modalitati mai democratice de conducere a intreprinderilor si organizare muncii pe baza principiului muncii imbogatite.

Aceasta optiune decurge din necesitatea si posibilitatea utilizarii mai eficiente a resurselor umane, crearea unor sisteme productive mai integrate, mai motivate uman, satisfacerea unor cerinte mai clar exprimate ale muncitorilor. Exista insa si o *structura secundara de interese*: diferentele de interese care sunt *posterioare* si *derivate* in raport cu un anumit mod de organizare sociala. Structura de interese este intr-o oarecare masura un *dat* anterior optiunii pentru o alternativa sau alta de organizare sociala, invarianta in raport cu aceasta, dar, intr-o anumita masura, si un *rezultat*, un produs al respectivei organizari sociale. Organizarea ierarhic-autoritara a intreprinderii, indiferent de structura sociala globala a societatii genereaza, local, o diferentiere intre grupul celor care ocupa pozitii de conducere si executanti. Primii au o serie de avantaje sociale - munci mai interesante, prestigiu si autoritate sociala, putere si influenta, beneficii; sunt, intr-un cuvnt, avantajati in anumite privinte. Ne-am putea astepta, din acest motiv, ca acest grup va manifesta unele tendinte de a favoriza organizarea ierarhicautoritara si de a manifesta unele retineri fata de promovarea unui mod democratparticipativ. Democratia industrială are ca efect eliminarea privilegiilor ierarhice si marimea egalitatii sociale in interiorul intreprinderii. Transformarea structurilor, a modurilor de organizare afecteaza deci interesele secundare generate de vechea organizare si promoveaza o noua structura de interese. Schimbarea unui mod de organizare sociala trebuie sa tina seama atat de structura primara de interese, cat si de cea secundara.

Mai exista inca un aspect de care sociologul trebuie sa tina seama. In sistemele sociale, disputa intre alternative este adesea utilizata ca instrument al luptei dintre grupuri, chiar daca, in ele insele, aceste alternative pot fi neutre in raport cu acestea. Sa ne mentinem la nivelul intreprinderii. Un grup de persoane angajat in lupta pentru putere poate asimila un program, o alternativa de organizare pe care sa o opuna altor grupuri. Alegerea respectivei alternative echivaleaza *ipso facto* cu favorizarea grupului care o sustine, putand avea drept consecinta transferul de putere de la un grup la altul. Adoptarea unui mod nou de organizare, a unor solutii noi (utilizarea de mijloace moderne de prelucrare a informatiilor, difuzarea unui stil de conducere democrat participativ la toate nivelurile intreprinderii si de ce nu, utilizarea sociologiei) reprezinta implicit o critica a solutiilor practice si a grupurilor legate de ele, promoveaza grupurile si persoanele care sustin aceste noi orientari. Cazul apare clar in sistemul politic cu mai multe partide. Un partid sau un candidat adopta adesea un anumit program nu neaparat pentru ca il considera pe acesta a fi mai bun, ci pentru a se distinge si opune concurentilor sai. In sistemele sociale, la diferitele niveluri ale organizarii sociale, se intampla adesea ca un grup sa adopte o alternativa sau alta, nu neaparat pentru ca ar considera-o pe aceasta drept mai buna, ci pentru a o opune statu-quo-ului si grupurilor legate de acesta, pentru a aparea ca promotor al schimbarii. Sociologul trebuie, din acest motiv, sa fie atent pentru a nu cadea in capcana unei asemenea lupte pentru putere. El trebuie sa impiedice transformarea *polarizarii cognitive* (diferentele naturale de opinii din jurul alternativelor) in *polarizare sociala* (diferentierea de interese si lupta dintre grupuri si persoane pentru putere). P. H. Rossi (1970) remarca faptul ca apare adesea o diferenta de puncte de vedere intre conducatorii diferitelor programe sociale practice si cercetatorii stiintifici solicitati sa le sprijine. Daca rezultatele cercetarii stiintifice sunt pozitive in privinta eficientei respectivelor programe, relatiile cu specialistii vor fi si ele pozitive, cooperative; daca insa rezultatele sunt negative, conducatorii respectivelor programe vor tinde sa manifeste adversitate fata de cercetatori si chiar fata de tehnicile

utilizate de acestia. Feed-back-ul negativ le apare ca amenintator, ca o critica a lor, iar nu ca o informatie care sa determine abandonarea unui program ineficace si cautarea unor noi tipuri de actiune.

*

Sociologia are misiunea de a pune in evidenta, *in mod obiectiv*, diversitatea de interese existenta actual sau potential intr-o colectivitate si modul in care diferitele optiuni social-politice le afecteaza. Este un nou tip de sociologie care, fie in ipostaza *angajarii*, fie in cea a *echidistantei*, exprima obiectiv diversitatea intereselor, sprijinind colectivitatea in cautare solutiilor de armonizare a acestora.

Singura optiune valorica in acord cu neutralitatea metodologica, cu obiectivitatea si echidistanta, o reprezinta interesul global al colectivitatii. Pe fondul unei asemenea optiuni globale si ultime, sociologul poate sa se angajeze in explorarea sistematica a intereselor unei grupari sociale sau a alteia, de a cerceta legitimitatea lor, efectele reciproce. O asemenea optiune este si ea angajata, partizana, dar in sens democratic. Pentru desfasurarea eficienta a procesului democratic, bazat pe cooperare si acceptare reciproca, partile trebuie sa devina constiente nu numai de propriile lor interese dar si de interesele celorlalte parti, de dinamica de ansamblu a procesului social.

Atitudinea echidistanta este posibila doar prin respectarea cu strictete a regulilor fundamentale ale mecanismelor democratice: 1) recunoasterea reciproca a intereselor, 2) promovarea intereselor proprii trebuie facuta nu cu mijloace coercitive si manipulative, ci prin cooperare, negociere, pe baza acceptarii reciproce de principiu, 3) fiecare grup se raporteaza nu numai la propriile interese, dar si la interesele globale ale colectivitatii, 4) fiecare grup se considera in perspectiva dinamicii globale a sistemului social, a unei organizari sociale deziderabile pentru intreaga colectivitate.

In fine, sociologia trebuie sa clarifice inca doua tipuri distincte de optiuni: optiunea sectoriala / optiunea transsectoriala, globalista si umanista si optiunea statu-quo / alternative. Adevarata obiectivitate stiintifica si posibilitatea unei aplicari eficiente a sociologiei in activitatea practica a colectivitatii pot fi realizate doar pe baza unor optiuni explicite si responsabile in cadrul social in care ea actioneaza.

Capitolul 10 – INTEGRAREA SOCIOLOGIEI CA PROCES SOCIAL

Ar fi lipsa de imaginatie sociologica sa nu gandim aplicarea sociologiei ca un proces social, ca o interactiune intre doua sisteme sociale: colectivitatea care aplica sociologia si subsistemul cercetarii sociologice. In acest capitol vor fi tratate cateva aspecte ale procesului integrarii sociologiei in activitatile practice ca un proces social: testabilitatea si credibilitatea teoriilor sociologice, tipuri si grade de integrare, motivatia asimilarii sociologiei in activitatile sociale practice, rezistentele pe care utilizarea sociologiei pe care le are de infruntat, cat si strategiile de depasire a acestor rezistente.

TESTAREA SI CREDIBILITATEA TEORIILOR SOCIOLOGICE

Una dintre deosebirile mari, cu consecinte importante, dintre ingineria clasica si “ingineria sociala” provin din specificul *testarii* teoriilor si “tehnologiilor” sociologice. Este un larg deja acceptat ca teoriile sociologice sunt mult mai dificil de testat decat teoriile din stiintele naturii. Faptele naturii sunt mult mai clare decat faptele sociale datorita diferentelor de complexitate. Gradul ridicat de interactiune specific vietii sociale face dificila izolarea aici a variabilelor si a determinarii lor reciproce. Organizarea de experimente cruciale este si mai limitata in sociologie. In cele mai multe cazuri, teoriile fizice sau chimice sunt testate prin organizarea unor experimente de laborator; rareori se face apel la fapte cruciale provenite din observarea fenomenelor naturale. In sociologie insa

experimentarea in conditii de laborator este fundamental limitata. Cele mai multe fenomene sociale, avand un caracter macroscopic, nu pot fi reproduse in laborator. Nu poti modela, in conditii de laborator, procesul de industrializare al unei tari sau evolutia unui oras.

Aceeasi dificultate apare si in ceea ce priveste testarea “tehnologiilor” sociale. Un inginer poate sa testeze o noua tehnologie, in mod izolat, in laboratorul sau, fara relatii cu intregul sistem de productie. El poate finisa pana la perfectiune tehnologia sa *si apoi* sa o difuzeze in sistemul de productie. Lucrul acesta este insa imposibil in cazul tehnologiilor produse de sociolog. Acestea nu pot fi testate decat in mod exceptional in conditii de laborator. Testarea lor suficient de semnificativa nu poate avea loc decat in conditii naturale si presupune o perioada destul de indelungata. Definitiv, ele pot fi considerate a fi testate doar in masura in care devin parte integranta a sistemului social, fiind asimilate institutional si cultural de acesta. Rezultatele tehnologiilor materiale sunt de regula, sesizabile imediat, intr-un orizont temporal apropiat. Si, totodata, usor identificabile. In schimb, efectele tehnologiilor sociale sunt mult mai complexe, mediate, sesizabile intr-un orizont de timp mai indelungat si, in consecinta, mai dificil de determinat.

Interdependenta elementelor sistemului social este, la randul ei, foarte ridicata, in timp ce in cazul sistemelor tehnico-productive, ea este relativ scazuta. Intr-o societate poate exista o intreprindere ultramoderna, alaturi de un atelier bazat pe tehnologii primitive. Nu acelasi lucru este insa valabil in ceea ce priveste sistemele sociale. Nu poti avea, in general, o intreprindere organizata dupa principii sociale cu totul diferite de cele ale mediului in care ea functioneaza, fara ca acesta sa nu o influenteze intr-o masura semnificativa.

Datorita fragilitatii testarii empirice directe, in sociologie modalitatile de testare a teoriilor si tehnologiilor sunt mai mult de tip *teoretic* si *difuz-colectiv*. Ele sunt mai mult testate prin compararea lor cu masa de cunostinte acumulate in intreaga disciplina, prin reactiile colectivitatii stiintifice: critica, ignorarea, acceptarea. Sistemul social interesat in utilizarea cunostintelor sociologice nu poate pretinde specialistului teorii si tehnici de actiune testabile “sub ochii sai”, prin demonstratii practice asa cum se procedeaza cel mai adesea cu inginerul. Dimpotriva, sociologia apare ca un corp destul de difuz de teorii si tehnici de actiune, aflat in rapida schimbare, a carei garantie relativa de valabilitate nu poate da specialistul izolat, ci intreaga comunitate stiintifica. Aceasta caracteristica este plina de consecinte. Comunitatea stiintifica indeplineste in stiintele sociale o functie mai importanta decat in stiintele naturii de garant si mecanism difuz de verificare. Comunitatea stiintifica certifica faptul ca o teorie sau o tehnica sociologica de actiune este, din punctul de vedere al masei de cunostinte acumulate, deci relativ, iar nu absolut, verosimila, posibil eficace; ca nu exista contraargumente si contraprobe decisive. Criticile care se acumuleaza in comunitatea stiintifica, certitudinile si indoielile, argumentele pro si contra fac o teorie sau o tehnica de actiune sa primeasca suport colectiv, fapt care ii confera o anumita credibilitate sau, dimpotriva, o discrediteaza. In locul testarii directe si individuale, in sociologie se practica mai degraba *o testare colectiva si difuza*. Existenta unei comunitati stiintifice active reprezinta deci nu doar o garantie a dezvoltarii stiintei, ci totodata si o modalitate specifica de testare, de evaluare a rezultatelor stiintei. O teorie este aici confruntata cu alte teorii, cu fapt care, fiecare in parte, nu sunt suficient de puternice incat sa ofere o testare completa si definitiva, ci doar, prin cumulare, putand oferi o anumita credibilitate.

Pot fi citate o multime de teorii si tehnici sociologice care sunt influente nu datorita unei verificari suficient de riguroase, ci pentru ca sunt atractive, arunca o lumina difuza,

dar interesanta, asupra unei multimi de fapte, ofera posibilitati de dezvoltare, promit efecte pozitive, nu exista critici suficient de puternice impotriva lor si nici teorii si tehnici rivale mai atractive. Teoria lui Maslow a motivatiei, proiectul lui R. Likert (1961) de organizare social-umana a intreprinderii, T - Grupurile sunt cateva exemple. Abandonarea unei teorii sau tehnici rar se face aici datorita unui esec delimitat, inregistrat intr-o proba de verificare sau intr-o incercare de aplicare particulara, ci mai degraba prin acumularea difuza, la nivelul comunitatii stiintifice a unei atitudini negative, a dezamagirii progresive cu privire la posibilitatile de dezvoltare a acestora, de invingere a obstacolelor sau pur si simplu datorita unor alternative mai promitatoare.

Din aceasta particularitate pot fi derivate serie de riscuri care apar in relatiile dintre sociologie si sisteme sociale, cat si unele reguli care a asigure o corecta si eficace cooperare a lor. Aplicarea sociologiei in activitatile sociale practice este legata de respectarea unor conditii fundamentale. in aceasta privinta.

a. *Masa comunitatii sociologice sa fie suficient de mare.* Mult mai mult decat in stiintele naturii, dezvoltarea cercetarilor sociologice si, in mod special, a aplicarii lor, este dependenta de volumul total al cercetarii sociologice existente in respectiva colectivitate. Mitul savantului singuratic care poate sa influenteze semnificativ activitatea unui sistem social este, mai mult decat in alte domenii, complet eronat in sociologie. Fiecare colectivitate trebuie sa detina un sistem de cercetare suficient de amplu, atat pe ansamblu, cat si in fiecare dintre domeniile de cercetare importante. Aceasta reprezinta o conditie absoluta atat pentru asigurarea unei dinamici satisfacatoare a stiintei (producerea de teorii, cunostinte si tehnici de actiune), cat si pentru verificarea, corectarea si / sau inlocuirea lor. Se poate vorbi aici de o *masa critica* a comunitatii stiintifice, atat pe ansamblul ei, cat si in fiecare dintre domeniile componente. Aceasta exigenta este cu atat mai acuta, cu cat stiintele sociale poarta o amprenta semnificativ mai puternic locala. Sociologia este o stiinta nu numai a societatii in general, ci totodata o stiinta a societatii concrete in care activeaza, o *stiinta a natiunii* cum ii placea lui Gusti sa se exprime (D. Gusti, 1965).

b) *Caracterul pronuntat colectiv al cercetarii si verificarii.* In stiintele sociale, cercetatorul sau specialistul izolat are, asa cum am incercat sa argumentez mai inainte, o credibilitate semnificativ mai scazuta decat in stiintele naturii. El reprezinta chiar, in anumite situatii, un pericol. O asemenea afirmatie poate parea ciudata. Este necesar de aceea sa fie sustinuta mai pe larg. Exista cateva tipuri de pericole provenite din nerealizarea functiilor verificatoare ale comunitatii stiintifice.

- *Pericolul amatorismului.* In ingineria clasica, pericolul amatorismului este destul de scazut. Rezultatele activitatii inginerului sunt destul de vizibile si imediate. In medicina amatorism devine deja mai primejdios pentru ca efectele interventiei sunt mai putin vizibile si imediate, desi sunt pana la urma controlabile. In stiintele sociale, amatorismul este mult mai putin controlabil, efectele aplicarii acestora fiind mai incerte, interferand cu o multime de alti factori si, prin natura lor, avand un interval mai lung de timp de desfasurare. Invatatura nesistematica si partiala, prelucrarea unor cunostinte fragmentare intr-un sistem care, pentru amator, poate pare coerent si valid (St. Costea, M. Larionescu, I. Ungureanu, 1983) este de natura a induce pe nespecialist in eroare. Controlul continuu al comunitatii stiintifice este singurul care poate sa elimine pana la urma pericolul amatorismului.

- *Pericolul practicianului izolat.* Datorita fragilitatii cunostintelor, a dinamicii lor accentuate, apare frecvent un decalaj intre practicianul format in sprijinul unor teorii si tehnici pe care, prin fortele sale individuale, nu le poate reconsidera in mod critic si nici dezvolta semnificativ, si acumulările la nivelul comunitatii stiintifice. In aceste conditii practicianul izolat are sansa sa fie rapid depasit de nivelul de dezvoltare al stiintei, fixandu-se intr-o rutina pe care cu greutate si-a insusit-o sau pe care el insusi a pus-o la punct.

Dificultatea de comunicare generează rigiditate, dogmatism, rutina. De aici, un specific al integrării științelor sociale în activitățile practice. Este nevoie de stabilirea unei relații organice și continue între practicienii care lucrează izolat în diferitele sisteme sociale și comunitatea științei care să asigure o modificare rapidă a practicilor aplicative în funcție de acumulările din sfera științei. De aici, o strategie specifică. În sociologie, cel puțin în faza actuală de început a aplicării sale practice, calea cea mai bună de integrare este nu diseminarea de specialiști-practicieni în diferitele sisteme sociale, ci accentuarea dezvoltării globale a cercetării științifice și a diferitelor tehnici de aplicare a lor. Specialistul-consultant, aparținând unor *grupuri de cercetare-aplicare*, reprezintă formula cea mai adecvată. Ea asigură o verificare continuă a tehnicilor și cunoștințelor, flexibilitate, controlul sistematic al comunității științifice, dezvoltarea rapidă a cunoștințelor și tehnicilor, cât și difuzarea acestora. Doar în tehnicile mai bine sedimentate, mai rutinizate este recomandabil ca specialistul să fie lansat în sistemele particulare. Este cazul tehnicilor de selecție și orientare profesională care sunt suficient de cristalizate încât să devină o activitate mai mult sau mai puțin de rutină științifică. În această privință putem identifica una dintre erorile cu consecințe pe termen lung pe care sociologia noastră le-a făcut în primele faze ale relansării sale după război. Obiectivul prioritar al ei a fost dezvoltarea unui sistem de învățământ care să formeze specialiști sociologi ce urmau să fie încadrați în întreprinderi, precum și în alte instituții. O asemenea strategie s-a dovedit a fi falimentară. Profesia de sociolog practician - de sociolog industrial în mod special - nu era încă cristalizată la nivelul comunității științifice. Nu existau elaborate tehnici de intervenție sociologică la nivelul întreprinderii pe care sociologii să le utilizeze, făcând din ele conținutul profesiei lor. Tinerii specialiști, detinând o pregătire destul de generală și lacunară, au fost puși în situația de a-și defini singuri, prin propriile lor puteri și cu propriile lor resurse, instrumentele profesiei, lipsiți fiind, totodată, de relații sistematice cu comunitatea sociologică. Soluția ar fi trebuit, dimpotrivă, să fie întărirea formelor de cercetare globală și elaborarea de tehnici de intervenție care să fie apoi aplicate în diferite sisteme particulare (în cazul discutat aici, în întreprinderi) de către specialiști conectați puternic cu comunitatea științifică națională și internațională, având largi posibilități de informare, experimentare și dezvoltare.

- *Pericolul tehnocratismului.* Cunoștințele de specialitate, dificil de a fi imediat și vizibil verificate, pot constitui pentru detinatorul lor o sursă de autoritate, de putere. În raport cu membrii sistemelor sociale particulare, specialiștii pot apărea ca detinatori ai unor adevăruri absolute, opinia acestora putând capata o pondere disproporționată. Tehnocratismul este periculos din două puncte de vedere. Pe de o parte, el poate crea o autoritate, o sursă de putere neîntemeiată decât pe cunoștințe limitate și fragile. Pe de altă parte, aflat în poziție de decizie, el poate transforma cunoștințele sale de specialitate, fragile și revizuibile, în criterii absolute de decizie.

Decurge din toate aceste considerente o concluzie practică deosebit de importantă: profesia de sociolog practician trebuie concepută și menținută ca o profesie deschisă, conectată organic și direct la comunitatea științifică și supusă unui continuu control al acesteia. Specialistul singuratic în științele sociale are, prin natura acestor discipline, o credibilitate semnificativ mai scăzută decât colegul sau din științele naturii. Validarea cunoștințelor și tehnicilor sale trebuie să fie concepută ca un proces continuu, realizabil în primul rând la nivelul întregii comunități științifice. Democratia științei, caracterul ei

colectiv, reprezinta, din acest motiv, atat principala cale de dezvoltare a cunoasterii, cat si mijlocul cel mai sigur de verificare interna.

In fine, o ultima remarca asupra “utopismului” stiintelor sociale. In actuala faza a dezvoltarii stiintelor sociale, exista pericolul ca specialistul sa alimenteze, prin atitudinea sa, false asteptari in sistemele pe care si le doreste sa le sprijine sau chiar sa faca promisiuni supradimensionate, fapt de natura a afecta negativ cooperarea, in perspectiva, cu acestea. Nu inseamna insa ca specialistul nu trebuie, in nici un fel, sa se angajeze dincolo de cunostintele efective pe care le detine. Exista un utopism justificat al oricarei stiinte. Sociologul se poate angaja in sustinerea proiectelor si aspiratiilor colectivitatii. Sau, bazat pe cunostintele sale de specialitate, dar si pe constiinta sa morala si politica, el poate propune colectivitatii obiective-idealuri. El are dreptul, ca oricare alta persoana, sa aiba aspiratii care depasesc granitele cunostintelor sale efective. El are dreptul sa greseasca si sa fie pasional in greseala sa. El nu inceteaza a fi om de stiinta nici atunci cand se angajeaza in idealuri care depasesc limitele cunostintelor efective, in acest sens utopice. Ceea ce insa il mentine in limitele profesiei sale este constiinta critica a limitarii cunostintelor de care dispune la un moment dat, atitudinea deschisa fata de optiunile, pe care le face, disponibilitatea la corectare. Idealurile la care adera sau pe care si le formuleaza singur sunt, prin natura lor, revizuibile in perspectiva acumularii de cunostinte. Mai mult, el se dedica dezvoltarii de cunostinte si tehnici de tip stiintific in jurul optiunilor “utopice”. Spiritul stiintific critic il impiedica sa transforme idealul intr-o schema rigida, dogmatica, imuna la infirmare. Stiinta aduce activitatii practice nu numai *cunostinte si instrumente*, dar si *spirit critic*, oferindu-i prin aceasta mobilitate, flexibilitate, deschidere spre dezvoltare.

TIPURI SI GRADE DE INTEGRARE

Integrarea sociologiei in viata colectivitatii este un proces declansat de mult timp, aflat de abia in primele sale stadii. Este util, pentru a intelege mai bine acest proces, sa determinam cateva tipuri ale acestei integrari. In mod special ma voi opri asupra a doua mari perechi de alternative ale procesului actual de integrare.

Integrarea difuza versus specificata. S-ar putea aprecia ca, desi mai putin vizibila si spectaculoasa, integrarea difuza, nespecificata a cunostintelor sociologice in masa sistemelor sociale reprezinta, in momentul de fata, forma cea mai avansata. O asemenea integrare se plaseaza la nivelul cognitiv al activitatii sistemelor sociale practice: cunostintele si informatiile produse de sociologie, difuzate prin diferite canale, devin parte componenta a constiintei actorilor sociali care, prin activitatea lor, constituie si modifica neincetat realitatea sociala. Opusa integrarii difuze, nespecificate este integrarea sociologiei intr-un punct anumit al activitatii sistemelor sociale, in vederea realizarii unui obiectiv anumit, a rezolvarii unei probleme specifice: combaterea criminalitatii, facilitarea integrarii sociale si profesionale a tineretului, eliminarea prejudecatilor rasiale, promovarea tehnicilor democratice de conducere, solutionarea conflictelor dintre doua sisteme sociale sau din cadrul unui sistem, promovarea unui climat pozitiv si stimulat de munca in intreprinderi etc. In aceasta din urma calitate, sociologul se angajeaza in cercetari particulare sau secondeaza pur si simplu, cu mijloacele sale profesionale, activitatea unui sistem social sau altul.

2. *Integrarea secventiala versus totala.* Sociologia poate sa se integreze sistematic si concentrat intr-un segment al activitatii unui sistem social, in scopul rezolvarii unei probleme particulare sau, dimpotriva, se poate integra in intregul ciclu al activitatii respective - o integrare completa, totala.

Ciclu unei activitati oarecare contine mai multe secvente care, schematic, pot fi rezumate in felul urmator: 1) formularea obiectivelor de realizat sau a problemelor de

rezolvat, 2) determinarea mijloacelor, cailor, strategiilor de actiune, 3) organizarea si desfasurarea activitatii propriu-zise, 4) evaluarea rezultatelor activitatii: gradul de realizare a obiectivelor propuse sau de solutionare a problemelor, identificarea consecintelor secundare, laterale ale activitatii. Sociologul poate fi angajat in oricare dintre aceste secvente ale ciclului unei activitati. Adesea, doar intr-una dintre ele. Si aici, el poate fi solicitat sa se integreze difuz, nespecificat sau specificat. El poate furniza cunostinte, informatii sau i se poate cere sa realizeze el insusi respectiva secventa: sa ofere diagnoza unei probleme (cauzele fluctuatiei dintr-o intreprindere) sa formuleze mijloacele de actiune (cum se poate reduce fluctuatia sau criminalitatea, cum poate fi crescuta motivatia muncii), sa evalueze efectele unor programe sau actiuni (cat de eficace a fost un anumit tip de propaganda sau de actiune de integrare a delincventilor). Integrarea secventiala are avantajul ca pune in fata specialistului probleme *delimitate*, pe care acesta le poate aborda in mod sistematic, concentrandu-si efortul intr-o singura directie. Din acest motiv, integrarea secventiala precede pe cea globala. Exista insa si neajunsuri structurale ale unei asemenea abordari. In primul rand, ea poate avea o eficienta scazuta datorita *celorlalte secvente* asupra carora nu a avut nici o influenta. Daca un obiectiv sau o problema de solutionat sunt prost formulate, atunci specialistul nu poate fi de mare ajutor in formularea mijloacelor de actiune. Daca sistemul este rigid, necontinand mecanisme care sa-i asigure schimbarea, atunci feed-back-ul oferit in legatura cu eficienta activitatii sale are toate sansele sa fie respins, ignorat sau chiar suprimat. In plus, interventia secventiala poate sa *vicieze* procesul social natural. Presupunand o interventie reusita a sociologului intr-una din secventele activitatii unui sistem, aceasta poate avea drept rezultat ultim nu perfectionarea sistemului, ci blocarea ei, distorsionand mecanismele spontane de autoreglare. Daca strategia de actiune este prost aleasa, prin interventia sociologului ea poate sa functioneze, eventual, la un nivel acceptabil, blocandu-se, astfel, cautarea unor cai mai eficiente de actiune. Daca obiectivul este prost ales, interventia sporeste sansa realizarii sale, creand iluzia unei functionari satisfacatoare a sistemului. Sociologul poate contribui la mentinerea artificiala a unui mod inadecvat de organizare: poate contribui la cresterea eficacitatii unei campanii de propaganda al carei obiectiv este mentinerea prin manipulare a unui mod de organizare anacronic. Este cazul inginerului care perfectioneaza tehnologia de productie a unui produs care este inutil sau chiar daunator colectivitatii. Sociologul poate fi solicitat sa gaseasca modalitati de a introduce disciplina in munca, de a intari autoritatea ierarhiei intr-o intreprindere, cand s-ar putea ca in cazul intreprinderii respective conducerea intreprinderii sa fie responsabila de atitudinea negativa a personalului si de lipsa de autoritate a ierarhiei. Riscul interventiei secventiale este, deci, acela de "a carpi un sac" care ar trebui mai degraba sa fie schimbat. Ea poate, in aceste situatii, avea o functie conservatoare, sprijinind mentinerea artificiala a unor modalitati de organizare structural deficitare sau chiar dezvoltarea aberanta a unor sisteme pe cai care, in principiu, nu au nici o speranta. Ea poate, de asemenea, duce la conservarea unor iluzii ale sistemelor sociale particulare. De exemplu, iluzia ca se poate promova un sistem democratic de conducere la nivelul sectiei unei intreprinderi, in conditiile in care directia acesteia practica o centralizarea excesiva a deciziilor. Paradoxal deci, integrarea secventiala poate genera stari de dezechilibru in sistemele sociale. Si din acest motiv, sociologul trebuie sa fie prudent in asemenea situatii.

Este de inteles ca sociologia tinde spre o rapida *integrare totala*, in intregul ciclu al activitatilor sistemelor practice, chiar daca, din lipsa de resurse suficiente, ea este inegala, mai difuza si partiala in anumite faze ale ciclului activitatii, mai concentrata, specificata si mai eficienta in alte faze. Este preferabil, deci, ca integrarea secventiala sa se imbine cu o integrare totala, completa.

MOTIVATIA CERCETARII APLICATIVE

Motivele care determina sistemele sociale particulare (intreprinderi, ministere, localitati, organisme statale, institutii culturale sau de invatamant) sa solicite suportul sociologiei si sa-i sustina eforturile sale aplicative nu este o problema de interes secundar. Pentru sociologul angajat intr-o asemenea activitate aplicativa este vital sa realizeze o diagnoza clara a acestei motivatii pentru a sti *ce se asteapta* de la el, ce va trebui el sa promita si ce nu, ce impact dorit sau nedorit cercetarea sa va avea, cum va fi estimata contributia sa. Exista o pluralitate de motive care determina sistemele sociale concrete sa faca apel sau doar sa incurajeze cercetarea sociologica. Simpla listare a lor este suficienta pentru a sugera modul in care acestea afecteaza relatia dintre sociolog si sistemul pe care incearca sa-l sprijine.

1. *Criza*. Sistemele sociale aflate in criza, a caror functionare este in mare masura blocata, fapt pentru care considera ca sunt necesare modificari de structura sunt, de regula, deosebit de interesate in contributia sociologiei, incercand s-o stimuleze si sa o orienteze spre explorarea alternativelor de organizare. Criza genereaza o disponibilitate maxima spre explorarea alternativelor.

2. *Presiunea problemelor*. In functionarea lor, sistemele sociale au de infruntat multiple probleme, care nu sunt doar tehnice sau economice, ci si sociale: probleme legate de motivatia performantei, integrarea sociala, tensiuni si conflicte in relatiile dintre grupurile sociale sau intre persoane, fenomene birocratice, distorsiuni in procesele de comunicare sociala si interpersonală etc. Pentru solutionarea unor asemenea probleme, sistemele sociale actuale resimt tot mai acut nevoia unui know-how sociologic. Presiunea problemelor orienteaza cercetarea si interventia sociologica mai mult pe linia perfectionarii alternativei existente, a statu-quo-ului: problemele de solutionat sunt formulari care reflecta optiunile structurale ale sistemelor si, totodata, tipul de strategii pe care acestea sunt inclinate sau fortate de catre parametrii lor structurali sa le adopte.

3. *Perceperea unui decalaj* de rationalitate si stiintificitate intre competenta tehnica si cea social-umana a functionarii sistemelor sociale. Tehnicile de actiune specifice diferitelor sisteme - tehnologia intreprinderilor industriale este cel mai clar exemplu - incorporeaza un inalt grad de stiintificitate, de rationalitate. Componentele sociale si umane, desi reprezinta in egala masura surse de probleme si dificultati, nu dispun de tehnici rationale, fondate pe stiinta, comparabile cu cele dintai. In societatea actuala, rationalitatea stiintifica a capatat un prestigiu deosebit. Se accepta in mod curent ca exista o tendinta de patrundere a stiintei in toate sferile de activitate. Din acest motiv, practicienii de cele mai diferite specialitati tind sa perceapa aplicarea stiintelor sociale ca fiind o parte esentiala a efortului general de modernizare si dezvoltare, chiar daca nu se asteapta la rezultate spectaculoase imediate. Aceasta pare sa reprezinte o motivatie destul de generala a solicitarii sprijinului sociologiei de catre specialistii din diferitele sfere ale activitatii sociale.

4. *Formarea si dezvoltarea capacitatilor de actiune*. Sistemele sociale detin capacitati empirice constituite de solutionare a diferitelor lor probleme sociale si umane. Stiintele sociale si umane ofera insa promisiunea unor cunostinte si instrumente care sa dezvolte semnificativ aceste capacitati.

5. *Exemplificarea dezvoltării.* Informațiile despre incorporarea cu succes a științelor sociale în alte sfere ale vieții sociale sau de alte părți ale lumii reprezintă o motivație de solicitare, de asemenea, importantă. Soluțiile sale nu sunt utopice, ci realizabile.

6. *Integrarea mai eficientă a subsistemelor în sistemul social global.* Societatea contemporană în general resimte o nevoie tot mai acută de integrare mai fină a subsistemelor sale, de sporire a eficienței lor social-umane globale. Sociologia este chemată să contribuie atât la definirea mai clară a rolului diferitelor subsisteme în cadrul colectivității, cât și la detectarea diferitelor efecte secundare, laterale ale subsistemelor asupra vieții colective. Subsistemul producției afectează, astfel, multiplu, viața colectivității. El influențează starea de sănătate, tipul de personalitate, influențează viața de familie și participarea socială a membrilor săi. Prin produsele sale, el afectează stilul de viață al membrilor colectivității, nivelul lor de aspirații, satisfacția și frustrările lor, influențează procesul de diferențiere și omogenizare socială. Clarificând aceste multiple efecte, sociologia contribuie la integrarea mai eficientă a sistemului productiv în viața globală a colectivității.

7. *Pedagogie externă.* Diferitele subsisteme pot căuta să obțină de la sociologie un sprijin în relațiile lor cu celelalte subsisteme plasate fie la același nivel de organizare socială, fie la nivelurile superioare sau inferioare. O serie de probleme pe care subsistemele nu le pot formula complet liber datorită încadrării lor într-un sistem ierarhizat pot fi formulate și puse în circulație în mod eficient de către specialiști sociologi din exterior. Sociologia poate exercita, astfel, o presiune cognitivă asupra factorilor de decizie și execuție. Un nivel ierarhic superior poate considera o problemă ridicată de nivelurile ierarhice inferioare ca fiind locală, iar nu generală sau pur și simplu o formă transformată a unor interese particulare. Sociologia poate formula mai liber aceste probleme, oferindu-le o credibilitate mai ridicată: date asupra sistemului de promovare și a efectelor sale pozitive și negative, neajunsurile centralizării excesive, date în legătură cu îmbătrânirea corpului profesoral, stilurile de conducere și efectele lor asupra performanței etc. Forurile superioare în relațiile lor cu subsistemele subordonate, pentru a evita canalele autorității care nu întotdeauna sunt cele mai eficiente, pot recurge la specialiști care să ofere subsistemelor nu „ordine”, ci cunoștințe, informații, capacități de acțiune. Pentru buna funcționare a organismelor de conducere colectivă sau pentru difuzarea unor stiluri democrat-participative de conducere, forurile ierarhice superioare pot recurge la sociologi și psihologi care să sprijine, pe diferite cai, realizarea acestor obiective.

Specialiștii din exterior au câteva avantaje în influențarea subsistemelor: a) utilizează cunoștințe cu un grad superior de validare științifică, iar nu opinii particulare; b) fiind exteriori și independenți în raport cu sistemul ierarhic, opiniile specialiștilor se presupune a nu fi supuse așteptărilor autorității; c) se presupune că sunt mai obiectivi, neimplicați în sistemul de interese sectorial; d) pot pune în discuție nu probleme concrete, uneori spinoase din punct de vedere uman, ci tipuri generale de probleme și soluții.

8. *Pedagogie internă.* Unele persoane sau grupuri dintr-un sistem pot încerca să utilizeze sociologia pentru a promova schimbări interne ale respectivului sistem, depășind cu ajutorul acesteia unele rezistențe la schimbare. Adesea specialistul venit din exterior este mai eficient în inițierea unor schimbări ale sistemului decât membrii acestuia. Fără de diferenții membri ai sistemului pot exista suspiciuni privitoare la interesele care stau

in spatele initiativelor lor de schimbare sau cu privire la competenta sau validitatea unor asemenea initiative.

9. *Mijloc de solutionare a conflictelor interne.* Daca activitatea unui sistem este paralizata de conflicte interne, specialistul poate oferi un punct de vedere exterior, obiectiv, care sa promoveze solutii constructive, in spiritul intereselor generale, constituind, totodata, un arbitru moral si profesional, iar nu autoritar (ca in cazul forurilor superioare) in dinamica conflictului.

10. *Ca instrument in conflicte interne.* Sociologul poate insa uneori cadea in capcana rivalitatilor interne. El poate fi solicitat de catre un grup angajat in lupta pentru putere cu intentia nemarturisita de a-l utiliza ca instrument pentru atingerea obiectivelor sale.

11. *Pentru a nu rezolva problemele.* Se intampla, uneori ca un sistem, neavand intentia sa solutioneze energic o problema cu care se confrunta, sa recurga la sociologie nu ca la un instrument de solutionare a acesteia, ci ca la o posibilitate de amanare a ei. Dupa cum se exprima K. Burke, chiar pregatirea pentru actiune poate fi transformata intrun mecanism de amanare a actiunii (A. Zander, 1961). Cercetarea stiintifica poate fi oricand invocata ca un motiv de amanare "pana cand suficiente cunostinte si date vor fi acumulate".

Diagnoza motivatiei solicitarii interventiei sociologului trebuie considerata ca o operatie prealabila necesara, care clarifica relatia dintre specialist si sistem, modul in care sistemul este dispus si capabil sa utilizeze interventia acestuia.

REZISTENTA LA UTILIZAREA SOCIOLOGIEI

Daca exista o "foame" practica de sociologie in societatea actuala, este necesar sa nu ignoram nici *rezistentele* existente la aplicarea sociologiei, la incorporarea sa in functionarea sistemelor sociale. In continuare vom trece in revista cateva dintre cele mai importante surse ale rezistentei la utilizarea cunostintelor sociologice, oprindu-ne mai pe larg asupra unora dintre ele.

1. *Lipsa mecanismelor de utilizare a stiintei.* Organizarea sociala bazata pe cunostintele practice, empirice are mecanisme specifice de functionare. Injectarea in acest tip de organizare a cunostintelor de tip stiintific risca sa ramana neoperationala, datorita lipsei unor mecanisme de utilizare sistematica si eficace a acestora. Utilizarea stiintelor in functionarea sistemelor sociale este, cel mai adesea, insotita de cristalizarea unor structuri organizationale specifice, in lipsa carora efectul cunostintelor stiintifice poate fi chiar frustrant. Informatiile si cunostintele despre necesitatea si posibilitatea selectiei si orientarii profesionale cu mijloace stiintifice sunt inutilizabile pentru o intreprindere in conditiile in care aceasta nu dispune de un serviciu specializat care sa contina atat personal calificat, tehnici si proceduri validate stiintific, cat si autoritate organizationala. In lipsa unui asemenea organism, selectia si orientarea profesionala stiintifica ramane un simplu deziderat, iar cunostintele privitoare la acesta risca sa devina o sursa de insatisfactie.

2. *Sindromul interdependentei si functionalitatii vicioase.* Datorita interdependentei partilor, foarte ridicata in sistemele sociale, componentele pe care sociologul doreste sa le schimbe fac cel mai adesea parte dintr-un sistem mai general si complex de echilibru existent. Introducerea, de exemplu, a unui stil democrat-participativ, colectiv, de conducere intr-o intreprindere presupune modificari mai generale in distributia responsabilitatilor din cadrul intreprinderilor, chiar in relatiile dintre intreprindere si forurile ei superioare. Contextul structural poate, din acest motiv, sa dezvolte o rezistenta practica fata de introducerea unei schimbari, chiar daca toti agentii implicati sunt, teoretic, de acord ca o asemenea schimbare este buna. Initierea oricarei schimbari este necesar, de a aceea, sa fie precedata de un studiu de *compatibilitate structural-contextuala*.

Exista chiar cazuri in care unele componente, desi in ele inele disfunctionale sau depasite, indeplinesc totusi unele functii laterale in sistemele din care fac parte, astfel incat schimbarea lor produce o “lipsa”. Este ceea ce s-ar putea numi o functionalitate vicioasa. Psihanalistii au observat ca adesea pacientii obtin anumite satisfactii specifice din distorbarile psihologice pe care ei vor sa le trateze. Si de aici si o anumita rezistenta la schimbare. Sa luam un exemplu dintr-un sistem social. Una dintre cele mai eficiente modalitati de introducere a psihologiei in activitatea industrială o reprezinta modificarea radicala a practicilor de selectie profesionala. Vechile practici de angajare, destul de arbitrar si subiective, aveau insa o functionalitate: ele reprezentau o modalitate eficienta de intarire a autoritatii si disciplinei in munca. In cursul unor cercetari desfasurate in anii 1968-69 am gasit intreprinderi in care sefii de sectie aveau cuvântul decisiv in angajarea muncitorilor. Si din acest motiv autoritatea lor era intarita. Intr-un caz, am depistat inca o functionalitate a acestui sistem: seful de sectie angaja tineri la recomandarea muncitorilor mai varstnici din sectie (rude sau consatani), pentru care acestia din urma garantau. Sistemul deci intarea controlul organizational asupra noilor angajati prin forte coercitive ale comunitatilor rurale si de rudenie. Modul exterior si impersonal de realizare a selectiei, bazat pe determinarea cerintelor posturilor de munca si a capacitatilor personale, desi incomparabil mai eficient, este insa de natura a scadea sensibil atat autoritatea ierarhica, cat si forte integrative interpersonale intarite de sistemul traditional.

3. *Feed-back-ul neconstructiv.* Se intampla adesea ca cercetarea sociologica sa scoata in evidenta limitele, nereusitele, eficacitate scazuta a functionarii unui sistem, fara a indica insa cu claritate caile de perfectionare a acesteia. In aceasta situatie, feed-back-ul in loc sa fie constructiv, sa orienteze sistemul spre perfectionare, este *destructiv*, putand produce frustrare si generand mecanisme defensive din partea sistemului. Constientizand ineficienta, fara insa a putea indica mijloacele de remediere (sau in conditiile in care sistemul insusi nu are la dispozitie posibilitatile de perfectionare), un asemenea feed-back poate bloca functionarea sistemului. Informatiile si cunostintele despre procesele negative incontrolabile, despre limitele de principiu ale activitatii sociale sunt de natura, in anumite contexte structurale, sa genereze sentimente de frustrare, de neputinta, de demoralizare (lipsa de sens a actiunii), avand drept rezultat accentuarea conflictelor si chiar blocarea actiunii. Intelepciunea populara remarca faptul ca uneori “cresterea cunoasterii inseamna cresterea durerii”. Centrarea excesiva a sociologului practician pe problemele pe care sistemele le percep a fi nemanipulabile la nivelul lor - fie ca acestea depind integral de nivelurile ierarhice superioare, fie ca deriva dintr-o serie de parametri structurali dati ce nu pot fi modificati – sau sufocarea sistemului cu informatii feed-back negative (*atitudine criticista*), sunt de natura a genera reactii de respingere.

4. *Atitudine utopica.* Adesea sistemele sociale acuza sociologul de a furniza solutii nepractice, utopice. Uneori, asa cum am vazut mai inainte, aceasta acuzatie isi are originea in faptul ca sociologul este orientat spre explorarea alternativelor structurale, contrariind tendintele conservatoare ale sistemelor practice. Alteori insa acuzatia este indreptatita. Se intampla adesea ca sociologul sa judece sistemele reale de pe pozitia unor “modele ideale” care nu sunt realizabile fie datorita lipsei unor conditii obiective, independente de respectivul sistem, fie datorita inconsistentelor lor interne. In acest caz, performantele sistemului real sunt judecate prin raportare la un asemenea model ideal care contine standarde nerealiste, generand, evident, o reactie de frustrare si de respingere. Intr-

o cercetare asupra orientării profesionale a tinerilor și a atitudinilor lor față de profesii, se înregistrează următorul fapt: elevii care au optat pentru a se încadra în producție, la fel ca cei care optaseră pentru facultate, dau profesiilor intelectuale o apreciere mai ridicată decât celor muncitorești. Comentariul specialistului asupra acestui fapt este: ar fi fost *de așteptat și de dorit* ca elevii care optează pentru producție să aprecieze în mod superior profesiile muncitorești; faptul înregistrat „îndică prezenta unor carente ale motivației lor” și, în consecință, carente ale activității de orientare profesională și de educație, în general. O asemenea concluzie reprezintă un exemplu tipic de atitudine criticistă a sociologului, de pe poziția unui model social ideal-utopic. Se presupune că depinde de indivizi și de sistemul de educație și orientare profesională ca fiecare tânăr să aprecieze cel mai mult tipul de profesie spre care se orientează. Aceasta ar fi eventual posibil într-o societate în care toate profesiile ar fi egale din punctul de vedere al atractivității. Nu acesta este însă cazul societății actuale: prestigiul social al profesiilor este diferit; în mod obiectiv condițiile în care se desfășoară diferitele profesii sunt departe de a fi egal atractive. Datorită acestui fapt, în mod inevitabil, unele profesii vor fi, pentru tineri, asociate cu un prestigiu și o dezirabilitate semnificativ mai mare decât altele. Faptul constatat reprezintă, în mare măsură, o stare „normală” a sistemului, iar nu o deficiență de funcționare a sa care, așa cum se sugerează, ar fi simplu de evitat. Educația nu poate decât să atenueze acest fapt, dar nu să-l elimine.

Orientarea utopică rezidă și în formularea de soluții de perfecționare a activităților reale care sunt, în mod real, impracticabile, deși la nivelul conștiinței comune ele par a fi realizabile.

5. *Rezistente de structură.* Cunoștințele furnizate de sociolog pot fi neasimilate sau chiar respinse în condițiile în care acestea fie sunt *nerelevante* pentru funcționarea respectivului sistem, fie contravin mecanismelor de funcționare și „iluziilor necesare” (Marx) ale acestuia. A. Gouldner (1961) remarcă, în spirit marxist, că ignoranța sistemelor nu trebuie considerată a fi doar o condiție exterioară, care ar putea fi diminuată prin furnizarea de cunoștințe; ea „poate fi pentru un sistem funcțională”. Unele tipuri de sisteme prezintă o „ignorantă structurală”, au nevoie pentru eficiența lor de funcționare de un anumit tip de „iluzii”.

Sistemele sociale nu vor stimula, ba chiar vor trata ca fiind pure speculații, implicând o atitudine utopică, cunoștințele care nu se conectează sau chiar contravin mecanismelor lor de funcționare. Într-un sistem de producție orientat spre maximizarea profitului la nivelul întreprinderii, cercetarea costurilor sociale indirecte ale producției, a consecințelor produselor asupra calității vieții colectivității, dincolo și independent de actul de cumpărare, analiza caracterului manipulativ al reclamei reprezintă tipuri de investigații științifice nepractice, incluzând mai degrabă o atitudine ideologică și politică nerealistă, dacă nu chiar utopică. A scoate în evidență faptul că o producție orientată spre profit nu duce la maximizarea bunăstării colectivității, ci, dimpotrivă, are o serie de consecințe negative asupra acesteia reprezintă un atac la una dintre iluziile fundamentale ale sistemului fundat pe profit, și, în consecință, marginalizată, nestimulată sau chiar respinsă.

6. *Declansarea mecanismelor defensive.* Interventia specialistului poate apărea adesea membrilor unui sistem ca o presiune exterioară, coercitivă, ca o critică a funcționării sistemului, fapt care este de natură a declansa mecanisme defensive. Nu este întâmplător faptul că una dintre regulile fundamentale ale sociologiei aplicate se referă la necesitatea ca sistemul, membrii acestuia să fie atrași în procesul activ al planificării și realizării schimbării propuse de specialist. E. Jacques (1961), rezumând experiența sa de terapie socială, remarcă faptul că este necesar să fie implicați în procesul terapeutic toți indivizii și grupurile care, în final, vor fi afectate într-un fel sau altul de schimbările proiectate; astfel, trebuie să ne așteptăm ca suspiciunea și tensiunile dintre grupuri și persoane vor crește

considerabil. Un exemplu interesant este dat, in aceasta privinta, de A. Zander (1961). Intr-o intreprindere, conducerea sprijinita de specialisti a ajuns la concluzia ca atitudinea negativa a muncitorilor fata de munca se datoreaza intr-o masura importanta practicilor deficitare de conducere. O asemenea concluzie (informatie, fapt) comunicata persoanelor cu functii de conducere ar fi fost de natura sa starneasca reactii de aparare, fiind considerata ca o critica a activitatii lor. Pentru a evita o asemenea situatie (furnizarea de informatii din exterior) s-a recurs la o strategie alternativa: persoanelor in cauza a fost solicitata sa stranga ele inele informatiile. Astfel, s-au organizat grupuri de analiza in care persoanele cu functii de conducere au invatat cum sa diagnosticheze cauzele acestor atitudini negative. Apoi, fiecare dintre acestea, la locul sau de munca, a adunat fapte referitoare la sursele atitudinilor negative ale muncitorilor cu care lucra. In fine, fiecare s-a intors in grupul de analiza cu propriile sale fapte referitoare nu numai la atitudinea muncitorilor sai, dar si la propriul sau comportament de conducere. Faptul ca fiecare a formulat propriile sale probleme a generat o atitudine pozitiva atat fata de cunostinte si informatii, cat si fata de schimbarile in practicile de conducere care decurgeau din acestea. Tehnica de a solicita pe membrii unui sistem sa stranga ei insisi fapte si informatii despre starea sistemului lor si comportamentului lor este, din acest motiv, des utilizata, mai ales atunci cand respectivele cunostinte si informatii, venite din exterior, ar putea genera mecanisme defensive.

7. *Sindromul "teama de tratament"*. Presupunem ca ai dureri abdominale si doctorul pune diagnosticul: apendicita – de operat urgent. Decizia este relativ simpla. Fiecare *stie* (pe baza unei indelungate experiente colective) ca, neoperata, apendicita are multe sanse sa duca la complicatii si, in final, chiar la moarte; operatia, in schimb, este usoara si comporta riscuri minore. In consecinta, desi cu o anumita teama, dar fara prea multe ezitari, mergi la operatie. Dar daca nu ai avea o asemenea informatie asupra dinamicii bolii si a tratamentului? Daca ai fi printre primii care sunt operati de apendicita? Este clar ca ezitarile ar fi mult mai mari. Aceasta este in fapt situatia aplicarii stiintelor sociale in momentul de fata. Motivarea apelului la specialist provine din problemele "dureroase" ale sistemului. Dar tratamentul? Exista vreo garantie ca el va vindeca boala si ca nu va fi mai daunator pentru sistem decat "boala" vindecata insasi? Fiind inca la inceputul dezvoltarii lor, stiintele sociale nu ofera garantii suficient de solide ca metodele lor sunt suficient de eficace si lipsite de consecinte secundare mai daunatoare. De aici si o anumita rezistenta naturala de aparare a sistemului fata de interventia specialistului. Ideea de "transfer" cristalizata in psihanaliza se refera, in mare masura, la un asemenea fenomen. Psihanalistii au sesizat de mult ca exista un transfer de sentimente si atitudini de la pacient la terapeut: un transfer pozitiv - speranta in solutionarea problemei sale -, dar si un transfer negativ - teama, incertitudinea in legatura cu efectul interventiei. Rezultatul transferului negativ poate fi intreruperea comunicatiei si cooperarii cu terapeutul, sabotarea activitatii acestuia, mergandu-se pana la incercarea de discreditare a lui.

8. *Sindromul incertitudinii*. Spre deosebire de sistemele biologice, sistemele isi pot alege singure structurile, modurile de organizare, cautand, in functie de conditii, structura cea mai potrivita. Odata cu aparitia *deciziei* ca element central al mecanismului de functionare si de schimbare a sistemelor, apare o noua problema, adesea extrem de dificila: problema incertitudinii. Incertitudinea este o conditie obiectiva a functionarii sistemelor social-umane. Ea genereaza insa probleme importante, dificultati pe care acestea cauta sa le solutioneze pe cai diferite. In conditiile unei incertitudini accentuate, pe care

sistemul nu o poate reduce semnificativ prin mijloace de cunoastere, incertitudinea provoaca, ca o reactie de aparare, o rigiditate structurala. Schimbarea inseamna o destabilizare a sistemului. Iar aceasta implica riscul dezagregarii. Atitudinea conservativa poate fi interpretata, de aceea, ca o reactie de aparare impotriva riscurilor pe care schimbarea le are in conditii de incertitudine. De regula, aceasta rigiditate structurala este insotita si de o alta tendinta care, pe de o parte, reprezinta o reactie de aparare impotriva efectelor distructive ale incertitudinii, dar pe de alta parte are si numeroase consecinte functionale: *instituirea unei certitudini subiective artificiale* (C. Zamfir, 1978). Rigiditatea structurala este insotita de o rigiditate cognitiva. Incertitudinea referitoare la solutiile de adoptat in faza de decizie are o multime de consecinte negative pentru sistem: paralizarea deciziei, tendinta de reintoarcere mereu in faza de examinare a alternativelor si de schimbare a deciziei, in loc de a actiona ferm pentru implementarea unei solutii, dissens si conflicte care pot destrama sistemul. Din acest motiv, ca o reactie de aparare, exista tendinta sistemelor sociale, in aceste conditii, de a substitui *incertitudinii obiective, o certitudine subiectiva*. Sistemele investesc o considerabila "plus-valoare" in cunostintele lor fragile, confera o autoritate cognitiva quasi-absoluta mecanismelor lor de decizie, obtinand prin aceasta un consens ridicat. O asemenea solutie la problema incertitudinii genereaza insa o *intoleranta structurala* fata de orice cunostinta care ar putea submina certitudinea subiectiva, artificial instituita. In mod special, sistemul devine opac la explorarea alternativelor, la evaluarea critica a lor, feed-back-ul evaluativ asupra eficientei functionarii. "Ignoranta structurala" despre care vorbea Goulter sau "iluziile necesare" analizate de Marx isi au sursa, in mare masura, aici.

Societatile preindustriale se caracterizeaza printr-o nota marcata de conservatorism nu pentru ca au atins moduri optime de organizare in raport cu conditiile, ci ca rezultat al sindromului incertitudinii, al tendintei de a evita incertitudinea si pericolul care ar fi decurs din explorarea alternativelor si din recurgerea la schimbare. Asemenea tendinte pot fi detectate in cele mai diverse situatii. Este cazul conservatorismului religios: colectivitatea care cauta sa-si modifice sistemul sau religios risca sa fie aglutinata, pierzandu-si caracterul sau distructiv. Societatile globale manifesta adesea dificultati in explorarea sistemului de interese care preseaza spre mentinerea sistemului de interese care preseaza spre mentinerea statu-quo-ului, dar si datorita incertitudinii in legatura cu riscurile implicate de o orientare mai ferma spre schimbare.

9. *Sindromul luptei*. S-a vazut mai inainte ca interesele grupurilor si chiar persoanelor nu sunt invariante in raport cu modul de organizare al sistemelor. De aici, o larga diferentiere a atitudinilor fata de schimbare si fata de interventia specialistului. Receptivitatea la interventia specialistului va fi cu atat mai mare cu cat amenintarea perceputa la adresa propriilor interese este mai redusa. Datorita divergentelor de interese se produce o ideologizare puternica a tuturor proceselor cognitive din sistem, fapt care genereaza o rezistenta structurala la asimilarea si utilizarea cunostintelor de tip stiintific pe care sociologul le furnizeaza. Acest tip de rezistenta, ca si cele precedente, poate aparea in cadrul oricarui sistem social. Marx l-a analizat pe larg la nivelul societatii globale. El apare insa si la nivelul subsistemelor. Aici ma voi opri asupra acestui din urma caz.

Pentru exemplificare sa luam cazul unei intreprinderi in care conflictul dintre interesele personale domina, pune in umbra obiectivele globale. In jurul conducerii intreprinderii s-a constituit un grup care imparte puterea si care lupta pentru mentinerea pozitiei obtinute. Un alt grup, mai mult sau mai putin difuz, se angajeaza in lupta pentru schimbarea actualei echipe de conducere si instaurarea propriului control. Intr-o asemenea situatie, obiectivele globale ale intreprinderii trec pe un plan secund, ele subordonandu-se logicii luptei pentru putere. Grupul care detine puterea prezinta aceste obiective ca fiind realizate in bune conditii, distorsionand realitatea pentru a justifica detinerea puterii; grupul

care contesta conducerea este interesat în evidențierea nerealizărilor, subliniind de fiecare dată nu “condițiile obiective”, ci mai mult pe cele “subiective” (incapabilitate, subiectivism, cultivarea intereselor personale, spirit “de gasca”). Discuțiile asupra soluțiilor de îmbunătățire a muncii sunt și ele dominate de logica luptei. Fiecare parte este interesată în promovarea acelor soluții care sunt de natură a-i spori puterea, controlul în întreprindere, de a facilita satisfacerea intereselor proprii.

În relațiile sale cu întreprinderile, sociologul știe că uneori conducerea acestora este interesată în aplicațiile sociologiei, dar, pe cât cu putință, la nivelurile ierarhice inferioare. Rezistența poate fi însă destul de generală, fiecare parte temându-se că utilizarea sociologiei va produce schimbări în defavoarea ei. A. Zander (1961) face o observație interesantă în legătură cu o asemenea sursă de rezistență. Oamenii se tem de *informația incompletă*. Aceasta poate fi manipulată, poate ascunde intenții adverse. Din acest motiv, *informarea completă* a tuturor participanților unui sistem social în legătură cu activitatea specialistului și a obiectivelor sale reprezintă una dintre normele fundamentale ale sociologului practician, menită să elimine rezistențele ce ar putea fi generate de teama unor intenții de schimbare nedecarate, inacceptabile pentru unii membri ai sistemului.

Un caz particular al sindromului luptei este *sindromul conflictului*. Interventia sociologului poate avea drept rezultat neintentionat “zgandărirea” conflictelor interne din sistemul respectiv, ținute până atunci în latentă, fapt care permitea o stare de echilibru. Din acest motiv, sistemele caracterizate printr-un nivel ridicat de conflictualitate latentă prezintă o mare rezistență față de utilizarea sociologiei. Toate partile se tem că aceasta intervenție va face conflictele manifeste, stricând echilibrul fragil în care sistemul se afla. Pe deasupra, fiecare parte se teme că celelalte părți ar putea fi avantajate și / sau vor încerca să utilizeze intervenția sociologului ca o nouă armă pentru promovarea intereselor sale. Starea de conflictualitate reprezintă, din acest motiv, o sursă importantă a rigidității sistemelor sociale.

Sindromul incertitudinii și sindromul luptei sunt două tipuri generale de patologii ale sistemelor sociale. Deși ele pot apărea independent, de regulă, se împletesc. Logica luptei tinde să utilizeze ca un instrument al ei logica incertitudinii. Grupurile și clasele privilegiate într-un mod de organizare sugerează faptul că incertitudinea asupra respectivului mod de organizare este distructivă, paralizantă; utilizând însă aceleași incertitudine, vor căuta să prezinte într-o manieră negativă modurile de organizare alternative. Anticomunismul, de exemplu, este utilizat frecvent de către ideologia burgheză ca o modalitate de apărare a statu-quo-ului. Conform acestei ideologii, orice alternativă de organizare socialistă a societății înseamnă “totalitarism”, ineficiența economică, rigiditate birocratică, expansionism.

Pentru a învinge aceste tipuri de rezistență la utilizarea cunoștințelor științifice este necesară atât o cunoaștere profundă a dinamicii sistemelor sociale, cât și o modificare a orientării și organizării lor. Este esențială o anumită *pregătire* a sistemelor sociale pentru a asimila și utiliza eficient cunoștințele științifice. Totodată însă este necesar ca sistemele sociale să înțeleagă mai bine *specificul* sociologiei și al cunoștințelor sociologice, în raport cu disciplinele naturii, fapt care impune relații relativ diferite între practician și specialistul din acest domeniu. Strategiilor și tehnicilor utilizate de sociologia constructivă le este dedicat următorul capitol.

Capitolul 11 – STRATEGII SI TEHNICI DE INTERVENTIE

Sociologia a creat deja un larg repertoriu de strategii si tehnici de sprijinire a activitatii sociale practice. In acest ultim capitol vor fi schitate doar cateva dintre *tipurile* mai generale de strategii si tehnici de interventie care imi par a fi cele mai semnificative pentru stadiul actual. Si anume: difuzarea cunostintelor stiintifice in masa sistemelor, sprijinirea acestora in definirea mai clara a obiectivelor si problemelor, terapia sociala directiva si non-directiva si, in fine, sprijinul, cu mijloacele sale specifice, a procesului de dezvoltare sociala.

DIFUZAREA CUNOSTINTELOR IN MASA SISTEMELOR SOCIALE

Intr-un stadiu publicat de Caplan in 1975 asupra influentei stiintelor sociale activitatilor politice din S.U.A., se ajungea la concluzia ca este mult mai frecventa “utilizarea *perspectivei* stiintelor sociale, decat utilizarea de informatii “*hard*” produse de specialisti” (R. Scott si A. R. Shore, 1979). In ordinea importantei, difuzarea de cunostinte sociologice influenteaza in urmatoarele directii: 1) sensibilizarea decidentilor politici la nevoile sociale; 2) evaluarea programelor in desfasurare; 3) formularea de politici alternative; 4) implementarea programelor; 5) fundamentarea deciziilor politice; 6) oferirea unei baze pentru alegerea politicii alternative.

Difuzarea cunostintelor sociologice in activitatile practice reprezinta o forma mult mai eficienta de integrare decat ar parea la prima vedere. Sistemele sociale sunt opera agentilor sociali, nu a sociologilor. Exista aici o diferenta fundamentala intre ingineria propriu-zisa si aplicarea sociologiei. Inginerul actual este autorul adesea exclusiv al sistemelor tehnologice. Mai intai el le proiecteaza “pe hartie” si apoi le realizeaza in practica. Sistemele sociale sunt produsul actiunii practice a agentilor sociali, a membrilor colectivitatii. Acestia iau decizii, evalueaza procesele reale, hotarasc sa le conserve sau sa le modifice cursul in functie de modul in care ei inteleg realitate sociala. Infuzia de informatii stiintifice este deci de natura a influenta masiv insasi dinamica reala a colectivitatii. Canalele prin care informatiile produse de sociologie sunt difuzate in sistemele sociale sunt cele mai diverse: cursuri universitare si postuniversitare, carti si articole, rapoarte de cercetare difuzate in masa sistemelor, documentare, mass-media, discutii particulare.

Sunt difuzate mai multe tipuri de cunostinte.

In primul rand, *modele teoretice*. In constituirea si functionarea sistemelor sociale, actorii actioneaza pe baza unor “teorii”. Acestea sunt cel mai adesea imagini simplificate sau chiar eronate (“mituri”). Corectarea acestor “teorii” comune si inlocuirea lor cu teorii cu un grad mai ridicat de elaborare si adecvare este de natura a produce modificari majore in insusi comportamentul sistemelor.

Una dintre problemele cruciale ale organizarii si conducerii intreprinderilor o reprezinta motivarea performantelor. Strategiile de motivare se constituie insa pe diverse “teorii” asupra naturii umane. Teoria cea mai raspandita asupra naturii umane la nivelul constiintei practice a sistemelor industriale, asa cum s-au constituit acestea sub impactul capitalismului, este aceea a lui “*homo oeconomicus*”. Omul nu este interesat sa munceasca decat in masura in care poate obtine un beneficiu economic. Decurge de aici ca strategia de motivare trebui sa fie exclusiv economica. In ultimele decenii, in stiintele sociale, aceasta teorie a fost corectata in mod fundamental, cristalizandu-se alte teorii mai complexe asupra naturii umane: incepand cu teoria omului ca “fiinta sociala” a orientarii *relatiilor umane* si terminand cu teoria ierarhiei nevoilor a lui Maslow, in care nevoia de autoactualizare joaca un rol special. Toate aceste teorii considera omul ca o fiinta caracterizata printr-un sistem complex de necesitati, care nu pot fi reduse la cele economice: necesitati sociale (nevoia de

un climat uman pozitiv, stimulat, de stima, respect, incredere), necesitati de autoactualizare (dezvoltare si afirmare umana, activitate la nivelul capacitatilor), necesitati de participare sociala. De aici, strategii diferite de organizare a muncii si de motivare a performantelor.

In al doilea rand, *difuzarea de date empirice*, culese sistematic de catre sociolog, referitoare la realitatea sociala in care colectivitatea actioneaza, la multiplele activitati ale acesteia, cat si la rezultatele obtinute. Relatia *negativa* dintre satisfactia muncii si performanta a fost o "teorie" curenta in practica industrială traditionala. De abia din anii '30 sociologii au inceput sa culeaga informatii sistematice referitoare la aceasta relatie, demonstrand faptul ca, dimpotriva, ea este *pozitiva*. Ca urmare a acestor date, satisfactia muncii este considerata la ora actuala o conditie necesara, un factor al performantei. A devenit curenta utilizarea in conducerea intreprinderilor a informatiilor sistematice, adunate de cercetatori, asupra starii sociale si umane a intreprinderii, asupra atitudinilor diferitelor grupuri fata de munca, fata de intreprindere etc. Pentru ilustrare, voi utiliza doua exemple din cercetarile noastre.

Una dintre problemele sociale importante ale intreprinderii noastre este relatia dintre nivelurile ierarhice caracterizate de diferente de nivel profesional si prestigiu social. Este cazul relatiei dintre ingineri si muncitori. O serie de dificultati in aceasta relatie s-au dovedit a proveni din stereotipurile reciproce distorsionate. Astfel, intr-o cercetare realizata la o mare intreprindere bucuresteană au fost puse in evidenta diferente de perceptie reciproca de tipul urmator: inginerii ii percep pe muncitori ca fiind motivati mai extrinsec decat se percep muncitorii insisi; maestrii, a caror distanta profesionala si sociala de muncitori este mai mica, ii percep pe acestia intr-o modalitate mai apropiata de perceperea muncitorilor insisi (nu atat de extrinsec orientati cum apar ei in perceptia inginerilor); in acelasi timp, muncitorii ii percep pe ingineri ca fiind motivati mai intrinsec decat acestia se percep pe ei insisi. Aceste stereotipuri, indiferent de originea lor, genereaza si sustin o relatie intre ingineri si muncitori accentuat autoritara, neparticipativa. Chiar si aceste date empirice despre diferentele reciproce de perceptie si despre efectele lor in planul comportamentului sunt de natura a crea, pentru participanti, o problema si a declansa un proces de corectie, in conjunctie, desigur, cu alti factori. Al doilea exemplu se refera la relatia dintre maestrii de varsta ridicata si tinerii muncitori. Maestrii dintr-o intreprindere se plangeau de atitudinea fata de munca si fata de autoritate a tinerilor muncitori. Cercetarea a pus in evidenta ca o sursa esentiala a acestei probleme o reprezinta comportamentul maistrilor insisi. Stilul lor de conducere, cristalizat pe baza expertizei cu generatiile anterioare de muncitori, era inadecvat in raport cu tanara generatie. Muncitorii tineri, caracterizati printr-o pregatire scolara mai ridicata, printr-un sistem de valori si aspiratii sensibil diferit de cel al generatiilor mai varstnice, reactionau negativ la stilul maistrilor care oscila intre autoritar-paternalist si autoritar-capricios. Introducand in organizatie informatii despre natura acestui proces, este probabil ca o tendinta de reconsiderare a comportamentelor, atitudinilor si relatiilor se va declansa. In sociologia industrială utilizarea sistematica a feed-back-ului ca instrument al schimbarii a devenit una dintre metodele cele mai importante. Foarte adesea se organizeaza cercetari asupra starii diferitelor componente ale sistemului social al intreprinderii, rezultatele acestora fiind utilizate ca un feed-back generator de schimbare (F. C. Mann, 1961). Pe aceasta linie s-a dezvoltat intreaga metodologie de schimbare a organizatiei, originara in teoria lui R. Likert (1961, 1967).

În fine, sociologia poate oferi *informații despre experiențele sociale* științifice sau practice realizate în alte colectivități, largindu-se astfel “îmaginea sociologică” a sistemelor sociale, capacitatea lor de a gândi și explora alternative. Un exemplu clar de acest tip îi constituie experimentele asupra *muncii îmbogățite*. Simpla teorie asupra necesității îmbogățirii muncii putea părea o soluție nepractică contraproductivă. Experimentele realizate în diferite țări și în diferite tipuri de întreprinderi au scos în evidență faptul că o asemenea alternativă este realizabilă și că ea este asociată efectiv cu sensibile avantaje, inclusiv de ordin productiv. Din acest motiv, descrierea diferitelor experimente de îmbogățire a muncii este mult mai convingătoare decât simpla enunțare a teoriei.

Ce așume cunostințe sociologice ar trebui difuzate în masa unui sistem social, în ce formă, prin ce canale, cum sunt ele receptate de către sistem, în fine cum sunt utilizate de către acesta sunt probleme care nu au fost încă suficient de sistematic analizate. Importanța acestui proces este însă evidentă.

ANALIZA OBIECTIVELOR ȘI PROBLEMELOR

Una dintre contribuțiile fundamentale pe care sociologul o poate aduce la perfecționarea activității unui sistem social este clarificarea obiectivelor acestuia. De multe ori, sistemele sociale sunt tentate să considere că obiectivele lor sunt clare și doar mijloacele de atingere a lor sunt problematice. O asemenea poziție este însă eronată. Obiectivele (finalitățile) sistemelor sociale nu sunt date neproblematic în conștiința lor practică; nu se poate presupune că ele sunt clare și adecvat definite, dincolo de orice discuție. Ele sunt luări de cunoștință fragile, perfectibile; mai mult, ele trebuie concepute a fi dinamice reflectând modificările continue în situația sistemului global și în relația dintre acesta și subsistemul în cauză, modificarea condițiilor și a posibilităților în care acesta din urmă acționează. Obiectivele reprezintă deci *un proces* prin care sistemul devine conștient de impactul său asupra sistemului global din care face parte, de funcțiile care sunt așteptate de la el. Întreaga dinamică a sistemului depinde, în primul rând, de formele de criza de orientare.

Analiza obiectivelor este mai mult o analiză *calitativă*, situată la *nivel macrosociologic*, vizând relația dintre sistemele în cauză, în calitate de subsisteme, și sistemul social global. Vocația transsectorială, globalistă a sociologiei deschide o perspectivă cognitivă pentru mai eficientă integrare a subsistemelor în activitatea globală a colectivității. Analiza sociologică poate ajuta un sistem social să devină mai conștient de funcțiile sale în cadrul sistemului global din care face parte, să-și regăndească aceste funcții, să și le formuleze cu cât mai mare claritate, maximizându-și contribuția sa aici. În acest context devine tot mai clară în ultimul timp un nou tip de contribuție pe care sociologia o aduce la perfecționarea sistemelor sociale: *inițierea de noi obiective*. Pe lângă clarificarea obiectivelor care sunt difuz formulate, sociologul poate propune noi obiective de realizat, largind astfel sfera responsabilităților sistemelor, asigurând o integrare mai eficientă a lor.

Întreprinderea industrială ne oferă un bun exemplu. Întreprinderea capitalistă clasică avea ca unic obiectiv obținerea de profit. În contextul societății contemporane întreprinderea este determinată să-și lărgască obiectivele sale. În primul rând, o lărgire masivă a responsabilităților în ceea ce privește produsele oferite. Nu este suficient ca ele să fie doar *cerute, cumparate*. Prin analiza parametrilor lor calitativi, a consecințelor lor multiple asupra vieții colectivității, este necesar să se asigure maximizarea contribuției produselor la bunăstarea colectivă. Dacă acum câteva decenii singura problemă pe care o întreprindere și-o punea în legătură cu produsele sale era de competență marketingului – vor fi sau nu cumparate – acum se dezvoltă tot mai mult o analiză multiplă a impactului produsului asupra calității vieții colectivității, începând cu semnificațiile ecologice ale acestuia și terminând cu influența sa asupra stilului de viață, a proceselor sociale și

culturale. Noi probleme sunt pe cale a se pune tot mai acut: ce tipuri de consum si de aspiratii vor genera un produs, ce influenta va avea asupra structurii consumului si a distribuirii bugetului de familie, asupra dezvoltarii personalitatii. O asemenea extindere a responsabilitatilor intreprinderii in legatura cu impactul multiplu, ecologic, social, psihologic, cultural al produselor lor nu mai este sanctionata de mecanismele strict economice, ci este nevoie sa fie sustinuta de noi tipuri de mecanisme sociale si colective de control, inclusiv de responsabilitatea asumata constient de catre producator. Dar impactul activitatii de productie asupra vietii producatorului insusi? Pana nu de mult, intreprinderea isi asuma o responsabilitate cu totul limitata fata de participantii sai: excluderea unor conditii daunatoare fizic. In ultimul timp, sociologia militeaza pentru o extindere substantiala a acestei responsabilitati: responsabilitatea pentru intreaga *calitate umana a muncii* (*calitatea vietii de munca*, cum mai este adesea numita) ca element component al *calitatii vietii*. Intreprinderea trebuie sa aiba grija sa ofere munci interesante, stimulative, oportunitati de realizare de sine, de dezvoltare a personalitatii umane; munci in care aptitudinile si talentele sa-si gaseasca realizarea in activitati utile pentru colectivitate, desfasurate intr-o ambianta umana pozitiva.

O alta contributie majora pe care sociologul o poate aduce este *operationalizarea obiectivelor*. Obiectivele neoperationale, care nu sunt clar si corect definite, raman slab realizate. Discrepanta dintre intentii si realizari se datoreaza nu numai lipsei mijloacelor, dar si caracterului vag al obiectivelor. Operationalizarea obiectivelor, pornind de la diagnoza necesitatilor colectivitatii, este de natura a oferi sistemelor sociale o imagine mai clara a ceea ce trebuie sa faca. Ce insemna o munca interesanta? Ce produse trebuie oferite colectivitatii in asa fel incat sa se maximizeze satisfacerea necesitatilor acesteia? Ce cunostinte, deprinderi, capacitati trebuie formate in procesul educativ?

Sociologia poate contribui si la modificarea orientarii sistemelor sociale: trecerea de la *obiectivele pasive, defensive*, la *obiectivele active*. Obiectivele pasive, defensive exprima orientarea sistemelor sociale spre mentinerea prin *adaptare locala* si *conjuncturala*. Sistemul este orientat spre mentinerea acceptarii din partea contextului social imediat printr-un pragmatism ingust. O asemenea orientare poate fi, in ultima instanta, disfunctionala pentru colectivitate si eficace pentru sistem doar pe scurt termen, tinzand sa duca la crize in perspectiva. O intreprindere poate realiza necritic ceea ce unul dintre forurile ei superioare cere la un moment dat, fara a corela aceasta cerinta cu alte cerinte si responsabilitati ale ei, rezultatul fiind, in raport cu colectivitatea, negativ: poate creste productivitatea muncii si scadea consumul de materii prime in detrimentul durabilitatii si calitatii produselor; poate accentua respectarea stricta a autoritatii, dar manifesta indiferenta fata de disciplina tehnologica. *Obiectivele active* indica efortul continuu al unui sistem social de a formula cat mai exact si responsabil tipul de contributie pe care considera ca o poate aduce la bunastarea colectivitatii. O intreprindere, de exemplu, poate sa-si defineasca o strategie complexa care sa duca la realizarea, ca beneficii economice, a unor produse de inalta calitate, in conditiile reducerii materialelor prime deficitare, a importurilor, oferind totodata conditii bune de munca si viata personalului sau muncitor (castiguri ridicate, facilitati sociale cum sunt cantine, crese, locuinte, posibilitati de petrecere a timpului liber).

Sistemele sociale isi orienteaza eforturile nu numai spre realizarea obiectivelor, dar si spre solutionarea *problemelor* lor. (Mai pe larg asupra teoriei problemelor sociale, a se

vedea C. Zamfir, 1977). Frecvent, sociologul este solicitat sa sprijine un sistem social in activitatea acestuia de solutionare a problemelor cu care se confrunta. Dar imediat se pune o intrebare de importanta cruciala. Sociologul trebuie sa ia formularea de catre sistem a problemelor sale drept *data*, ca punct indiscutabil de pornire sau este necesar sa supuna analizei insasi aceasta formulare, sa sprijine sistemul in a-si formula mai intai intro modalitate cat mai adecvata problemele pe care, apoi, le pune pentru solutionare. Acest aspect s-a pus cu claritate in relatia pacient / medic si mai apoi in cea dintre pacient / psihiatru. El este valabil, mai general, si in relatia dintre sistemul social / sociolog. "Pacientul" vine la specialist cu formularea pe care el o da dificultatilor sale. Specialistul trebuie insa sa realizeze el insusi un diagnostic al dificultatilor pe care pacientul sau le are, sa identifice problemele reale. O intreprindere se poate plange de lipsa de disciplina a muncitorilor sai sau de numarul mare de conflicte de munca; dar, in fapt problema reala poate fi aceea a organizarii deficitare a muncii, a unui stil de conducere birocratic si incompetent sau a unor multiple deficiente in sistemul de normare a muncii si de promovare. Conducerea unei intreprinderi se poate plange de faptul ca personalul muncitor nu are o motivatie suficienta pentru a depune toate eforturile in vederea realizarii sarcinilor stabile, de a invinge dificultatile. In fapt, specialistul poate descoperi ca problema reala consta in conducerea incompetenta care impune sarcini nerationale sau nerealiste, fapt care induce o atitudine de pasivitate, indiferenta, *de-motivand* performantele profesionale.

Formularea problemelor de solutionat este cruciala pentru ca de ea depinde tipul solutiilor care vor fi adoptate. Daca problema unei intreprinderi este "nivelul scazut al constiintei si responsabilitatii muncitorilor" vor trebui aplicate anumite solutii. Daca dimpotriva, problema este "incompetenta conducerii" sau "centralizare excesiva si birocratica", atunci cu totul alte solutii vor trebui adoptate.

Determinarea cat mai clara si mai adecvata a obiectivelor si a problemelor unui sistem social trebuie sa reprezinte punctul de pornire al implementarii sociologiei in ciclul complet al activitatii acestuia. De calitatea unei asemenea analize depinde fundamental reusita ultima a efortului sociologului de integrare sociala. Ea este insa o faza extrem de dificila pentru ca presupune, adesea, o schimbare a orientarii sistemelor sociale, renuntarea la "mituri" si "prejudicati", adoptarea unei noi viziuni asupra lor in seze si a rolurilor lor in cadrul societatii globale, adoptarea de noi moduri de organizare.

EVALUAREA EFICIENTEI SI A CONSECINTELOR LATERALE

M. Rein si S. M. Miller (1970) observa ca simpla solicitare de date mai exacte asupra eficientei unui sistem poate stimula respectivul sistem sa devina mai activ in cresterea eficientei sale, sa descopere noi modalitati de actiune. Ei ofera un exemplu instructiv din practica lor. Departamentul de stat al spitalelor de boli nervoase a introdus practica de a solicita lunar de la fiecare spital numarul pacientilor carora li se aplica "camasa de forta". Rezultatul a fost ca numarul acestora a scazut spectaculos luna de luna, datorita unei mai atente si mai eficace ingrijiri. Feed-back-ul asupra performantelor, asupra realizarii obiectivelor reprezinta un instrument esential al dezvoltarii si perfectionarii sistemelor sociale. El motiveaza efortul de perfectionare, in lipsa acestuia, sistemele neputand sa-si estimeze eficienta activitatii lor. Putem considera, in acest sens, ca un obiectiv social, despre realizarea caruia nu exista date sistematice si clare, va ramane intr-o mare masura slab realizat. Exista in societatea actuala o tranzitie clara de la feed-back-ul *material* asupra performantelor la cel *informational*. Sistemele rudimentare se modifica doar ca rezultat al efectelor negative obiective ale lipsei de performanta. Evolutia speciilor are loc prin interventia fortelor brutale ale selectiei naturale. Intreprinderea capitalista de dezvoltare sub amenintarea concurentei. Feed-back-ul material este, in general, un feed-back

al supraviețuirii. El este tot mai mult înlocuit cu un feedback informational, al perfecționării. Motivatia perfecționării este susținută nu de reacția brută, negativă a mediului, ci de informațiile sistematice asupra performanței. Din acest punct de vedere, putem să înțelegem mai bine disputa actuală asupra rolului pieței economice în calitate de stimulente al performanțelor întreprinderilor. Concurența pe piață reprezintă un feed-back tipic material, care acționează eficient în lipsa unor mecanisme sistematice și adecvate de feed-back informational.

Același lucru este valabil și în legătură cu variatele consecințe laterale ale sistemelor. Conștientizarea lor, prin informațiile oferite de cercetare științifică, reprezintă un motivator extrem de important pentru perfecționarea sistemelor. Evidențierea consecințelor ecologice ale activității productive a reprezentat baza tendinței de transformare a producției dintr-o producție “neglijentă ecologic”, într-una “curată ecologic”. Evidențierea, în ultimele decenii, a consecințelor negative ale stilurilor autoritare în sistemul industrial este una dintre cele mai importante surse a tendințelor de democratizare a conducerii întreprinderilor. Impactul orientării producției asupra egalității / inegalității sociale, asupra nivelului de aspirații, asupra stării de alienare, a modului de viață al colectivității poate reprezenta un exemplu de consecință laterală insuficient studiată, dar care, probabil, va deveni o temă de interes major pentru cercetare. Iar acest fapt va stimula sistemele industriale să-și asume noi responsabilități. În acest context se înscrie și *mișcarea indicatorilor sociali* - o orientare științifică, dar și socială care are drept scop promovarea unui larg număr de indicatori privitori la starea colectivității, pe lângă cei demografici și economici. Îmboldul său principal este acela de a facilita determinarea eficienței și a consecințelor multiple ale variatelor activități sociale, oferind astfel un feed-back informational necesar perfecționării organizării sociale.

TERAPIA DIRECTIVĂ

În ultimele decenii sociologia, pe baza acumularilor realizate, a făcut un pas mai departe decât oferirea de cunoștințe și informații despre starea sistemelor sociale și despre performanțele și consecințele activității lor. Ea a trecut la “imaginarea” de noi forme de organizare socială pentru diferitele sisteme particulare. Analizând modurile de organizare a diferitelor sisteme, așa cum s-au cristallizat ele în mod spontan, sociologia a evidențiat o multitudine de deficiențe structurale ale acestora. În locul lor sunt propuse noi forme de organizare bazate pe cunoștințele științifice acumulate.

Poate exemplele cele mai clare le găsim în domeniul sociologiei și psihologiei sociale industriale. Proiectul lui R. Likert (1961, 1967) de elaborare a unor noi modele de organizare social-umană a întreprinderilor este poate cel mai ambițios. Obiectivul lui Likert a fost de a imagina noi modalități social-umane de organizare a întreprinderii, “integral bazate pe știință”. Adunând cunoștințele acumulate în legătură cu dinamica grupurilor, cu motivatia performanței, cu stilul de conducere, el a conceput un model de organizare bazat pe conducerea democrat-participativă (Sistemul 4). Elaborarea unor noi stiluri de conducere reprezintă un alt exemplu. Pornindu-se de la analiza diferitelor stiluri de conducere, de la cunoștințele acumulate în psihologia socială, s-au făcut numeroase încercări de a “proiecta” un stil optim de conducere și de a-l difuza în sistemul industrial. Este cazul “grilei manageriale” a lui R. Blake și J. Mouton (1964). Grila managerială reprezintă un instrument de evaluare a stilurilor de conducere în funcție de două dimensiuni

- “centrare pe productie” si “centrare pe om”. Stilul de conducere cel mai bun, promovat ca model de asimilat de catre fiecare conducator este, in terminologia autorilor “9.9”, caracterizat printr-o ridicata centrare atat pe productie, cat si pe om. Ideea de *dezvoltare umana a organizatiilor* (prescurtat OD - *organizational development*) este un alt exemplu. OD-ul reprezinta o tehnica caracterizata prin faptul ca specialistul scoate in evidenta deficientele formelor social-umane de organizare existente propunand noi forme de organizare, fondate pe acumularea de cunostinte stiintifice; organizatia este ajutata sa-i insuseasca noile moduri de organizare, sub forma de cunostinte, valori, capacitati de actiune, parcurgand un proces de dezvoltare de la stadiul initial la cel propus ca obiectiv (C. D. Bowers, J. L. Franklin, P. A. Pecorella, 1973).

Un alt exemplu se refera la determinarea structurilor organizationale optime, in functie de diferite conditii particulare in care o intreprindere functioneaza: in raport cu tehnologia (J. Woodward, 1965) sau cu tipul de mediu economic si tehnologic (Th. Burns si G. M. Stalker, 1961). Astfel, intr-un mediu economic si tehnologic dinamic, argumenteaza acestia din urma, “modelul organic” de organizare este cel mai eficient, in timp ce intr-un mediu inalt stabil, “modelul mecanic” este mai adecvat. In raport deci de tipul de tehnologie sau de mediu in care o organizatie actioneaza, sociologul va recomanda un anumit tip de organizare. Promovarea unor modalitati de organizare a muncii fondate pe principiul muncii imbogatite, in locul celei bazate pe principiul taylorist al muncii simplificate reprezinta un alt caz in care specialistul propune un nou mod de organizare in raport cu cel existent.

Toate aceste exemple sunt cazuri de ceea ce se poate numi *terapie directiva*. Sociologul directioneaza sistemul social intr-o anumita directie; il orienteaza spre asimilarea unei forme de organizare cristalizata pe baza cunostintelor stiintifice acumulate si considerata a fi mai buna decat organizarea lui naturala.

Interventia directa a sociologului presupune o serie de operatii care provin din insasi particularitatile sistemelor sociale. Acestea exista si functioneaza prin activitatea oamenilor. Este necesar deci ca orice schimbare sociala sa fie o schimbare in comportamentul oamenilor, sustinuta de sistemul lor la valori, de cunostintele si capacitatile lor de actiune. Pentru aceasta, urmatoarele tipuri de operatii sunt necesare:

1. “Demolarea” vechii forme de organizare. Aceasta se realizeaza prin analiza critica a acesteia, prin evidentiarea deficientelor si limitelor ei. Operatia are drept scop “dezafectarea” valorica a respectivei forme de organizare, schimbarea atitudinii membrilor sistemului fata de ea. Promovarea, de exemplu, a unor forme nonierarhice de conducere trebuie precedata de o analiza critica a ierarhiei, prin evidentiarea efectelor ei structurale negative, a limitelor ei de principiu.

2. Promovarea noului mod de organizare, ca alternativa superioara. Specialistul trebuie sa convinga membrii sistemului ca forma de organizare pe care o propune este structural mai buna si realizabila totodata. Efectul acestei operatii trebuie sa fie transformarea respectivei forme de organizare intr-o forma *dezirabila*. Este o operatie de *sensibilizare*.

3. Crearea capacitatile de actiune in noua forma de organizare. Chiar daca toti membrii unei intreprinderi sunt convinsi ca stilul democratic este superior celui autoritar, pentru ca acesta sa fie adoptat si sa functioneze, oamenii trebuie sa stie *cum* sa actioneze intr-un context democratic. Este necesara o *cultura* a participarii democratice care este compusa nu numai din atitudini favorabile stilului democratic, dar totodata si din cunostinte, capacitati, deprinderi, tehnici de actiune democratice.

Activitatea de pregatire si difuzare a noii forme de organizare trebuie sa cuprinda *masa sistemului*. Nu este suficient ca doar cateva persoane din sistem, fie ele ocupantii pozitiiilor de conducere, sa adere la noua forma de organizare. Este necesar ca un numar

suficient de mase de membri ai sistemului sa fie cuprinsi in procesul de schimbare. Toate formele de organizare, pentru a functiona, trebuie sa se transforme in *norme sociale*: ele se impun prin comportamentul membrilor sistemului; sunt intarite sau descurajate prin atitudini si asteptari. Stadiul “acceptarii” noilor idei este absolut necesar in orice proces de schimbare asistata de stiinta.

Pentru ca schimbarea sa fie reusita este necesar ca un numar suficient de mare de membri ai sistemului sa fie sensibilizati si pregatiti pentru noul mod de organizare. Este ceea ce s-ar putea numi, transferand un termen din fizica, *masa critica*. Atinsa masa critica, rezistentele provenite din normele practice care guverneaza interactiunea dintre membrii sistemului sunt depasite, noile norme difuzandu-se rapid.

TERAPIA NON-DIRECTIVA

Inginerul construiesc sisteme tehnice capabile sa functioneze eficient, in limitele programelor incluse in structura lor. Sociologul si psihologul nu trebuie sa imagineze neaparat sisteme care nu au mai existat. Ei gasesc sistemele - personale si sistemele sociale - deja existente, naturale, orientate spre perfectionare, spre schimbare si dezvoltare. Sistemele reale sunt ele inele, in grade diferite, creative. Rolul specialistului nu este totdeauna acela de a indica ce trebuie facut si cum trebuie facut (terapia directiva), ci adesea de a contribui doar la perfectionarea capacitatii creative de auroperfectionare a sistemelor pe care le gaseste constituite. Obiectul acestei operatii il reprezinta tehnicile terapiei non-directive.

Problema a fost formulata mai intai, in psihoterapie. Psihoterapia lucreaza cu un anumit model de personalitate *normala (sanatoasa)* sau *patologica*. Personalitatea normala se caracterizeaza prin cateva trasaturi foarte generale, trasaturi care fac posibila functionarea ei eficienta: orientare spre realitate, deschidere la experienta, comunicare libera intre diferitele compartimente, straturi ale personalitatii, disponibilitati pentru actiune, dar si pentru invatare, corectare si perfectionare, abordare creativa a noilor probleme. Intr-un cuvnt, personalitatea sanatoasa, normala reprezinta un sistem flexibil, dinamic, deschis si creativ, orientat spre *crestere*: un sistem *rational*. Patologiile reprezinta frane, obstacole in calea unei asemenea organizari si functionari flexibile, rationale si realiste, totodata. Dupa cum se poate observa, modelul sistemului normal, sanatos, nu este foarte specificat. El se rezuma la cateva principii care asigura functionarea eficienta si care trebuie promovate in procesul psihoterapiei. Mai mult. Se considera ca persoana umana este, potential, un asemenea sistem normal, sanatos, dar care poate fi perturbat de diferiti factori. Procesul de terapie ajuta pacientul sa se intoarca la starea sa naturala de normalitate. Termenul de terapie non-directiva, introdus de Carl Rogers (1951), sugereaza tocmai acest specific al relatiei pacient / consultant. Consultantul nu ii indica pacientului *cum* sa-si rezolve problemele sale de viata, cum sa-si organizeze viata. Aceste lucru pacientul trebuie sa-l decida singur. Terapeutul ajuta pacientul sa depaseasca blocajele interne care “ii intuneca” judecata; sa fie realist, rational. In aceasta viziune, *normalitatea este echivalenta cu rationalitatea*.

Din *psihoterapie*, aceasta paradigma a normalitatii / patologiei a fost transferata in *socioterapie* (E. Jaques, 1961, M. Pages, 1961). Dincolo de diferentele dintre persoana si sistemul social, paradigma normalitatii pare a fi, in mare masura, comuna. Socioterapia

non-directiva merge si ea pe cultivarea capacitatilor normale, flexibile, creative, rationale de functionare, iar nu pe promovarea unui anumit mod de organizare a sistemelor, pe sugerarea unor solutii. Sistemele, facand fata rational, deschis problemelor lor, cauta, fara prejudecati, solutiile cele mai adecvate. Specialistul nu incearca sa orienteze sistemul intr-o directie sau alta, sa puna diagnoze, sa stabileasca obiective de atins si mijloace de adoptat. El este un facilitator al comunicarii interne, al autoanalizei si al experimentarii, al deschiderii la experienta proprie, cat si la experienta celorlalti, la feed-back si la autocorectie.

Socioterapia non-directiva a pus cu forta necesitatea unei definiri mai clare a “rationalitatii sociale”. De la inceput este necesar sa operam o distinctie intre doua perspective asupra rationalitatii: o perspectiva de *continut* si o alta de *forma*. Din **perspectiva continutului**, un sistem este rational atunci cand, confruntat cu o problema, reuseste sa adopte solutia cea mai buna, solutia rationala. O asemenea perspectiva, cu toate avantajele sale, implica insa si o dificultate de principiu pentru analist. Decizia ca un sistem este sau nu rational, din punctul de vedere al continutului comportamentului sau, poate fi realizata doar de pe pozitiiile unui alt sistem care se afla in posesia unei cunoasteri mult mai puternice decat sistemul de evaluat. Doar posedand toate cunostintele teoretice si empirice necesare solutionarii tipului de probleme cu care sistemul analizat se confrunta este posibil sa se determine daca comportamentul acestuia din urma este sau nu rational, daca solutiile pe care le adopta sunt sau nu rationale. O asemenea conditie este insa dificil de realizat, daca nu cumva principial imposibil, presupunand ca un membru al unei colectivitati (specialistul) detine toate cunostintele functionarii optime ale acesteia, in timp ce ea nu le detine. Oricat de tentanta ar fi perspectiva de continut asupra rationalitatii, ea ridica deci dificultati insuportabile, cel putin in momentul de fata. **Perspectiva formei**, desi mai modesta, este, totusi, mai avantajoasa. Ea supune analizei nu produsul (continutul) activitatilor cognitive ale unui sistem, ci forma sa, mecanismele prin care se desfasoara: din punct de vedere al formei, a fi rational inseamna a adopta o serie de strategii si proceduri cognitive si decizionale care maximizeaza sansa de a gasi solutii adecvate, dar nu garanteaza validitatea unei solutii sau a alteia. Paradigma normalitatii sistemului discutata mai sus reprezinta in fapt tocmai un model de organizare cognitiva care poate duce la un asemenea comportament rational.

Analistul, in aceasta perspectiva, nu se plaseaza intr-o pozitie cognitiva superioara sistemului. Nici el “nu stie” cum ar fi mai bine de actionat. El analizeaza doar formele de organizare ale sistemului, cautand sa maximizeze capacitatea acestuia de a fi rational, eficient din punct de vedere cognitiv. El nu ofera solutii. Sistemul trebuie sa le gaseasca. El incearca doar sa perfectioneze capacitatile naturale ale acestuia de a se comporta rational, invingand diferitele patologii si eliminand formele contraproductive. Terapia non-directiva este o modalitate de aplicare structural anti-tehnocratica a sociologiei. Sociologul nu decide ce trebuie sa faca sistemele sociale, ci le sprijina pe acestea sa decida singure, intr-o modalitate cat mai rationala si realista.

In paradigma terapiei non-directive, rationalitatea este definita intr-o modalitate strict functionala, din perspectiva proprietatilor sale formale, ca “orientare spre realitate” si “orientare spre sarcina”, “spre functie”, intr-un proces activ de adaptare. O asemenea definitie a rationalitatii sistemelor sociale ar putea fi operationalizata sub forma unui *test de rationalitate*. Testul de rationalitate propus aici, pornind de la cateva sugestii ale lui K. D. Benne, (1961 a), include 8 caracteristici fundamentale, perechi, fiecare descriind o caracteristica a functionarii rationale, eficiente (coloana din stanga) sau, complementar, o deformare patologica care confera comportamentului o orientare irationala, ineficace (coloana din dreapta). Acest test poate oferi o imagine asupra *rationalitatii potentiale* a sistemelor, cat si asupra tipurilor de deformari patologice de care acestea pot suferi.

TESTUL DE RATIONALITATE A SISTEMELOR SOCIALE

Paradigma normalitatii: comportament rational, eficient.

1. Orientare spre functie (obiective active). Energia sistemului este orientata spre maximizarea functiilor. Functiile globale ale sistemului genereaza logica intregii activitati.

2. Explorarea alternativelor. Pentru maximizarea functiilor, sistemul exploreaza continuu alternativele de organizare, posibilul actional existent. Paralel cu functionarea sa practica, el cerceteaza continuu caile alternative, evaluand oportunitatea adoptarii lor.

3. Stimularea cunoasterii. Mecanisme de stimulare a stiintei si de asimilare a rezultatelor ei. Stimularea “cunostintelor de schimbare”, de dezvoltare: atat a celor critice, cat si a acelor privitoare la alternative.

4. “Foame” de feed-back. Instituirea de mecanisme de obtinerea a feed-back-ului asupra propriilor performante. Receptivitate nedistorsionata fata de feedback, realism in interpretarea lui, lipsa de “miopie structurala”. Utilizarea constructiva a informatiilor negative asupra performantelor proprii.

5. Realism in imaginea despre sine a sistemului. Spirit autocritic.

6. Afirmarea deschisa a propriilor probleme si dificultati. Investigarea lor continua, asumarea deschisa a dificultatilor

Paradigma anormalitatii: comportament irational, ineficient.

a) Orientarea defensiva (obiective pasive). Pozitia defensiva genereaza o tendinta generala spre conformism, adaptare limitata la cerintele partiale si conjuncturale.

b) Orientare spre lupta interna. Cea mai mare parte a energiei sistemului este Orientare experimentală, disponibilitati de schimbare. orientata spre mentinerea sau schimbarea sistemului nonfunctional al puterii. Dinamica interna este dominata de lupta dintre diferitele grupuri si / sau persoane pentru putere, influenta, control asupra resurselor. Orientarea spre functie este

Suspiciunea si neincrederea in cunoastere. Descurajarea cercetarii, marginalizarea stiintei. Este stimulata doar cercetarea institutionalizata, controlata si integrata in statu-quo, puternic ideologizata: este incurajata cunoasterea defensiva si eventual cea necesara perfectionarii structurale existente.

Atitudine negativa fata de feed-back. Lipsa de mecanisme institutionalizate de obtinere a feed-back-ului asupra performantelor, perceperea structural distorsionata a acesteia. Iritare fata de informatiile negative asupra performantelor.

Ideologizarea pronuntata a imaginii despre sine. Confuzie intre aspiratii, imagine idealizata si existenta reala a sistemului. Lipsa spiritului autocritic. **Dificultate in acceptarea propriilor probleme.** Definirea acestora intr-o maniera defensiva; denaturarea si / sau reprimarea formularii lor.

doar formal, ideologic afirmata, dar ea nu este efectiva.

Atasament rigid pentru statu-quo.

Considerarea dogmatica a solutiilor practice ca fiind cele mai bune.

7. Comunicatie intensa si adecvata, libera intre partile sistemului. Toleranta fata de difuzarea pluricentralista a informatiilor, stimularea canalelor de comunicatie in toate sensurile.

Blocaje in circulatia informatiei intre partile sistemului, intre mediu si sistem.

Distorsiunea informatiilor si controlul tipurilor de informatii care circula in sistem. Reinterpretarea informatiei in schemele structurale ale sistemului.

Reducerea canalelor de

8. Mecanisme de decizie colaborative, democratice. Toate partile participa la procesul de luare a deciziilor, exprimand punctele lor de vedere.

Daca vrem, de exemplu, sa determinam rationalitatea potentiala a unei intreprinderi, testul de rationalitate ne va indica manifestarile "sanatoase" sau "patologice" care caracterizeaza functionarea mecanismelor sale cognitive.

Patologia sistemelor sociale, reluand o idee dezvoltata in capitolul anterior, poate lua doua configuratii distincte, in functie de sursele lor primare: *sindromul luptei si sindromul incertitudinii*. Atat conflictele interne, cat si dificultatile de a face fata constructiv incertitudinii genereaza *rigiditatea* sistemului, orientarea sa patologica. In procesul socioterapiei, specialistul incearca sa reorienteze sistemele, sprijinandu-le sa-si constientizeze mecanismele patologice si sa cultive mecanismele normale care asigura o functionare rationala, flexibila si eficace.

Specialistul poate alege una dintre urmatoarele strategii de terapie: *terapia sistemului prin terapia indivizilor* sau *terapia directa a sistemului*. Cele doua strategii de interventie au o lunga traditie. Ele ridica probleme specifice care merita a fi evocate pe scurt.

a. *Terapia sistemului prin terapia indivizilor.* Pornindu-se de la estimarea ca activitatea sistemului este realizata de catre indivizii care il compun, este usor de presupus ca modificand atitudinile, cunostintele, capacitatile de cunoastere si actiune ale acestora va rezulta o modificare a sistemului insusi. Si este clar ca a convinge indivizii reprezinta un punct de pornire obligatoriu pentru realizarea de schimbari sociale importante. Actiunea de sensibilizare, de diseminare de cunostinte si informatii reprezinta o metoda curenta in sociologie, desi importanta ei este, dupa parerea mea, mult subestimata. Exista o larga varietate de tehnici care au ca obiectiv invatatura individuala a membrilor diferitelor sisteme. *T - Grupul* este un exemplu de acest fel. El a cunoscut, in perioada de dupa razboi, o influenta foarte mare. Tehnica T - Grupului se fundeaza pe ideea ca, in mediul social natural, oamenii nu reusesc sa-si perfectioneze capacitatile lor de autocunoastere, de cunoastere a celorlalti, de cooperare eficace. Scosi din sistemele sociale in care traiesc (intreprinderi, familii) ei formeaza pentru o scurta perioada de timp grupuri de invatare care

Formularea de alternative este reprimata. Suspiciune si deformare negativista fata de orice innoire structurala. Reactii puternic defensive. Atitudine necritica fata de formele adoptate. Suprimarea criticii interne.

Toleranta la diversitatea intereselor si la pluralitatea opiniilor cognitive si dezvoltarea de mecanisme democratice de absorbtie a acestei pluralitati in decizii unitare. circulatie a informatiilor si preferarea canalelor "de la autoritate" la masa sistemului.

Mecanisme de decizie autoritare.

Partile nu sunt incurajate sa-si exprime punctele de vedere. Pluralitatea cognitiva este descurajata. Este presupusa o unitate de gandire, in concordanta cu structurile existente ale sistemului. Lipsa de mecanisme de absorbtie a pluralitatii cognitive.

le faciliteaza deschiderea la cunoasterea de sine si la cunoasterea celorlalti. Aici ei inteleg mai bine atat motivatia profunda a propriilor lor comportamente, cat si motivatia comportamentelor celorlalti, blocajele lor interioare, cat si cele interpersonale, identifica mecanismele patologice din propria lor comportare, cat si din activitatea grupului. Ei invata cum sa fie ei insisi sisteme deschise, flexibile, rationale si cum sa formeze, impreuna cu ceilalti, asemenea sisteme.

Diferitele forme de *analiza de caz* (K. D. Benne, 1961 b, P. si F. Pigors, 1961) reprezinta tot o modalitate de terapie a sistemului prin terapia membrilor sai. Scoase din sistem, persoanele sunt puse, "in conditii de laborator", sa analizeze diferite probleme similare cu cele pe care sistemele din care fac parte le au de infruntat, sa formuleze solutii, sa le evalueze impreuna cu alte persoane, prin confruntare. Prin aceste exercitii, ele invata nu numai despre diferitele probleme supuse analizei si despre modalitatile de solutionare a lor, ci si despre procesele sociale, interpersonale in activitatea sistemelor sociale de solutionare a problemelor: interdependente sociale, comunicare interpersonala, tratarea diversitatii opiniilor si realizarea consensului, rezistentele care apar in procesul comunicarii si luarii deciziei, modul de depasire a acestora. Se asteapta ca aceste capacitati noi dobandite sa fie transferate in activitatea practica a sistemelor in care persoanele actioneaza.

Punctul forte al acestui tip de abordare terapeutica se dovedeste a fi totodata si punctul sau slab. "Scoaterea" indivizilor din sistemele sociale in care ei sunt incadrati si perfectionarea capacitatilor lor in conditii de laborator, reprezinta o importanta conditie facilitatoare a schimbarii. Scosi de sub presiunea mediului social care le-a modelat si le intretine modul de gandire si comportare, indivizii pot mai lesne sa-si modifice comportamentul. Dificultatea reapare insa in momentul intoarcerii persoanelor in sistemele lor naturale. Aici ele reintra in sistemul relatiilor sociale si interpersonale care nu sunt suportive pentru noile modalitati de actiune invatate. Castigurile obtinute prin perfectionarea capacitatilor in conditii de laborator tind sa fie anulate prin interventia normelor sociale care caracterizeaza functionarea sistemului, cat si a parametrilor sai structurali: diferente de interese, structuri de putere, concurenta.

b. *Terapia directa a sistemului* se refera la un set de tehnici care incearca sa perfectioneze capacitatile sistemului insusi, in procesul functionarii sale, sa-l scoata din rutina procedurilor cristalizate, sa-i creeze oportunitati de a reflecta critic asupra lor, de a explora alternative, de a obtine si utiliza constructiv feed-back-ul asupra efectelor activitatii sale, de a stabili obiective de perfectionare si de a urmari sistematic realizarea acestora. Sociologul sprijina direct sistemul sa-si formuleze obiective de dezvoltare, sa-si perfectioneze procedurile de solutionare a problemelor sale. Este cazul unora dintre programele de dezvoltare a organizatiei (OD). Terapia directa a sistemului, datorita dificultatilor sale, presupune insa tehnici mult mai complexe decat terapia individului in conditii de laborator.

Filosofia istoriei⁴

DIMENSIUNEA TEMPORALITATII IN STIINTA

Pana in secolul trecut, timpul era considerat in stiinta doar marginal. Analiza stiintifica facea abstractie de temporalitatea fenomenelor. Conceptul de "istorie", expresie

⁴ Zamfir, Catalin, *Filosofia Istoriei*, Ed. Stiintifica si Pedagogica, Bucuresti, 1981, cap. 1, 3, 4, 6, 8.

nemijlocita a dimensiunii temporale, nu avea ce cauta in preocuparile propriu-zise ale omului de stiinta. Stiinta se ocupa cu aspectele generale si repetabile, insensibile la scurgerea timpului.

Aproximativ pe la mijlocul secolului al XIX-lea au inceput sa se dezvolte doua tipuri de discipline stiintifice legate structural de dimensiunea *timp*:

a) Un grup de discipline cristalizate in jurul conceptului de *evolutie* - biologia evolutionista, ca teorie a originii si evolutiei speciilor si teorie evolutionista a societatii la care a contribuit filosofia sociala, sociologia, antropologia sociala si culturala.

b) Disciplinele *istorice* - istoria societatilor umane si a diferitelor manifestari ale omului (istoria filosofiei, istoria muzicii, istoria picturii, istoria dreptului). Desi istoria ca preocupare exista inca din antichitate, in aceasta perioada ea incepe sa se dezvolte rapid, intrand in atentia filosofiei in calitate de disciplina stiintifica.

Cele doua grupuri de discipline sunt foarte diferite din punctul de vedere al perspectivelor lor, al obiectivelor si al instrumentelor cu care lucreaza. Ceva insa le leaga in mod structural: timpul. Temporalitatea ocupa in aceste discipline un loc central. In acest context, incepe sa se cristalizeze o problema epistemologica generala: este modelul de stiintificitate formulat in secolul al XVIII-lea, pe baza experientei fizicii, universale, o norma standard, sau el este adecvat doar unor stiinte? Nu cumva sunt posibile discipline stiintifice, structural diferite de fizica, avand ca obiect realitatea umana si caracterizate in primul rand prin faptul ca incorporeaza in mod fundamental dimensiunea temporalitatii?

Pornind de la experienta disciplinelor istorice, filosofii de inspiratie neokantiana au pus in mod transant o asemenea problema. Modelul de stiintificitate al disciplinelor istorice, considerau ei, este diferit de cel al disciplinelor naturii. Orice obiect poate, in principiu, sa fie considerat dintr-o perspectiva sau alta: din punct de vedere *nomologic*, al legilor generale care ii modeleaza comportamentul, sau *idiografic*, ca descriere a sa ca realitate unica, individuala, caracterizata prin istoricitate. filosoful si istoricul roman, A.D. Xenopol a exprimat poate in modul cel mai clar si mai acceptabil din punctul de vedere al unei viziuni stiintifice si filosofice moderne, lipsita de amprenta idealist-subiectiva neokantiana, aceasta idee sub forma celebrei distinctii intre *stiinte ale repetitiei si stiinte ale succesiunii* pe care incerca sa o elaboreze pe larg (119,120).

In numele disciplinelor cristalizate in jurul conceptului de evolutie, Julian Huxley avansa ideea ca mentalitatea contemporana, spre deosebire de cea "centrata pe stiinta" a secolului al XVII-lea, este "centrata pe evolutie". Evolutia reprezinta, dupa parerea sa, elementul caracteristic al *Weltanschauung-ului* contemporan. (54)

Exista aici o problema epistemologica care merita toata atentia: putem descifra diferente structurale in modelul de stiintificitate *pe axa a-temporal/ temporal*? Putem, deci, distinge stiinte structural a-temporale de stiinte structural temporale?

Exista insa si o a doua dimensiune secundara, implicata mereu de dimensiunea temporalitatii, referitoare la obiectul propriu-zis al stiintei: *general / individual*. Modelul clasic de stiintificitate, asa cum era fixat in celebra formulare aristotelica, este legat de general: stiinta, considera Aristotel nu poate fi decat o cunoastere a generalului. Ea se ocupa doar cu ceea ce este comun unei clase de obiecte, iar nu de ceea ce este specific fiecarui obiect in parte. Putem insa accepta fara rezerve o asemenea definire a stiintei? Nu cumva putem concepe si discipline stiintifice al caror obiect sa fie nu o clasa generala de fenomene, ci doar un singur fenomen?

Este aici implicata o problema mai grava. Exista un singur model de stiintificitate, sau o pluralitate de modele? In acest capitol voi incerca sa pun in evidenta diferentele

generate de cele doua axe invocate mai inainte: *temporal* / *a-temporal* si *individual* / *general*. Considerarea celor doua axe sugereaza urmatoarele patru tipuri distincte de stiinte:

1 Fizica Chimia Biologia teoretica Psihologia Sociologia	2 Geografia
4 Disciplinele evolutiei: - Evolutia speciilor - Evolutia societatii - Evolutia stiintei	3 Disciplinele istorice: - Istoria Romaniei - Istoria muzicii - Istoria fizicii
GENERAL	INDIVIDUAL

ATEMPORAL

TEMPORAL

Sa analizam pe rand cele patru tipuri de discipline stiintifice obtinute, incercand sa vedem in ce masura ele au realmente un profil distinct.

STIINTELE A-TEMPORALE ALE GENERALULUI

Definirea traditionala a stiintei este asociata cu stabilirea *legilor generale*. Ce sunt legile pe care stiinta cauta sa le formuleze? Ele sunt relatii constante (repetabile deci), care se stabilesc intre clase generale de obiecte. Forma lor abstracta este urmatoarea:

Daca p, atunci q.

Cu alte cuvinte, daca avem un fenomen sau o situatie de tipul p, atunci vom avea cu necesitate un alt fenomen, sau situatie de tipul q.

Doua caracteristici pot fi derivate din aceasta formulare:

a) Obiectul de cercetare este generalul, iar nu individualul. Fizica, de exemplu, nu cerceteaza caderea pietrelor, parasutistilor sau a brutozaurilor, ci a corpurilor fizice, adica si a pietrelor, si a parasutistilor si a brutozaurilor, dar nu in calitatea lor specifica, ci in calitatea mai generala de corpuri care au o anumita masa. Mai exact ar fi deci sa spunem ca obiectul de cercetare il reprezinta clase abstracte de fenomene. Obiectul individual este

inclus intr-o clasa sau alta doar in masura in care el intruneste o anumita proprietate generala. De celelalte proprietati se face complet abstractie. Fenomenul individual ca atare nu reprezinta obiect de cercetare al respectivei stiinte. In teoria caderii corpurilor nu apare termenul de piatra sau brontozaur. Conceptele cu care se opereaza in stiintele generalului desemneaza clase abstracte de fenomene sau de proprietati: corpuri fizice, acizi, baze, relatii de productie capitaliste. Termeni desemnand lucruri individuale pot apare doar in “aplicatiile” acestor stiinte. Intr-un manual de fizica, de exemplu, putem gasi la capitolul “probleme” formulari de genul: “un creion care cade dintr-un avion de la o inaltime de 500 metri”. Sau intr-un manual de chimie: “o gospodina toarna otet peste lapte”.

In toate enunturile generale, cu valoare de lege, formulate de diferitele stiinte, vom gasi doar termenul care desemneaza clase generale. In psihologie, de exemplu, exista o multime de asemenea formulari generale - “frustrarea unei necesitati tinde sa genereze agresivitate”. In sociologie - “o comunitate amenintata din exterior tinde sa-si mareasca coeziunea interna”. Dupa cum se vede, in aceste enunturi nu este vorba nici de Popescu sau Ionescu si nici despre Imperiul roman sau Franta napoleoniana. Ele pot fi insa *aplicate* si la Ionescu sau Popescu, la Imperiul roman sau Franta napoleoniana.

b. Perspectiva lor este *a-temporala*. Timpul nu modifica in nici un fel valabilitatea enunturilor acestor discipline. Ele sunt, in raport cu timpul, invariante. O piatra cade la fel astazi, cu modul in care a cazut acum un milion de ani sau in care va cadea peste cateva mii de ani. Invariata temporara face inutila orice specificatie in raport cu timpul.

Sunt multe situatii in care legile stiintelor teoretice includ in ele, ca una dintre variabilele importante timpul. De exemplu legea caderii corpurilor sau legile fisiunii nucleare. Cauzalitatea, ca forma generala a determinarii, include in ea insasi ideea de timp: efectul succede cauzei, iar nu invers. Generarea efectului are nevoie de o perioada de timp oarecare mai mare sau cel mult egala cu zero (in cazul limita, in care propagarea actiunii cauzei este instantanee). Timpul inasa considerat in aceste situatii este foarte diferit de cel al istoriei. Este un timp abstract, a-istoric, lipsit de orice culoare. Sau, daca utilizam celebra formulare a lui Newton, timpul stiintelor teoretice este un timp perfect *omogen*. El este doar un cadru abstract al desfasurarii unor procese. Este un timp absolut, local, indiferent la scurgerea timpului universal. Un kilogram de uranium radioactiv are o perioada de injumatatire invariabila. El se descompune in acelasi mod, indiferent de faptul daca fisiunea a avut loc acum un miliard de ani sau va avea loc peste cateva miliarde de ani.

Datorita acestor doua caracteristici putem defini stiintele generalului mai corect ca *stiinte ale posibilului*. Ele nu au ca obiect lucrurile trecute, prezente, sau viitoare, ci orice lucru, indiferent daca el a existat, exista sau va exista vreodata. Singura conditie este ca aceste lucruri sa fie posibile, intr-un mod abstract. Este “caderea brontozaurelui Bibi din avion” un fenomen de care in mod legitim fizica se poate ocupa? Desigur. Fizica poate calcula cu precizie cat timp ii va trebui brontozaurelui Bibi sa cada dintr-un avion de la inaltimea de 5000 m, indiferent daca a existat sau va exista vreun brontozaur numit Bibi si indiferent de faptul daca acesta a cazut sau va cadea vreodata din vreun avion. Ceea ce intereseaza este posibilitatea abstracta a evenimentului. In calitatea sa de corp fizic, el se supune legilor caderii. Din aceasta cauza, stiintele teoretice nu sunt conditionate de acceptarea principiului existentei. Ele se pot ocupa de fenomene posibile. Aceasta caracteristica generala da explicatiei teoretice o independenta completa in raport cu timp. Structura “daca ..., atunci...” este din aceasta cauza absolut specifica. Ea include tocmai ideea de posibil, excluzand orice referire la existent. Faptul ca sunt stiinte ale posibilului le confera universalitate. Ori de cate ori vom avea p, vom avea q.

Toate sferele realitatii sunt acoperite de asemenea stiinte teoretice. Formularea de caracteristici generale ale lucrurilor si ale relatiilor dintre ele reprezinta o sarcina fundamentala a cunoasterii. Intrebarea - care se poate pune este insa daca o asemenea cunoastere este realmente *suficienta*. Idealul clasic de stiinta este modelat de acest tip de stiinta. El considera ca toate problemele cunoasterii pot fi solutionate cu instrumentele oferite de stiintele teoretice. Inclusiv cunoasterea individului si a istoricului.

Orice individ poate fi determinat cu rigurozitate pornind de la un set de legi generale. Este adevarat ca un individ ca atare nu reprezinta obiectul propriu al stiintelor generalului. El poate fi insa analizat in masura in care este incadrat intr-o multime de clase generale pe baza proprietatilor sale. Definind astfel problema, individualul poate fi integral explicat de catre stiintele teoretice. Operatia de explicare rezida in a pune in conjunctie toate enunturile teoretice care se refera la respectivul individ. In calitate de corp fizic, Popescu se va comporta in maniera... In calitate de corp chimic, de organism biologic, de sistem psihologic se va comporta... Este deci suficient sa identificam multimea caracteristicilor generale care prin conjunctie ii constituie pe Popescu pentru a-l putea intelege complet pe acesta, utilizand doar enunturi generale din diferitele stiinte. Desi, in aparenta, solutia este simpla, se ajunge pe aceasta cale la o problema insolubila. Orice lucru individual are o quasi-infinitate de proprietati. In aceste conditii, conjunctia legilor generale sunt incidenta carora respectivul caz cade este mereu incompleta. Dificultatea a fost formulata in mod explicit de catre filosofia secolului al XVIII-lea, sub forma faimoasei probleme a raportului dintre necesitate si intamplare. Orice lucru este necesar; ni se pare ca este intamplator doar in masura in care nu ii cunoastem cauzele. Intamplarea reprezinta deci restul ramas mereu neexplicit din comportamentul unui obiect individual. In principiu insa, stiintele generalului sunt capabile sa explice totul.

Intr-o asemenea viziune, mecanismul explicatiei stiintifice este de a reata individualul la general. Este, de exemplu, punctul de vedere sustinut de Ath. Joja (57).

In aceeasi maniera poate fi explicata si istoria. Explicatia istoriei poate fi considerata ca o desfasurare in timp a explicatiei oferita de stiintele generalului. Rationand dupa modelul fizicii, filosofii secolului al XVIII-lea considerau ca intreaga istorie este complet explicabila prin aplicarea modelului general de stiintificitate, in masura in care doua conditii sunt indeplinite: *a)* Cunoasterea legilor care guverneaza dinamica lumii si *b)* Cunoasterea starii initiale (sau la un moment dat) a acesteia. In acest mod, istoria oricarei comunitati umane devine complet inteligibila, ca orice obiect individual, prin aplicarea unor legi generale.

Intrebarea la care stiintele generalului trebuie sa raspunda este: pot ele sa satisfaca toate necesitatile de cunoastere? Si in mod special, pot da ele o explicatie satisfacatoare obiectivelor individuale si dinamicii in timp, istoriei?

STIINTELE A-TEMPORALE ALE INDIVIDUALULUI

Desi pentru mentalitatea clasica o “stiinta a individualului” suna monstruos, practica stiintei a creat asemenea discipline. Si aceasta pentru ca interesul de cunoasterea nu sta numai in determinarea caracteristicilor generale ale claselor de obiecte, ci si in explorarea *descriptiva* a unor obiecte individuale care prezinta un interes deosebit pentru om. Datorita tocmai acestui interes special, obiectele in cauza nu pot fi considerate numai ca elemente ale unei clase mai generale, ci totodata si ca obiecte unice cu proprietati nedeductibile din

legi generale. Cunoasterea lor incepe chiar cu descrierea amanuntita a modului in care ele sunt. Pamantul este, ca importanta umana, unic. Cunoasterea lui in cele mai mici detalii - descrierea, iar nu explicarea sa din perspectiva unor legi generale - reprezinta o sarcina deosebit de importanta. Geografia este tocmai o asemenea disciplina in care functia descriptiva a unui obiect unic este esentiala. Rezultatul activitatii geografului este o descriere amanuntita, realizata in cuvinte, in harti, in numere care inregistreaza masuratori. Fara indoiala geografia este disciplina stiintifica. Ea intrebuinteaza mijloace sistematice si controlate de analiza. Produsul ei nu este insa elaborarea unei teorii, a unor enunturi generale, valabile pentru o clasa de obiecte, ci descrierea unui obiect unic. Exista o multime de obiecte care sunt individual importante pentru cunoastere: universul in care traim, soarele, specia umana printre celelalte specii biologice, Romania, Australia etc., printre celelalte tari. Patologia umana este in raport cu patologia speciilor biologice in general, o disciplina cu obiect individual. La fel si anatomia si fiziologia umana.

Aparitia unor discipline stiintifice ale obiectelor individuale exprima in mod clar limitele stiintelor generalului, atat in mod absolut, cat si relativ. Dintr-o stiinta generala a corpurilor fizice mari care compun universul, presupusa completa, poti deriva o multime de caracteristici specifice si Pamantului. Dar multe lucruri despre acesta vor ramane imposibil de dedus logic din legile generale ale unei asemenea discipline. Cu atat mai mult acest lucru este valabil daca consideram starea actuala a acestor stiinte. Ele sunt departe de a fi "complete". In aceasta situatie, strategia cea mai eficienta este aceea de a crea, pentru obiectele individuale care prezinta un interes special, discipline distincte. Mai exista inca un aspect al problemei. Interesul cunoasterii nu sta numai in determinarea caracteristicilor generale, ci si a celor particulare. Fizica si chimia - prototipuri ale stiintelor generalului - ne-au obisnuit cu o indiferenta completa fata de descrierea empirica amanuntita a obiectelor. Ce interes poate prezenta descrierea fiecărei pietre in parte, cu profilul ei unic? Evident, nici unul. Corpurile fizice si chimice nu prezinta, pentru om, nici unul dintre ele un interes special. Ele sunt interesante doar in calitatea lor mai generala de clase mari de obiecte. Printre planete insa. Pamantul prezinta un interes cu totul deosebit. Printre comunitatile umane, cea in care traieste fiecare dintre noi este in mod special interesanta. Cunoasterea amanuntita a unui obiect individual este, insa, departe de a se realiza simplu, fara dificultati. Ea cere efort si timp, metode sistematice si complexe, In ciuda aparentelor, descrierea unui obiect individual suficient de complex este chiar in limitele restranse ale intereselor subiectului cunoscator, greu de imaginat a fi completa. Anatomia umana insa prezinta mistere. La fel si geografia, chiar daca am considera Pamantul ca neschimbandu-se semnificativ in timp, nu e incheiata in mod definitiv. Apar mereu noi aspecte necunoscute, se fac corectari masuratorilor anterioare.

Dupa cum lesne se poate observa, disciplinele considerate in aceasta categorie - geografia, anatomia si fiziologia omului etc. - sunt si ele *a-temporale*. Nici ele nu iau in considerare timpul ca o dimensiune importanta a cercetarii lor. Motivul este insa cu totul diferit de cel pentru care stiintele generalului fac abstractie de timp. Stiintele analizate aici pornesc de la presupozitia ca obiectul lor de cercetare are o anumita constanta in timp si, deci, poate fi cercetat in sectiunea prezentului, facand abstractie de istoria sa trecuta si de dinamica sa posibila in viitor.

Ar fi eronat sa consideram stiintele obiectivelor individuale a avea o functie doar descriptiva. Desi descrierea reprezinta operatia cea mai importanta pe care o realizeaza, ele indeplinesc totodata si o functie explicativa. De exemplu, problema nu este de a descrie configuratia actuala a continentelor, dar si de a gasi o explicatie a ei care sa permita si o predictie a evolutiei viitoare. Teoria "deplasarii continentelor" nu este o teorie de tipul celor

pe care le gasim in stiintele generalului, ci specifica pentru stiintele cu obiect individual. Ea este o explicatie a unui proces strict individual, punand in evidenta un lant cauzal unic. Asa dupa cum capitolele urmatoarele vor incerca sa aduca argumente, explicatia pe care stiintele generalului o ofera este relativ diferita de explicatia constituita in stiintele obiectelor individuale. Ultima nu poate fi derivata in mod complet din prima. De exemplu, din explicatia revolutiilor burgheze nu poate fi derivata, decat intre anumite limite, explicatia revolutiei franceze. Biologia generala nu poate da o explicatie aparitiei vietii pe Pamant. Acest eveniment individual trebuie explicat prin elaborarea unei teorii explicative speciale, relevante numai pentru aparitia vietii pe Pamant, in anumite conditii particulare. In acest sens, afirmam inca de la inceput ca stiintele individualului au si ele, printre alte functii si pe aceea de a elabora teorii, explicatii. In masura in care gasim si aici prezenta unor teorii specifice, cred ca ar fi justificat sa consideram si stiintele individualului ca stiinte teoretice, desi in cadrul lor functia descriptiva este mult mai importanta. De asemenea, din punct de vedere teoretic, stiintele individualului pornesc si se sprijina pe teoriile elaborate de stiintele generalului pentru clasele de obiecte din care fac parte si obiectele individuale de care ele se ocupa. Daca teoriile claselor de obiecte formuleaza legi generale, valabile pentru o infinitate de situatii particulare posibile, teoriile obiectelor individuale contin explicatii valabile doar pentru un singur caz.

Este nevoie inainte de a incheia acest paragraf, de o precizare. In fapt, granițele dintre discipline nu sunt atat de clar trasate, cum au fost schitate aici. De multe ori, in cadrul stiintelor generalului se dezvoltă cercetari specializate in legatura cu un obiect individual care prezinta un interes mai special. Adesea insa, cum este evident din exemplele date, se nasc discipline distincte. In orice caz, operatiile care sunt realizate sunt structural distincte.

STIINTELE ISTORICE - STIINTE TEMPORALE ALE UNOR OBIECTE

INDIVIDUALE

Nu numai configuratia actuala a unui obiect este unica, dar si dinamica sa in timp. Fiecare obiect are istoria sa proprie, in sensul ca succesiunea in timp a starilor sale este absolut specifica, ireparabila. Descrierea unui obiect individual presupune. In mod necesar descrierea *istoriei* sale proprii. In acest sens este dificil a trage o linie de demarcatie neta intre stiintele a-temporale si cele temporale ale obiectelor individuale. Distinctia este insa justificata prin accentul care cade fie pe descrierea obiectului in sectiunea prezentului, sau pe descrierea in dinamica sa temporală. Geografia nu este in mod fundamental o disciplina istorica. Ea descrie starea prezenta a configuratiei spatiale a societatii si a mediului sau natural. Ea este insa complementara cu o disciplina posibila care ar putea fi determinata "geografie istorica" si ale carei elemente, in functie de necesitatile cercetarii au fost dezvoltate. Anatomia si fiziologia omului este o stiinta atemporală. Ea descrie specia umana asa cum este in prezent, fara a exclude insa un interes pentru istoria biologica a speciei umane. Relativa stabilitate, pe o perioada mai lunga de timp, a unui obiect individual reprezinta conditia esentiala a constituirii unei discipline atemporală. Daca dimpotriva, respectivul obiect prezinta o dinamica rapida in timp, descrierea sa va fi predominant istorica. Daca, de exemplu, Romania este considerata ca un obiect individual de mare interes pentru cunoastere, o descriere a situatiei sale sociale, politice, economice, culturale, demografice, din momentul de fata, reprezinta sarcina unei stiinte a-temporală.

Complementar însă unei asemenea cunoașteri este Istoria României, ca disciplină temporală.

Punctul de vedere al acestei lucrări este că istoria, ca disciplină științifică, are un profil specific: ea este o știință care se ocupă de *dinamica temporală a unor obiecte individuale*. Fiecare obiect individual are o istorie specifică. Istoria ca disciplină se constituie însă doar în măsura în care comunitatea umană este realmente interesată în mod special de dinamica în timp a respectivului obiect individual. Există astfel, istoria Pamântului, istoria Universului, istoria României, istoria Egiptului antic, istoria literaturii române, istoria muzicii etc.

Dacă în ceea ce privește descrierea stării actuale a unui obiect este foarte clar de ce aceasta poate fi importantă pentru umanitate, ne-am putea întreba de ce istoria unui obiect individual ar putea prezenta interes.

Pot fi invocate trei considerente distincte. În primul rând investigarea istorică este importantă pentru înțelegerea stării actuale și a dinamicii viitoare a obiectivelor. Unul dintre principiile cele mai generale ale științei este *principiul istorismului*. Conform acestuia, starea actuală și viitoare a unui obiect este determinată într-un grad semnificativ de starea sa trecută. Cercetarea succesiunii în timp a diferitelor stări ale unui obiect individual oferă o cheie pentru înțelegerea stării sale actuale și a celor viitoare. O cercetare a-temporală, de tipul celei oferite de științele generalului, poate ajunge la dezvoltarea unor cauze mai generale. O asemenea explicație nu poate fi însă completă. De exemplu, putem înțelege feudalismul românesc într-un mod strict teoretic, pornind de la nivelul de dezvoltare al forțelor de producție. O asemenea înțelegere este însă foarte generală și incompletă. Feudalismul românesc poate fi înțeles mai bine dacă se ia în considerare lanțul concret de evenimente care au afectat dinamica în timp a comunității române. Numai așa putem înțelege de ce el a avut caracteristici proprii, diferite de cel german, maghiar sau englez. Am putea spune, deci, că nu este nevoie de istorie doar în condițiile în care interesul nostru pentru un obiect oarecare este sumar, general. Dacă ne interesează destinul individual al fiecărei pietre dintre cele existente la ora actuală ar fi probabil necesar să întocmim istorii individuale ale lor. Dar cum nu ne interesează acest destin particular, ne mulțumim cu discipline generale care descriu comportamentul atemporal și general al clasei întregi - fizică, care descrie comportamentul pietrelor în calitatea lor de corpuri fizice, chimia, mineralogia etc.

Un al doilea aspect care susține interesul pentru istorie este însăși necesitatea de material empiric a științelor generalului. Sociologia, antropologia culturală și psihologia, de exemplu, pentru a se dezvolta ca științe teoretice generale au nevoie de o cantitate enormă de date despre comportamentul uman individual și colectiv. Analiza prezentului oferă o parte însemnată a acestui material factual. Explorarea trecutului însă poate pune în evidență o serie de comportamente specifice în condiții care nu mai pot exista la ora actuală. Istoria nu este încă utilizată din acest punct de vedere prea intens pentru dezvoltarea științelor generalului. Ea va fi însă cu siguranță tot mai mult folosită ca o sursă extrem de valoroasă de fapte, de fapte despre comportamentul diferitelor sisteme în condiții diferite. În acest sens, istoria umanității reprezintă un muzeu de o varietate și diferențiere coloristică inestimabilă a manifestărilor umane.

În fine, ce de al treilea considerent se referă la specificul unor obiecte, cu o natură fundamental istorică. Este vorba în primul rând, de acele obiecte care în mod curent sunt numite "valori culturale". Muzica lui Beethoven, pictura lui Tuculescu, Iliada lui Homer reprezintă valori universale, componente ale culturii contemporane. Analiza lor nu poate fi

insa decat istorica prin evidentierea conditiilor concrete care le-a prezidat constituirea. In acest sens putem afirma ca exista obiecte a caror cercetare nu poate fi decat istorica.

Functia descriptiva a stiintei ridica probleme specifice atunci cand este luata in considerare dimensiunea timp. *Prezentul* exista si poate fi inregistrat. Problema descrierii unui obiect prezent se reduce la elaborarea unor tehnici de descriere sistematica a sa. *Trecutul* si *Viitorul* au insa din acest punct de vedere statute diferite. Trecutul reprezinta ceea ce a existat la un moment dat si nu mai exista in prezent. El nu poate fi pur si simplu inregistrat, ci trebuie *reconstituit*. Istoria, in masura in care are sarcini descriptive, are dificila misiune de a reconstitui trecutul pornind de la diferitele "urme" pe care acesta le-a lasat. Reconstructia presupune o metodologie relativ diferita de cea necesara descrierii obiectelor prezente. In acest sens, toate disciplinele istorice sunt dezvoltate metode comune de analiza a izvoarelor istorice si de recompunere a caracteristicilor obiectivelor trecute. *Viitorul*, pe de alta parte, ridica alte probleme. El este o realitate care insa nu exista. El va fi. *Viitorul*, deci, nu poate fi nici descris cu mijloacele investigarii prezentului, si nici reconstituit cu mijloacele disciplinelor istorice, ci *prezis*. Metodologia productiei, adica a "descrierii" unor obiecte viitoare, este distincta.

Exista insa si o alta diferenta intre viitor, pe de o parte, si trecut si prezent, pe de alta. Trecutul si prezentul au o existenta univoca. Un fapt prezent este irevocabil *asa cum este*, iar un fapt trecut, *asa cum a fost*. *Viitorul* insa are un alt statut ontologic. El poate fi intr-un fel, dar poate fi si in altul. Exista, in stiinte, doua moduri distincte de a considera viitorul - una strict *determinista* si o alta *probabilista*.

Pentru prima modalitate, viitorul este strict determinat in raport cu istoria sistemului. Daca am poseda o cunoastere completa a legilor care guverneaza dinamica sistemelor reale si, de asemenea, a tuturor factorilor care actioneaza asupra acestora, am putea prezice in mod univoc fenomenele viitoare. Intr-o asemenea perspectiva, intre trecut si prezent, pe de o parte, si viitor, pe de alta, nu exista o diferenta de structura. Diferentele apar doar in mijloacele cu ajutorul carora le cercetam si in precizia acestor mijloace. Din aceasta perspectiva, viitorul este tot atat de irevocabil ca si prezentul si trecutul. Dificultatea consta doar in posibilitatile de predictie a lui.

Pentru modalitatea probabilista, viitorul reprezinta doar un repertoriu de posibilitati. Putem spune cu precizie, eventual doar ce este posibil si ce nu este. In cadrul insa acestui repertoriu nu se poate principial prezice starea precisa viitoare. Se poate doar determina probabilitatile diferitelor posibilitati. *Viitorul* nu poate, deci, fi gandit doar ca o realitate care *inca nu exista*, dar este complet predeterminata, ci ca un set de alternative posibile. Din acest punct de vedere el este structural diferit de prezent si trecut. Acestea din urma sunt acele alternative care, fiind posibile, au fost totodata si realizate. De aici si caracterul de univocitate a descrierii trecutului si prezentului in raport cu descrierea viitorului.

Diferentele dintre cele trei momente distincte ale timpului, atat prin natura lor, cat si prin metodele distincte de investigare pe care le implica, genereaza discipline stiintifice diferite. Acest lucru este in mod special evident daca ne gandim la metodologia realizarii functiei descriptive.

Pentru ilustrarea acestor diferente sa analizam distinctia *reconstructia* mentala a realitatii trecute si *predictia* realitatii viitoare. In cea mai mare parte a cazurilor, reconstructia trecutului este o operatie predominant empirica. Pornind de la urmele lasate de realitatile trecute, se incearca sa se imagineze ansamblul realitatii sau aspectele ei cele

mai importante. Este clar ca si o asemenea reconstructie empirica nu se desfasoara complet in afara oricarei teorii. Ea nu este insa predominant teoretica, fiind diferita fundamental de *retrodictie*. Prin *retrodictie* se intelege o reconstructie a trecutului pe baza predominant teoretica, prin deducerea caracteristicilor obiectelor trecute dintr-un ansamblu teoretic. Reconstructia empirica a sistemului politic al incasilor, de exemplu, se face pornind de la o serie de izvoare care dau indicatii concrete in legatura cu organizarea politica a acestei societati. Reconstructia teoretica a sistemului politic in cauza porneste de la o teorie a organizarii sociale si politice a societatilor aflate pe o treapta similara de dezvoltare, care se constituie in conditii particulare. H. Stahl argumenteaza pe larg, intrun mod care mi se pare a fi deosebit de interesant, functia pe care *retrodictia* (reconstructia teoretica) o poate avea in reconstituirea de ansamblu a unei realitati trecute despre care avem informatii empirice extrem de fragmentare si nesigure. Este de altfel metoda pe care el o utilizeaza cu rezultate excelente in reconstituirea genezei feudalismului romanesc. (99,100) Viitorul nu poate fi descris decat prin mijloacele teoriei, ale *predictiei*. *Predictia* este simetrica *retrodictiei*. Descrierea viitorului nu poate fi decat teoretica, pe cand stiinta trecutului poate fi, cel putin intr-o oarecare masura, strict empirica. Daca o istorie empirista este lesne de imaginat - acesta a fost in fapt tipul cel mai raspandit de practica istorica -, o disciplina empirista a viitorului este inimaginabila.

STIINTELE EVOLUTIEI - STIINTELE TEMPORALE AVAND CA OBIECT O

CLASA GENERALA DE FENOMENE

Exista o serie de discipline care se ocupa de dinamica in timp a unor *clase* de obiecte, iar nu a unor obiecte individuale. Spre deosebire de istoriile comunitatilor umane (Istoria Romaniei, Istoria Frantei etc.) exista o teorie a evolutiei umanitatii in general⁵. Aceasta este deosebita de istoria universala, ca o cumulare de istorii individuale. Evolutia societatii incearca sa desprinda formele (sau etapele, stadiile) generale prin care toate comunitatile umane au trecut sau vor trece. Este perspectiva diferitelor filosofii ale istoriei, ca de exemplu cea a lui August Comte, a evolutionismului din antropologia culturala de la sfarsitul secolului trecut sau a neo-evolutionismului din antropologia culturala actuala sau, in fine, a teoriei marxiste asupra societatii. Similar, aceeasi diferenta se poate face si in biologie, intre ceea ce s-ar putea numi istoria diferitelor specii biologice si *teoria evolutiei biologice*.

Incerand sa formuleze stadiile comune dinamicii in timp a tuturor obiectelor unei clase, sa degajeze legile si mecanismele generale ale acestora, perspectiva evolutiei genereaza stiinte ale generalului. Ele incearca sa treaca dincolo de particularitatile si accidente temporale, sa desprinda o serie de tendinte mai generale. Evolutia este, in acest sens, o viziune *esentializata* si *generalizata* asupra istoriilor individuale.

In mod similar, putem considera istoria diferitelor discipline stiintifice, in raport cu evolutia cunoasterii in general.

Stiintele evolutiei ridica, din punctul de vedere al caracteristicilor lor, cateva probleme critice.

Prima problema: este o teorie a evolutiei o teorie generala (a posibilului, cum am numit-o mai inainte) sau o teorie individuala? Pentru a fi mai clar, sa luam un exemplu

⁵ Desi utilizarea termenilor de "istorie" si "evolutie" in diferite contexte nu este neaparat in sensul distinctiei propuse aici, analiza tendintelor actuale ale stiintei pare a lucra in acest sens. De aceea, in aceasta lucrare termenul de "istorie" va fi folosit pentru a desemna dinamica in timp a obiectivelor individuale, in timp ce termenul de "evolutie", mai mult cu referire la dinamica in timp a unei clase de obiecte.

concret. Presupunem o teorie a evoluției speciilor biologice. O asemenea teorie poate avea ca obiectiv desprinderea marilor etape prin care, de-a lungul timpului, speciile biologice au evoluat, mecanismele și forțele care au prezidat această evoluție. Imaginându-ne o asemenea teorie ca fiind completă, ne putem încă întreba ce valoare de generalitate are ea. Este ea aplicabilă la *orice* proces evolutiv biologic? Cu alte cuvinte orice formă de viață ar trebui să evolueze conform acestei teorii? Sau teoria noastră nu reprezintă decât o generalizare empirică a unui proces unic, care s-a petrecut *doar* pe pământ în condițiile particulare ale acestuia? Dacă, de exemplu, am descoperit un al șaptelea continent pe care viața ar fi evoluat complet independent de evoluția ei pe celelalte continente ale globului, ne-am aștepta ca evoluția de aici să fie aproximată de teoria noastră sau nu? Aici este vorba nu de *puterea* și de *calitatea* teoriei noastre, ci de o problemă de principiu. Este evoluția în timp a unei colecții definite de obiecte (pe care noi o cunoaștem la un moment dat) o serie generală, reprezentativă pentru toate cazurile posibile, sau ea este, prin natura sa, particulară, negeneralizabilă? Există sau nu legi generale ale evoluției? Această întrebare se pune cu mai multă forță în legătură cu evoluția societății umane. O teorie generală a evoluției societății poate fi de două tipuri distincte: o generalizare strict empirică - determinarea caracteristicilor comune ale evoluției diferitelor comunități evidentierea aspectelor lor comune sau diferențiatoare. O asemenea teorie nu are pretenții de generalitate în sensul teoriilor generale despre care am vorbit la punctul (1). Ea nu ar pretinde că poate să descrie evoluția în timp a oricărei societăți. Pe scurt, această problemă se referă la faptul că în realitate obiectele care aparțin unei clase generale - cele existente cât și cele inexistente, dar posibile - au o dinamică în timp care prezintă trasaturi comune, generalizabile, sau dimpotrivă, ea este strict particulară, negeneralizabilă în nici un fel. Teza *unicității* structurale a seriilor temporale nu reprezintă o atitudine marginală, caracterizată doar pentru orientarea neo-kantiană, ci mai generală. În disputele filosofice legate de problema evoluției ea este legată de celebra problemă a *cauzalității istorice*. David Bidney exprimă în termeni transanți cele două posibilități de a considera cauzalitatea (16). Pe de o parte, este cauzalitatea clasică așa cum apare, de exemplu, în Etica lui Spinoza. Această cauzalitate este caracterizată printr-un determinism monist. Toate fenomenele sunt reduse la cauzele lor, în sistemul că efectul poate fi dedus din cauza sa. Întreaga serie temporară este predeterminată cauzal. Pe de altă parte, există o teorie a *cauzalității emergente*. În teoria respectivă, cauza reprezintă doar o condiție limitatoare a efectului. El nu poate fi dedus dintr-o cunoaștere a cauzelor, deși acestea reprezintă condiții necesare și suficiente ale sale. O asemenea concepție asupra cauzalității face din evoluție un proces *determinabil*, dar *nu* și *predictibil*. Caracterul emergent al efectului face ca fiecare linie de evoluție să aibă unicitatea sa. O teorie generală a evoluției este, astfel, principial imposibilă. Aceasta este și opinia antropologului cultural american Julian H. Steward. În mod explicit el afirmă un principiu general: “nu există nimic în procesul evolutiv care să *preordoneze* dezvoltările particulare care s-au petrecut pe planeta noastră”. (104) Un observator care ar fi vizitat pământul cam o jumătate de bilion de ani în urmă, continua el, când algele erau cele mai evaluate organisme, din principiile care operează în evoluția biologică - ereditate, mutație, selecție naturală etc. - nu ar fi putut prezice evoluția peștilor, lăsând la o parte pe cea a omului. De asemenea, nici un principiu al dezvoltării culturale nu ar fi putut prezice invenții specifice ca cea a arcului, topirea fierului, clanurile tribale, statele sau cetățile.

Aceasta ultima viziune asupra cauzalitatii in istorie are o implicatie logica asupra tipului de stiinta a evolutiei. O stiinta generala a evolutiei ar putea doar, eventual, sa formuleze cateva principii generale ale acesteia, dar in nici un caz o teorie propriu-zisa asupra ei. Fiecare serie evolutiva are propria sa configuratie, fiind obiectul unei *stiinte individuale*. Stiinta evolutiei este deci o stiinta de tipul (3), diferita de o istorie doar prin faptul ca incearca sa stabileasca forme structurale ale dinamicii in timp, comune unui numar mai mare de obiecte, dar nu o teorie universala a evolutiei. Evolutia biologica care a avut loc pe Pamant a fost realizarea uneia dintre multiplele posibilitati alternative. In acelasi sens, istoria umana este una dintre caile posibile.

Dupa parerea mea, o asemenea alternativa nu trebuie sa fie respinsa *ab initio*. Ea pune o problema de rascruce pentru stiintele evolutiei. In aceasta din urma varianta, stiintele evolutiei sunt de tipul stiintelor cu obiect individual, sarcina lor fiind doar aceea a unor generalizari empirice. Dat fiind un proces evolutiv particular, in care sunt angrenate mai multe obiecte inter-relationate sau unul singur, problema este de a-l descrie intr-o forma esentializata si de a-l explica. Stiinte generale temporale nu ar exista. Ele ar putea exista doar in masura in care o stiinta generala a posibilului poate fi conceputa si in care temporalitatea sa reprezinte o dimensiune semnificativa.

Unele teorii actuale ale evolutiei tind dimpotriva spre formularea unor legi generale, de tipul: "orice sistem deschis tinde sa evolueze spre o crestere a calitatilor sale termodinamice"; "un sistem tinde in timp sa-si sporeasca gradul sau de complexitate, prin diferentiere structurala si specializare functionala" sau "orice societate, pe masura dezvoltarii fortelor de productie, trece prin stadii distincte, incepand cu un stadiu fundat pe proprietatea comuna, asupra mijloacelor de productie si pe egalitate, urmand stadii caracterizate in general prin proprietatea privata, in variate forme, asupra mijloacelor de productie, asociata cu inegalitatea sociala, ca apoi, dupa ce se depaseste un anumit nivel al dezvoltarii fortelor de productie, sa se ajunga intr-un nou stadiu fundat pe proprietatea comuna si egalitate sociala".

La ora actuala exista doar o serie de ipoteze fundamentale, de proiecte de constructie a unor teorii generale ale evolutiei, fie ale evolutiei oricarui sistem deschis, fie a evolutiei diferitelor tipuri de sisteme - biologic sau social. Ne putem insa imagina ce tip de probleme ar trebui sa-si puna o asemenea teorie. O teorie generala a evolutiei trebuie sa descopere o lege a variatiei in timp a tipului de sistem in cauza. Fie determinarea unor parametrii fundamentali a caror crestere progresiva este necesara - forte de productie, cunoastere, proprietati termodinamice etc. - fie o succesiune de stadii prin care, in mod necesar, orice sistem particular care apartine unei clase generale, va trebui sa treaca. Daca am reusit sa determinam o serie de stadii pe care, in dinamica sa in timp orice sistem social, de exemplu, le parcurge - A,B,C,D,E - formularea unei legi generale a evolutiei va trebui sa ia urmatoarea forma: "orice sistem social va trece, in timp, in mod necesar, intai prin stadiul A, apoi prin B,C,D si, in fine, va ajunge in stadiul E." Temporalitatea este cuprinsa in succesiunea stricta a trecerii de la un stadiu la altul. Orice proces evolutiv va trebui sa treaca prin *toate* aceste stadii si exact in ordinea indicata.

Temporalitatea poate aparea si intr-un mod mai specificat: cantitatea de timp necesara, aproximativ, parcurgerii unui studiu sau altul. Desi afectata de o multime de evenimente particulare, timpul parcurgerii unui studiu poate fi inscris intre anumite limite. De exemplu, oricat de rapida ar fi transformarea unei specii in alta, exista o anumita limita sub care, in mod natural, este imposibila o asemenea transformare. Cel putin cateva generatii sunt necesare pentru realizarea chiar a unei modificari biologice minore. Dar o inovatie culturala, cat timp ii trebuie pentru a fi realizata si difuzata in masa unei

comunitati? Exista la ora actuala o multime de calcule ale unor asemenea procese de transformare: de exemplu timpul necesar, in prezent, pentru realizarea si difuzarea unei inovatii tehnologice. O asemenea inovatie trece printr-o serie de stadii necesare care, in medie, fiecare necesita un anumit timp: aparitia unei noi idei stiintifice, aplicarea ideii sub forma de tehnologie, difuzarea industrială, sub forma de bun de larg consum a noii tehnologii; sau in cat timp cunostintele stiintifice s-au dublat in secolul trecut spre deosebire de timpul necesar in momentul actual. In principiu, acest tip de probleme pare a fi justificat pentru o teorie generala a evolutiei.

Ne-am putea intreba in continuare care sunt diferentele dintre o stiinta generala atemporală si o stiinta generala temporală. Nu cumva cea de a doua este reductibila la prima? Sa luam ca exemplu stiintele societatii. Forma generala a unei legi a stiintei generale a societatii este: “ori de cate ori vor exista conditiile x , cu necesitate se va constitui o forma de organizare de tipul y ”. In teoria marxista a societatii factorul determinant, in ultima instanta, il reprezinta fortele de productie. In centrul strategiei marxiste de explicatie a societatii sta o teza de tip general: exista un raport de determinare intre nivelul si caracterul fortelor de productie, pe de o parte, si relatiile sociale de productie, pe de alta parte; la randul lor, relatiile sociale de productie determina profilul general al societatii. Simplificand, putem spune ca la diferite niveluri de dezvoltare a fortelor de productie, diferite tipuri de organizare sociala vor corespunde. O asemenea teza este de forma tezelor continute in stiintele a-temporale ale generalului. Nici o referire la timp nu este facuta. Si nici nu este nevoie sa se faca. Se poate face o lista cu “stari” distincte ale fortelor de productie, asociindu-se fiecareia dintre ele un anumit tip distinct de organizare sociala. Precizata, aceasta teza generala ar putea lua forma: *Daca x_i , atunci y_j* , x_i , fiind o stare anumita a fortelor de productie, iar y_j , un tip de organizare sociala.

In acest caz este evident ca nu este nevoie de nici o trimitere temporală. Problema care se pune este: nu cumva toate tezele generale ale teoriilor evolutiei pot fi reformulate intr-o asemenea maniera a-temporală? Societatea umana, de exemplu, parcurge in timp diferite stari care cad sub legea generala a-temporală.

Exista insa un nucleu ireductibil, din care temporalitatea nu mai poate fi eliminata: succesiunea diferitelor conditii sau stari ale parametrilor fundamentali. Daca aceasta succesiune ar fi intamplatoare, dimensiunea timp nu ar avea nici o importanta din punct de vedere teoretic. Dar aceasta succesiune nu este catusi de putin intamplatoare. In cazul societatii umane, in timp s-a produs nu o simpla variatie, ci o acumulare, o crestere interioara care poate fi determinata prin termenul de evolutie. Legile specifice stiintelor evolutiei se refera in mod special la caracterul necesar al succesiunii in timp a starilor unui sistem. In acest sens, temporalitatea poate fi considerata ca o dimensiune care poate intra ca element constitutiv al formularii legilor generale.

*

In acest capitol am incercat sa demonstrez ca dimensiunea timp are un rol important in organizarea cunoasterii. Exista efectiv discipline a-temporale si discipline temporale. Daca perspectiva temporalitatii este distincta in analiza unor sisteme, ar fi eronat totusi sa trasam granite rigide. In sociologie, de exemplu, cu greu am putea vorbi despre o stiinta generala a-temporală si o stiinta generala temporală. Teoria evolutiei sociale reprezinta mai degraba un capitol al teoriei generale a societatii. Am utilizat aici termenul de disciplina

mai mult in sensul propus de Kuhn, de preocupare de cercetare specializata, granitele fiind foarte mobile si temporale ele insele. Ce mi se pare insa a fi mai presus de orice indoiala este faptul ca asimilarea temporalitatii, in calitate de "istorie" a sistemului, de dinamica in timp bazata pe o logica anumita, impune strategii stiintifice specifice.

FUNCTIILE ISTORIEI

Acest capitol are ca obiect explorarea functiilor pe care istoria ca disciplina le indeplineste in cadrul diferitelor comunitati. Pentru a putea intelege mai bine aceste functii este insa nevoie mai intai sa intelegem cum se raporteaza societatile, in ansamblul lor, la temporalitate, ce semnificatie are pentru ele scurgerea timpului.

SEMNIFICATIA SOCIALA A TIMPULUI

Fiecare colectivitate se raporteaza, intr-un fel sau altul, la trecutul, prezentul si viitorul sau. Constiinta temporalitatii poate fi considerata o componenta structurala fundamentala a insasi existentei umane. Pompiliu Caraiogan nota pe buna dreptate ca "simtul istoric" a aparut initial in forma a ceea ce s-ar putea numi "instinctul istoriei" care de-abia ulterior a devenit "constiinta istorica". (21) Chiar cele mai primitive forme ale simtului istoric aveau o dubla deschidere spre trecut si viitor: *solidaritatea* cu generatiile anterioare, ca reflex instinctiv al mecanismelor proprii societatii umane de preluare si conservare a achizitiilor culturale ale trecutului si responsabilitatea pentru generatiile viitoare, ca mecanism absolut necesar conservarii si reproducerii vietii umane, nu numai in forma ei biologic primara, ci si in forma sa specific umana - cultura.

Daca raportarea la timp este un act caracteristic oricarei comunitati umane, modalitatile ei sunt insa extrem de diferite. Colectivitatile umane gandesc timpul in moduri diferite. Ii acorda semnificatii distincte. Ce anume explica aceasta diferentiere?

Prima explicatie pe care cercetatorul o poate gasi in literatura este cea de tip *culturalist*. Preocuparile pentru a distinge culturile, ca moduri de a gandi si a se raporta la lume au fost, nu intamplator, captivate de intuitia ca una dintre caracteristicile cele mai specifice ale acestora este viziunea asupra timpului. Timpul, si in consecinta istoria, este gandit intr-un mod specific in functie de formele generale ale culturii comunitatii. Cititorul interesat de caracteristicile particulare ale unui asemenea punct de vedere il poate gasi clar de exprimat in lucrarea lui Lucian Blaga *Fiinta istorica*. (17) Pe scurt, el poate fi rezumat astfel. Practica istorica este o parte a culturii unei comunitati, influentata de intreaga conceptie despre lume si viata a acesteia. In acest cadru ea este modelata si functioneaza. Si ea trebuie judecata in raport cu acest cadru referential. Pentru a intelege in general constiinta istorica a unei comunitati, modul in care ea se raporteaza la timp, si in mod particular, practica sa istorica specifica, trebuie sa pornim de la analiza universului cultural de ansamblu al acesteia. Sa reluam un exemplu utilizat de insusi Blaga: istoriografia egipteana din mileniiile IV-III. Aceasta istoriografie (de fapt, singura istorie practicata de Egiptul acelei perioade) se rezuma la o lista lunga de nume de faraoni. In raport cu istoria moderna, o asemenea practica este extrem de rudimentara. Unii istorici au interpretat aceasta practica drept o forma primitiva, neevoluata, extrem de incompleta a istoriei. In comparatie cu istoria moderna, o asemenea judecata este perfect valabila. Daca insa o raportam la *cultura* Egiptului acelei epoci, ea devine complet falsa. Pentru egiptenii acelei epoci o asemenea istorie reprezenta o constiinta completa a trecutului. Ea spunea absolut tot ceea ce era demn de a fi consemnat si retinut din trecut. Cultura egipteana era dominata de credinta ca viata nu reprezinta decat o pregatire pentru moarte. Ce se intampla in limitele ei - fapte, evenimente - nu este deloc important. Numele insa are puterea magica de a

desemna și a ține locul sufletului. El spune tot ceea ce este demn de a fi reținut. Consemnarea sa este deci suficientă. Din această cauză, egipteanul mileniului IV-III nu se raporta la practica istorică a timpului sau ca la o activitate încă rudimentară, neevoluată, ci ca la singura practică posibilă. Ea era tot ceea ce era necesar. Nu ne interesează în acest context corectitudinea analizei în sine a lui Blaga. S-ar putea ca el să aibă dreptate sau nu în acest caz particular. Exemplul citat este ilustrativ pentru perspectiva culturalistă asupra temporabilității și a istoriei. Ca atare, perspectiva în care L. Blaga se situează este corectă. Modul de gândi lumea, inclusiv timpul și, mai particular, istoria este un produs nu strict individual, ci colectiv. El este element al unei culturi și trebuie înțeles în funcție de contextul mai general al acestei culturi.

Rezerva care poate fi însă făcută este că o asemenea explicație nu este *completă*. Ea ridică o nouă întrebare: ce determină profilul particular al unei culturi însăși. Lui L. Blaga o asemenea explicație i se parea completă pentru că el tindea să considere culturile ca sisteme înalt integrate și autonome, având o origine metafizică. Pentru perspectiva cercetătorului modern, punctul de vedere culturalist, deși în sine extrem de productiv, reprezintă doar “jumătatea drumului” în explicație.

O a doua perspectivă care pune în evidență sursele profunde ale gândirii temporalității este cea *sociologică*. Sociologul porneste de la analiza proceselor sociale caracteristice unei colectivități și caută să detaseze de aici consecințele asupra modalităților culturale de percepere a temporalității, de raportare la trecut, prezent și viitor. Particularitatea istoriografiei egiptene antice ar fi explicată de sociolog în termeni relativ diferiți de cei ai culturologiei. În primul rând, s-ar porni probabil de la o anumită particularitate a stratificării sociale și a sistemului politic egiptean extrem de centralizat. Aceasta poate explica de ce faraonul reprezenta figura centrală. În aceeași manieră se pot determina cauzele sociale ale dezinteresului pentru viața socială și orientarea predominantă spre lumea “de dincolo”. Din acest punct de vedere, cultura poate fi interpretată ca o “ideologie” a sistemului social.

Analiza sociologică oferă deci o viziune explicativă mai profundă. Cultura, deși produs al societății, are autonomia sa relativă. În condiții sociale obiective similare, pot să se constituie culturi relativ distincte. De aceea analiza culturală nu este lipsită de importanță. Cultura nu reprezintă doar o variabilă strict intermediară, ci conține un determinism propriu. Nu orice aspect al culturii poate fi *dedus* din premisele sociale. Perspectiva sociologică este deci necesară a fi completată cu cea culturalistă.

Pentru a ilustra perspectiva sociologică este sugestivă încercarea lui G. Gurvitch de a tipologiza timpurile specifice diferitelor structuri sociale. (48) Pornind de la ideea că timpul este o relație care exprimă “coordonarea sau decalajul mișcărilor care durează în succesiune și se succed în durată”, el distinge opt tipuri de timpuri sociale:

1. *Timpul de lungă durată și încetinit*, caracterizat prin faptul că trecutul este proiectat în prezent și viitor. Este timpul comunităților satești, al comunităților etnice.
2. *Timpul inselător*, sub aparența lungii durate și al încetinelii, el ascunde virtualități de crize bruste și neașteptate. Este timpul specific marilor orașe sau al “publicului” politic.
3. *Timpul cu batai neregulate între apariția și dispariția ritmurilor*, caracteristic rolurilor sociale, al atitudinilor colective și al comportamentului maselor.
4. *Timpul ciclic* în care prezentul, trecutul și viitorul se proiectează reciproc: specific comunităților primitive sau mentalității mistice.

5. *Timpul in intarziere in raport cu el insusi* este timpul a carui scurgere se face prea mult asteptata.

6. *Timpul de alternanta intre intarziere si avans* este timpul in care actualizarea trecutului si a viitorului in prezent intra in competitie.

7. *Timpul in avans asupra sa insusi*, in care viitorul devine masiv prezent. Este timpul efervescentelor colective, timpul activitatii clasei proletare.

8. *Timpul exploziv* este timpul actelor de creatie.

Am dat aceasta tipologie pentru ca, dupa cate cunosc, ea este cea mai elaborata pana in prezent. La nivelul ei reiese clar care sunt posibilitatile unei asemenea analize, cat si dificultatile si capcanele de care este pandita. Din acest punct de vedere un scurt comentariu in legatura cu aceasta tentativa este util.

In primul rand, din punctul de vedere al metodei utilizate in elaborarea ei. Gurvitch utilizeaza o metoda mixta: analiza sociologica a proceselor obiective combinata cu analiza fenomenologica a traiirilor subiective. Analiza sociologica scoate in evidenta durate, succesiuni, schimbari de evenimente cu structuri distincte. De exemplu, o societate stabila este caracterizata prin repetarea, in cadrul unor cicluri de diferite amplitudini a acelorasi evenimente: stransul recoltei, sarbatori, insamantare etc. Sunt si alte structuri: un curs de evenimente “normal”, linistit, intrerupt brusc de o explozie neasteptata dar care a fost pregatita “in subteranele” acumularilor cantitative. Sunt de asemenea situatii in care viitorul “navaleste in prezent”, fiind determinantul principal al continutului acestuia. Se pot identifica cazuri de colectivitati, sau clase si grupuri sociale, sau comportamente, atitudini, tipuri de activitati care prezinta, in mod obiectiv, structuri temporale distincte. In elaborarea acestei tipologii este insa inclusa si atitudinea psihologica: semnificatia subiectiva mai mare sau mai mica acordata evenimentelor, asteptarea unor evenimente, surpriza, nerabdarea. In fapt nu ne-ar fi deloc greu sa banuim ca originea acestei tipologii o reprezinta mai degraba analiza fenomenologica a traiirilor subiective. Fiecare dintre noi poate identifica, in aceste tipuri, traiiri pe care le-a experimentat in legatura cu diferitele situatii.

Problema care se ridica este, deci, daca aceste tipuri de temporalitate au o existenta doar *subiectiva* (aceasta este evident la nivelul experientei fiecaruia dintre noi), sau totodata si una *obiectiva*. Cu alte cuvinte daca ele sunt tipuri de temporalitate reala, obiectiva (timpul social de care unii filosofi vorbesc), sau sunt doar tipuri de traiiri psihologice ale temporalitatii. De asemenea ne putem intreba daca acestea sunt doar tipuri de *trairi individuale* (perceptii individuale ale temporalitatii) sau sunt totodata si tipuri colective de percepere a timpului, fixate in forme culturale. Analiza lui G. Gurvitch nu raspunde la aceste intrebari. Ea este destul de putin elaborata, fiind mai mult rodul speculării asupra unui proces intuitiv.

Este insa mai presus de orice indoiala faptul ca nu toate societatile au asupra timpului viziunea pe care societatile moderne o au. Sunt societati care nu atribuie timpului si evenimentelor care il jaloneaza nici o semnificatie speciala, in timp ce altele ii atribuie o importanta capitala, investind in el toate sperantele lor.

In general, se pot distinge doua tipuri mari de organizari sociale: *statice si dinamice* sau cum se exprima Levi-Strauss, societati “reci” si societati “calde”. Societatile statice se caracterizeaza printr-o organizare sociala care a reusit sa realizeze un echilibru interior si exterior, reproducandu-se pe sine fara modificari. Societatile dinamice se caracterizeaza, dimpotriva, prin continue modificari in timp, prin transformarea neincetata a formelor lor de organizare. Levi-Strauss caracteriza, plastic, cele doua tipuri de societati in urmatorul fel: primele cauta sa anuleze in mod quasi-automat efectul pe care factorii istorici l-ar putea

avea asupra echilibrului si continuitatii lor; celelalte, interiorizand devenirea istorica, face din ea motorul dezvoltarii lor. (64) Sa le analizam pe rand.

Perspectiva temporală a societăților stabile. Nu discutăm aici cum sunt posibile asemenea societăți. Existența lor este un fapt. Multe societăți pe care antropologii le numesc “arhaice” sau “fără scriere” au această caracteristică de a fi sisteme stabile. Timp de generații, formele de organizare se mentineau, reproducându-se și, ceea ce este mai interesant, dezvoltând mecanisme de automenținere. Aceste mecanisme le ajuta ca să înfrunte multiplele accidente care ar putea să le modifice echilibrul: epidemii, cataclisme naturale, războaie. Nu înseamnă că aceste comunități nu se modifică. Ele însă, în condiții de mediu relativ stabile, tind să dezvolte un mod de organizare stabil. Satele românești tradiționale aveau aceeași caracteristică. Și nimic nu ne împiedică să acceptăm posibilitatea ca asemenea stări de echilibru să apară nu numai la nivele scăzute de dezvoltare, dar și la nivele ridicate. Asupra acestei probleme se va reveni în partea a treia a lucrării.

Pentru aceste societăți *evenimentul este doar un mod de manifestare al structurii*, cum se exprima structuralistii. Forma de organizare se reproduce în timp, sau reacționează, dar tot după propriile sale legi, la situațiile variabile. Toate evenimentele sunt “așteptate”. Ele nu au un rol cauzal, productiv, ci fac parte din structura existentă. În timp, o astfel de comunitate parcurge faze înscrise în propria sa structură: semănat, cules, naștere, căsătorie, moarte. Prezentul nu este cauzat de trecutul imediat sau mai îndepărtat, după cum, la rândul său, el nu cauzează viitorul. Timpul nu are un sens cauzativ. Și, prin aceasta, în timp nu se petrece nimic demn de a fi consemnat. Timpul este doar un loc în care comunitatea își trăiește în forme stabile viața. Evenimentul este înalt predictibil, tipologizat în însăși structura prezentă. Ce s-a petrecut acum 10 ani? Simplu. Ceea ce s-a petrecut și astăzi și ceea ce se va petrece și peste 10 ani. Din această cauză colectivitatea nu resimte nevoia de a înregistra evenimentele care jalonează scurgerea timpului. Ceea ce este important în ele, ea știe pentru că au fost modelate de propria structură. Ceea ce a variat este neinteresant pentru că a fost o perturbare exterioară la care colectivitatea a căutat să se adapteze în propria sa manieră. Evenimentul trecut nu modifică prin el însuși lanțul ulterior de evenimente. Este, deci, de înțeles de ce structurile statice tind să producă o mentalitate *a-istorică*. Efectiv istoria lor nu este interesantă. Facând această afirmație am sentimentul că este necesară o precizare. Pentru omul modelat de societatea modernă, foarte dinamică, cu un simț ascuțit al istoriei, mentalitatea *a-istorică* tinde să aibă o conotație negativă fiind asociată cu ceva primitiv, neevoluat. Este necesar însă să se detasăm de o asemenea prejudecată. În sine, o asemenea mentalitate nu este nici bună, nici rea, nici evoluată, nici neevoluată. Ea este mentalitatea normală a unei societăți stabile. Și dacă societatea umană, în viitor, va intra într-o fază de stabilitate, ne vom aștepta ca istoria însăși să palească, pierzând din interes.

Semnificativ pentru modul de a gândi al unei societăți stabile este analiza pe care Levi-Strauss o întreprinde totemismul. Totemismul, consideră el, este un mod al societății de a se gândi pe sine însăși prin analogie. Există două serii, o serie naturală, cea a speciilor de plante și animale și o serie umană. Societatea se gândește pe sine în termenii seriei naturale. Un asemenea mod de gândire este însă posibil (și eficient totodată) doar în condițiile de stabilitate. Dimpotrivă, la civilizațiile din Europa și Asia, caracterizate prin dinamică în timp, totemismul lipsește în mod complet. Există, remarcă Levi-Strauss, o antipatie funciara între istorie și sistemele de clasificare cu ajutorul unor grupuri finite.

Acolo unde diacronia invinge sincronia, devine imposibil a interpreta ordinea umana ca o proiectie fixa a ordinii naturale. (64)

Exista o forma specifica totusi de a gandi timpul si istoria in societatile stabile. Pentru ca orice structura stabila exista totusi doua momente de timp importante: geneza si prezentul. Constiinta temporală a unei asemenea societati leaga printr-o relatie determinata aceste doua momente. Momentul genezei este plasat la o *distanta neutra* in timp fata de prezent. Ce s-a intamplat intre momentul originar si prezent nu mai prezinta nici o importanta. Este o scurgere incolora a timpului. A plasa prezentul la o distantă anumita in timp fata de momentul originar nu are nici un sens, pentru ca nu aduce nici o informatie. De aceea numararea momentelor de timp, a unitatilor de timp care s-au scurs nu are pentru o societate stabila o semnificatie in sine. (Fig.1)

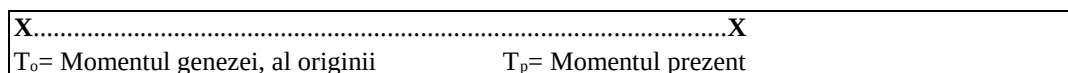

Fig.1

O asemenea structura o gasim prezenta universal in cultura societatilor stabile “arhaice” sub forma *mitului genezei*. Toate aceste societati au pentru formele lor de organizare un mit al genezei. Mitul genezei este compus dintr-un eveniment oarecare plasat intr-un moment de timp care constituie originea colectivitatii sau al unui obicei al acesteia. Acest eveniment poate sa fie modelat dupa un fapt real sau poate fi o plasmuire mitica pura. Intre evenimentul originii si prezent exista un timp innumerabil. Inexistenta vreunei estimari asupra marimii duratei scurse de la “facere”, “origine” si prezent este explicabila prin lipsa completa de informatie pe care ea ar putea-o aduce. Dupa evenimentul genezei timpul inceteaza a mai avea vreo semnificatie. De aceea, structural, momentul genezei are o pozitie cu totul aparte pe linia temporalitatii, parca imbiind la o situare a lui pe o dimensiune diferita decat cea a temporalitatii cotidiene, a timpului fizic. Mircea Eliade (36) sublinia in mod special aceasta proprietate structurala a momentului originar: este timpul de inceput, “timpul acela”, calitativ, discontinuu, complet a-temporal si, din cauza aceasta, usor de proiectat in sacralitate. Originile se pierd in “negura anilor” nu pentru ca comunitatile nu erau capabile sa tina socoteala anilor, ci pentru ca nu aveau nici un motiv sa o faca.

Perceperea temporalitatii in societatile dinamice. Conceptul de societate dinamica este in sine destul de vag. El trebuie inteles doar prin opozitie stricta cu cel de societate statica. O societate dinamica este deci acea societate care se modifica in timp semnificativ. Trecutul este diferit de prezent si viitorul va fi diferit de ambele. Starea sistemului variaza deci in timp. Schimbarea sociala face timpul interesant nu numai dintrun punct de vedere strict cognitiv - in fiecare moment de timp societatea a fost relativ diferita, deci descrierea sa aduce un plus de informatie -, dar si din punct de vedere cauzativ. Intre momentele timpului incepe sa existe o relatie cauzala. Starea prezenta este *determinata*, intr-o oarecare masura, de starea trecuta. Daca vrem sa intelegem cum suntem in prezent, trebuie sa stim cum am fost in trecut. In cazul societatilor stabile, intre momentele temporale nu exista nici o relatie determinativa. Structura reprezenta o matrice care se reproducea in multimea evenimentelor si conditiilor particulare. Ceea ce s-a intamplat ieri nu are nici o legatura cu ceea ce se petrece astazi. Dimpotriva, intr-o societate dinamica, evenimentele incep sa se lege intre ele. Axa timpului devine nu numai un loc al variatiei, dar o axa a determinarii, a cauzalitatii. Societatea devine in mod real o serie temporală. Fiecare eveniment devine productiv, cauzativ. El schimba echilibrul existent, impinge cursul istoriei intr-o directie

anume. Evenimentele politice, razboaiele, descoperirile stiintifice au consecinte importante asupra viitorului. Este normal ca o societate dinamica sa se inteleaga pe ea insasi in termeni istorici. Istoria include in ea insasi cheia intelegerii. Constiinta de sine a unei asemenea societatii este, in mod necesar, o constiinta istorica.

Rezumand cele spuse mai sus, societatile dinamice creeaza interesul pentru timp din doua motive relativ distincte:

a) Evenimentul capata un profil unic, impredictibil, fiind modelat de o multime de factori, inclusiv de subiectivitatea umana. Un razboi purtat de doua comunitati arhaice are in el ceva "ritual", multa repetitie. Razboiul grecilor cu persii este un eveniment unic, irepetabil. Descrierea starilor succesive in timp aduce informatie noua.

b) Evenimentul capata un rol cauzativ in evolutia viitoare a societatii. Un razboi, de pilda, poate fi un eveniment responsabil (evident, nu singurul, ci in conjunctie cu altele) de caile pe care unele tari evolueaza pe o perioada destul de lunga de timp.

Chiar tipul de istorie practicat de o colectivitate dinamica este dependent de modul de organizare sociala al acesteia. Sa exploram mai in amanunt aceasta teza.

Mergand mai departe cu analiza putem desprinde, simplificand foarte mult, doua tipuri de societati dinamice: societati "fluctuante" si societati "evolutive".

Societatile fluctuante se caracterizeaza prin faptul ca dinamica lor in timp nu este caracterizata printr-o logica clara, evidenta. Ea este masiv afectata de factori externi (razboaie, navaliri, cataclisme naturale, conjunctura economica) cat si de factori interni (conflicte intre clase si grupuri sociale, saracire, scaderea rapida a populatiei, conflicte pentru obtinerea puterii politice, schimbari imprevizibile de sisteme politice). Aceste societati cunosc perioade de dezvoltare, dar si perioade de decadere, trec prin momente critice, dificile, dar si prin momente favorabile. Se pare ca in aceste tipuri de societati, sistemul politic are o importanta deosebita. In fapt, prin intermediul institutiilor politice, colectivitatea incearca sa faca fata evenimentelor neasteptate: razboaie, rascoale, expansiune politica si militara, crize economice si sociale. Se poate spune ca in aceste conditii, toate evenimentele majore capata o puternica coloratura politica. Aceasta este cauza pentru care (in orice caz una dintre cauzele principale, evident nu singura) societatile fluctuante tind sa genereze o istorie centrata pe evenimentele politice, o istorie de tip evenimential. Istoria Imperiului roman este o istorie predominant politica. Este istoria razboaielor de cucerire, este istoria luptelor interne pentru putere. In orice caz, la suprafata, acest tip de evenimente este cel mai evident, parand sa aiba consecinte distincte asupra evenimentelor ulterioare.

Dinamica in timp a acestor societati pare observatorului a fi foarte zbuciumata, plina de evenimente-surpriza, care, datorita contributiei lor cauzative apreciabile, dau istoriei insasi un caracter impredictibil. Societatile sclavagiste si feudale europene sunt tipice pentru o asemenea istorie extrem de zbuciumata.

Mai trebuie sa consideram o componenta importanta care da istoriei acestor societati un caracter specific. Proprietatea privata a pulverizat procesul economic. In plus, nivelul rudimentar al fortelor de productie facea ca, la nivelul procesului productiv propriu-zis, sa nu se intample modificari notabile. Diferentele mari intre comunitati si intre diferitele momente in timp ale aceleiasi comunitati sunt date in special de factori politici. Astfel, feudalismul european a fost constituit dintr-o structura economica destul de stationara in timp, pe care se ridica o suprastructura politica extrem de colorata, variata si mobila.

Caracterul eminamente politic al feudalismului, în general, este destul de evident. Istoria acestuia este, explicabil, mai mult politică decât economică.

Chiar modul de organizare al societății capitaliste tinde să accentueze rolul evenimentelor politice ca sursă importantă de schimbare. Acumularile de la nivelul activității productive, pulverizată datorită, formei private în care are loc, sunt mai puțin vizibile la nivelul societății globale. Evenimentele politice interne, dar în special cele externe, au aici un rol important în producerea variației. În mod special, relațiile dintre comunități creează mari evenimente pentru istorie: războaie, alianțe, crearea de imperii, sau descompunerea acestora într-o pluralitate de state naționale.

Societățile evolutive. Dinamica lor în timp este caracterizată printr-un model relativ ordonat de creștere, de la o stare mai puțin diferențială, mai rudimentară, la o stare mai diferențială, mai dezvoltată. Societatea capitalistă este o societate evolutivă *din punct de vedere economic*. Dacă am compara societatea americană de la începutul secolului cu societatea americană din prezent, ceea ce ne-ar “sări în ochi” de la bun început este creșterea economică cu toate consecințele sale. Remarcabil pentru societățile dezvoltate economic este faptul că sistemul politic nu mai fluctuează cu largi amplitudini în jurul unei baze economice, relativ stabile. Este vorba de o evoluție organică a întregii societăți. Istoria tinde să își modifice structural profilul. Ea devine cadrul temporal al dezvoltării planificate și controlate a societății. Societățile contemporane tind să dezvolte mecanisme tot mai eficiente de eliminare a factorilor perturbatori, generatori de evenimente neașteptate, neplanificate și necontrolate. Evenimentele ca războaie, lovituri de stat etc. există și în lumea contemporană. Ele însă devin, ca importanță tot mai marginală și mai puțin caracteristici pentru lumea contemporană, antrenată în procese de durată, tipic evolutive. Descrierea unei asemenea istorii nu se mai poate face în termenii stricti ai istoriei evenimentiale, ci în cei ai unei istorii sociale. Evenimentele care punctează istoria contemporană tind să devină tot mai *depersonalizate*, în sensul că ele reprezintă produsul acțiunii colective a claselor sociale, a grupurilor, colectivităților și mai puțin al unor persoane. Însăși istoria sistemului politic devine tot mai greu a fi scrisă în termeni de comportament personal.

Timpul, în această viziune, nu mai reprezintă un spațiu al neașteptatului, al evenimentului creativ și unic, schimbător de curs, ci forma unor procese colective, de regulă de tip evolutiv. Dacă societatea actuală ar fi descrisă în termenii evenimentelor de tipul celor urmărite de istoricii tradiționali, ar fi clar pentru toată lumea că foarte mult s-ar pierde. Sau poate, nu s-ar surprinde tocmai esențialul: procesul, transformarea structurală, care nu poate fi redată sub forma unor evenimente discrete, decât, cel mult, în mod simbolic.

FUNCTIILE ISTORIEI

Am văzut în prima parte a acestui capitol în ce termeni gândesc societățile timpul și istoria. Ne rămâne să răspundem la o ultimă întrebare și anume, *de ce* ele pun un accent deosebit pe istorie. Cu alte cuvinte, *ce funcții* are istoria pentru comunitatea umană. Voi încerca aici să fac un *inventar*, cât mai complet posibil, al acestor funcții. Trebuie însă precizat că în raport cu o anumită societate, practica istorică la un moment dat nu este necesar să îndeplinească *toate* aceste funcții, ci numai unele dintre ele. De asemenea măsura în care ea le îndeplinește și importanța care se asociază realizării unei funcții sau alta este variabilă. Această precizare este importantă pentru că, însăși istoria este diferită, în raport cu funcțiile care i se cer a le îndeplini și, evident, cu cele pe care și le asumă.

Istoriei îi sunt asociate două mari tipuri de funcții: funcții de cunoaștere și funcții practice, ideologice.

Functiile de cunoastere. Ca in cazul oricarei discipline stiintifice si de la istorie se asteapta informatii atat empirice, descriptive, cat si teoretice. Ea trebuie sa furnizeze cunostinte. Ce anume concret se asteapta de la istorie, din acest punct de vedere, este in functie de presupozitiile fundamentale legate de esenta realitatii umane si de desfasurarea ei in timp. Urmatoarele genuri de cunostinte sunt de regula asociate cu practica istorica:

- O contributie fundamentala la constituirea unei *intelegeri stiintifice a omului si a societatii*. Inca Tucidide formulase o asteptare generala de acest gen. Cunoasterea trecutului prilejuieste cunoasterea, in general, a omului si naturii sale, ajutandu-se astfel sa cunoastem viitorul. Presupozitia lui Tucidide era ca natura umana este universala si constanta. In situatii similare, ea se va manifesta in acelasi fel. In acest sens, istoria reprezinta o pretioasa sursa de cunostinte asupra naturii umane, a manifestarilor sale in cele mai variate situatii. La o asemenea teza ar putea subscrie si stiintele sociale si umane contemporane. Istoria reprezinta o sursa imensa, complet neexplorata insa, de *fapte* in legatura cu comportamentul uman si cu organizarea si functionarea societatii. Ea reprezinta un “muzeu” natural al celor mai variate ipostaze ale omului. O teorie generala a omului si a societatii, cat si o teorie generala a evolutiei sociale trebuie in mod neaparat sa porneasca de la istorie ca un furnizor general de fapte empirice, dar si de generalizari.

- Analiza istorica ca *instrument de cunoastere a realitatii prezente si a tendintelor viitoare*. Daca consideram trecutul ca avand un rol cauzativ in raport cu prezentul, perspectiva istorica este absolut necesara. Pentru a intelege semnificatia unor evenimente actuale, ca de exemplu, tensiunile din Orientul Apropiat, conflictele din Irlanda etc. este necesar sa pornim de la premisele istorice ale acestora.

- Istoria ca *izvor de intelepciune*. Chiar daca facem abstractie de functia teoreticostiintifica a istoriei, de contributia unei stiinte generale a omului si societatii, experienta istoriei ca disciplina are un rol formativ individual. Lordul Bolingbroke se exprima foarte plastic in acest sens: istoria este filosofia ce se invata prin exemple. Ea prilejuieste un contact intuitiv cu o experienta umana mult mai larga, decat cea la care avem acces in mod direct. Alaturi de literatura, istoria are un rol esential in formarea a ceea ce se numeste “cultura generala”, cunoasterea comuna a fiecaruia.

Functiile practice, ideologice. Istoria reprezinta una dintre cele mai constante si mai importante, totodata, forme ale constiintei unei colectivitati. Desi neenumerata vreodata in randul formelor constiintei sociale, nu exista nici un argument care sa ne impiedice a o face. Istoria reprezinta un mod specific, ireductibil de a se gandi pe sine al oricarei comunitati. Incepand cu forma mitologica si sfarsind cu cea stiintifica actuala, istoria este un important mod al comunitatii de a fi *constienta de sine*. Urmatoarele functii ideologice sunt indeplinite de catre istorie, intr-un fel sau altul:

- Forma a *constiintei de sine* a unei comunitati. Ori de cate ori o comunitate a dorit sa-si sporeasca constiinta sa de sine a recurs la istorie. Comunitatile etnice, in mod special, au recurs la istorie din acest punct de vedere. Romania, de exemplu, cu greu am putea-o gandi doar in termenii situatiei ei prezente. Pentru fiecare dintre noi ea este totodata si trecutul ei, istoria sa. Nu este o intamplare faptul ca in faza de constituire a natiunilor, istoria s-a dezvoltat si a fost considerata ca un instrument ideologic si cultural esential al realizarii acestui obiectiv. Popoarele iau constiinta de ele inele prin istorie. Acest lucru este valabil si la niveluri mai particulare. Un oras devine o comunitate propriu-zisa, cu o

constiinta de sine, si prin istoria sa. Statele-natiuni sunt in fapt marii eroi ai istoriei. Fiecare natiune isi elaboreaza propria sa istorie, tocmai in scopul de a-si spori constiinta de sine.

- *Funcție integratoare.* Se stie ca invatarea istoriei reprezinta instrumentul cel mai eficace de a cultiva patriotismul. Aceasta observatie, banala prin sine, este semnificativa aici. Istoria intareste procesul de identificare a individului cu colectivitatea din care face parte. Constiinta apartenentei nationale sau etnice este fundata in mare masura pe invatarea istoriei.

- Istoria ca *sursa de exemplaritate*. In primul rand, istoria a slujit pentru a sublinia responsabilitatea actiunilor. Ea ofera un cadru mai general de referinta comportamentului uman. In ultima instanta, tot ceea ce facem trebuie raportat la istoria comunitatii. Faptele noastre sunt bune sau rele nu numai in raport cu un cod de norme cotidian, dar si in raport cu procesul istoric in care suntem angajati. Responsabilitatea istorica este in fapt o forma largita a responsabilitatii sociale. Practicarea istoriei este o forma de sanctiune morala. Istoria este profund evaluativa. Sunt persoane care au ramas in istorie prin contributia lor pozitiva, chiar prin sacrificiul lor, ce nu va fi uitat de catre generatiile viitoare. Se acrediteaza ideea ca istoria judeca. Ca ea nu uita. Mentinerea in amintirea urmasilor a faptelor bune reprezinta un stimulent moral important. De multe ori apare preocupare de a nu lasa un “nume patat”. Istoria tine treaza ideea ca faptele umane nu se pierd fara urme. Ele influenteaza cursul viitor al evenimentelor. Responsabilitatea fata de viitor este marele sentiment pe care istoria il cultiva.

Din aceasta cauza, istoria a fost utilizata ca sursa principala de exemplaritate morala. Ea a trebuit sa ofere fapta pozitiva, normalitatea. Fiecare colectivitate a incercat sa-si scrie istoria din aceasta perspectiva.

- Istoria ca *ideologie* a unui grup, clase sau colectivitati. K. Marx a pus in evidenta faptul ca istoria reprezinta un instrument ideologic foarte puternic al claselor sociale. Ele definesc, in spiritul propriilor lor valori, atat situatia prezenta, cat si trecutul. Faraonii, cu lista lor lunga de stramosi, incercau sa acrediteze ideea unei organizarii sociale stabile (etern) in care figura centrala, daca nu singura importanta este aceea a faraonului. Istoriile feudale erau de fapt istorii ale castei feudale: arbori genealogici, inrudiri, lupte intre familiile feudale pentru putere, aliante, tradari, razboaie de cucerire. In mod inevitabil, istoria a fost scrisa din punctul de vedere al clasei dominante. Evenimentele sunt selectate si definite ca importante in raport cu sistemul de valori dominant. Ele sunt “vazute” din pozitia sociala a claselor dominante. Chiar si documentele istorice sunt, dincolo de intentiile explicite, o selectie si o prelucrare a informatiilor despre realitate, realizate prin prisma institutiilor dominante. Istoria feudala nu a fost scrisa de tarani, ci de nobili, dupa cum istoria antica nu a fost scrisa de sclavi. Istoria societatii burgheze, scrisa in maniera burgheza, este diferita de istoria aceleiasi societati, scrisa insa din punctul de vedere al clasei muncitoare.

Pentru a exemplifica importanta acordata istoriei, ca instrument ideologic, voi utiliza cazul practicii istoriei din Imperiul Inca. (114) Patru tipuri de istorii erau elaborate in mod distinct de catre incasi. Dintre acestea, doua sunt interesate in mod special pentru analiza noastra. *Istoria generala secreta* era predata in scoli de catre specialisti, numiti *amauta*. Accesul in aceste scoli era rezervat doar copiilor apartinand clasei dominante. *Poemele* reprezentau forma de popularizare a istoriei, fiind dedicate spectacolelor publice. Poetii nu aveau insa nici o posibilitate de a alege continutul evenimentelor istorice si optica in care acestea trebuiau sa fie expuse. Toate formele de istorie erau strict cenzurate. Insa istoria era elaborata printr-un control ideologic riguros. Astfel, la moartea fiecarui conducator, inaltii demnitari impreuna cu specialistii in istorie (*amauta*) se intalneau intrun

consiliu si decideau asupra istoriei oficiale a tarii si asupra temelor care urmau a fi alese pentru a fi popularizate de catre poeti. Anumite episoade istorice erau alese pentru fi larg difuzate in scopuri de propaganda, altele retinute doar pentru istoria secreta, in timp ce, in fine, altele erau complet eliminate din traditie ca precedente periculoase. Daca conducatorul, se putea decide ca doar numele sau sa fie retinut in istorie, in timp ce toate evenimentele din timpul domniei sale sa fie complet omise.

Practica istorica s-a constituit in spatiul acestei multitudini de cerinte functionale, formulate de catre sistemul social. De multe ori, ea a trebuit sa se diferentiaza intern pentru a putea realiza aceste functii distincte. De exemplu, in vederea reconstituirii trecutului, dupa standardele stiintifice, s-a constituit o istorie de tip stiintific. Alaturi de ea exista insa si istorii pentru popularizare, istorii de invatat. Acestea nu reprezinta simple popularizari ale istoriei stiintifice. Ele indeplinesc intr-o masura mult mai mare functiile de exemplaritate morala, de integrare sociala si nationala, functii ideologice. Aceasta diferentiere este valabila nu numai pentru societatile moderne, ci, dupa cum s-a vazut, pentru toate societatile caracterizate printr-un grad suficient de diferentiere interna.

Interesante pentru analiza functiilor ideologice ale istoriei sunt temele de inspiratie marxista, relansate de catre orientarile critice actuale. Critica ideologica marxista a practicii istorice occidentale academice scoate in evidenta tocmai adanca angajare sociala si ideologica a acestuia, sub aparenta obiectivitatii si a neutralitatii.

Istoria este partinitoare nu numai "in interior", dar si "in exterior". Commager apreciaza cu resemnare ca "istoria este verdictul natiunii invingatoare". Secole de-a randul, remarca el, istoria a fost scrisa de invingatori, iar nu de invinsi. Romanii au scris istoria razboaielor punice, iar nu cartaginezii; crestini au inregistrat triumful crestinismului asupra paganismului si nu paganii; spaniolii au spus povestea cuceririi Mexicului si Perului, iar nu aztecii sau incasii. (26)

Asupra acestor aspecte nu este cazul a se insista mai mult. Un fenomen nou ar fi necesar sa fie inregistrat. Este ceea ce as numi "democratizarea istoriei". In lumea contemporana, istoria inceteaza tot mai mult a fi povestea creata de natiunile europene albe despre ele si despre restul lumii. Ea inceteaza a mai fi punctul de vedere al statelor puternice sau invingatoare. Ea incepe sa fie tot mai mult o narare obiectiva, in care si cel slab isi poate articula propria sa cauza, in care invinsul isi poate judeca invingatorul. Este de fapt singurul mijloc de a inainta nu numai spre o intelegere obiectiva a evenimentelor, dar si spre o lume a intelegerii si a coexistentei pasnice. Si acest lucru nu este un simplu deziderat. El a inceput sa fie o realitate. Bombele atomice de la Hiroshima si Nagasaki nu mai sunt considerate din punctul de vedere al celui care a invins atunci, ci dintr-o perspectiva mai generala, la care pot subscrie toate natiunile.

Explicatia fenomenelor istorice

COMPREHENSIUNEA

Exista o veche si ascutita disputa in ceea ce priveste strategiile fundamentale prin care cunoasterea fenomenelor umane poate fi realizata. filosofia contemporana a istoriei este dominata de alternativa *explicatie* sau *comprehensiune*. Cele doua strategii sau metode

fundamentale de a face inteligibil un fenomen social sau uman pornesc de la presupozitii distincte asupra tipului de determinism specific acestora:

a) Explicatia presupune existenta unui *determinism obiectiv*; fenomenele sociale sunt verigi ale unor lanturi cauzale. Ele stau intr-o interdependenta obiectiva cu alte fenomene sociale. A explica inseamna a pune in evidenta tocmai aceasta interdependenta, a determina acele alte fenomene sociale si umane obiective care reprezinta cauzele fenomenului pe care il analizam. A explica dezlantuirea primului razboi mondial, inseamna a pune in evidenta acele conditii care in mod obiectiv au declansat acest eveniment.

b) Comprehensiunea presupune un *determinism subiectiv*: fenomenele sociale si umane sunt actiuni umane sau produse ale acestor actiuni. Actiunea umana are insa un specific in raport cu fenomenele naturale. Realizarea sa este prezidata de subiectivitate: scopurile, intentiile afectele actorilor. A intelege un anumit fapt social inseamna a determina ce a fost in mintea autorului sau, in ce stare de spirit se afla acesta, ce intentii avea, ce urmare, care erau optiunile sale valorice. Accesul la acesti determinanti subiectivi este posibil in mod direct prin *comprehensiune*.

Filozofia istoriei de factura neo-kantiana si-a formulat un amplu program epistemologic al carui obiectiv este de a demonstra faptul ca explicatia prin cauze obiective este o strategie caracteristica in mod special stiintelor naturii, in timp ce stiintele umane, datorita specificitatii obiectului lor, trebuie sa utilizeze o metodologie comprehensiva.

Exista puncte de vedere foarte diferite in legatura cu natura si eficacitatea comprehensiunii. Inainte de a incerca sa punem in evidenta caracteristicile generale ale acestei metodologii, valoarea si limitele sale, este util a trece pe scurt in revista cateva dintre incercarile mai sistematice de a elabora bazele teoretice ale ei.

VARIATII PE TEMA COMPREHENSIIUNII

Ideea ca faptele umane sunt determinate de intentiile subiective si ca, deci, ele trebuie explicate prin referinta la acestea este reprezentativa pentru intreaga gandire sociala traditionala. Ea exprima in fapt *abordarea idealista* a fenomenelor sociale, cum o denumea K. Marx. Incercari epistemologice de elaborare mai sistematica a metodologiei de cercetare pe baza acestei teze fundamentale au aparut insa relativ recent. Sunt mai multi factori care explica aceasta intarziere. In primul rand, trebuie sa consideram ca insasi elaborarea unor stiinte ale fenomenelor sociale reprezinta un obiectiv relativ tarziu. Istoria, de exemplu, rareori a avut ambitii explicative, de regula ea rezumandu-si sarcina la reconstituirea evenimentelor trecute. Ideea de a pune bazele unor stiinte ale socialului si umanului, inclusiv a stiintelor istorice a fost formulata de-abia in secolul al XVIII-lea, sub influenta exemplaritatii stiintelor naturii. Caracteristic gandirii secolului al XVIII-lea era ideea unui singur model de stiintificitate pentru intreaga cunoastere. Cunoasterea umanului, in masura in care vrea sa se constituie in stiinta, trebuie sa adopte modelul stiintelor naturii. Rationalismul caracteristic filosofiei acestei epoci reprezenta un puternic sprijin pentru acest program. Ratiunea reprezinta izvorul universalitatii, al generalului din comportamentul uman. In masura in care este rational, omul va promova propria sa natura, universala si constanta, in variatele situatii ale vietii. Si in sfera umanului stiinta este o cunoastere a generalului. De aici si dezinteresul pentru istorie al filosofiei secolului al XVIII-lea. Variatia istorica nu este interesanta in sine. Natura umana este universala si ea reprezinta obiectul propriu-zis al cunoasterii. Restul reprezinta contingenta.

Punctul critic in constituirea stiintelor umane il reprezinta explicarea tocmai a *varietatii* comportamentului uman. Viziunea rationalista tindea sa impinga variatia mai mult in sfera *accidentului, al intamplarii*, daca nu chiar al *erorii*.

Ideea unei metodologii specifice disciplinelor umane s-a conturat in a doua jumatate a secolului al XIX-lea in Germania, in contextul unei filosofii de tip neo-kantian. Schimbarea de optica operata in cadrul acestei filosofii s-a petrecut tocmai in punctul amintit mai sus: raportul dintre constant / variabil, general / individual in fenomenele social-umane. Caracteristic intregii filosofii sociale post-marxiste germane este accentul pus pe diversitate si unicitate. *Varietatea* este acceptata ca singura caracteristica a realitatii umane. Generalul este respins ca neavand temei aici. Nu putem deduce formele vietii sociale dintr-o natura umana abstracta, universală si nici din ratiunea umana. Sub influenta romantismului este adus pe primul plan inconstientul cu capacitatile sale creative, generatoare de varietate infinita. In locul unitatii este pusa ca perspectiva fundamentala pluralitatea.

Din ideea pluralitatii fenomenului uman decurge o consecinta foarte importanta. Studiul stiintific al manifestarilor umane nu poate fi decat istoric. Inevitabil teza pluralitatii este legata de istorie ca domeniu fundamental al cercetarii umanului. Nu exista decat o *realitate istorica* a umanului. Istoria este sediul varietatii infinite a ipostazelor umane, ireductibile la tipuri mai generale. Ratiunea este ea insasi istorica. Ea se afla mereu in constituire, fara a fi vreodata constituita.

Programul epistemologic al filosofiei neo-kantiene era clar formulat in ceea ce priveste stiintele umanului. Daca Kant intreprinsese critica ratiunii pure pentru a determina cum sunt posibile matematica si fizica, cercetarea trebuia dusa mai departe. O critica a *ratiunii istorice* urmeaza a cerceta posibilitatile de constituire a istoriei ca stiinta.

Orientarea care a pus fundamentele noii viziuni o reprezinta prima scoala istorica a juristilor (Puchta, Gustav Hugo si Savigny). In viziunea acestei scoli, toate fenomenele de genul dreptului, moravurilor, limbilor, constitutiilor politice sunt produse ale spiritului particular al fiecarui popor (*Volksgeist*). Studiul stiintific al acestora nu poate fi decat istoric: devenirea lor istorica neintrerupta.

Noua scoala istorica, animata de Schmoller, formuleaza o serie de principii cu mare influenta atat asupra practicii istoriei, cat si asupra reflectiei filosofice din acea perioada. Este formulata o teza esentiala pentru dezvoltarea noii gandirii epistemologice: in numele varietatii concrete infinite a manifestarilor istorice este respinsa asa-numita dimensiune metafizica a istoriei. Istoricul nu trebuie sa caute in scurgerea timpului forme generale, pentru ca acestea nu exista. El trebuie sa se dedice analizei unor teme precise, ca, de exemplu, economia domestica antica, artizanatul din Evul mediu etc. Elaborarea de monografii amanuntite care sa puna in evidenta cat mai exact toate particularitatile fenomenului cercetat si, de asemenea, sa-l incadreze in conditiile epocii, reprezinta sarcina unica a istoricului.

Varietatea si unicitatea fenomenelor umane nu isi poate avea sursa decat in subiectivitatea umana. A explica faptele umane inseamna a patrunde in semnificatia lor subiectiva. Nu este intamplator ca in acest context a inceput sa se cristalizeze ideea unei noi metodologii specifice realizarii sarcinilor de cunoastere din sfera umanului. In mod sistematic ideea unei asemenea metodologii specifice a fost formulata de catre Schleiermacher, preluand hermeneutica ca metodologie a interpretarii, a determinarii

sensului actelor si produselor umane, el o ridica in rangul de metoda generala, susceptibila de a da unitate stiintelor umane. Orice obiect produs al “altuia” - carte, limba, jurnal, comportament - care trebuie interpretat, apartine de drept hermeneuticii.

Droysen, pune in termeni foarte clari problema noii metodologii, fapt care va face din teoria sa o sursa de inspiratie ulterioara. Pornind de la diferenta dintre natura si istorie, el distinge doua tipuri de metode: *explicatia* (Erklärung) si *comprehensiunea* (Verstehen). Distinctia aceasta va fi preluata de W.Dilthey, K. Jaspers si Max Weber.

Dilthey a fost cel mai activ sustinator al ideii unui tip specific, autonom de stiintificitate a stiintelor umane. Marile teme legate de metodologia comprehensiunii au fost formulate de catre el. Principalele articulatii ale proiectului sau metodologic sunt urmatoarele. (31)

In primul rand, obiectul de cercetare al istoriei il reprezinta *individualul, singularul*. In istorie nu exista o repetabilitate cat de cat semnificativa. Prin insasi natura sa istoria este o stiinta a individualului, metafizica istoriei (teoria generala a istoriei) neavand nici o justificare. In al doilea rand, obiectele de studiu ale istoriei sunt acte sau institutii, ghidate de *intentii* si datorita acestui fapt, legate de *valori*. Ratiunea umana este reconsiderata intr-o perspectiva diferita de cea a filosofiei secolului al XVIII-lea. Ea nu este ceva dat, universal, ci exista numai in istorie. Este o ratiune istorica, niciodata constituita, ci formandu-se indefinit. In fapt, ceea ce este fundamental este *trairea*.

Dincolo de fapte exista mereu un ansamblu psihic ca totalitate singulara la care trebuie sa patrundem pentru a intelege semnificatia actului uman. De aceea, psihologia (o psihologie descriptiva) trebuie pusa la fundamentul stiintelor umane. Sarcina acestor stiinte este, deci, de a sesiza in actele exterioare intentiile si valorile implicate. Comprehensiunea, ca singura metoda adecvata acestei sarcini, este definita ca “procesul prin care noi cunoastem viata psihica cu ajutorul semnelor sensibile care sunt manifestarea ei”. Comprehensiunea nu este un act rational, El se fundamenteaza pe *intuitie*, pe *simpatie*. Din acest motiv, rezultatele sale depind in mod fundamental de capacitatea exegetului, de afinitatea intima ce se stabileste intre el si obiectul sau de studiu, crescuta dintr-o indelungata frecventare a acestuia.

Jaspers reia distinctia elaborata de Dilthey, adancind-o din punct de vedere psihologic. Desi explicatia si intelegerea nu se exclud reciproc, ele au “puteri” diferite. Explicatia se refera la cauze. Ea incearca sa stabileasca relatii exterioare. De exemplu, si in psihologie intervine explicatia atunci cand sunt analizate mecanismele nonconstiente sau extraconstiente. Intelegerea are insa capacitatea de a sesiza relatiile interne si profunde, prin penetratia in intimitatea fenomenelor, respectand totodata originalitatea si indivizibilitatea lor. Omul are capacitatea de a patrunde sensul “totalitatii traite” prin *empatie* sau, cum se mai exprima Jaspers, prin “plonjare in psihic”. Rezultatele acestei metode, calitativ infinit mai fine decat cele ale explicatiei, nu pot fi insa direct verificabile prin experienta. Totusi, ele ni se impun cu evidenta. Este ceea ce autorul numeste “evidenta trita”. In fata unei intelegeri reusite, avem sentimentul, desi difuz, dar cert, al adevarului ei.

Max Weber incearca introducerea in sociologie a comprehensiunii. Ca sociolog cu o orientare stiintifica pozitiva, el nu mai poate opune comprehensiunea explicatiei, ci cauta sa le impleteasca, ca doua momente necesare ale analizei. In acest sens, el considera ca metoda sociologiei trebuie sa fie “explicatia comprehensiva” sau “comprehensiunea explicativa”. (117) Importanta pe care Weber o acorda comprehensiunii este o consecinta a conceptiei sale asupra actiunii umane, mai precis a rolului pe care el il acorda subiectivitatii, spontaneitatii, creativitatii in stabilirea scopurilor.

Ceea ce este comun orientarii filosofice germane post-kantiene este accentul pe o subiectivitate creatoare, unde sentimentul, trairea ocupa locul central. O asemenea realitate subiectiva nu poate fi analizata cu mijloacele obiective ale stiintei. Singura posibilitate de sesizare a ei este ca subiectul cunoscator sa-si utilizeze capacitatea sa naturala de intuitie a celuilalt, de empatie, sa caute sa se identifice mental cu celalalt, sa se introduca in situatia acestuia si sa incerce sa-si imagineze ce stari subiective a putut avea acesta. A-l cunoaste pe Cezar inseamna a incerca sa te imaginezi tu insuti in "pielea" lui Cezar, sa-l simulezi pe acesta in propria ta minte si simtire. Comprehensiunea in varianta filosofiei germane are o coloratura afectiva, irationala. Pe aproximativ aceeasi linie merge si istoricul si filosoful francez H.I. Marrou. (68, 69, 70)

Pe linie relativ distincta se orienteaza filosoful englez R.G. Collingwood. Punctul de plecare este tot idealist. In istorie, istoricul trebuie sa descopere ideile care au stat in spatele evenimentelor. A descoperi ideea care se exprima intr-un eveniment inseamna a intelege respectivul eveniment. In fapt, intreaga explicatie se reduce la aceasta determinare. Cand stiu ce s-a intamplat (adica stiu care a fost evenimentul si care a fost starea de spirit a autorului sau), stiu totodata si de ce s-a intamplat afirma el in mod programatic. De exemplu, cand un istoric se intreaba "De ce l-a injunghiat Brutus pe Cezar?", el vrea de fapt sa intrebe "La ce s-a gandit Brutus, ce la facut pe el sa-l injunghie pe Cezar?". Cauza evenimentului consta deci in ideea din capul persoanei prin intermediul careia a avut loc evenimentul. (25) Intr-un spirit mai pozitivist, britanic, R.G. Collingwood muta insa accentul de la trait la "idee", la rational. Pentru el, intelegerea inseamna nu "re-trairea", ci "reactiunea", adica reconstituirea gandului actorului istoric. In mod explicit, el porneste de la ideea ca starea de spirit, trairea subiectiva este dificil a fi reconstituita. Ea ramane individuala si greu de comunicat, insa continutul de idei este posibil de patruns printr-un act intuitiv. Pe aceasta linie "rationalista" au mers si alti filosofi englezi ai istoriei. Intelegerea echivaleaza pentru ei cu un fel de "calcul rational" de tipul utilitarismului, traditional filosofiei engleze: o refacere mentala a argumentelor pro si contra, a avantajelor si a dezavantajelor pe care insusi actorul istoric probabil le-a considerat in momentul optiunii sale.

Disputa dintre cele doua tipuri de metode de analiza apare, intr-o alta terminologie si in antropologia culturala actuala. Aici exista o situatie oarecum similara cu cea din istorie. Daca istoria are de-a face in mod special cu fenomene sociale ale *altor* comunitati din *trecut*, antropologia culturala are ca preocupare fenomene sociale ale *altor* activitati *in spatiu*. Aceeasi problema se pune insa si aici: cum determinam semnificatia fenomenelor umane care sunt relativ diferite de cele cu care noi suntem obisnuiti? Doua abordari sunt posibile, numite frecvent, *etica* si *emica*. Termenii de etic si emic provin din modelul analizei lingvistice care distinge nivelul "fonetic" de cel "fonemic". Abordarea emica, specifica unor orientari noi in antropologie, cunoscute sub denumirea de "noua etnografie" sau "etnostiinta sau etnosemantica" (49, 90) este reprezentata de teoreticieni ca K. Pike, Goodenough, Frake, Gladwin si Sturetevant. Cercetarea unei culturi, considera ei, trebuie sa aiba loc "dinauntru". In mod esential, trebuie sesizate modelele de gandire ale actorilor in cauza, modul lor de a defini situatia. Sarcina antropologului este sa determine modul propriu de categorizare (de gandire) al membrilor fiecarei colectivitati studiate si sa intelega in acesti termeni specifici toate aspectele vietii lor sociale si culturale; iar nu sa elaboreze un cadru "universal" in care sa forteze analiza culturilor particulare. Dupa cum

s-a observat (49), elaborarea emica este fundata pe o viziune idealista tipica. Cauzele actiunii umane trebuie cautate, in primul rand, in “definitiiile, valorile si ideologiile actorilor”.

Abordarea etica subliniaza importanta datelor obiective: observatia directa a actiunilor umane devine mult mai importanta decat culegerea de date subiective. In aceasta perspectiva, este cautata explicatia in situatia obiectiva, in lumea reala naturala si sociala care inconjoara si modelaza actiunea umana.

LIMITELE METODEI COMPREHENSIVE

Inainte de a stabili ce se poate obtine cu ajutorul comprehensiunii, este mai util a analiza limitele acestei metode, ce nu poate ea realiza.

1. In primul rand, *tipul de fenomene la care poate fi aplicata*. Cu cat ne indepartam de evenimentele a caror substanta este actiunea individuala, cu atat metoda este mai inaplicabila, pana la a deveni principial inoperanta. Cateva tipuri de fenomene istorice imposibil de patruns comprehensiv vor lamuri aceasta afirmatie.

a) *Formele de organizare sociala* - familia monograma, cetatea antica greaca, organizarea feudala, sistemul economic capitalist etc. - nu sunt produse constiente, programe ale colectivitatii. Ele sunt produse ale unei activitati colective, desfasurate pe generatii, in care intentiile fiecarui participant sau chiar ale tuturor nu au o contributie determinativa esentiala. Interactiunea multipla si repetata dintre oameni, in conditii obiective concrete, este producatoarea acestor forme de organizare. Cum vom explica de pilda organizarea matriarhala a unei comunitati? Cristalizarea formelor matriarhale sau patriarhale este cu siguranta un proces intins pe multe generatii. La nivelul fiecarei generatii s-au petrecut modificari care, prin cumulare, au dus treptat la un mod de organizare a familiei pe care insa nimeni nu l-a planificat sau intentionat. Aceasta observatie este valabila pentru toate formele de organizare sociala.

b) Toate *consecintele neintentionate* ale unor procese sociale: multiplele efecte ale industrializarii asupra sistemului de valori, asupra modului de viata, a organizarii familiei; efectele urbanizarii etc. Nici aceste efecte nu au fost intentionate de nimeni. Ele modifica intreaga viata sociala, schimband treptat conditiile sale obiective.

c) *Evenimentele colective, produse ale interactiunii* unei mase mari de oameni si care nu reprezinta neaparat un efort comun, coordonat spre realizarea unui scop, ci mai mult efectul neasteptat al interactiunii. Revolutiile burgheze reprezinta cel mai bun exemplu. Cum am putea explica comprehensiv Revolutia franceza? Evolutia ei a fost foarte diferita de intentiile fiecarui participant in parte. Exista mai de graba o “logica” ascunsa a revolutiei care scapa fiecarui participant. Daca vrem sa intelegem revolutia trebuie sa intelegem mai mult aceasta logica obiectiva care nu poate fi gasita in subiectivitatile actorilor.

In general, metoda comprehensiva poate fi operanta in explicarea urmatoarelor trei tipuri de fenomene: *a)* Fenomenul reprezinta *actiunea unui actor*. Evenimentele politice din sistemele traditionale aveau foarte des acest caracter. Ele erau exclusiv sau cel putin in mare parte, rezultatul actiunii unei persoane - imparatul, de exemplu. In sistemele politice actuale, de tip democratic, bazate pe jocul puterii la nivelul unor mari grupuri si clase sociale, actele politice nu mai sunt reductibile, de regula, la decizii individuale. *b)* La analiza “*operelor*” *individuale*. Istoricul se ocupa adesea de analiza unor produse ale actiunilor umane individuale - o teorie, o opera de arta. *c)* Fenomene sociale colective in care exista o anumita *stare de spirit organizata*, mai ales orientata spre realizarea unui

anumit obiectiv. De exemplu, Revolutia de la 1848 poate fi eventual “înțeleasă”, în calitatea sa de stare de spirit, considerându-se idealurile, atitudinile sale critice, în general ideologia sa. La fel și Rascoala de la 1907. În acest din urmă caz, se poate încerca să se “înțeleagă” starea generală de spirit a țăranimii, zvonul răspândit rapid că Voda însuși o permite, lucru care a fost de natură a legitima trecerea la acțiune, într-o oarecare măsură. Max Weber avea în vedere acest caz, când sublinia posibilitatea sociologului de a determina starea de spirit medie a unei colectivități. (117) În același sens, Collingwood, încercând să justifice procedeul în situația unor acțiuni colective, considera că, pe lângă ideile explicite, pot exista și idei implicite, “ascunse”, care, oarecum din inconștient, orientează acțiunea. (25)

2. *Eficacitatea explicativă a metodei comprehensive* este condiționată de valabilitatea tezei că acțiunile umane sunt, în general, conștiente sau, în orice caz, corespund stărilor subiective. Numai în această supozitie putem fi de acord cu Collingwood în afirmarea că, dacă știm ce a fost în mintea actorului, știm și de ce el a acționat așa cum a făcut-o. Ideea caracterului conștient al acțiunilor umane a fost însă complet abandonată, ca o presupozitie extrem de simplificatoare în științele social-umane contemporane, începând cu psihologia și sfârșind cu sociologia. Nu este vorba, desigur, de vreo opțiune pentru inconștient, ci de o înțelegere mai exactă a mecanismelor constitutive ale comportamentului uman.

Marxismul a pus în evidență caracterul *ideologic* al gândirii umane. În ceea ce privește analiza noastră, este extrem de interesantă caracterizarea dată de Fr. Engels mecanismelor de funcționare a conștiinței sociale. Vorbind despre ideologie, și având în minte modul de a gândi specific întregii societăți de până la el, Engels o caracteriza ca fiind “un proces pe care așa-numitul cugetător îl împlineste, ce-i drept, în chip conștient, dar fals conștient. Adevăratele forte motrice care-l pun în mișcare îi rămân necunoscute, altfel nu ar fi un proces ideologic. Prin urmare, el își închipuie forte motrice false, aparente”. (38) Teoria marxistă a ideologiei pune în evidență un paradox al subiectivității.

Conștiința are un conținut, determinat de condițiile reale de viață, și o “suprafață” care reflectă acest conținut, dar într-o modalitate mai mult sau mai puțin adecvată. Gradul de adecvare al conștiinței de sine poate merge de la completă adecvare, stare limită pe care, cel puțin în condițiile actuale ale cunoașterii de sine a omului, o putem considera drept mai mult excepțională, până la a fi complet neadecvată, “mistificată”. Subiectivitatea însăși este diferențiată. Există un nivel profund, la care au loc procesele constructive. Aici sunt elaborate idealurile, valorile, aprecierile, planurile de acțiune. Acest nivel nu se petrece decât parțial, adesea de loc, la “lumina” conștiinței. Marxismul utilizează pentru a desemna acest proces termenul de “spontan”. Spontanul este opus în teoria socială marxistă conștientului. În acest sens, mulți comentatori ai marxismului, în special cei influențați de schemele conceptuale psihoanalitice, vorbesc despre un “inconștient” în teoria lui Marx. Activitatea reală a omului este un proces declansat de totalitatea condițiilor sociale ale existenței sale (“trupul” neorganic, social al sau) care se desfășoară în mod spontan. Conștiința acestui proces este doar aproximativ adecvată, putând fi de-a dreptul falsă. Există două surse importante ale acestui decalaj dintre activitatea practică și conștiința acesteia: în primul rând, *tipul însuși de cunoaștere* pe care se bazează activitatea practică - cunoașterea comună are mecanismele ei specifice. Ea se caracterizează prin faptul că nu poate fi integral conștientă de ea însăși. În al doilea rând, *presiunea intereselor sociale*

particulare. Cititorul poate gasi o analiza mai detaliata a acestui mecanism in studiul Discursul normativ si discursul explicativ.

Ideea caracterului ideologic al constiintei, distinctia dintre continutul propriu-zis al constiintei si constiinta de sine, deschide o perspectiva metodologica foarte importanta. Istoricul, incercand sa determine “ce s-a petrecut in mintea” actorului pe care il analizeaza are acces direct (facem abstractie aici de posibilitatile documentare ale acestui acces) la constiinta de sine a acestuia in special asa cum este aceasta comunicata celorlalti. El poate sa determine *ce credea* actorul ca ii determina optiunea. Sa luam un exemplu. Presupunem ca istoricul este interesat in a intelege de ce un domnitor anume a ales, in anumite conditii specificate, sa nu lupte impotriva turcilor, ci sa accepte o anumita dependenta. Prima intrebare pe care istoricul comprehensivist si-o poate pune in legatura cu acest fapt este: “Ce a fost in mintea domnitorului cand a luat o asemenea decizie?” Desigur, este foarte dificil sa stim cu precizie ce gandea in fapt domnitorul. Presupunem insa ca s-au pastrat motivarile sale comunicate altora: este mai bine pentru tara o pace, chiar bazata pe acceptarea unei anumite dependente, decat un razboi pustiitor, cu sanse nule de reusita, al carui rezultat ar putea fi o dependenta si mai mare. Prima problema care se ridica in fata acestei marturii se refera la un aspect simplu: este ea exact ceea ce gandea domnitorul, sau ea reprezinta mai mult modul in care el vroia sa se prezinte pe sine in fata altora? Cu alte cuvinte, ne putem intreba daca o asemenea declaratie nu este distorsionata. Daca declaratia in cauza a fost facuta cronicarului, pentru a fi transmisa posteritatii, am putea considera ca exista o anumita probabilitate ca ea sa reflecte nu ceea ce realmente domnitorul avea in minte, ci imaginea pe care el vroia sa o transmita “istoriei”. Deci o deformare oarecum constienta a transmiterii. Presupunem insa ca domnitorul in cauza nici nu a facut un asemenea calcul, ci un cu totul altul, centrat pe interesele sale personale: principala ratiune care l-a indemnat sa ia o asemenea pozitie, a fost teama de a pierde tronul si veniturile pe care le putea obtine in aceasta calitate. Chiar daca un razboi impotriva turcilor s-ar fi incheiat cu un rezultat incert, tara saracita nu ar mai fi putut sa fie o sursa de castig, sau daca razboiul ar fi fost pierdut, chiar daca si turcii ar fi fost inclinati sa accepte un statut mai independent tarii, puteau conditiona aceasta de schimbarea domnitorului cu unul mai de incredere. Daca acesta a fost calculul facut in mod real este clar ca el nu putea fi transmis posteritatii prin intermediul cronicarului. El nu putea fi declarat nici celor din jurul sau. Probabil ca domnitorul ar fi comunicat curtii sale motivele prime care sa acrediteze ideea griii fata de destinele colective. Comprehensiunea se afla aici in dificila situatie de a delimita ceea ce exprima in mod real constiinta actorului istoric, de distorsiunea operata la nivelul comunicarii acestei constiinte cu cei din jur.

Problema nu este insa numai a unei dedublari constiente intre integritate si modul de prezentare a ei lumii. Distorsiunea poate fi si inconstienta. Teama de a pierde coroana sau de a pierde din venituri poate sa influenteze si modul in care situatia generata este perceputa si estimata. In acest caz, ea poate sa influenteze in sensul unei aprecieri pesimiste a perspectivelor luptei. Omul isi poate face el insusi iluzii despre sine si despre mecanismele gandirii sale.

Un al doilea exemplu va situa problema tocmai la acest nivel profund al decalajului dintre continutul constiintei si suprafata ei. Ce era in mintea lui J.J. Rousseau atunci cand declara ca toti oamenii sunt egali si ca societatea trebuie organizata in consecinta? Daca am avea posibilitatea sa-l chestionam pe el, probabil ca am primi un raspuns de urmatorul fel: am ajuns la aceasta concluzie meditand asupra caracteristicilor naturii umane; o asemenea analiza m-a dus la concluzia ca nu exista nici o inegalitate de natura; inegalitatea au introdus-o oamenii, intr-un mod artificial, ne-natural. Putem considera ca aceasta relatare

sincera asupra procesului de rationare este adevarata? Adica, realmente acesta a fost, in mare, procesul de cristalizare a concluziei enuntate mai sus, in mintea lui Rousseau? Teoria marxista a ideologiei sugereaza un raspuns negativ. Relatarea sincera a lui Rousseau este tipica pentru iluziile pe care ideologul si le face. “Dat fiind ca este un proces de gandire, continua Fr.Engels caracterizarea ideologiei citata mai sus, el (ideologul - n.ns.) ii deduce si continutul si forma din gandirea pura, fie din propria sa gandire, fie din aceea a premergatorilor sai. El opereaza cu un material pur intelectual, pe care, fara sa-l priveasca mai de aproape, il considera ca emanat din gandire si nu-i mai cauta vreo alta origine mai indepartata, independenta de gandire; pentru el aceasta este de altminteri de la sine inteles, deoarece orice actiune, fiind *nemijlocita* de gandire, ii apare in ultima instanta si *intemeiata* pe gandire“. (38) O analiza riguroasa a procesului de cristalizare a acestei idei “in mintea lui Rousseau“ ar putea duce la concluzii instructive pentru Rousseau insusi. Ea ar putea, de pilda, sa scoata in evidenta conditiile noi sociale si economice ale epocii, formarea unui nou mod de productie, cel burghez, constituirea burgheziei ca clasa si cristalizarea propriului ei mod de a defini si evalua lumea, deplasările de atitudini, de valori, de moduri de a privi lumea care, la nivelul intregii colectivitati se cristalizau, printr-un proces de transformare culturala, cu mecanisme colective, spontane. Marturia lui Rousseau ar putea sa ne induca in eroare. Ea ne-ar sugera ca celebra sa teza isi are originea intr-o analiza teoretica, care este rodul fie al genialitatii, fie al intamplarii pure. Nu este posibil a explica in acest mod de ce o asemenea idee nu a venit si in capul unui ganditor cu cateva secole mai inainte.

Comprehensiv, istoricul are acces in mod special, la suprafata constiintei actorului. Prin aceasta el poate impartasi iluziile actorului insusi. In acest sens LeviStrauss avertiza justificat pe antropologul cultural de a nu se lasa mistificat de ideologul bastinas. Inregistrand un anumit obicei intr-o comunicare oarecare, antropologul va inregistra si explicatia pe care membrii respectivi comunitatii o asociaza cu obiceiul respectiv. Nu este deloc necesar insa ca aceasta explicatie sa fie adecvata, adica sa reflecte modul real de gandire (colectiva, practica, spontana) care a dus la elaborarea obiceiului in cauza.

Concluzia acestei analize este ca, daca istoricul ar dori sa stie de ce un actor istoric si-a pus in minte un anumit scop, el trebuie sa treaca dincolo de suprafata constiintei acestuia si sa refaca procesul “spontan“ de geneza a continutului constiintei acestuia. O asemenea analiza nu se poate realiza insa cu mijloacele intuitiei, empatiei, re-trairii. Aceste mijloace sunt la acelasi nivel (au aceeasi putere) cu suprafata constiintei actorului. Cu necesitate istoricului, utilizand astfel de mijloace, va tinde sa se insele in acelasi mod cu actorul pe care vrea sa-l inteleaga.

Pana acum am analizat procesul genezei constiintei din perspectiva sociala, constiinta ca ideologie. Ea trebuie analizata insa si dintr-o perspectiva psihologica. Psihologia a renuntat demult la teza ca subiectul natural are capacitatea de a se autocunoaste complet, de a fi constient de propriile sale procese psihice. **Introspectia**, care este in fapt metoda complementara comprehensiunii (in primul caz este vorba de cunoasterea propriilor mele stari de spirit, pe cand in cel de-al doilea caz, de cunoasterea celui alt), a fost abandonata de catre psihologie. Dezvoltarea psihologiei s-a facut prin utilizarea unor mijloace de cercetare mult mai eficiente decat introspectia sau empatia, desi nici aceste mijloace nu se poate spune ca sunt prohibite.

Alegerea nu se face în mod exclusiv prin jocul argumentelor la lumina rațiunii. Cu alte cuvinte, omul nu este “un calculator rațional”. Istoria sa personală, cu complexe, aspirațiile, fricile și incertitudinile sale, cu succesele și eșecurile se depozitează modelând modul de gândire și simțire. Cum poate fi înțeleasă “soluția” lui Vlad Tepes dacă nu se ia în considerare profilul sau psihologic, rezultat al întregii sale istorii personale? Dacă revenim la exemplul cu domnitorul, multe aspecte ale comportamentului său pot fi înțelese dintr-o perspectivă psihologică. În măsura în care, să zicem, istoria sa personală ia imprimat o puternică tendință de neîncredere în propriile sale forte, lipsa de ambiție, defetism, el va judeca, în perspectiva acestor trasături, situația concretă în care se afla: el va tinde să considere într-o lumină mai pesimistă șansele unui război cu turcii, decât un altul, cu un profil psihologic. El poate să nu fie de loc conștient de această orientare particulară a sa, considerând că *in mod real* situația nu este de loc norocoasă. Psihanalistii se pot întreba pe bună dreptate de ce mama lui Hamlet a acționat așa cum a făcut-o. Nu cumva există în comportamentul sau proiecția unui complex fixat în copilărie, de care, evident nu este conștient? Analiza psihologică a învățat să treacă dincolo de suprafața conștiinței, explicând o mare parte dintre comportamentele și opțiunile noastre prin procese de care suntem neapărat conștienți.

Analiza ideologică și analiza psihologică sunt instrumente mai puternice de înțelegere a comportamentului uman decât intuitivul la nivelul unei cunoașteri comune a “celuilalt”.

Același lucru este valabil, poate într-o măsură și mai mare, în ceea ce privește categoria *produselor* activității umane. Produsul poate fi caracterizat în aceiași termeni cu acțiunea. El este realizat în mod conștient, dar nu se poate considera că tot *ceea ce s-a pus în el* a fost intenționat, planificat dinainte. Și nici chiar după realizarea acestuia, autorul nu este, *de regulă*, integral conștient de semnificația sa. Este suficient să înțelegem starea de spirit a lui Rembrand sau Picasso pentru a înțelege picturile lor? Evident, nu. Analistul de artă nu consideră că dacă ar putea să “între” în pielea lui Picasso ar putea să înțeleagă în mod complet pictura acestuia. Același lucru este valabil pentru toate cazurile de produse începând cu cele teoretice - filosofia, știința - și sfârșind cu produse ca arta, religia, tehnologia. Un exemplu oarecum limitat va clarifica și mai mult această afirmație. Sunt unele produse umane în realizarea cărora conștiința are contribuția esențială, dacă nu exclusivă. Este cazul în special al tehnologiei fondate integral pe știință. Sunt tipuri de tehnologii care nu se mai proiectează pe baza experienței comune, ci integral pe baza cunoașterii științifice. Tehnologia calculatoarelor este una dintre acestea. Să analizăm tocmai acest caz de varf. Pentru a înțelege calculatoarele și dinamica lor pe generații este suficient să cunoaștem “ce a fost în mintea” celor care le-au proiectat? Putem, cu alte cuvinte, să considerăm calculatoarele care fiind obiectivarea unor proiecte subiective, inteligibile prin înțelegerea subiectivității autorilor lor? H.A. Simon, cunoscut specialist în psihologie și calculatoare, da un răspuns neașteptat în contextul unei asemenea puneri a problemei. Este posibilă - în sensul de interesantă din punctul de vedere al plusului de cunoaștere - *o istorie empirică* a calculatoarelor? Dacă cercetăm succesiunea generațiilor de calculatoare, făcând abstracție de proiectele care le-au generat, putem desprinde un model de evoluție care nu este continuat în nici una dintre conștiințele creatorilor lor. Cercetând succesiunea acestor produse înalt fondate pe știință, putem să desprindem o serie de semnificații, caracteristici ale lor care nu au fost *intenționate* de către creatorii lor. (98)

3. Comprehensiunea este posibilă doar *in condiții de similaritate psihologică și culturală* între subiectul cunoscător și subiectul de cunoscut. La baza metodei comprehensive stă presupuziția unei naturii umane universale care reacționează în linii

generale identic în situații identice. Îl pot înțelege pe Cezar pentru că, imaginându-mă în condițiile particulare ale acestuia, retraiesc în mine ceea ce și el a trăit în acele condiții. În științele sociale și umane actuale există însă o serie de argumente care ne fac să avem mari rezerve în legătură cu o asemenea identitate a naturii umane. Există o mare variație a structurilor de personalitate, care fac ca experiențele să fie relativ diferite: în condiții similare, oamenii reacționează diferit.

a) În primul rând, există o largă *variație individuală*. Cum poate re-trăi, de exemplu, un om normal, ceea ce trăiește un schizofrenic? Cum poți înțelege o teamă patologică, când nu ai avut decât experiența teamei “normale”? Poate un las să înțeleagă pe un curajos? Poate un altruist să înțeleagă pe un egoist? Există aici o problemă de principiu. Presupunem că psihicul nostru reprezintă la nivelul *potentelor sale* o realitate constantă. În anumite condiții, fiecare dintre noi poate fi cuprins de o spaimă patologică, paralizantă. Fiecare dintre noi poate să manifeste, în anumite condiții, un curaj dus dincolo de marginile instinctului de conservare. Fiecare dintre noi, în anumite condiții, poate să manifeste o stare mentală patologică. Problema este însă dacă putem să simulăm, să “înțelegem” stări care în principiu *sunt posibile*, dar pe care le-am experimentat niciodată. Un om care nu a fost schizofrenic și care nici nu a experimentat o stare trecătoare de timp schizofrenic, poate să simuleze în sine starea de schizofrenie? Un om care nu a cunoscut teama iratională și paralizantă în fața necunoscutului nu poate înțelege o stare de spirit religioasă.

Este drept că elementele de trăiri foarte diverse avem în mod natural, putând înțelege și amplificările lor externe. De asemenea, există largi posibilități de cultivare a capacității de înțelegere, de simulare în noi a variate experiențe. Dar există și limite de principiu. În fapt, filosofii care au promovat metoda comprehensivă ca metoda fundamentală de cercetare au fost obsedați de punerea în evidență a limitelor înțelegerii. Există mereu o limită a posibilității mele de a-l înțelege pe Cezar sau pe Napoleon. De regulă, aceste limite nu sunt specificate. Ele se referă mai mult la un fel de reziduu imposibil de explicat, care variază de la caz la caz.

b) *Variații culturale*. Antropologia culturală a scos în evidență că personalitatea este în mod esențial modelată cultural. Și odată cu aceasta și experiențele noastre subiective. În interiorul aceleiași culturi comprehensiunea are șanse mult mai ridicate de reușită tocmai datorită matricei culturale comune a experienței subiective. Dificultăți mari provin din înțelegerea transculturală. Gelozia poate fi înțeleasă de o persoană aparținând culturii noastre, dar cu greu ar putea fi înțeleasă de o altă care trăiește într-un cadru cultural în care un asemenea sentiment lipsește cu desăvârșire. Nu putem înțelege ce se petrece în mintea unui saman cazut în tranșă sau în cea a vrajitorului tribului Bororo, luptându-se cu spiritele rauvoitoare.

4. *Rezultatele obținute prin metoda comprehensiunii nu sunt verificabile*. Ele pot doar fi estimate ca *rezonabile, verosimile*, dar nu există nici un criteriu clar de validare a lor. Metoda ca atare este mai mult ceea ce s-ar putea numi o “artă” decât o metodă științifică, sistematică de investigare. Ea depinde în mod esențial de intuiția cercetătorului, de cultura sa, și poate și de starea de spirit particulară în care se află.

5. *Nu oferă în fapt explicații*. O explicație eficientă trebuie să pună în evidență serii cauzale complete, în primul rând, elementele inițiale care declanșează întregul proces determinativ, iar nu numai un moment al acesteia. O știință care s-ar multumi să explice ploaia prin existența norilor pe cer, evident, nu este eronată, dar foarte neinteresantă.

Problema care merita realmente toata atentia este determinata evenimentelor care genereaza intreaga serie cauzala: ce conditii duc la formarea norilor intr-o anumita zona, care la randul lor produc ploaia.

Intr-o situatie similara se afla demersul comprehensiv. El poate, eventual, sa stabileasca starile subiective care au contribuit la aparitia unui eveniment: ambitia lui Napoleon de a stapani Europa, mania lui Achile pentru moartea prietenului sau etc. Intrebarea se muta insa automat la un nou nivel: de X doreste ceva si nu altceva, de ce el vrea sa ..., de ce considera ca este necesar sa... ? In acest sens, V.I. Lenin atragea atentia asupra faptului ca interpretarile idealiste pornesc in explicatia de la jumatatea drumului. El trebuie sa determine mai departe ce se afla *in spatele* motivelor, dorintelor, aspiratiilor, actorilor. (61) A explica in fapt inseamna a pune in evidenta ce anume determina pe oameni sa gandeasca si sa actioneze intr-un anumit fel. Subiectivul are el insusi logica sa care nu sta la suprafata. Ea trebuie pusa in lumina printr-un efort de cercetare, depasind constientizarea naturala a actorilor. Sa luam un exemplu. Istoricul poate constata ca in diferite comunitati, deciziile importante sunt luate in modalitati foarte diferite. De exemplu, in Grecia antica ele erau adesea incredintate bobilor. Cum cad acestia, asa trebuie sa se faca. In Egiptul antic, dimpotriva, imparatul era cel care le lua. Cum se pot explica aceste practici? Cum se impaca rationalitatea grecului antic cu delegarea responsabilitatii unor decizii foarte importante intamplarii? Comprehensiunea ne poate furniza explicatii de genul urmator: grecii considerau ca prin tragere la sorti se manifesta vointa zeilor; egipteni, in schimb, credeau ca imparatul este un reprezentant pamantean al divinitatii si, ca atare, prin el divinitatea se exprima. Putem, deci, intelege de ce, in alegeri importante pentru comunitate, decizia era delegata zeilor, prin mecanismele considerate ca reprezentative pentru manifestarea acestora. Ramane totusi de neinteles de unde obiceiul curios de a trage la sorti. Comprehensiunea poate sa puna in evidenta cel mult ce gandeau in mod explicit actorii. Un lucru nu poate fi insa lamurit: de ce grecii au ales drept cale de manifestare a vointei zeilor tocmai sortii sau oracolul de la Delphi.

Stiinta poate oferi o explicatie acestor fapte, care nu mai se fundeaza insa pe evidenta constiintei noastre comune. In cazul analizat aici, o teorie explicativa ar putea scoate in evidenta existenta unor fenomene ca: incertitudinea ridicata care inconjoara procesul decizional, anxietatea si tensiunea psihologica si sociala asociata deciziilor importante, blocarea procesului decizional realizat cu mijloace strict rationale, nevoia unor mecanisme care sa reduca mai mult din incertitudine, nevoia de a investi o valoare suplimentara in optiunile realizate, de asemenea, efectul structurilor politice democratice sau autoritare asupra mecanismelor de luare a deciziilor. O explicatie de acest gen nu este deloc intuitiva. Ea nu poate fi realizata prin empatie, prin proiectarea cunoasterii comune asupra altor epoci, ci printr-un ansamblu teoretic care poate fi complet neintuitiv.

In general, metoda comprehensiva lasa sa se inteleaga faptul ca dincolo de starea de spirit a actorilor nu mai exista nimic. Acesta este motivul pentru care, putem considera ca metoda comprehensiva se fundeaza pe o presupozitie fundamental *indeterminista*. Singurul lucru pe care il putem face este sa determinam cauza subiectiva a actiunilor umane. Ea reprezinta elementul initial al seriei de determinare (cauzative) care duce la evenimentul de explicat. Aceasta presupozitie este foarte clar exprimata de catre Raymond Aron:

“Istoria traditionalista este actiune, adica este facuta din deciziile luate de catre persoane intr-un loc si intr-un timp precis. Aceste decizii ar putea fi altele cu un alt om in aceeasi situatie, cu acelasi om in alta dispozitie. Or, nimeni nu poate fixa dinainte sau retrospectiv limitele consecintelor, decat dezvoltarea unor asemenea decizii localizate si datele”. (11)

Prin aceasta optiune indeterminista este implicata totodata o pozitie net idealista. Fenomenele social-istorice sunt explicate prin constiinta actorilor lor. In spatele acestei constiinte nu sta nimic care sa reprezinte conditie determinata, demna de luat in considerare de catre cercetator.

Este un lucru general acceptat de catre cei care promoveaza metoda comprehensiunii ca, pentru a o realiza eficient, este nevoia de o atenta analiza a situatiei in care actorii actioneaza. Collingwood aprecia ca analiza situatiei reprezinta un instrument esential al intelegerii. Marrou sugera o asa numita psihanaliza existentiala“. Situatia isi pune amprenta asupra modului de a gandi si a actiona. Exista insa in acest punct crucial al relatiei dintre situatie si comportament o diferenta neta intre punctul de vedere determinist si cel indeterminist. Determinismul considera ca situatia este aceea care, in ultima instanta, determina comportamentul. Analiza situatiei aici are o finalitate cauzala: gasirea factorilor determinanti. In perspectiva indeterminista a comprehensiunii, situatia obiectiva nu explica decizia luata - in aceeasi situatie, actori diferiti pot lua decizii diferite - ci doar “culoarea“ particulara pe care o decizie sau alta o are. Invocarea situatiei nu este de natura a explica decizia, ci de a o face inteligibila. Desi nu este exprimata intrun mod clar, este continuta aici o teza generala. Situatia ca atare fixeaza doar unele limite ale deciziilor, dar nu determina pe una sau pe alta. In acest sens, demersul comprehensiv nu este principal predictiv. El este doar o intelegere a unor fapte petrecute. Invocarea situatiei face optiunea doar familiara, ii reduce din caracterul ei neobisnuit in aparenta. Acest aspect este foarte important de subliniat. Prin comprehensiune cercetatorul nu face nici un fel de predictie si nici retrodictii. El nu incearca sa judece in felul urmator: avem situatia x; sa imi imaginez cum as actiona eu in aceasta situatie; daca asa as actiona (gandi, simti, decide) in situatia x, atunci probabil ca asa ar gandii oricine, sau in orice caz, asa a gandit si Cezar sau Napoleon. O asemenea predictie empirica, utilizand natura umana generala, ca producatoare de predictii, nu este acceptata in cadrul comprehensiunii. Problema nu este cum as actiona eu in locul lui Cezar, ci invers. In conditiile in care *eu stiu* cum a actionat Cezar, ci invers (si accept ca un altul ar fi actionat in aceeasi situatie altfel), pot eu intelege aceasta actiune, insinuandu-ma in pielea lui Cezar? Adica nu in situatia lui, exterioara, obiectiva, ci in situatia lui subiectiva, a lui

Cezar care deja a actionat intr-un anumit fel sau altul. In acest fel, eu ca cercetator pot sa “inteleg“ atat pe Cezar, cat si pe Napoleon, cat si pe Balcescu, care, chiar daca ar fi actionat in aceeasi situatie, ar fi optat in mod foarte diferit. In acest sens, afirmam mai sus ca comprehensiunea este strict indeterminista. Intre situatie si decizie este presupusa o relatie foarte vaga, si nici un caz una determinista.

Un cercetator determinist porneste de la o cu totul alta presupozitie in legatura cu relatia dintre situatie si actiune.

Relatia dintre cei trei termeni - Situatie (S), Constiinta (C) si Eveniment (E) ca produs al actiunii - este imaginata in teoria care fundeaza comprehensiunea, in felul urmator:

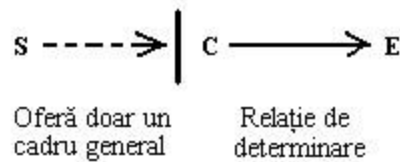

Fig.2

În viziunea determinista, relațiile sunt următoarele:

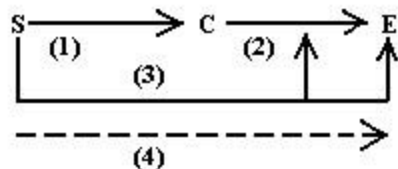

Fig.3

Relația (1) indică determinarea conștiinței actorului de situația obiectivă (totalitatea condițiilor exterioare și interioare care modelează conștiința). Relația (2) indică rolul important al conștiinței în constituirea evenimentelor. Există apoi o relație directă (3) de determinare a acțiunii actorilor de către situația obiectivă și care nu trece prin conștiință. Este o reglare practică a acțiunii în funcție de condiții și care nu trece prin intențiile și proiectele subiective inițiale ale actorilor. În plus, evenimentul nu este numai rezultatul acțiunii individuale, dar totodată produsul interacțiunii dintre acțiunea actorului și condiții, dintre această acțiune și acțiunile altor actori. Datorită faptului că conștiința este la rândul ei determinată de situația obiectivă (1) fiind, deci, ea însăși purtătoarea unui determinism obiectiv, cât și datorită determinării directe a evenimentului de către situație, omul de știință poate sintetiza toate aceste secvențe într-o relație mai generală de determinare (4), făcând abstracție de mecanismele prin care acesta se realizează și, în special, de conștiința ca verigă intermediară. Faptele sociale sunt explicate prin alte fapte sociale.

VALOAREA METODEI COMPREHENSIVE

Am văzut până acum care sunt limitele acestei metode. Ne putem însă întreba dacă, între aceste limite, ea are sau nu vreo valoare. Dacă poate sau nu ajută în activitatea istoricului.

Dar mai înainte de aceasta este necesar să fie analizat un aspect mai practic. Este metoda comprehensivă *un proiect* elaborat de filosofi și propus istoricilor sau, totodată, ea este și o practică curentă a istoricului? Este nevoie să distingem modelul sau formulat la nivelul epistemologiei, de utilizarea sa în practică curentă a istoricului. Modelul epistemologic este influențat într-o mare măsură de cadrul filosofic în care este elaborat. Am văzut în prima parte a acestei analize că metoda comprehensivă, așa cum a fost ea propusă în contextul filosofiei germane postkantene, purta din plin amprenta acestei filosofii. Ea se deosebește de propunerea lui Colingwood, de exemplu, mai influențat de o filosofie pozitivă, rationalistă. Se poate, desigur, face observația că însăși practica istoricului poate fi influențată de cadrele generale ale filosofiei.

Deși nu s-au întreprins studii “empirice” asupra practicii istoricului, se poate aprecia pe baza unei estimări globale că metoda comprehensiunii nu este doar o propunere filosofică, ci că ea reprezintă, *într-o formă sau alta*, o caracteristică a acesteia. filosofia, elaborând proiectul acestei

metode, s-a inspirat din practica istoricului. Ea nu a propus o alta metoda noua, ci a cautat doar sa formuleze conceptual aceasta practica si sa o justifice teoretic.

Teza sustinuta aici este ca metoda comprehensiva, utilizata destul de frecvent in practica istoricului, are o anumita utilitate. Ea este o metoda relativ eficace, in conditiile lipsei unor instrumente teoretice mai puternice de explicatie.

La nivelul cel mai elementar, istoria este locul de intalnire cu *altul*. Eu, ca subiect, iau cunostinta de o multime de evenimente produse ale actiunii altora. Exista o serie de diferente substantiale intre intalnirea mea cotidiana cu celalalt si cea prilejuita de istorie. In viata mea curenta mereu ma intalnesc cu celalalt in diferite ipostaze. Unele sunt complet inteligibile pentru mine, altele insa ma surprind. Mergand la piata, vanzatorul ma intreaba ce doresc si ma serveste. Mi se pare un comportament firesc, familiar. Un vecin ma saluta si ma intreaba cum ma simt. De asemenea, mi se pare firesc. Desigur ca in jurul meu sunt si acte care ma surprind, ma contrariaza intr-o oarecare masura. Oricum, in linii generale, mediul meu de viata mi se pare familiar. Istoria ma pune in contact cu fapte mult mai departate de mine, nu numai in timp si spatiu, dar si din punctul de vedere al cadrului social in care se desfasoara. Il vad pe Stefan cel Mare organizand Moldova pentru a face fata atacurilor diferitelor dusmani. Dar il vad si pe Nero dand foc Romei, pe Hitler facand planuri sa cucereasca intreaga lume. Asemenea acte nu imi mai sunt familiare. Ma socheaza, ma intriga. Nu le inteleg. Naratiunea istorica are deci proprietatea de a crea, in constiinta celui care o urmareste, sentimentul de surpriza, de neintelegere. Ce inseamna insa in contextul de aici a intelege si a nu intelege, a aprecia ceva ca fiind “de la sine inteles”, “familiar”, “de asteptat” si altceva ca “straniu”, “curios”, “de neinchipuit”? Inseamna ca eu inteleg la modul complet comportamentul vanzatorului sau al vecinului cu care ma intalnesc in mod curent? Evident ca nu. Mijloacele cunoasterii mele cotidiene, se saluta, isi zambesc si schimba cateva vorbe amabile, mi se pare firesc, dar nu inseamna ca detin totodata si explicatia acestui fapt. Nu as putea explica, asa cum ar face-o un psiholog social, de ce se intampla asa si nu altfel. O cunoastere pe care noi o numim de regula comuna este implicata aici, dand efectul de “familiar” de asteptat, normal. Ce inseamna aceasta cunoastere insa este mult mai putin clar. In linii generale, metoda comprehensiunii se refera tocmai la extinderea unui asemenea tip de cunoastere la evenimentele istorice.

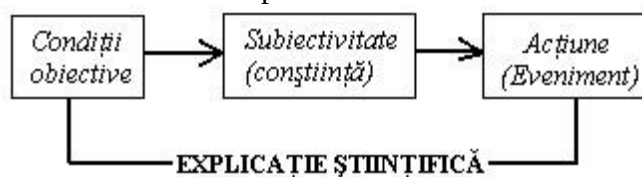

Fig.4

Explicatia stiintifica ar trebui sa lege evenimentul in cauza de o serie de factori obiectivi. Inexistenta unui model teoretic care sa ne ajute sa realizam acest lucru obliga la gasirea unei modalitati mai simplificate. Sa reluam schema determinarii comportamentului expusa mai inainte.

Conditile obiective determina actiunea, constiinta fiind intr-o masura mai mare sau mai mica un “vehicul” al acestei determinari. Daca nu putem sa determinam variatele conditii obiective care actioneaza si mai ales *modul* in care ele actioneaza, putem recurge la inregistrarea subiectivitatii. In cazul lui Nero, pentru a intelege actul sau de a da foc

Romei, incercam sa determinam ce a fost in mintea lui: care au fost motivele constiente care au fost asociate unui asemenea act. Daca dorim sa explicam comportamentul lui Vlad Tepes, destul de socant pentru noi, oamenii actuali, incercam sa vedem care a fost motivatia lui subiectiva. In acest din urma caz, putem eventual sa aflam ceva despre intentiile lui generale - presupunem ca dorea realizarea independentei Tarii Romanesti, imbunatatirea moravurilor etc. - si de asemenea despre experienta sa negativa in legatura cu tradarile si coruptia care l-a dus la ideea ca singura solutie de a lupta impotriva acestora este de a recurge la masuri extrem de dure. O asemenea analiza transforma un act "ciudat", intr-un act familiar, care nu mai apare atat de curios, ci oarecum "natural". Evident, aceasta nu este o explicatie de tip stiintific. Este ca si cum ai explica intregul comportament uman prin intentiile subiective constiente ale persoanelor, excluzand ca inutila psihologia.

Subiectivitatea, tocmai in calitatea sa de "vehicul" al determinismului, poarta in sine influenta diferitilor factori, dar intr-o maniera neexplicata.

De exemplu, cum putem intelege masurile drastice luate de catre un domnitor oarecare impotriva boierilor? O anumita explicatie putem obtine prin descoperirea motivatiei domnitorului insusi: a stavili uneltirile boierilor, a face dreptate, a impiedica jaful si implilarea. Este aceasta o explicatie cauzala? Evident ca nu. Sociologul are pune in evidenta o serie de mecanisme mai generale ca: intr-un sistem feudal exista o tensiune continuta intre puterea centrala si tendintele de autonomie ale nobililor, sustinute in mod puternic de caracterul natural, inchis al economiei feudale.

Inregistrarea subiectivitatii are o putere explicativa slaba, dar nu complet neglijabila. De cele mai multe ori, istoricii au incercat sa realizeze tocmai o asemenea analiza. Accesul la subiectivitatea actorilor este de regula limitat, daca nu exclus. Istoricul se afla intr-o situatie de tipul urmator: pe de o parte a reusit sa reconstituie un eveniment, pe care il poate interpreta ca un act sau rezultat al unui act uman. El nu stie ce anume forte explica acest eveniment, si nici ce a fost in mintea agentului care l-a realizat. Poate insa sa determine si alte evenimente care au precedat sau insotit evenimentul in cauza. O asemenea inregistrare poate sa-l duca la ideea ca exista o legatura intre ele. Ce fel de legatura exista nu mai poate spune, intrucat nu detine o teorie explicativa generala care sa-i ghideze analiza. Presupunem ca evenimentul de explicat este X. El poate, de asemenea, identifica o serie de alte evenimente "de context": a, b, c, d etc. Exista doua probleme aici pe care ar trebui sa le rezolve. In primul rand, care dintre aceste evenimente de context au vreo legatura cauzala cu fenomenul de explicat X? Unele vor avea, altele nu. De asemenea, este de presupus ca mai sunt alte fenomene de context pe care el nu le-a identificat si care sunt cauzele, poate chiar determinanti cei mai puternici. In al doilea rand, chiar daca el ar reusi sa identifice toate fenomenele de context, el nu ar sti inca *cum* ele determina. Deci, el trebuie sa raspunda la o dubla intrebare: care sunt determinanti si *cum* se produce aceasta determinare.

In lipsa unei teorii stiintifice care sa-l ajute sa solutioneze aceasta problema, istoricul detine un instrument care sa aproximeze un raspuns: *el insusi*, ca persoana. Dupa cum sugeram mai sus, situatia aceasta ar putea fi schematizata in urmatorul fel, utilizand ideea de "cutie neagra": Avem o serie de fenomene de context a, b, c, d etc. despre care nu stim daca si cum actioneaza ca determinanti: avem un agent care a actionat in acel context in modul X, dar nu stim ceea ce s-a petrecut *in el*. Cu alte cuvinte avem o cutie neagra (agentul), o iesire certa si o multime de intrari posibile. Nu cunoastem: a) care sunt intrarile reale ale cutiei si b) nu cunoastem legea de functionare a acestei cutii.

O solutie care poate lucra este modelarea sistemului pe un alt sistem pe care il cunoastem mai bine. Istoricul insusi este o "cutie neagra", presupusa a fi similara cu

agentul. Este fireste inclusa aici presupozitia universalitatii naturii umane. Toti oamenii, mai mult sau mai putin sunt la fel, adica, in situatii similare, vor tinde sa actioneze intr-un mod similar. Istoricul insa nici nu exista in situatia agentului si nici nu a actionat in maniera acestuia. De cele mai multe ori, chiar daca ar dori, nu ar putea. Nici un istoric actual nu ar putea sa traga in teapa pe cineva pentru a-l putea intelege mai bine pe Vlad Tepes. De asemenea, istoricul nu are o cunoastere de tip explicit, stiintific, a propriilor sale legi de functionare. Pentru aceasta el ar trebui sa detina o cunoastere psihologica si sociologica completa. Istoricul traditional, in mod special, nu detinea asemenea teorii explicative asupra propriului sau comportament. El are insa o cunoastere de tip intuitiv, la nivelul bunului simt, al cunoasterii comune, asupra propriei sale comportari. El poate sa intuitasca cum va reactiona in anumite conditii, sau invers, daca a actionat intr-un anumit fel, de ce a facut-o: ce a simtit, ce a gandit actionand in maniera respectiva si, de asemenea, cum l-au afectat diferitii factori.

Exista, deci, posibilitatea ca eu, istoric, sa incerc sa ma transpun in situatia agentului pe care vreau sa-l explic: pe de o parte, ca persoana care se afla intr-un set de conditii reale, iar, pe de alta parte, ca persoana care deja a optat pentru un tip de actiune. O asemenea transpunere ajuta, pe de o parte, la identificarea factorilor determinanti - imi pot imagina daca asupra unui asemenea comportament, factorul *a* poate sau nu sa contribuie, de asemenea, pot sa imaginez si alti factori care ar putea sa fie relevanti - si, de asemenea, pot aproxima cum actioneaza acesti factori asupra mea, prin ce forme subiective. In cazul lui Vlad Tepes, de exemplu, istoricul ar putea ajunge intuitiv la concluzia ca doar luarea in considerare a unor factori obiectivi sociali nu ar putea explica comportamentul acestuia. Situata politica si sociala internationala si interna sa zicem, nu era de natura a incuraja un proiect atat de ambitios ca cel al lui Vlad Tepes. El s-ar putea sa banuiasca ca trebuie sa existe si in istoria sa personala o serie de factori care sa-l fi determinat sa-si formuleze obiective atat de inalte, care din punct de vedere obiectiv erau utopice. Cu alte cuvinte, ar putea sa-l considere pe domn a fi intr-o oarecare masura "idealist". Ca rezultat al unei asemenea concluzii, istoricul va da o atentie deosebita culegerii unor date biografice, care ar putea sa lamureasca mai bine dorinta fierbinte a lui Vlad Tepes de a cuceri independenta tarii, de a lichida coruptia si criminalitatea. Determinand toate aceste conditii, el poate sa-si imagineze de asta data ca comportamentul lui Vlad Tepes este "normal", inteligibil, nu mai este straniu. Istoricul utilizeaza pentru aceasta operatie, in mod masiv intuitia sa, cunoasterea sa cotidiana, introspectia. In mod normal, mereu incercam sa ne explicam de ce ceilalti se comporta intr-un mod sau altul, utilizand aceleasi proceduri. Imaginandu-ma in situatia lui Vlad Tepes, cum as fi reactionat eu? Daca mi-am propus obiectivele pe care el si le-a propus si vazand in jurul meu tradare si inselatorie si coruptie si hotie, cum as fi reactionat eu? Modul sau de a incerca sa solutioneze aceste probleme este rezonabil? Si eu as actiona in acelasi fel? In aceasta analiza, istoricul, este clar, nu detine legea de functionare a sa ca persoana. Dar *el experimenteaza cu el insusi*. Imaginandu-se in diferite situatii, "observa" ca va tinde sa se comporte intr-un anumit fel.

Rezultatele acestei metode sunt de mai multe tipuri:

a) O selectie mai buna - nu completa si nici exacta, dar cu un anumit grad de probabilitate - a factorilor determinanti.

b) O sesizare intuitiva a modului in care acesti factori au actionat si a puterii lor.

Consecinta unei asemenea cercetari comprehensive este transformarea unui eveniment istoric care parea straniu, inconjurat de alte evenimente care nu se legau intre ele, intr-un eveniment care pare familiar, normal, de inteles, care este, intuitiv, la nivelul cunoasterii comune. In realitate, ea nu se deosebeste de explicatia stiintifica. Aceleasi obiective sunt vizate. Deosebirea este doar de putere. Ea este intuitiva, slaba, primitiva. In lipsa unor mijloace mai puternice, comprehensiunea este insa un instrument eficace. Ea face din istoria care la primul contact pare a fi o ingramadire de evenimente care mai de care mai curioase, stranii, un loc al familiarului, al normalului, al inteligibilului. In acest sens, metoda comprehensiva nu este altceva decat o prelungire a cunoasterii celuiilalt, cu mecanismele ei elaborate de cunoasterea comuna. Desigur ca metoda istorica este mult mai cultivata, in sensul ca informatiile, capacitatile de intelegere a celuiilalt sunt amplificate, dar nu modificate structural.

O asemenea concluzie lumineaza si o functie specifica a istoriei. Ea reprezinta, in modalitatea ei traditionala, intuitiva, comprehensiva, o modalitate esentiala a omului de asi largi cunoasterea de sine, prin cunoasterea celuiilalt. El se *decentreaza*, din punct individual, dar si social si cultural. Rezultatul este constiinta identitatii ca specie umana, independent de timp si loc.

Putem spune, deci, ca *metoda comprehensiva este in fapt o varianta mai primitiva, la nivelul simtului comun, a explicarii de tip stiintific, iar nu o strategie principial alternativa.*

EXPLICATIE EVENIMENTIALA SI EXPLICATIE STRUCTURALA

Sa ne imaginam drumul parcurs de o furnica in cautarea hranei. Ceea ce ne uimeste este marea sa complexitate. Furnica urca, coboara, face un ocol mare la dreapta, apoi unul la stanga, se intoarce si iarasi merge inainte. Presupunem ca cineva ar dori sa-l explice stiintific. Doua strategii distincte ii stau la dispozitie. Prima este strategia evenimentiala. Ea se fundeaza pe ideea unei cauzalitati date in succesiunea temporală a evenimentelor. Fiecare miscare a furnicii reprezinta un eveniment distinct. El este determinat de seria de evenimente anterioare: acum urca, pentru ca mai inainte a coborat; o ia la dreapta, pentru ca se indepartase prea mult spre stanga. Pentru a explica fiecare miscare a furnicii este necesar a o integra intr-o serie mai lunga de miscari. "Istoria" este aici esentiala. Nu putem intelege miscarea pe care *acum* o face daca nu cunoastem ce a facut in momentul anterior si mai inainte. Fiecare miscare este inteligibila doar daca este integrata in ansamblul drumului, parcurs in timp de furnica. In orice caz, cercetatorul este uimit de complexitatea comportamentului furnicii, greu de patruns.

Cea de a doua este strategia *structurala*. Ideea fundamentala a cercetatorului este ca complexitatea nu sta in furnica, ci in drum. (98) In furnica gasim o matrice simpla de comportare. O structura care, in contact cu accidentele drumului da un comportament anume. Cateva principii sunt suficiente pentru a descrie acest comportament. Ceea ce parea din prima perspectiva o constructie de o complexitate uimitoare, extrem de greu de a fi explicata in totalitatea sa, apare aici ceva foarte simplu si predictibil. Comportamentul este un raspuns la o situatie anumita. Istoria nu mai are nici o importanta. Dispare succesiunea in timp a evenimentelor ca fiind semnificativa pentru intelegere. Miscarea din prezent nu este determinata de seria trecuta de miscari si nu este determinanta, la randul ei, pentru seria viitoare. Ea este discreta, produsa a aplicarii principiilor de comportament la situatia actuala a drumului.

Privita de la mare distanta, *istoria* unei comunitati umane nu ar arata esential diferita de drumul unei furnici. La un moment dat, dupa o lunga perioada de "vegetare", incep sa

apara o serie de evenimente care par a fi importante. Se dezvolta centre urbane, creste aparatul administrativ. Un proces de centralizare este initiat de o personalitate cu multa influenta. Un conflict cu vecinii de la nord, apoi un razboi cu cei de la sud; moare regele, este inlocuit cu un altul; lupte interne intre mai multe grupuri pentru putere; atac al vecinilor de la nord; un razboi religios etc. Strategia evenimentiala considera fiecare eveniment in sine ca fiind important. Ea incearca sa-l explice prin evenimentele dinainte, ca produs al unei serii istorice. Rationamentul generat de aceasta strategie este de urmatorul tip: aparitia unei conjuncturi economice favorabile a dus la dezvoltarea oraselor, acumularea bogatiilor, aparitia unor clase sociale privilegiate, dezvoltarea statului. Aparitia unui mare conducator politic inzestrat cu multa energie a dus la centralizarea politica, la dezvoltarea militara. Ambitiile personale ale acestuia au dus la cuceriri succesive si la transformarea statului in imperiu. Urmasii au largit cuceririle initiale. Rivalitatile dintre diferitele familii, generate de faptul ca ultimul imparat a murit fara urmasi, au dus la lupte interne ascutite. Acestea au slabit imperiul, fapt care l-a facut sa cada in fata atacului unor populatii migratoare razboinice. Fiecare moment este un eveniment important. Explicatia sa se poate gasi in evenimentele care l-au precedat, determinand la randul sau evenimentele urmatoare. Daca ultimul imparat nu s-ar fi casatorit cu fata vecinului sau de la sud, pentru a-si intari puterea politica, el ar fi avut probabil urmasi. In aceasta situatie, luptele interne nu s-ar fi dezlantuit, imperiul ar fi fost puternic, rezistand atacului popoarelor migratoare. Aceasta rationare de tipul, "daca nu sar fi intamplat..." este de natura a proba cu suficienta forta de convingere ca explicatia fiecarui eveniment nu poate avea loc decat in fluxul continuu al istoriei. Iar istoria comunitatii nu reprezinta *decat* inlantuirea unor evenimente discrete. A explica inseamna a integra fiecare eveniment in seria lunga de evenimente care se cheama istoria respectivei comunitati.

Un teoretician structuralist ar avansa o cu totul alta viziune asupra acelorasi evenimente. Respectiva comunitate este organizata intr-o maniera feudala. In aceasta calitate ea are un comportament predictibil, in diferite situatii. Problema este de a defini structura profunda care dirijeaza comportamentul ei in aceste situatii variate. Daca reusim sa determinam structura specifica ei, vom putea sti cu precizie ca in situatia **a**, ea va reactiona in modul **x**, iar in situatia **b**, in modul **y**. Interesul cercetatorului nu mai sta in evenimentul insusi. Acesta nu este interesant si nici neobisnuit. El este pur si simplu o manifestare a structurii, putand fi explicat ca atare. De asemenea, istoria in sine devine neinteresanta. Ea nu este altceva decat expresia aceleiasi structuri in conditii diferite. Fiecare eveniment in parte nu are forta determinativa asupra evenimentelor care il urmeaza. Pentru a intelege situatia la un moment dat a comunitatii nu este nevoie sa luam in considerare intreaga istorie parcursa, ci sa formulam modelul structural profund care regizeaza comportamentul comunitatii, in situatii variabile.

Cele doua strategii de cercetare sunt reale. Strategia evenimentialista este tipica practicii istorice traditionale. Istoria este o serie de evenimente care se determina unele pe altele. Ceea ce este de explicat este evenimentul ca atare. Dimensiunea timp este esentiala pentru explicatie.

Strategia structuralista a fost formulata, adesea intr-o maniera extrem de socanta de catre unii structuralisti. Structuralistii francezi au atras in mod special atentia asupra acestor diferente de strategie, prin formularile lor exclusiviste, duse pana la extrem. "Istoria este ceva in care nu se intampla nimic" sau "Istoria este repetarea aceleiasi structuri in interiorul

sistemului“ (Foucault). Sincronia este singura perspectiva teoretică. Ea este dimensiunea caracteristică structurilor. Diacronia este dimensiunea în care structurile se manifestă în accidentalitatea evenimentelor. Evenimentul este un mod superficial de manifestare a structurilor. Ca atare el nu prezintă nici un interes din punct de vedere științific. În măsura în care este manifestare a structurii el este dat de aceasta; iar în măsura în care accidentul a generat o reacție a structurii de acest fel și nu de altul, el iarăși nu are în el nimic care să merite a fi explicat: este pur accident, intamplare. În orice caz, succesiunea în timp a evenimentelor nu mai cuprinde în ea însăși un lanț cauzal. Ea este succesiunea stărilor unui sistem. Fiecare stare în parte este determinată de legea sistemului, succesiunea lor fiind intamplatoare, complet neinteresantă.

Cele două strategii sunt fondate pe scheme deterministe distincte. Explicatia evenimentială este fondată pe *schema cauzalității*. Cauzalitatea conține în ea însăși perspectiva istorică. Ea presupune mereu o relație dintre două evenimente, una fiind cauza, iar celălalt, efectul. Relația dintre ele este determinativă: cauza determină (produce) efectul. Relația are după cum se vede o orientare temporală strictă: cauza precede în mod absolut efectul. Există un decalaj în timp între cauza și efect. A explica un eveniment înseamnă a cauta, *în timpul* care îl precede, un alt eveniment care îi reprezintă cauza. Realitatea, conform acestei scheme deterministe, reprezintă o succesiune a unor stări, în care fiecare stare depinde de starea trecută și prin aceasta, de întregul sir de stări anterioare. Simetric, fiecare stare determină (este cauza) stării care îi urmează și prin aceasta este responsabilă de tot sirul de stări viitoare. Știința trebuie, deci, să formuleze legile care leagă stările, evenimentele discrete între ele.

Explicatia structurală este fondată pe o *schema deterministă sistematică*. Obiectul de cercetare este un sistem. El reprezintă o pluralitate de elemente interdependente. Un sistem se caracterizează printr-o interdependență ordonată, iar nu una intamplatoare. Dacă unul dintre elementele sale componente se modifică, toate celelalte se vor modifica într-un mod determinat. În acest sens, Piaget definea structura ca fiind legea de transformare a unui sistem. (92) Un sistem nu este, deci, o stare, ci o pluralitate de stări posibile, rezultate din combinațiile multiple ale elementelor componente, așa cum sunt ele definite de structura internă a sistemului, ca lege fundamentală de transformare. Formulând structura unui sistem, am formulat prin aceasta întreaga multitudine a stărilor posibile ale sistemului. În timp, sistemul ia mai multe stări. Ele sunt repetări ale aceleiași structuri. O stare nu este neapărat determinată de starea anterioară. Nu există nici o lege a succesiunii stărilor. Ea este absolut intamplatoare și neinteresantă. Istoria nu este de loc o condiție a explicării. În *Tropicele triste*, Levi-Strauss face următoarea reflexie asupra multitudinii culturilor pe care societatea umană le prezintă în cursul istoriei sale: toate culturile ar putea fi organizate sub forma unui tabel de tipul celui al elementelor chimice al lui Mendeleev. Fiecare cultură cunoscută ar ocupa în acest tabel o casuță. Pe lângă acestea ar exista și casuțe goale pentru culturile care nu au existat dar sunt posibile sau care desigur au existat dar nu au fost descoperite. În fapt, culturile ar putea fi considerate drept combinații posibile ale unor elemente date. Dacă am ști legea fundamentală a acestor combinații, un tabel de genul celui elaborat de Mendeleev ar fi posibil. (65) De aici și așa-numitul *antiistorism teoretic* susținut pragmatic de structuraliști. (2)

Am selectat intenționat o serie de declarații ale structuraliștilor care pot fi considerate exagerate, pentru a pune clar în evidență diferența de perspectivă dintre cele două modele deterministe. Dacă acceptăm schema cauzalității, punctul de vedere istoric, evenimentialist pare a fi inevitabil. Dimpotrivă, schema structuralistă include ea însăși, în mod logic, o atitudine anti-evenimentialistă și anti-istorică.

Structuralistii au declarat cu emfaza ca dupa “revolutia” lor, istoria ca obiect legitim de preocupare pentru stiinta nu mai este posibila. In realitate nu a fost insa nici o revolutie structuralista. Sau chiar daca ea a existat, nu este asociata cu numele lui LeviStrauss, Foucault sau Althusser. Ea este mult anterioara si isi afla originile in lucrarile lui Marx si a altor ganditori. Structuralistii francezi au cautat doar sa formuleze in termeni transanti, adesea destul de exclusivisti si nici pe departe foarte clari, schema explicativa structuralista, prezentand-o ca singura posibila. Este evident insa ca dupa structuralism, istoria nu mai este posibil a fi practicata in forma sa traditionala. Ea trebuie sa invete de la abordarea structuralista si sa-si justifice intr-o maniera noua locul sau in ansamblul cunoasterii.

Structuralismul, sau mai bine spus perspectiva analizei structurale, are un impact clar asupra istoriei. Ea o forteaza sa devina din istorie evenimentiala, *istorie sociala*. Formele de organizare sociala, institutiile sociale, reprezinta un fel de structuri. Ele sunt sisteme aflate in echilibru dinamic. Modificarile accidentale din mediu actioneaza asupra lor, suscitand o reactie adaptativa. Ele tind sa se conserve in fluctuatia evenimentelor. Sa luam drept exemplu organizarea capitalista a economiei. Exista legi structurale care regleaza comportamentul economic astfel incat sistemul sa se mentina ca atare. Acelasi lucru se petrece si cu sistemul feudal. Aparitia unui eveniment nou starneste o reactie asteptata, inscrisa in legile de functionare ale sistemului insusi. Istoria unor asemenea forme nu reprezinta decat repetarea in timp, in conditii variabile de mediu ale comportamentului sistemului, orientat de structura sa fundamentala. In acest sens, analizand economia capitalista Marx declara de la inceput ca el practica o abordare strict logica, iar nu istorica. Ceea ce il interesa pe Marx era desprinderea tocmai a structurii intime a productiei capitaliste, legea sa fundamentala de functionare. In functionarea modelului economiei capitaliste elaborat teoretic de Marx, timpul nu intra de loc ca o dimensiune semnificativa. Odata ce modelul teoretic al functionarii economiei capitaliste a fost formulat, evenimentele economice in sine isi pierd orice interes. Ce a facut capitalistul X - ce bunuri a ales sa produca, ce piata de desfacere a cautat etc. - sunt evenimente care nu mai contin pentru economist nici un fel de informatie. Informatia interesanta este data de legea structurala care le-a modelat. In rest, ele sunt variatii accidentale, neinteresante care nu au nici o forta de a determina evolutia ulterioara a sistemului.

Sa luam alt exemplu. Greva generala a muncitorilor romani din 1920. Din punctul de vedere al structurii societatii capitaliste, ea este un eveniment asteptat. Clasa muncitoare are interese opuse capitalistilor. Singura posibilitate de a-si apara si promova propriile sale interese este lupta, greva fiind o forma a acesteia. In conditiile particulare ale anului 1920, clasa muncitoare din Romania, cum putea dealtfel fi predictibil daca am fi cunoscut legile luptei de clasa din capitalism, a organizat o greva generala. Amploarea acestei greva si modalitatile sale particulare de desfasurare sunt datorate particularitatilor istorice concrete. In aceasta calitate, ele insa nu sunt interesante, fiind simple manifestari ale structurii in conditii particulare.

Cercetarea stiintifica are, deci, drept obiectiv determinarea formelor de organizare sociala, a structurii lor care guverneaza comportamentul sistemului in diferite imprejurari.

Viziunea structuralista analizata pana acum se fundeaza pe o presupozitie fundamentala, de adecvarea careia depinde justificarea tuturor concluziilor expuse mai inainte: *constanta in timp a sistemului*. Aceasta inseamna ca principiile fundamentale ale comportamentului sistemului nu sunt afectate de scurgerea timpului, ci sunt invariante.

Invarianta in timp a structurii sistemelor este o garantie ca ceea ce variaza in timp este doar accidentalitatea imprejurarilor, si, din aceasta cauza, ea nu prezinta stiintific nici un interes. Presupoziția invariantei in timp a structurii face realmente istoria sistemului complet neinteresanta, loc al repetarii structurale. Invarianta in timp a structurii se fundeaza, la randul sau, pe o alta presupozitie: *evenimentul nu modifica structura*. Structura este o matrice generatoare de evenimente, acestea neavand nici o influenta asupra structurii ca atare. Daca evenimentul ar produce modificari in structura insasi, atunci, invarianta in timp a structurii nu va fi valabila.

Aceste presupozitii reprezinta tocmai punctul critic al structuralismului in varianta sa extremista franceza. Daca istoria nu mai poate fi privita ca o succesiune pura de evenimente, ea poate fi considerata ca o succesiune de structuri, ca o evolutie si transformare continua a structurilor in seze. O istorie structurala este o viziune temporală asupra structurilor sociale: geneza si transformarea lor in timp. Intr-o asemenea istorie, evenimentul redobandeste importanta sa. El devine determinant activ al dinamicii ulterioare, inscriindu-se ca modificare de structura. Viziunea structurala nu este prin natura sa anti-evolutionista, ci doar anti-evenimentalista. Exista desigur sisteme stabile care isi reproduc in timp structura. Exista insa si sisteme dinamice care isi modifica starea in mod semnificativ. Dinamica evolutiva a unui sistem poate fi si ea riguros structurata. Putem vorbi despre *structura evolutiei* in masura in care ea este caracterizata printr-o succesiune determinata de faze, indiferent de variatia accidentala a factorilor exteriori.

Analiza asa-numitelor civilizatii ale irigatiilor, datorata in mod special lui Steward, este un exemplu foarte clar de asemenea ciclu evolutiv structurat. El distinge mai multe faze de evolutie a acestor comunitati: *a)* o faza initiala - mici comunitati practicand o agricultura relativ primitiva; *b)* faza formativa - metodele de practicare a agriculturii se dezvoltă, apar sisteme de irigatii; *c)* comunitatile se unesc in zona respectiva, formandu-se un stat cu functii de administrare, organizare si aparare a sistemului productiv devenit ei insusi tot mai complex; *d)* faza imperiala - dezvoltarea economica a dus la dezvoltare sociala rapida, la multiplicarea necesitatilor si, pe aceasta baza, la aparitia unor tendinte expansioniste. Populatiile invecinate sunt supuse si exploatate; *e)* faza de decadere - dupa atingerea apogeului, multiple forte interne si externe duc la descompunerea imperiului - populatiile din interior se rascoala datorita accentuarii exploatarii, inflorirea economica face loc treptat crizei, popoarele invecinate, profitand de slabiciunea in crestere a imperiului tind sa-l atace, agravand dificultatile interne; *f)* reînflorirea comunitatii, dupa o lunga perioada "neagra". Sistemul intrat in paragina incepe sa fie reconstituit, populatia imputinata ca urmare a tulburarilor interne, a razboaielor si a crizei economice incepe sa se refaca, un nou stat se constituie, ciclul reluandu-se. (104) Cercetarile istorice au scos in evidenta ca ipoteza unor asemenea cicluri este corecta. Civilizatii foarte diferite, ca cea a Egiptului antic, Mesopotamiei, Mexicului, Civilizatia Inca, Civilizatiile din nordul Indiei si din China s-au dezvoltat in matricea unui asemenea ciclu. Egiptul antic a parcurs astfel, se pare, 3-4 asemenea cicluri.

In acest caz, exista o forma de organizare, caracterizata prin anumiti parametri, avand o logica a ei de evolutie. Toate evenimentele care au acompaniat aceasta dinamica generala nu au avut o influenta substantiala asupra ei. Desigur ca au existat unele influente, dar acestea au fost mai mult locale, si pe termen scurt. Sa presupunem momentul in care comunitatea, ajunsa la apogeul sau, incepe sa intre in criza. Sa presupunem de asemenea, in acest moment un eveniment care ar putea prin multiplele sale posibilitati, sa produca modificari importante asupra sistemului: venirea unui imparat foarte energic si cu multa imaginatie politica sau dimpotriva a unui foarte slab, inabil. Ce tip de imparat va fi folosit

in acel moment este o chestiune de accident, fara vreo legatura cu dinamica mare a comunitatii. Problema este: in acest caz, evenimentul “un imparat puternic sau slab” este de natura a modifica semnificativ dinamica sistemului? Daca da, atunci principiul enuntat mai inainte “evenimentul nu modifica structura” nu va mai fi valabil. Un imparat puternic ar putea sa faca doua lucruri distincte: a) Daca criza in care Imperiul a intrat este atat de profunda, incat practic nu exista solutii satisfacatoare, oricat geniu politic ar avea imparatul el nu poate opri procesul de decadere; il poate face doar mai putin dezastruos. b) Presupunem insa ca imparatul in cauza reuseste sa gaseasca o solutie suficient de buna: descoperirea unor resurse economice suplimentare, infrangerea unor forte interne sau externe care actionau impotriva Imperiului. In acest caz, criza este doar amanata o perioada de timp, pana este epuizata si respectiva resursa sau pana alti dusmani suficient de puternici apar. Putem concluda, in acest caz, ca evenimentul nu modifica structura propriu-zisa a ciclului, ci are doar o influenta *locala*, dar tot pe liniile structurii propriu-zise: multiplicarea resurselor, invingerea dusmanilor sau grabirea descompunerii.

Sa luam un alt exemplu: constituirea statelor romane. Cercetatorul poate incerca sa porneasca de la un model structural mai general, care ar putea fi, aproximativ, de urmatorul tip:

- **Premisele procesului:** existenta unor comunitati social-economice relativ autonome, dar care datorita vecinatatii intretin anumite relatii constante, economice, culturale, religioase etc. Oricat de autonome ar fi fost comunitatile din punct de vedere social-economic, de regula relatiile inevitabile de vecinatate au dus in timp la formarea unei culturi comune: limba comuna, religie, obiceiuri si traditii comune. Cu alte cuvinte, pe un teritoriu relativ larg se constituie o populatie cu un profil etnic relativ omogen.
- **Geneza procesului:** dezvoltarea economica interna duce la diferentiere si stratificare sociala in interiorul fiecarei comunitati. Se profileaza o organizare sociala de exploatare, in care o clasa sociala exploatatoare isi dezvoltă tot mai mult instrumentele sale de exploatare administrativ-politice. Acest proces duce, pe diferite cai, in timp, la centralizarea politica a tuturor comunitatilor cu profil etnic comun. Initial, deci, statul apare, si se mentine distinct, pe liniamentele etnice. Existenta unei limbi, a unor obiceiuri, religii comune sunt factori puternici de integrare sociala. O zona inclusa in statul respectiv, dar cu un alt profil etnic, daca nu este asimilata etnic, va tinde mereu sa manifeste tendinte centrifuge.
- **Desfasurarea procesului:** Exista mai multe cai, in functie de complexul de evenimente care reprezinta conditiile de desfasurare generale. Sa facem cateva presupozitii. Presupunem ca populatia romana ar fi trait intr-o zona geografica relativ izolata. Populatiile vecine nu ar fi influentat semnificativ procesele sociale si economice interne. Procesul de centralizare politicoadministrativa ar fi probabil destul de rapid si ar merge pe anumite cai.

Presupunem acum conditiile reale in care procesul de centralizare politicoadministrativa a avut loc pe teritoriul tarii noastre. Timp de aproape un mileniu, in continuu, au avut loc migrari de populatii. Migratiile au franat procesul de centralizare. Imposibilitatea de a tine piept prin centralizare si forta armata migrarilor a dus la o alta forma de adaptare: izolarea in mici comunitati a caror dezvoltare era franata, substantial de

valuri migratoare. S-ar putea emite ipoteza ca migrările au întârziat cu aproape un mileniu procesul de constituire a statelor romane.

În condițiile slăbirii influenței populațiilor migratoare au apărut posibilități reale de constituire a statului roman.

După cum se poate observa, schema mare a procesului se menține, indiferent de evenimentele care au afectat-o și prin care s-a realizat. Engels se exprimă foarte exact din acest punct de vedere: necesitatea istorică își face loc printr-un noian de întâmplări. (39) Condițiile particulare și chiar perioadele de timp necesare unui proces sunt înalt variabile. Forma generală a procesului este însă aceeași. Se aplică aici *principiul echifinalității* din teoria generală a sistemelor. Pornind din condiții diferite, procesele de un anumit tip ajung până la urmă la aceeași stare finală. Căile pe care ele evoluează pot fi diferite, în funcție tocmai de varietatea condițiilor inițiale, dar starea finală este aceeași.

Să mai facem o observație. În cadrul formei generale, există și variante structurale distincte. De exemplu, procesul de centralizare politico-administrativă, de apariție a unei societăți stratificate, caracterizate prin dezvoltarea unui mecanism de exploatare poate lua două forme distincte. (118) În primul rând, o formă centralizată - proprietatea principalelor mijloace de producție aparține oarecum în mod colectiv elitelor dominante, prin intermediul puterii politice centrale. Clasa dominantă se constituie în jurul ierarhiei administrative, politice și militare. Este cazul Imperiului Inca, în mod special. Dar și al altor state. Caracteristic pentru aceste forme de organizare este faptul că plus-produsul este repartizat elitei prin intermediul aparatului administrativ central și în funcție de poziția în acest aparat. În acest caz, centralizarea politică are loc ca urmare și ca instrument totodată al organizării unui proces productiv cu un puternic caracter social - de exemplu agricultura irigată. O a doua cale de evoluție este caracterizată prin proprietatea privată asupra mijloacelor de producție, prin rolul central al pieței în realizarea schimbului. Plus-produsul este înșușit datorită, în primul rând, proprietății private asupra mijloacelor de producție. Acestea sunt două căi distincte de dezvoltare, cu logica lor proprie, cu consecințe distincte. Ce anume face ca o comunitate să meargă pe o cale sau pe alta? Există o explicație a acestei opțiuni? Leslie White sugerează o asemenea explicație, care, indiferent de adecvarea ei, este sugestivă pentru discuția noastră de aici. El consideră că responsabile pentru o asemenea opțiune sunt *condițiile inițiale ale procesului*: dacă populația în cauză în momentul inițial prezenta un grad mai ridicat de organizare socială, atunci prima cale este probabil să se realizeze; dacă dimpotrivă procesul debutează în condiții sociale caracterizate printr-un nivel scăzut de organizare, cea de a doua cale este mai probabilă. Gradul inițial de organizare este, în raport cu procesul ca atare, o condiție întâmplătoare. Avem aici un caz tipic de *eveniment care este generator de structură*. S-ar putea specula chiar mai departe. Presupunem o situație inițială, în care, din punct de vedere teoretic, există șanse egale ca procesul de evoluție să o ia pe o cale sau pe alta. Este suficient un eveniment chiar foarte neînsemnat care să incline ușor "balanța" într-o anumită direcție, declanșând în acest fel întreaga evoluție în acest sens. Presupunem, de exemplu, o comunitate pastorală care trece printr-o criză profundă. Modul pastoral de viață devine o cale din ce în ce mai dificilă de practicat. În peregrinările sale ajunge, presupunem, într-o vale, propice agriculturii și nepopulată. Într-o asemenea situație, comunitatea se află într-un moment dificil de alegere: ea poate să se stabilizeze în această vale și în acest caz modul de viață pastoral va fi treptat înlocuit cu unul agricol, cu toate consecințele sale; ea poate însă alege și să continue peregrinările sale, având toate șansele să se transforme într-o comunitate cu un mod social-economic de tip "razboinic", evoluând pe cu totul alte căi social-culturale. În unele cazuri probabil că nici nu este vorba de o alegere efectivă. Există însă situații în care cele două

mari optiuni au fost mai mult sau mai putin egal probabile. Un eveniment oarecare, o intamplare, o decizie subiectiva a fost suficienta pentru a declansa un sir de evenimente distincte.

Nu este cred nevoie de a argumenta mai mult in favoarea acestei teze. Sunt imprejurari in care evenimentul poate fi creator de structura, impingand dezvoltarea sociala intr-o directie distincta. In cibernetica, schema feed-back-ului pozitiv sugereaza tocmai o asemenea posibilitate. Ea explica mecanismele prin care aparitia unei diferente initial mici, neimportante, accidentale, in anumite conditii poate declansa un rapid proces de amplificare ducand la constituirea unei noi structuri. In istoria comunitatilor umane exista probabil multe asemenea *momente-raspantii* in care, obiectiv sunt posibile cai alternative de evolutie si in care un eveniment banal poate fi responsabil de impingerea istoriei intr-o directie sau alta.

Tentativa lui Mihai Viteazul de a uni cele trei principate romane a fost poate un asemenea *moment-raspantie*. Nu stiu daca o analiza mai amanuntita a contextului concret istoric al actului lui Mihai Viteazul ar sustine sau nu o asemenea ipoteza. Sa o presupunem insa justificata. Conform ei, o serie de evenimente particulare (decizii individuale, accidente) au fost responsabile de cursul "real" al evenimentelor, in timp ce alte evenimente particulare, perfect posibile, ar fi putut duce la succesul tentativei. In acest caz un proces relativ distinct s-ar fi declansat, care ar fi modificat substantial intregul mers al istoriei poporului roman.

In istoria multor razboaie, revolutii sau alte procese sociale de transformare au existat momente de echilibru extrem de indecis. Un accident, o decizie, un eveniment cu totul intamplator ar fi putut inclina balanta intr-un sens opus celui in care realmente ea a fost inclinata. Evenimentul generator de structura, de cale de evolutie trebuie luat in considerare cu toata atentia. Asemenea momente-raspantii s-ar putea sa fie destul de dese. In istoria fiecarei comunitati au existat intamplari cheie. Este adevarat insa ca ele sunt mult mai rare decat istoria traditionala de tip evenimentalist accepta. Multe dintre evenimentele consemnate de istorie nu reprezinta decat puncte necesare ale unui ciclu structural, care exprima tocmai momentul de schimbare spectaculara. In fapt, ele constituie verigi absolut determinate ale unui lant cauzal strict, iar nu discontinuitati, raspantii reale.

Nu numai evenimentele politice mari pot impinge evolutia pe o cale distincta, dar si evenimente care, in primul moment, nu pareau a avea efecte prea mari: inventia scrisului, diferite inovatii tehnologice etc. Margaret Mead dezvolta pe larg tocmai un asemenea punct de vedere. Ea propune o analiza a microproceselor prin care o inovatie culturala este elaborata si adoptata de catre o colectivitate mai larga. Scrutarea acestor microprocesse este de natura a convinge de marele rol al evenimentului, inclusiv al intamplarii, in evolutia societatii. (78)

Nu intotdeauna insa calea pe care evenimentul impinge evolutia este stabila. Sa revenim la cazul discutat mai inainte in legatura cu cele doua cai ale evolutiei unei comunitati. Ipoteza lui White in legatura cu conditiile initiale ale procesului si rolul lor fundamental in orientarea acestuia nu ia in considerare ansamblul de factori care au o influenta continua asupra profilului organizarii sociale si, in primul rand, tipul procesului de productie. In acest sens, s-ar putea formula o ipoteza relativ diferita: daca procesul de productie este caracterizat prin largi forme sociale, implicand o continua si extinsa colaborare, organizata si reglementata de un aparat administrativ central (fortele de

productie au un puternic caracter social, cum se exprima Marx) - de exemplu o agricultura bazata pe irigatii sau o economie fundata, in principal, pe exploatarea prin forta militara a altor comunitati - atunci stratificarea sociala se va funda nu pe proprietatea privata, ci pe pozitia in ierarhia politico-administrativa; daca dimpotriva procesul de productie are un caracter faramitat, atunci proprietatea privata va reprezenta baza organizarii sociale, cu toate consecintele sale. O asemenea ipoteza exclude, deci, importanta conditiilor initiale. Un caz tipic pentru probarea acestor ipoteze il constituie evolutia feudalismului romanesc. H. Stahl a argumentat pe larg teoria "statului de substitutie" in geneza institutiilor feudale romanesti. (99, 100, 101) Aceasta teorie are implicatii extrem de importante pentru intelegerea procesului complex de stratificare sociala de la noi. Prima sa consecinta este ca procesul de stratificare are o origine externa predominanta. Tatarii au organizat un sistem economico-administrativ relativ inchegat de exploatare: impozite percepute de la fiecare comunitate sateasca, impozite asupra activitatii comerciale impuse la "vaduri" etc. Sistemul social rezultat era, deci, caracterizat printr-o dubla trasatura: pe de o parte, un sistem productiv faramitat, bazat in mod esential pe o agricultura individuala (in general agricultura bazata pe "apa de ploaie", cum in general a fost agricultura Europei, genereaza un proces de productie in forme individuale, fundat pe proprietatea individuala), iar pe de alta parte, un sistem de exploatare centralizat, al carui instrument este administratia sustinuta de puterea politicomilitara. Retragerea tatarilor a creat un fel de gol. Sistemul administrativ de exploatare a ramas, lipsind insa beneficiarul sau. Acest gol a fost umplut de elementul autohton. Initial, deci, feudalismul romanesc a fost fundat pe un sistem politico-administrativ. Cei din preajma domnitorului primeau cu drept personal de exploatare diferitele impozite existente. Ei nu erau proprietari de pamanturi ci doar beneficiari ai sistemului politicoadministrativ de exploatare. Conditile initiale ale genezei feudalismului romanesc prezentau un grad relativ de organizare, impingandu-l pe calea primului model. El insa continea o contradictie fundamentala: caracterul faramitat al productiei propriu-zise si caracterul centralizat al exploatarei. In plus, datorita conditiilor externe instabile, se adauga o anumita instabilitate si fragilitate a puterii politice centrale. Aceasta contradictie a tins sa impinga evolutia feudalismului romanesc pe calea celui de al doilea model. Stahl descrie in mod amanuntit modul in care treptat, baza pur politico-administrativa a exploatarei s-a transformat in proprietate de tip feudal. Pe de o parte, saracirea satelor libere a creat posibilitatea "auto-vanzarii" lor, iar pe de alta parte, un sir de abuzuri administrativ-juridice care se fundau pe interpretarea drepturilor de beneficiu fiscal asupra unor sate ca drepturi de proprietate propriu-zisa.

Cazul acestei teorii este ilustrativ pentru importanta conditiilor initiale asupra procesului de evolutie ca atare. In timp, sistemul tinde sa se structureze in maniera sa cea mai probabila, determinata de conditiile generale in care exista, anulandu-se in acest fel actiunea diferitelor evenimente. Putem face in acest moment o precizare importanta. Evenimentul poate influenta substantial structura. De cele mai multe ori, structura reactioneaza, refacandu-se. Este drept ca o asemenea "actiune-reactiune" poate lua o anumita perioada de timp. Influenta evenimentului poate insa fi complet anulata. In anumite cazuri, insa, un eveniment poate induce o schimbare structurala fundamentala, impingand evolutia pe o alta cale, care insa este si ea *posibila* in conditiile date ale sistemului.

In fine, este necesar a face o ultima precizare. Structura insasi nu este independenta de totalitatea conditiilor particulare si a evenimentelor. Ea este, in fapt, un mod de organizare care corespunde unui set de conditii fundamentale si relativ stabile in care sistemul in cauza exista. Ea se mentine atata timp cat conditiile care au facut-o necesara se mentin. Evenimentele care nu afecteaza drastic aceste conditii nu vor afecta nici structura

ca atare. Acele evenimente care modifica insa conditiile vor duce treptat la inlocuirea vechi structuri cu o alta structura, care corespunde noilor conditii.

Din perspectiva analizei structurale a istoriei este nevoie a fixa mereu semnificatia evenimentelor in raport cu structurile mari ale sistemelor sociale. De exemplu, in faza de decadere a Imperiului roman au fost o serie de evenimente care au avut o mare importanta. De exemplu, navalirile barbare. Ele nu au fost cauze fundamentale ale caderii Imperiului, ci doar cauze care s-au cumulat cu cauzele esentiale ale acestui proces inevitabil. Orice imperiu pare a se descompune din doua tipuri de cauze, care se conjuga, generate de insasi propriul sau sistem de organizare - cauze interne si cauze externe. *Cauzele interne*: exista un fel de cerc vicios care sta la baza dezvoltarii comunitatilor de acest fel - consumul claselor privilegiate si al intregului aparat administrativ-militar este in crestere continua, in timp ce resursele economice exploatabile sunt limitate. In momentul in care se ajunge la limita resurselor exploatabile, tensiunile interne cresc, luptele in sanul clasei dominante datorate competitiei pentru resurse limitate se ascut, populatia devine din ce in ce mai exploatarea si, de aceea, inclinata spre rascoala. *Cauze externe*: populatiile vecine dominate sau amenintate intr-un fel sau altul, pe de o parte, profita de dificultatile interne pentru a se elibera si a lovi in inamicul lor actual sau potential, iar pe de alta parte, sunt atrase de bogatiile acumulate in Imperiu si care pot fi obtinute prin forta armata. Pe scurt, aceasta este logica standard de evolutie a imperiilor clasice. Evenimentele particulare nu sunt de natura sa modifice radical acest curs de evenimente.

Dar pentru ca fiecare comunitate reprezinta un element al unui sistem mai general, ea va fi determinata, in cursul sau istoric si de interactiunea cu alte sisteme. Ciclul evolutiei Egiptului antic s-ar fi continuat poate inca cateva milenii daca mediul sau extern nu s-ar fi modificat substantial. Evolutia sa autonoma era conditionata de inexistentia unor comunitati care sa-l concureze suficient de eficace. Dezvoltarea Greciei antice si mai apoi a Imperiului Roman au pus capat ciclurilor proprii ale Egiptului. El a inceput sa depinda tot mai mult de raportul de forte pe plan international. Dezvoltarea unei noi puteri mondiale - Imperiul otoman - a pecetluit probabil definitiv soarta Egiptului ca putere traditionala importanta. Jocul fortelor externe asculta de o logica mai generala, dar face loc mai mult intamplarii, al rezultatelor neasteptate provenite din ciocnirea proceselor diferite. Probabil ca acestea este cauza pentru care istoria evenimentiala se hraneste, in primul rand, din evenimentele rezultate din relatiile dintre comunitati. Aceste evenimente sunt de natura a modifica substantial conditiile generale, de a crea noi raporturi, noi posibilitati de evolutie. Aceste evenimente sunt mai putin controlabile de catre sistemele sociale propriu-zise. Ele introduc mai multa variatie.

Perspectiva structurala nu exclude insa de loc importanta evenimentului, ci doar o pune intr-o alta lumina. In acest sens, se afirma la inceputul acestei lucrari ca istoria sociala, pe masura ce se cristalizeaza, modifica in general practica istorica. Ea, desi este distincta ca orientare, face ca insasi analiza evenimentelor istorice sa aiba loc cu alte metode. In primul rand, explicarea evenimentelor istorice capata o noua dimensiune. Ele apar ca manifestari ale structurii sistemelor sociale, sau ca rezultate ale impactului unor procese asupra unei structuri. A se vedea in acest sens explicarea unui eveniment ca formarea statului feudal Moldova. El, ca eveniment, inseamna semnificativ altceva daca este considerat din perspectiva istoriei sociale. Daca insa istoria sociala a Romaniei el poate sa nici nu apara ca atare, aceasta nu inseamna ca istoria nu este interesata in analiza sa

amanuntita. Interesul pentru eveniment se pastreaza, el realizandu-se insa si cu mijloacele mai puternice pe care istoria sociala le ofera, pe langa cele elaborate de istoria traditionala.

Evenimentul, dupa cum am incercat sa demonstrez, nu poate fi explicat exclusiv prin structura. El este rezultatul interactiunii structurii cu conditiile particulare. Deci, din punct de vedere explicativ, intelegerea sa cere un efort special. Ea nu poate fi reduisa doar la simpla aplicare a legilor structurale.

Nu numai explicarea evenimentului este insa un demers separat de analiza structurala, ci si intelegerea impactului acestuia, asupra structurii insasi. Acest impact este important nu numai in masura in care produce modificari definitive in structura, dar si in masura in care, desi reversibile, efectele se intind pe o perioada relativ lunga de timp si, in acest interval, afecteaza si alte aspecte ale sistemului. Daca din punct de vedere al "timpului" marilor cicluri structurale ale istoriei, efectele unui eveniment oarecare pot fi absolut neimportante, din punctul de vedere al vietii oamenilor si al perspectivei lor, aceste evenimente pot fi extrem de importante. Sa presupunem ciclul dezvoltarii industriale al unei tari. Structural, el are o serie de caracteristici generale, inevitabile. Evenimentele concrete care insotesc acest ciclu nu sunt manifestari necesare, inevitabile, ci mai mult sau mai putin accidentale. Dezvoltarea industrială se poate face, de exemplu, intr-un mod planificat eficient, sau printr-o conducere politica ineficienta. Efectul "calitatii conducerii politice" nu este de lunga durata. El poate insa afecta fundamental viata uneia sau a mai multor generatii. Pentru aceste generatii, evenimentul acesta este foarte important, desi *a la long* el este neglijabil. Datorita faptului ca fragmente importante din viata oamenilor, daca nu viata a intregii generatii, se desfasoara adesea in cadrul unei asemenea "bucle" a istoriei, in intervalul dintre actiunea unui eveniment asupra structurii si re-actiunea structurii pentru anulara acestui efect, evenimentul este, *din punct de vedere uman*, chiar daca nu structural, deosebit de important. Comunitatea este vital interesata in intelegerea mecanismelor interne ale evenimentelor si ale impactului lor, tocmai pentru a le putea cat mai eficace controla. Acesta este motivul principal pentru care stiinta nu poate fi *doar* structurala. Ea trebuie sa fie in mod necesar totodata si evenimentiala. In jocul mare pe care o structura ii permite evenimentului hazardului, dar si initiativei umane - se poate inscrie fericirea sa nefericirea umana. Probabil acesta este argumentul esential pentru care, atunci cand este vorba de el insusi, omul nu se mai poate multumi doar cu o stiinta a generalului, care sa explice numai caracteristicile mari, facand abstractie de variatiile datorate intamplarii. El are nevoie, totodata, de o stiinta a individului care sa-l inarmeze cu instrumentele necesare infruntarii hazardului si a accidentalului.

In fine, este nevoie sa se ia in considerare un ultim aspect. Sistemele sociale nu prezinta un grad complet de organizare si structurare. In ele sunt mereu prezente procese contradictorii, care se pot cumula treptat, putand duce, in acest fel la modificari semnificative. Intr-o epoca de obscurantism religios pot aparea tendinte timide spre o gandire rationalista, stiintifica. Aceste tendinte sunt absolut contrare sistemului existent si reprimare continuu. Reprimarea lor poate fi totala, sau poate fi atat de eficace incat ele chiar daca subzista sa nu poata duce la cristalizare unor rezultate semnificative. Exista insa si posibilitatea unei anumite acumulari, cristalizarea lor intr-o traditie care se transmite de la generatie la generatie. Modificarea sistemului, transformarea sa intr-unul care depinde vital de dezvoltarea gandirii rationale, stiintifice, poate porni de la o traditie care deja exista, evoluand mai rapid si mai eficace, sau, dimpotriva, poate sa nu gaseasca nici un precedent, si in acest caz drumul sau va fi mai anevoios si mai dificil. In acest sens se vorbeste despre valoarea traditiilor dintr-o societate. Existenta unor traditii industriale sau democratice contribuie la accelerarea dezvoltarii sociale, in timp ce lipsa unor asemenea traditii este un

factor de franare, generator de dificultati. Sa luam un exemplu. In perioada de inceput a dezvoltarii stiintei romanesti, in unele domenii au existat mari personalitati care au avut o influenta pozitiva atat organizand institutional cercetarea, cat si mentinand continuu interesul public pentru respectivul gen de stiinta, formand noi cercetari, stimuland preocuparile. S-a format o traditie stiintifica. Ca acest lucru s-a format intr-un domeniu sau in altul, este mai mult o chestiune de accident. Existenta unei asemenea traditii insa a constituit un punct pozitiv, stimulatativ pentru dezvoltarea ulterioara.

O asemenea intelegere este de natura sa deschida perspective noi nu numai asupra genezei sistemelor, dar si a evolutiei lor. Structuralismul a fost in general legat de o perspectiva statica. El nu a luat in considerare nu numai *geneza* si *schimbarea* structurilor, dar nici *cresterea*, *dezvoltarea* lor. Sistemele sociale sunt caracterizate printr-un proces, foarte frecvent, de crestere, dezvoltare. Capitalismul nu este o structura statica. El are dinamica sa proprie. Capitalismul din faza acumularii primitive a capitalului este diferit de capitalismul matur, dezvoltat caracteristic momentului actual. Procese importante de schimbare au avut loc in interiorul sau, fara a-i altera neaparat profilul sau general. Miscarea muncitoreasca nu reprezinta o repetare monotona a aceluiasi joc structural, ci manifesta o puternica tendinta cumulativa. Ea modifica intr-un fel intregul sistem, largind drepturile de care clasa muncitoare se bucura in interiorul sistemului capitalist insusi. De asemenea, ea castiga traditie, in constiinta, in experienta. Din aceasta perspectiva, greva generala din 1920 din Romania nu mai este pur si simplu un eveniment asteptat si fara influenta, produs al structurii capitaliste, ci *un moment* important in evolutia miscarii noastre muncitoresti, cu influente semnificative asupra desfasurarii ulterioare a ei. Daca consideram structurile ca fiind in evolutie, in crestere, atunci, si, din acest punct de vedere, evenimentul capata o importanta in sine. El devine moment al acestei evolutii, avand o importanta mai mare sau mai mica. In aceasta perspectiva se poate intelege una dintre limitele importante ale structuralismului in varianta sa franceza: el a considerat doar sistemele statice, care se reproduc in timp, iar nu cele dinamice, evolutive. Intr-un sistem static evident, evenimentul nu are nici o influenta asupra structurii. Nu acesta este insa cazul sistemelor evolutive.

EVOLUTIE SAU PROGRES?

CATEVA PRECIZARI CONCEPTUALE

Exista mai multe concepte care se refera la dinamica in timp a societatii umane: *istorie*, *evolutie*, *progres*, *crestere*, *dezvoltare sociala*. Fiecare dintre acestea cuprinde in sine o perspectiva proprie.

Istoria, dupa cum s-a vazut, incearca o reconstituire relativ amanuntita a evenimentelor care au punctat dinamica in timp a unei comunitati umane singulare. *Evolutia* se plaseaza la un nivel mai ridicat de abstractizare: succesiunea in timp a unor faze generale, a unor tipuri de organizari sociale. Evenimentele nu mai sunt importante, ci formele mari sociale, in dinamica lor. In stiintele sociale actuale, termenul de evolutie este utilizat atat pentru a desemna dinamica in timp a *unei* comunitati, cat si a tuturor comunitatilor sau a unui tip mai general de comunitati. Exista insa o preferinta clara pentru asocierea conceptului de evolutie cu clase de comunitati umane, iar nu cu comunitati singulare. Conceptul de evolutie are o puternica orientare stiintifica, nu numai pentru vocatia sa generalizatoare - incearca sa formuleze tipuri de organizari sociale, prin care trec

clase de comunitati - dar si pentru orientarea sa empirica. A vorbi in termenii evolutiei inseamna, totodata, a tipologiza, a verifica empiric validitatea acestor tipologii, si, in fine, a stabili regularitati empirice apte de a oferi suportul generalizarilor sub forma legilor istorice. Perspectiva evolutionista sugereaza existenta unor legi istorice care reglementeaza succesiunea stadiilor, a formelor de organizare sociala. Criteriile utilizate pentru a distinge un stadiu de altul, si conform carora se apreciaza existenta unei evolutii sunt *obiective*.

Conceptul de *progres* include o perspectiva distincta. Pe de o parte, ca si conceptul de evolutie, cel de progres vizeaza un aspect general: trecerea in timp de la un stadiu la altul a tuturor societatilor sau cel putin a unora dintre ele. Criteriile utilizate pentru a determina existenta sau nu a progresului sunt insa explicit *valorizatoare*. Progresul raporteaza dinamica in timp a societatilor la om si la necesitatile sale. Sunt societatile din ce in ce mai "bune", mai in acord cu exigentele umane sau nu? Daca da, atunci putem vorbi despre un progres. Ideea de progres este legata de evolutia societatii de la o forma mai putin satisfacatoare la o forma mai satisfacatoare. Cu alte cuvinte, pe langa ideea de schimbare necesara legica, progresul include si caracteristica de *pozitiv* din punct de vedere uman. Progres inseamna mereu "mai bine".

Pe langa conceptele de *istorie*, *evolutie* si *progres* care sunt fundamentale pentru descrierea dinamicii in timp a societatilor umane, sunt utilizati adesea si altele, cu o incarcatura ceva mai particulara. *Dezvoltarea sociala* se refera la procesul prin care o anumita forma de organizare sociala isi realizeaza potentialele, se maturizeaza. In acest sens, se poate vorbi despre dezvoltarea sclavagismului, avandu-se in vedere procesul prin care de la relatii sclavagiste de productie embrionare se cristalizeaza forme complexe de organizare sociala. In conceptul de dezvoltare sociala nu este inclus, cel putin nu in mod explicit un criteriu de valoare. Dezvoltarea unei forme de organizare poate fi, din punct de vedere uman, buna sau rea. Conceptul de *crestere* este produsul unei viziuni economiste asupra dinamicii societatii actuale. El se refera, in mod esential, la dezvoltarea economica, prin industrializare, a societatilor contemporane, fara a se lua in considerare transformarile sociale mai generale, sau acestea fiind pur si simplu luate ca simple produse ale cresterii economice. Exista in ultimele decenii o literatura foarte bogata dedicata *schimbării* sau *transformării sociale* (*social change*). In contextul acestei literaturi se are in vedere orice proces care are ca rezultat modificari structurale sociale sau culturale: modernizarea sau industrializarea unei comunitati, schimbarea unor modele culturale.

DISPUTE IN JURUL IDEILOR DE PROGRES SI EVOLUTIE

Daca ideea de istorie este mai veche, cea de progres si, in special, cea de evolutie sunt mult mai noi. Ideea de istorie a fost generata de perceperea variatiilor semnificative in timp a comunitatilor umane. Chiar comunitatile stabile (statice) au avut o *origine*. Din aceasta cauza se pare ca nu exista comunitate umana care sa nu aiba constiinta cel putin a originii sale. Miturile originii, atat de frecvente in constiinta societatilor arhaice, reprezinta prima forma a constiintei istorice. Odata cu diferentierea societatilor incepe sa se contureze ideea de istorie. Dinamica in timp a societatilor inceteaza a mai fi o simpla reproducere a structurilor initiale. Ea reprezinta o continua geneza, o schimbare pozitiva sau negativa cu urmasi semnificative asupra cursului ulterior al evenimentelor. Doar in aceste conditii se constituie o viziune propriu-zisa istorica.

Pentru aparitia conceptelor de evolutie si progres mai erau nevoie de inca o serie de caracteristici ale societatilor. Pentru a aparea conceptul de progres sunt necesare cel putin doua caracteristici: a) Societatea sa nu aiba numai *trecut*, ci si *viitor*. Conceptul de istorie exprima, in primul rand, o constiinta a trecutului, in timp ce conceptul de progres implica

in mod esential o constiinta a viitorului. b) Certitudinea ca schimbarile care au loc, si in primul rand cele care vor avea loc in viitor, sunt pozitive, implica o trecere de la mai putin bine la mai bine. Nu este suficient ca o comunitate sa fie insatisfacuta de realitatea sa actuala (ideea de progres este efectiv expresia unei insatisfactii acute fata de realitatea prezenta) si sa spere ca viitorul va aduce imbunatatiri fundamentale pentru a formula ideea de progres. Este nevoie totodata sa existe ideea unei *procesualitati*. Atitudinile utopice sunt foarte vechi. Utopia este caracterizata nu printr-o viziune progresiva ci statica asupra societatii. Structura sa este complet a-temporala. Pe de o parte, avem realitatea trecuta si actuala care din foarte multe puncte de vedere este insatisfacatoare. Pe de alta parte, avem un model ideal de organizare sociala care este net preferabil. Daca oamenii vor accepta acest model si il vor transpune in practica, atunci intregul mod de viata se va schimba. Istoria nu duce in mod necesar la instaurarea unei asemenea stari ideale. Instaurarea ei reprezinta o discontinuitate absoluta.

Ideea de progres este asociata in mod structural cu procesualitatea in timp. Este nevoie de acumulari in timp care sa duca treptat la schimbari sociale progresive. Timpul insusi reprezinta o trecere treptata de la stari mai putin satisfacatoare la stari mai satisfacatoare. Este inclusa aici o alta perspectiva asupra timpului decat cea traditionala: nici reproducere a structurilor stabile si nici fluctuatie fara sens, ci proces progresiv.

Nu este deloc intamplator faptul ca ideea de progres s-a consolidat de-abia in cadrul filosofiei moderne si este legata de aparitia societatii capitaliste. Ne putem intreba, ce anume s-a schimbat in structura societatilor inele care sa duca la cristalizarea unei noi viziuni, *progresive*, asupra temporalitatii? A aparut un nou factor care pe de o parte cunoaste o dinamica ascedenta in timp, relativ continua, iar pe de alta parte, promite o imbunatatire sigura, dar treptata, pe masura propriei sale dezvoltari, a conditiilor de viata ale comunitatii. Acest factor il reprezinta fortele de productie de tip industrial. Pana la revolutia industriala, dezvoltarea fortelor de productie a fost relativ *lenta* si *discontinua*. Dezvoltarea unei comunitati era legata, doar initial, de o forta productiva mai eficienta. Rapid insa limitele cresterii productiei erau atinse. De aceea dezvoltarea mai departe a comunitatii era in mod necesar conditionata de expansiune, de exploatarea altor comunitati. Nici o societate preindustriala nu putea avea o perspectiva asupra viitorului de tip progresiv deoarece structural cresterea ei era limitata sau conditionata de expansiunea politico-militara incerta. Revolutia industriala a deschis un camp imens dezvoltarii fortelor de productie. Comunitatile umane au inceput sa aiba o noua dimensiune in viitor in care plasau tocmai o asemenea dezvoltare, principial nelimitata a stiintei, tehnologiei, productiei de bunuri. Tehnologia industriala reprezinta, deci, un factor de un tip cu totul nou. El este caracterizat printr-o anumita dinamica in timp *continua*, *cumulativa* avand un sens fundamental pozitiv pentru om. Antichitatea, de exemplu, nu se putea astepta la o dezvoltare tehnico-economica semnificativa in viitor. Viitorul putea fi asociat doar cu, eventual, acumularea in alte sfere, ca arta, filosofia, morala. In cazul societatilor burgheze, fondate structural pe o economie de tip industrial dinamica, locul utopiei, ca forma de organizare sociala mai buna, posibila dar nu si necesara, il ia evolutia progresiva, economica a omenirii, ca un proces necesar.

O deplasare structurala in optica asupra temporalitatii incepe sa se petreaca. Teza lui Voltaire asupra istoriei este simptomatice. El considera ca istoria nu trebuie sa mai fie

considerata ca succesiune a regilor si a razboaielor; “prin istorie - afirma el - invatam care au fost etapele prin care omenirea a trecut de la barbarie la civilizatie”.

Istoria se restructureaza dupa un criteriu fundamental: capacitatea omului de a intelege lumea si de a actiona eficace pe aceasta baza. Omenirea in ansamblul ei devine unitate a istoriei. Ea a progresat treptat de la salbaticie la civilizatie. Instrumentul progresului sau este *ratiunea*. filosofia secolului al XVIII-lea avea chiar asupra ratiunii o viziune distinctiva. Imaginea antica asupra ratiunii era una statica. Modelul ei preferat era intelegciunea morala. Omul poate fi rational sau nu. A fi rational inseamna a gandi corect. Viziunea antica asupra cunoasterii era, in consecinta, complet statica, de tipul *totul-saunimic*. Modelul ratiunii in filosofia secolului XVIII devine stiinta, cu caracteristica sa de cumulare treptata, in timp, evolutiva. Ratiunea umana nu este data, ci ea sporeste neintrerupt, prin cumulari care cer timp. Stiintele naturii reprezentau un nou tip de sistem uman, caracterizat in mod fundamental printr-o evolutie progresiva in timp. Ceea ce se schimba in istorie este, deci, cunoasterea umana. Ea se acumuleaza, in ritmuri mai lente sau mai rapide. Pe ansamblu, aici nu poate fi regres, decat progres. Cresterea cunoasterii face ca si viata societatii sa progreseze. Ordinea de importanta a lucrurilor se schimba. Ceea ce este realmente important in istorie este tocmai aceasta acumulare de cunoastere, acest progres in rationalitate. Ratiunea, in calitatea sa de cunoastere, devine *criteriul* fundamental al progresului social. Formularea legilor lui Newton reprezinta un progres deoarece ele sunt efectiv un plus de cunoastere. Aparitia parlamentarismului este un progres in plan politic, deoarece aceasta forma este rationala, in acord cu natura libera si egala a omului. Arderea insa a cartilor lui Rousseau in America si raspandirea aici a sistemului sclavagist reprezinta un regres, deoarece ele au loc impotriva ratiunii. Revolutia franceza, in general, reprezinta un progres, in calitatea ei de triumf al ratiunii impotriva vechilor oranduieli nerationale (49). Poate ca exprimarea cea mai clara a acestei viziuni asupra progresului este continuta in lucrarea lui Condorcet *Schita a unui tablou istoric al progreselor spiritului uman*.

Dezvoltarea societatii era asociata in mod indiscutabil cu o perfectionare continua din punct de vedere uman. Nimeni nu pune la indoiala castigul uman realizat prin dezvoltarea cunoasterii. Caracteristic, de asemenea, era sublinierea *rolului activ* al omului in procesul societatii. Dezvoltand cunoasterea, raspandind cunostintele acumulate in masa societatii si, eventual, preluand initiativa in schimbarea revolutionara a oranduielilor a caror irationalitate a fost deja dovedita, omul are de jucat un rol important in progresul general al umanitatii.

Un moment esential in disputele legate de conceptualizarea dinamicii in timp a societatii il reprezinta teoria marxista asupra progresului social. Marx retine termenul de progres. Si, de asemenea, sensul sau foarte general: proces desfasurat in timp, necesar si pozitiv. El ofera insa o teorie cu totul diferita de cea specifica filosofiei secolului XVIII, atat in varianta sa franceza, cat si in varianta, ceva mai tarzie, germana. Prima modificare pe care Marx o aduce este modificarea variabilei care sta in centrul teoriei progresului social si care ofera elementul dinamic al acesteia. In locul ratiunii umane (a stiintei in mod particular), Marx pune *fortele productive*, adica acele dispozitive culturale pe care societatea umana le-a creat in vederea productiei materiale. Desigur ca fortele productive (“tehnologia” cum sunt ele numite in teoriile nemarxiste) sunt in functie de cunoasterea acumulata. Nu numai de cunoasterea teoretica, stiintifica, ci si de cea practica. Ele insa nu sunt reductibile la cunoastere in general. Aceasta variabila, ca si “ratiunea” filosofiei anterioare, este cumulativa in timp. Ea, in ritmuri diferite, evolueaza de la faze mai rudimentare, mai putin eficiente, spre faze din ce in ce mai eficiente. Istoria, deci, poate fi considerata ca fiind un progres continuu, desi in ritmuri diferite, a fortelor productive. De asemenea, ea, prin dezvoltare, are o

semnificatie umana pozitiva: duce la satisfacerea intr-o proportie din ce in ce mai ridicata a necesitatilor umane. Dezvoltarea ei inseamna, deci, in cele din urma, un progres social general.

Exista insa si diferente substantiale intre viziunea rationalista a secolului XVIII si teoria marxista a progresului social. Punctul de vedere rationalist nu ducea la o viziune sociologica asupra realitatii. Cu alte cuvinte, el nu deschidea calea intelegerii *formelor* de organizare sociala pe care istoria le-a cunoscut. Viziunea asupra *etapelor* parcurse in timp de catre societatea umana era foarte schematica, abstracta: de la salbaticie la civilizatie. Variabila pe care Marx a considerat-o ca punct de plecare deschide tocmai o asemenea perspectiva. Fiecarui nivel de dezvoltare al fortelor de productie ii corespunde un anumit tip de organizare sociala - formatiunile sociale, sau oranduielile istorice. Dinamica in timp a societatii nu reprezinta, deci, doar o acumulare abstracta de potential productiv, ci, totodata, ea ia forma particulara a trecerii de la un tip de organizare sociala la un altul. In aceasta viziune mai concreta, istoria societatii omenesti apare ca succesiune a unor tipuri de societati distincte. Si deoarece dezvoltarea continua a fortelor productive este o cerinta logica, *necesara*, tot asa si trecerea de la o oranduire sociala la alta este un proces logic, necesar. Teoria lui Marx este, din aceasta cauza, in mod primar o teorie a dinamicii in timp a societatilor umane. Ea scoate in evidenta nu numai de ce ele sunt asa cum sunt, dar si care sunt forte care le pun in miscare si, totodata, in ce directie. Desi miscarea istorica prezinta numeroase contradictii, sensul ei progresiv este clar. Astfel, redefinit, conceptul de progres era pentru Marx pe deplin acceptabil si suficient, totodata.

Paralel cu teoria marxista, aproximativ in jurul mijlocului secolului trecut si in ultima sa parte, tinde sa se cristalizeze o teorie distincta a dinamicii in timp a societatii, centrata in jurul conceptului de *evolutie*. Cel care a articulat in modul cel mai sistematic aceasta teorie a fost Spencer. Spencerianismul a avut o larga influenta in mentalitatea celei de a doua jumatai a secolului trecut, popularizand cu succes conceptul de evolutie, care, in teoriile nemarxiste, a tins sa-l inlocuiasca complet pe cel de progres.

Desi exista la ora actuala discutii in legatura cu sensul influentei (Darwin i-a sugerat lui Spencer ideea de evolutie sau invers, Spencer lui Darwin (49), un lucru este cert. Conceptul de evolutie a societatii s-a constituit in ambianta dezvoltarii biologiei evolutioniste. Din biologie, conceptul de evolutie venea cu aureola stiintificitatii. Societatea putea fi gandita exact in aceeasi maniera care s-a dovedit a fi atat de fructuoasa in biologie. El aducea in raport cu perspectiva rationalista a progresului filosofiei secolului XVIII speranta de a supune istoria umana unei analize stiintifice empirice riguroase, care sa scoata in evidenta legi obiective. Exact cum lumea biologica a cunoscut o trecere de la o specie la alta, tot asa si societatile umane au trecut de la un tip la altul in mod necesar. Problema este de a detecta caracteristicile obiective afectate de trecerea in timp de la inferior la superior.

Succesul conceptului de evolutie nu trebuie insa atribuit in exclusivitate nimbului sau de stiintificitate, ci poate intr-o masura mai mare unui anumit potential ideologic pe care il continea si care il facea deosebit de acceptabil noii orientari a burgheziei. Societatea insasi reprezinta o realitate supraorganica. Ea este intr-o continua evolutie, dupa propriile sale legi. Nu exista nimic sau aproape nimic de facut pentru a accelera cursul sau. (49) Initiativa individuala nu mai este necesara, in fata mecanismelor eficiente ale evolutiei reale. Evolutia are loc prin mecanismul luptei pentru existenta, prin supravietuirea celui mai adaptat. S-a facut observatia ca o asemenea idee reprezenta in fond o reflectare a mecanismelor reale ale dezvoltarii societatii capitaliste. Nu ratiunea cu valorile ei si

actiunea transformatoare sunt fortele istoriei, ci procesul social global impersonal, care se desfasoara in timp. Criteriul evolutiei este obiectiv - cresterea in complexitate, adaptarea mai buna. Pana la urma, rezultatul este pe ansamblu pozitiv, dar nu acest aspect este important. Optimismul de lung termen compenseaza viziunea incordata a prezentului si viitorului imediat, supus regulii luptei crancene pentru existenta si a eliminarii celui neadaptat.

Inlocuirea conceptului de progres cu cel de evolutie purta in sine si o modificare de atitudine fata de realitate: dorinta de a schimba rapid, revolutionar realitatea, in sensul valorilor umane, a ratiunii, este inlocuita cu pasivitatea asteptarii ca procesul "natural" sa lucreze, in timp, si adesea in mod dureros. O asemenea optica este evident adecvata transformarii burgheziei intr-o clasa dominanta, care este interesata in a "lasa lucrurile sa mearga in matca lor".

Spencer era un filosof, iar nu un om de stiinta. Ideea lui a creat o orientare puternica in epoca. In a doua jumatate a secolului trecut, tot in Anglia, dar si in SUA, a inceput sa se dezvolte o puternica scoala evolutionista in antropologia culturala: Edward B. Taylor, Lewis Morgan, Edward Westermarck, James Frazer. Ocupandu-se de cercetarea societatilor arhaice, proiectul evolutionismului din antropologie era de a determina stadiile universale prin care orice societate trece in evolutia sa de la starea de primitivitate la cea de civilizatie. Teza lor fundamentala era existenta unei ordini clare in evolutia societatilor. De exemplu, schema celor trei stadii a lui Morgan, preluata de catre Engles: *salbatacie*, *barbarie*, *civilizatie*. Sau ideea succesiuni stricte a tipurilor de familie: de la *promiscuitate* sexuala, la *familia de grupe*, la *familia monogama matriarhala* la cea *monogama patriarhala*.

Si in antropologia culturala conceptul de evolutie era asociat cu judecati de valoare. El implica totodata si progresul.

Ideea ca intreaga umanitate va progresa spre o civilizatie de tipul celei europene, postulat fundamental al evolutionismului acestei perioade, a fost suspectata nu numai de ceea ce antropologia culturala desemneaza prin termenul de "culturo-centrism", dar, totodata, si de o puternica implicatie ideologica. Voi reda pentru exemplificare doar caracterizarea usturatoare a lui Julian Steward a orientarii evolutioniste din aceasta perioada: "Omul, considera acesta, a evoluat de la conditia simpla de salbatic amoral la starea civilizata a carei ultima realizare este englezul victorian, traind intr-o societate industriala si o democratie politica, crezand in Imperiu si apartinand bisericii anglicane". (104)

Acest evolutionism a trecut la inceputul secolului nostru, in stiintele sociale, printr-o puternica criza. Atat in antropologia sociala si culturala occidentala, cat si in sociologia nemarxista, in prima jumatate a secolului XX conceptul de evolutie, nemaivorbind de cel de progres, a fost complet abandonat. In SUA, antropologia sociala si culturala a fost dominata in prima jumatate a secolului XX de figura lui F. Boas.

Principiul metodologic fundamental al acestei orientari era un inductivism dus pana la descriptivismul pur. Tentativele anterioare de generalizare, si, in mod special, cele care au produs scheme evolutioniste, au fost supuse unei severe critici empirice si respinse pe temeiul unei imense mase de cazuri negative. Primul comandament al stiintei este cunoasterea cat mai amanuntita a diferitelor societati. Antropologia si-a rafinat rapid mijloacele de descriere a societatilor "asa cum erau ele". Ipotezele asupra istoriei lor, cat si asupra unor presupuse stadii comune, au fost respinse ca pura speculatie. Antropologul s-a abtinut in mod auster de la orice tentatie de a face paralele, comparatii, de a stabili tipuri generale. Orientarea structuralist-functionalista a fost opusa evolutionismului.

Structuralism-functionalismul pornea de la ideea ca orice cultura reprezinta un sistem, in care fiecare element are o *functie actuala*. El poate fi explicat printr-o analiza sincronica. In sociologie s-a cristalizat o viziune de acelasi tip. Ea este specifica in cel mai inalt grad teoriei lui T. Parsons care a oferit cadrul teoretic timp de cateva decenii sociologiei americane. Parsons a exclus complet, pana in ultimele sale lucrari, preocuparile pentru evolutie. Termenul de evolutie nici nu apare. Ceea ce este interesant pentru stiinta este analiza sistemului social si a mecanismelor sale de echilibrare.

De-abia dupa cel de-al doilea razboi mondial perspectiva temporalitatii este reluata in stiintele sociale occidentale. Teza ca orice preocupare pentru evolutia societatii umane reprezinta un exemplu tipic de atitudine speculativa, de netolerat pentru stiinta, este abandonata. Aceasta deplasare de atitudini are loc atat in antropologia culturala si sociala cat si in sociologie. Un neo-evolutionism se constituie. In primul rand, in antropologie: Leslie White, Julian Steward, E. Service, G. Child. Dar si in sociologie, perspectiva este reluata. Chiar si T. Parsons incearca o deschidere evolutionista a propriei sale teorii. (88)

Ceea ce este specific acestor orientari este opunerea neta a conceptului de evolutie celui de progres. Doar evolutia este o perspectiva justificata din punct de vedere stiintific. Conceptul de progres nu are insa nici o justificare de tip stiintific. El nu trebuie acceptat in contextul stiintei. In momentul de fata, teoria marxista este singura, dintre cele mai importante, care sustine ideea de progres. Este interesant din aceasta cauza a trece in revista obiectiile care sunt aduse in filosofia actuala occidentala ideii de progres.

Primul tip de obiectie este de origine pozitivistă: *progresul se fundeaza pe judecati de valoare, iar acestea nu au ce cauta in stiinta*. Conceptul de evolutie se fundeaza pe judecati de fapt. In perspectiva sa se incearca a se determina empiric care sunt fazele prin care o comunitate trece, succesiunea lor necesara, fara insa a se aprecia daca acest lucru este bun sau rau, preferabil sau nu. Evaluarea este o chestiune strict subiectiva. Cercetarea stiintifica trebuie insa sa faca abstractie de preferintele cercetatorului sau al oricarui alt subiect si sa descrie realitatea asa cum este ea, in proprii ei termeni. Conceptul de progres poate figura la nivelul filosofiei, al speculatiei, dar in nici un caz in cadrul stiintei pozitivistice, empirice.

Al doilea tip de obiectii se refera la *relativitatea sistemelor de valori*. Daca ar exista un sistem de valori universal, el ar putea constitui un etalon empiric de estimare a diferitelor tipuri de societati. Orice cercetator l-ar putea utiliza si ar putea stabili cu ajutorul sau o ordonare stricta a tuturor societatilor de cea mai putin satisfacatoare. O asemenea presupozitie este insa complet falsa. O analiza sociologica a diferitelor teorii asupra progresului va inregistra nu numai faptul ca fiecare dintre ele se fundeaza pe judecati de valoare diferite, dar, totodata, va putea cu usurinta scoate in evidenta faptul ca aceasta variatie nu este datorata limitelor cunoasterii "adevaratelor valori umane" ci reflecta in mod fidel sistemul de valori al epocii si al grupului social din care autorul face parte. Fiecare societate, fiecare epoca, fiecare grup social are propriile sale valori. Nu exista, din aceasta cauza, posibilitatea unui sistem de valori universal care sa poata fi utilizat drept etalon de masura al progresului. Acest argument mi se pare foarte serios. Dupa cum se poate cu usurinta observa, el isi are o intemeiere in chiar teoria marxista asupra ideologiei. Dificultatea pe care o ridica pare fundamentala: daca nu exista un subiect evaluator universal, ce subiect evaluator trebuie sa utilizam pentru a determina progresul?

Aceste doua obiectii pun sub semnul intrebării statutul stiintific al insusi conceptului de progres. Daca judecatile de valoare nu au ce cauta in stiinta, sau, mai mult, daca ele variaza de la epoca la epoca, de la societate la societate sau chiar de la clasa la clasa, ideea de progres are un sens strict ideologic, iar nu stiintific.

Urmatoarele doua obiectii sunt orientate impotriva acceptarii *afirmatiei* ca omenirea cunoaste un progres in dinamica sa istorica.

A treia obiectie face apel la evidenta. Nu exista nici o evidenta empirica ca evolutia in timp a omenirii a dus realmente la o imbunatatire a conditiei umane. Daca sub anumite aspecte se pare ca unele progrese au fost realizate, din punctul de vedere al altora, se poate sustine chiar teza regresului. In orice caz, datorita imposibilitatii, cel putin deocamdata, a operationalizarii sub forma de indicatori masurabili ai valorilor umane problema existentei sau nu a unui progres real este tipic speculativa, neputand primi nici o solutie stiintifica.

In fine, a patra obiectie se refera la mecanismul propriu-zis al progresului. Daca dinamica in timp a societatii ar fi fost orientata de un plan de perfectionare, atunci si ideea de progres ar fi fost usor acceptabila. Dumnezeu sau oamenii obtin de la istorie ceea ce au pus in mod constient in ea, ceea ce au planificat sa fie. Este insa clar ca Dumnezeu nu are nici un amestec in cursul evenimentelor. Nici oamenii nu au fost insa capabili sa controleze evenimentele conform cu propriile lor intentii. Dupa cum Raymond Aron cauta sa demonstreze, in istorie evenimentele nu au fost dominate de o vointa colectiva, orientata spre un scop determinat. Evenimentele nu sunt produsul scopurilor constiente ale actorilor, ci rezultate ale interactiunii acestora, ale interferentei dorintelor si pasiunilor. (11) Si daca teleogismul este exclus in ceea ce priveste desfasurarea istoriei, ne putem intreba ce *forta* orienteaza pana la urma cursul evenimentelor in asa fel incat, in final, conditia umana sa fie intr-un grad mai ridicat satisfacuta? Cum istoria ar ajunge la un anumit final, fara a fi dirijata in mod constient si continuu doar pe baza interactiunii spontane a actiunilor, ele insele dirijate adesea de pasiuni si dorinte?

Un cu totul alt tip de obiectie vine de pe pozitile unicitatii istoriei umane. Atat conceptul de evolutie cat si cel de progres *tipologizeaza*. Ele sunt fundate pe presupozitia ca exista stadii mai generale pe care diferite comunitati trebuie sa le parcurga. Daca fiecare comunitate are individualitatea sa ireductibila, atunci conceptele de evolutie si progres nu au nici o semnificatie. Nici un criteriu nu este posibil a fi utilizat pentru a determina diferente de grad intr-un sens sau altul. filosofia unicitatii istoriei - filosofia germana postkantiana a istoriei sau cea franceza sau engleza care se inspira din aceasta - nu utilizeaza nici conceptul de evolutie si nici pe cel de progres. Un filosof francez al istoriei scria nu demult ca pentru istorie "evolutia" este o simpla metafora, imprumutata de la biologie.

CRITERIILE EVOLUTIEI SI PROGRESULUI

Atata timp cat nu se formuleaza un set clar, operational de criterii care sa indice variatiile semnificative in timp ale societatilor, ideile de evolutie si progres raman simple ipoteze, daca nu speculatii. Este firesc ca in conditiile acestea sa existe fie suspiciunea ca este vorba de o simpla extensie necritica a conceptului de evolutie din biologie, sau pur si simplu, o proiectie a sperantelor. Identificarea evolutiei si a progresului depinde in mod fundamental de existenta unor asemenea criterii. Este, din aceasta ratiune, necesar a trece in revista diferitele criterii propuse in legatura cu evolutia si progresul.

Filozofia secolului al XVIII-lea a formulat pentru prima oara un criteriu al progresului social: *rationalitatea*. Dupa cum am incercat sa argumentez mai inainte, rationalitatea ca atare nu a fost o inventie a filosofiei moderne. Anticii au recurs in mod sistematic la ea. Ceea ce caracteriza insa rationalitatea filosofiei antice era lipsa ei concreta

de progresivitate. Ratiunea putea sa fie sau nu corecta, adevarata. Adevarul nu era considerat un produs al efortului de cunoastere acumulat in timp. Modelul ei era intelegiunea. Distinctia dintre rational si nerational era trasata intr-o perspectiva complet a-temporala. Ea distingea, de exemplu, cetatea greaca actuala, de Republica platoniana. In filosofia moderna, rationalitatea incepe sa fie conceputa dupa modelul stiintelor naturii, care se constituie in timp, printr-un proces treptat de acumulare a cunostintelor. Omenirea progresa in mod infinit in cunoastere. Ar fi absurd sa credem ca ea ar putea dintr-o data sa inventeze intregul adevar. Istoria este in aceasta perspectiva obiectivarea in timp a cunoasterii si a ignorantei omenirii. Ea progresa pe masura ce cunoasterea progresa. Daca acest criteriu era relativ simplu de utilizat in ceea ce priveste dinamica cunoasterii stiintifice, aplicarea sa la organizarea sociala era practic imposibila. Ce inseamna un sistem politic mai rational si unul mai putin rational? Formele de organizare sunt bune sau rele nu in raport cu un set universal de cerinte, ci cu conditiile concrete. Modificarea conditiilor face ca si organizarea din istorie nu au avut loc in sensul: de la forme mai proaste la forme mai bune, ci de la forme adecvate unor conditii, la forme adecvate unor conditii modificate. Schimbarea conditiilor a dus, in primul rand, la schimbarea organizarii sociale, iar nu perfectionarea ratiunii umane care produce aceste forme. Ratiunea este doar un simplu instrument de inventie a unor forme sociale adecvate la conditiile date. Aceasta este cauza pentru care criteriul *rationalitatii* nu este operant in estimarea evolutiei sau progresului social. Lipsa sa de eficienta reiese foarte clar din faptul ca filosofii secolului XVIII nu au reusit sa-l utilizeze in determinarea unor stadii distincte in evolutia societatii.

H. Spencer este autorul unuia dintre criteriile care au avut o larga influenta. In primul rand, este de notat ca Spencer incearca determinarea unui criteriu strict obiectiv, non-valoric al evolutiei: *criteriul complexitatii*. In *First Principles* (1862) el definea evolutia in urmatoarea fel: “o schimbare de la omogenitate indefinita si incoerenta la o heterogenitate definita si coerenta, prin continui diferentieri si integrari”. Spencer considera ca acest criteriu este valabil pentru evolutia din toate domeniile existentei, nu numai pentru evolutia societatii. Criteriul propus de Spencer se fundeaza pe un model mai general al sistemelor, al factorilor care determina performanta lor si, de asemenea, a mecanismelor evolutive. Acest model nu este explicat. El are insa in mod cert originea in modelul organic al biologului. Initial, sistemele tind sa fie *omogene*, adica elementele lor componente nu sunt suficient de *diferentiat structural si specializate functional*. Primele vietuitoare erau compuse din celule relativ similare. De asemenea, gradul de integrare al elementelor componente este scazut. Treptat insa, elementele componente tind sa se diferentieze tot mai mult, sa se specializeze in realizarea unor functii anumite. Totodata, mecanismele de integrare a lor reciproca tind sa devina din ce in ce mai elaborate. Tendinta evolutiva este, deci, in sensul sporirii heterogenitatii si a integrarii. Gradul de complexitate creste prin acest proces.

Criteriul complexitatii este sustinut oarecum de evidenta empirica a evolutiei diferitelor sisteme. Atat sistemele biologice, cat si cele sociale si, de asemenea, sistemele tehnice tind sa devina mai complexe, adica mai diferite structural si mai specializate functional. Nu exista nici un argument clar in favoarea ideii ca un sistem complex este mai evoluat decat unul mai simplu. Se presupune ca adevarata teza unei corelatii pozitive intre gradul de complexitate al unui sistem si eficienta sa generala. Aceasta din punct de vedere teoretic. Din punct de vedere empiric, dezvoltarea ideii de evolutie cu privire la dinamica

in timp a unor sisteme a sugerat ca cea mai distinctiva caracteristica a acestei schimbari este cresterea in complexitate. Din aceasta cauza, cel putin la nivelul cunostintelor existente la ora actuala, putem considera ca gradul de complexitate este un indicator empiric relativ bun al nivelului de evolutie al unui sistem, in conditiile in care cunoastem insa destul de putine lucruri in legatura cu mecanismele si legile evolutiei.

Exista insa o serie de limite ale utilizarii unui asemenea criteriu. Putem invoca o serie de exemple, care nu sunt de loc cazuri izolate, in care cresterea in complexitate nu este semnul unei evolutii. **Birocratiile** sunt un exemplu tipic. Fenomenul birocratizarii reprezinta o crestere a complexitatii insotita, totodata, de o scadere a eficientei. Birocratizarea reprezinta o incercare “vicioasa”, ineficace de a solutiona o serie de probleme. Al doilea caz se refera la **tehnica**. Revolutia tranzistorului a inlocuit vechiul principiu tehnic al lampii cu unul nou care este infinit mai simplu. Aceste exemple ne sugereaza o teza generala in legatura cu limitele asocierii evolutiei cu complexitatea. Si anume: *in limitele aceluasi principiu structural de organizare, evolutia are loc in mod necesar prin cresterea complexitatii interne; evolutia are loc insa si prin inlocuirea unui principiu structural cu altul; exista cazuri in care un nou principiu structural sa duca la o simplificare a organizarii in raport cu principiul anterior.*

Mai exista o limita a acestui criteriu. El are o anumita forta explicativa (fiind dat un numar oarecare de sisteme concrete, aplicand o masura a complexitatii, putem sa le clasificam din punctul de vedere al ordinii evolutive), dar *are o slaba putere predictiva*. Singurul lucru pe care il poate prevedea este ca sistemul va fi mai complex, mai diferentiat, dar nimic nu se poate spune despre caracterul mai concret al acestei tendinte.

Talcott Parsons in lucrarea sa *Societies. An Evolutionary Approach* (88) reia ideea lui Spencer asupra complexitatii drept un criteriu esential al evolutiei. Pe aceasta linie se inscrie noua orientare evolutionista din sociologia occidentala care a inceput, dupa mai bine de o jumatate de secol de antievolutionism programatic, sa se constituie in anii ‘60. Reprezentantii mai activi ai acestei orientari sunt T. Parsons, Marion Levy, Eisestadt. Teza fundamentala a acestui evolutionism este definirea evolutiei ca “un proces de crestere a diferentierii structurale si a specializarii functionale”. Fiind o idee foarte simpla, s-a incercat sa se puna la punct si un indicator empiric de masura a evolutiei pe baza masurarii complexitatii. Sunt interesante, in acest sens, incercari ca: Raul Naroll (1956) propune un instrument de masurare a *Indexului de Dezvoltare Sociala*, iar R.L. Carneiro si S.F. Tobias (1963), pe baza primului, construiesc *Indexul de Acumulare culturala* (22) R.M. Marsh sugereaza construirea unui alt tip de variabila strategica fundamentala pentru masurarea gradului de evolutie al societatilor: *Diferentiere societala*, masurata prin numarul de “unitati structurate si functional specializate” intr-o societate. (72) Unitatile considerate sunt, de exemplu, rolurile sociale distincte - preot, profesor etc. sau tipurile de colectivitati care compun respectiva societate.

Pentru exemplificare vor folosi *Indicele de Acumulare culturala* elaborat de Carneiro si Tobias. Ideea de la care se porneste este aceea ca *cultura este cumulativa*. Exista o serie de trasaturi culturale care, odata aparute, nu mai dispar, ci sunt conservate. Pentru a distinge trasaturile culturale cumulative de cele necumulative, Carneiro si Tobias au utilizat o procedura empirica: analiza scalara Gutman. Prin aceasta procedura ei au descoperit faptul ca un mare numar de trasaturi culturale manifesta regularitati evolutioniste considerabile: ele apar in cele mai multe dintre societati la aproximativ acelasi nivel general de dezvoltare si, odata aparute, tind sa fie mentinute indiferent. Procedura de masurare a gradului de evolutie este simpla. Odata determinate trasaturile cumulative, prezenta sau absenta lor este identificata in cazul fiecarei societati in parte.

Societatile care prezinta un numar egal de trasaturi sunt considerate a se afla la acelasi nivel de dezvoltare. Aceasta procedura a fost aplicata de Carneiro la 100 de societati reprezentand un esantion international (1968), obtinand o ierarhizare stricta a lor in functie de numarul de trasaturi culturale prezente. Exista, desigur, diferente mari intre societati, chiar la acelasi nivel de evolutie. Este insa posibil a determina *profilurile culturale* specifice, prin aceeasi procedura. Pentru ilustrare voi da profilurile a doua societati, asa cum Carneiro le-a realizat prin metoda sa: Kayan din Borneo si Acona Pueblo se afla la acelasi nivel de evolutie. (Fig. 7)

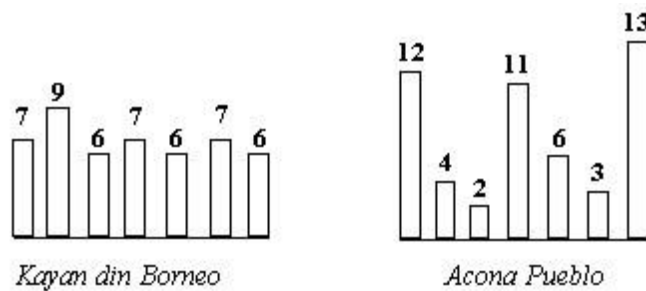

Fig. 7

In ordine, domeniile din care trasaturile culturale au fost determinate sunt urmatoarele: Subzistenta, Economie, Organizare Sociala, Legi, Razboi, Religie.

Din acest exemplu, cititorul isi poate face o imagine nu numai asupra procedurii propriu-zise utilizate, dar si asupra a ceea ce se poate sau nu obtine printr-o asemenea metoda. Cert este ca o asemenea tehnica de masura, oricat de grave distorsiuni ar introduce din cauza simplificarii excesive, se pare ca duce la punerea in evidenta a unor aspecte greu vizibile altfel ale evolutiei.

Tehnologia si eficienta ei este un alt criteriu propus pentru a determina gradul de evolutie al unei societati. Leslie White a fost acela care inca din anii '40, intr-un mediu intelectual complet ostil ideii de evolutie, a militat in mod energic pentru adoptarea unei perspective evaluationiste. El este autorul asa numitei "Legi fundamentale a evolutiei": "Ceilalti factori ramanand constanti, cultura se dezvoltă in masura in care cantitatea de energie produsa pe cap de locuitor pe an creste sau in masura in care eficienta mijloacelor de utilizare a energiei creste" (118). La diferite niveluri de dezvoltare a tehnologiei, vom avea tipuri distincte de culturi. Eficienta tehnologiei reprezinta o variabila masurabila. Ea are influente multiple asupra profilului culturii. In acest sens, este interesanta teza lui White cu privire la relatia cauzala a eficientei tehnologiei cu celelalte sfere ale culturii. El desprinde trei parti mari ale sistemelor socio-culturale: subsistemul tehnico-economic, social si ideologic. Intre aceste trei parti componente exista o relatie determinata: sistemele sociale sunt determinate de sistemele tehnologice, iar filosofia si arta exprima experienta asa cum este determinata de tehnologie si refractata de catre sistemul social. Comentatorii lui White au subliniat faptul ca teoria sa este inspirata, chiar daca in mod nemarturisit, din teoria lui Marx.

Pe o linie similara merg si alti doi antropologi culturali: Sahlins si Service. Dupa opinia lor, cantitatea de energie poate constitui o masura adecvata a evolutiei sociale. Evolutia, in aceasta viziune, reprezinta tendinta ca unele sisteme adaptate sa fie inlocuite

de alte sisteme adaptate, ultimele fiind insa din punct de vedere termodinamic mai mari si mai eficiente decat primele. (96)

Teza sustinuta de White, Sahlins si Service este in esenta aceea sustinuta si de Marx. O societate, gradul ei global de evolutie, este in functie de nivelul de dezvoltare a fortelor productive. Un asemenea criteriu este, pe de o parte, relativ usor de aplicat in ordonarea societatilor de la cea mai primitiva la cea mai evoluata, iar pe de alta parte, are si o importanta forta predictiva. In jurul acestui criteriu se poate dezvolta o teorie care sa incerce sa stabileasca consecintele nivelurilor de dezvoltare tehnologica asupra diferitelor sfere socio-culturale. Cu ajutorul unei asemenea teorii se pot face previziuni asupra orientarii generale a societatilor la un anumit nivel de dezvoltare tehnologica. Teoria lui Marx asupra societatii comuniste reprezinta un exemplu tipic pentru asemenea

posibilitati. In orice caz, utilizarea unui asemenea criteriu poate duce la o intelegere mult mai exacta a stadiilor evolutiei si a mecanismelor sale. Cu titlu de exemplificare voi reproduce genul de propozitii care, dupa parerea lui M. Harris, sunt posibile intr-o asemenea perspectiva: “Cand rata eficientei tehnologice in productia hranei (caloriile output per caloriile input per numar total de ore om (productie) depaseste 20: 1, este probabil ca grupuri de descendentia stratificate endogamice sa fie gasite”. (49)

S-a sugerat drept criteriu al evolutiei si adaptarea la mediu. Acest criteriu este insa foarte slab. Exista cazuri in care o adaptare prea eficace duce la blocarea evolutiei in general. S-a constatat ca un sistem are disponibilitati de evolutie doar in masura in care exista un anumit grad de nespecializare, capabil a oferi posibilitatea unei ridicate plasticitati in adoptarea la noile conditii, intr-o maniera si mai eficace. Exista apoi situatii in care adaptarea la un nou tip de conditii, desi eficace in sine, sa nu fie neaparat un tip evolutiv. Un caz elocvent de asemenea tip involutiv de adaptare este citat de Carneiro. In secolul XIX, indienii Amahauca din muntii Perului au inceput sa fie tot mai des victimele altor triburi mai puternice din vecinatate, cat si a culegatorilor de cauciuc care le-au invadat teritoriul. Pentru a se apara ei aveau doua posibilitati. Fie sa se uneasca intr-o comunitate puternica din punct de vedere politic si militar care, din multe ratiuni nu ar fi fost eficient pentru supravietuire, fie sa se disperseze in asezari mai mici si sa se deplaseze mai des decat inainte. Solutia adoptata a fost tocmai aceasta din urma. Ca urmare a suferit o puternica tendinta de simplificare. Doar ocazional indienii acestei comunitati se mai angajau in complexe ceremonii traditionale. In ultimul timp, organizarea sociala a devenit atat de primitiva incat au disparut roluri ca “conducatorii” si “shamanii”. Din punct de vedere social si cultural, adaptarea la noile conditii vitrege a avut loc printr-o involutie (22). Probabil ca un proces similar a avut loc si in lunga perioada a navalirilor barbare in tara noastra. Comunitatile romanesti au avut ca singura sansa de supravietuire dispersia lor in mici asezari, in locuri relativ ferite. Dezvoltarea social-politica si culturala, fiind probabil mereu franta de secolele de navaliri aproape continui. Intarzierea unificarii sub forma de stat a fost probabil efectul tocmai al conditiilor extrem de vitrege din acea perioada.

In teoria marxista s-ar putea spune ca exista sugerat un *criteriu stratificat* al evolutiei sau progresului social. Variabila fundamentala care conditioneaza gradul general de evolutie al societatii in ansamblul sau este plasata la nivelul fortelor de productie, sau tehnologiei. Gradul de dezvoltare al productiei materiale conditioneaza in ultima instanta, gradul de dezvoltare al intregii societati. Societatea umana evolueaza in timp prin perfectionarea continua a fortelor de productie.

Acest criteriu este insa prea general. Este nevoie a fi luat in considerare simultan si un al doilea criteriu, care arunca o lumina mai concreta asupra dinamicii in timp a societatilor, dar care este dependent de primul: relatiile de productie. Intreaga teorie

marxista asupra societatii se fundeaza pe ipoteza existentei unei relatii cauzale intre nivelul si tipul fortelor de productie, pe de o parte, si tipul relatiilor de productie pe de alta parte. Nu putem explica *intreaga variatie* a relatiilor de productie prin fortele de productie, ci doar tipul lor general. De aceea in marxism este utilizat drept criteriu de clasificare a societatilor, din punctul de vedere al nivelului lor de evolutie, *modul de productie*, adica considerarea simultana si interrelata a fortelor de productie si a relatiilor sociale de productie. Modul de productie indica, deci, o serie de caracteristici structurale ale unei societati la un moment dat: productivitatea muncii, tipul de tehnologie, profilul relatiilor sociale care se stabilesc intre oameni in procesul de productie.

In teoria marxista nu se face o distinctie intre evolutie si progres. Aceasta constatare se cere examinata mai pe larg. Pe de o parte, teoria marxista s-a constituit intrun climat teoretic in care termenul de progres era curent. De abia mai tarziu a fost pus in circulatie termenul de evolutie. Cu toate acestea, nici Marx, nici Engels si nici marxistii de dupa ei nu au simtit nevoia sa abandoneze termenul de progres in favoarea celui de evolutie. Putem considera de aceea ca preferinta pentru termenul de "progres" nu este doar lingvistica. Simptomatica este, de asemenea, lipsa de necesitate de a distinge evolutia de progres in functie de utilizarea a doua tipuri de criterii: obiective si valorice. Exista pentru aceasta orientare mai multe ratiuni, care provin din insasi structura generala a teoriei marxiste. Si cu aceasta ocazie este interesant sa punctam, totodata, si modul in care teoria marxista ofera un raspuns la obiectiile aduse ideii de progres.

Marxismul nu face o separare neta intre criteriile obiective si cele subiective, intre cele de fapt si cele valorice, intre criteriile sociale si criteriile umane. Subiectivitatea este o expresie a conditiilor obiective, iar nu ceva complet independent. Acelasi lucru este valabil si in legatura cu sistemul de valori. Valorile umane sunt expresii ale unor necesitati obiective. Din aceasta cauza, subiectul si valoarea nu sunt excluse din sfera cercetarii stiintifice, ci, dimpotriva, sunt considerate ca obiecte perfecte legitime ale cercetarii. In masura in care progresul se raporteaza la valorile umane nu exista nici un motiv de a-l exclude din sfera cercetarii stiintifice riguroase. In fine, marxismul nu opereaza o ruptura intre social si uman. Exista o corespondenta structurala intre cele doua. Dezvoltarea societatii are ca o consecinta si asigurarea unor conditii mai bune pentru satisfacerea necesitatilor umane. Nu trebuie, desigur, sa gandim ca exista o relatie directa, nemijlocita intre dezvoltarea sociala si satisfacerea nevoilor umane. Aceasta relatie poate fi mediata, cu tendinte contradictorii. Dar, in ultima instanta, se poate considera ca dezvoltarea sociala duce treptat la ameliorarea conditiei umane. Din acest punct de vedere, evolutia societatii este totodata si un progres.

Care sunt criteriile progresului? Ele sunt si in teoria marxista referitoare la conditia umana. Dar nu la un set de valori strict subiective, ci la conditia umana inteleasa in mod obiectiv ca oricare alta realitate. Omul are necesitatile sale specifice, care nu sunt creatii subiective arbitrare, ci caracteristici obiective ale sale. Progres inseamna gradul in care aceste necesitati sunt satisfacute. In teoria lui Marx societatea este un proces progresiv, deoarece prin dezvoltarea sa sunt asigurate intr-o masura tot mai larga conditiile necesare vietii umane. Putem spune, deci, ca daca s-ar pune problema criteriilor ultime ale progresului social, teoria marxista nu ar avea decat un singur raspuns: masura in care necesitatile umane sunt satisfacute. Societatea insa reprezinta un sistem complex, cu propriile sale caracteristici structurale. Satisfacerea nevoilor umane reprezinta motorul

ultim al întregii ei miscari. Dar ea are o logica proprie. Aceasta logica specifica dinamicii în timp a societatii umane este surprinsa prin criterii ca nivelul de dezvoltare al fortelor de productie sau modul de productie, sau, si mai general, formatiunea sociala. Trecerea de la o formatiune sociala la alta nu este un progres decat pentru ca prin aceasta sunt asigurate conditii superioare pentru satisfacerea nevoilor umane. Daca consideram necesar sa distingem între doua perspective, una strict sociala (evolutionista) si o alta mai generala, care are ca termen ultim de raportare omul (progresiva), atunci modul de productie este un criteriu al evolutiei, în timp ce satisfacerea nevoilor umane reprezinta un criteriu al progresului. Întrre aceste doua criterii exista însa în teoria marxista postulata o relatie pozitiva tendentiala.

Rationamentul marxist în privinta criteriilor progresului social este simplu: daca definim progresul social ca gradul în care necesitatile umane sunt satisfacute, atunci este firesc sa luam drept criteriu fundamental al sau, gradul de dezvoltare al fortelor de productie, al capacitatilor colectivitatii de a produce bunurile cerute de satisfacerea variatelor necesitati ale acesteia. Si este firesc sa presupunem ca orice comunitate umana, daca are posibilitatea, va încerca sa-si sporeasca continuu capacitatile sale productive si prin aceasta, nivelul satisfacerii necesitatilor sale. Cele doua criterii sunt echivalente: fie sa ia gradul de dezvoltare al fortelor productive, capacitatea lor de a produce cele necesare, fie se considera direct gradul de satisfacere al necesitatilor umane.

Pe aceasta linie pusa în evidenta de Marx se orienteaza, în ultimul timp, cu diferente însa semnificative din alte puncte de vedere, si o serie de gânditori nemarxisti. De exemplu, teoria societatii post-industriale (15) reprezinta o tentativa de elaborare a unui model explicativ si predictiv al istoriei umane. Teza fundamentala a acestei orientari este ca economicul reprezinta sfera fundamentala a societatii, de gradul de dezvoltare al careia depinde dezvoltarea societatii în general. Spre deosebire de teoria marxista, aceasta orientare ia în considerare doar capacitatea economica abstracta a unei societati. Istoria poate fi impartita în cateva etape mari în functie de eficacitatea generala a procesului productiv, de ponderea pe care cele trei mari sectoare economice o au la un moment dat: sectorul *primar* – agricultura si materii prime, sectorul *secundar* – industrie, sectorul *tertiar* - servicii. Analizele economice au scos în evidenta un model general al dezvoltarii acestor sectoare. Orice economie are, într-o oarecare masura, dezvoltate toate sectoarele. La primul grad de dezvoltare, sectorul primar absoarbe cea mai mare cantitate din energia sociala: cea mai mare parte a populatiei active este ocupata în acest sector, aici producandu-se cea mai mare parte din produsul global. Dupa ce productivitatea muncii a ajuns la un nivel suficient de ridicat în sectorul primar încat este posibila eliberarea unei parti tot mai mari a fortei de munca din acest sector, sectorul secundar începe sa se dezvolte masiv, absorbind cea mai mare parte a efortului comunitatii. În fine, când eficienta acestuia ajunge la o anumita valoare, se creaza posibilitatea ca sectorul tertiar sa se dezvolte cu prioritate, sectorul primar si cel secundar putând asigura nevoile comunitatii cu un efort social relativ redus. Aceasta societate este de tip post-industrial.

Exista si o serie de limite importante ale utilizarii gradului de dezvoltare al fortelor productive drept criteriu unic al progresului.

În primul rand, acest criteriu da o estimare relativ nediferentiata a gradului de satisfacere a necesitatilor unei comunitati. La acelasi nivel de dezvoltare economica, o comunitate poate realiza mai egalitar bunurile disponibile, iar o alta foarte inegal. În cazul ultimei comunitati, gradul mediu de satisfacere al necesitatilor reale ale membrilor sai poate fi mai scazut decat în primul caz, datorita supra-abundentei si risipei practicate de clasele privilegiate. De aceea este necesar a se lua în considerare ca un criteriu secundar al

progresului si *structura repartitiei produselor*. Nu este intamplator faptul ca in societatea moderna exista presiuni tot mai accentuate in sensul egalizarii economice.

In al doilea rand, asa cum sugereaza criteriile contemporane ale societatii capitaliste dezvoltate, o parte din efortul si capacitatile productive sunt inghitite de “false” necesitati, de necesitati “instrainate”. Un consum nerational nu poate duce chiar in conditiile abundentei, la un nivel ridicat de satisfacere a necesitatilor umane. Este necesar de aceea sa fie luata in considerare si rationalitatea orientarii productiei, spre nevoi “reale”, ”autentic” umane. Razboiul, consumul ostentativ, risipa nerationala sunt factori care anuleaza intr-o masura substantiala potentiale productive.

Eficientei potentiale a aparatului productiv este necesar sa i se aplice, deci, o corectie referitoare la *eficienta umana* a utilizarii sale. Simptomatic in aceasta privinta este cristalizarea, in ultimul timp, a unei noi problematice: *calitatea vietii*. Indicatorii calitatii vietii incep a fi tot mai insistent explorati si propusi drept cele mai semnificative criterii pentru calitatea generala a organizarii si functionarii societatii. Nu ar fi de loc uimitor daca urmatoarele decenii vor inlocui tot mai mult indicatorii stricti economici ai dezvoltarii unei tari, prin indicatorii de calitate a vietii. Asemenea indicatori ar fi, evident, mult mai adecvati pentru a determina gradul de evolutie al unei societati, performantele ei generale.

Sa examinam in continuare o alta problema, oarecum mai tehnica, legata de ideea de progres social: cum se poate raspunde la obiectia referitoare la *relativitatea valorilor umane*? In mod special, Marx a subliniat caracterul concret istoric al “naturii umane”, variatia orientarilor valorice ale omului in functie de conditiile sociale obiective in care traieste. Ceea ce considera ca fiind bun, drept, preferabil greul antic nu coincide complet cu preferintele si judecatile omului modern. Ceea ce este bun in perspectiva proletariatului nu este catusi de putin astfel in viziunea burghezului.

Exista in marxism doua raspunsuri distincte dar care se completeaza reciproc la aceasta obiectie. In primul rand in ciuda unor interpretari extremiste destul de frecvente la un moment dat, Marx nu a optat pentru un punct de vedere complet relativist in ceea ce priveste natura umana. Exista multa variatie in functie de configuratia sociala in care oamenii traiesc. Exista insa si o serie de necesitati umane universale. Si nu este vorba numai despre necesitatile fundamentale strict biologice, desi si acestea sunt foarte importante, ci si de o serie de necesitati ale omului in calitatea sa de fiinta sociala, umana. Exista anumite structuri sociale universale, independent de modul particular de organizare a societatii, care genereaza o serie de necesitati universale ale omului in calitatea sa de fiinta sociala: nevoia de celalalt om, cum se exprima Marx, nevoia de comunicare, de cunoastere, nevoia unui mediu uman si social stimulator, nevoia de autorealizare, de afirmare a “fortelor umane esentiale”, nevoia de control asupra mediului de viata, natural si social etc. Asupra acestei probleme se va mai reveni. Aici as dori doar sa subliniez faptul ca este posibil a elabora o lista cu nevoi umane universale, invariante (si, corespunzator acestora, a unui sistem de valori) care pot fi considerate ca fiind termenul fundamental de raportare a oricarei transformari sociale pentru a determina daca ea este, pana la urma, progresiva sau nu. Relativismul valorilor umane, afirmat fara nici o rezerva, este inacceptabil pentru teoria marxista a societatii.

Chiar in masura in care valorile variaza in functie de pozitia sociala concreta, exista in marxism posibilitatea utilizarii lor pertinente drept criteriu al progresului. O asemenea

afirmatie pare a fi curioasa. Considerata insa din perspectiva teoriei marxiste a “subiectivitatii sociale” a ideologiei, ea inceteaza a mai fi astfel.

Sa luam un caz concret. Societatea feudala era evaluata in moduri diametral opuse de catre diferitele clase si grupuri sociale care o compuneau. Pe de o parte, clasa feudalilor o considera ca fiind perfect normala, justificat, buna. Chiar rationala. Pe de alta parte, burghezia o aprecia ca fiind complet irationala, nedreapta, nefireasca, opusa naturii umane. Putem utiliza aceste estimari subiective drept o baza pentru o evaluare mai generala a pozitiei in seria evolutiva a societatii feudale a secolului XVIII? In aparenta, nu. Unii o considera ca fiind buna, altii ca fiind rea. A cui opinie sa o consideram drept justificata. Avem vreun criteriu pentru a considera una dintre cele doua tipuri de opinii ca fiind corecta?

Un alt caz. Acum doua secole proprietatea privata era considerata de catre 99,9% dintre membrii unei comunitati europene drept unica forma posibila a organizarii sociale. In secolul XX, conceptiile s-au schimbat, existand comunitati care si-au modificat opiniile in sens absolut invers.

Ambele exemple pun in evidenta diferentele imense de optica care pot exista intre epoci diferite sau chiar in sanul aceleiasi epoci. In aceste conditii, putem utiliza atitudinea colectivitatii, aprecierile lor ca un criteriu al progresului? Putem considera ca ceea ce coincide cu aspiratiile unei colectivitati, sau a unei clase sociale reprezinta in mod real un progres?

Teoria marxista face posibil a utiliza orientarile subiective ale colectivitatilor, chiar in conditiile in care exista multa variatie in ceea ce le priveste, ca unul dintre criteriile progresului social (si, totodata, al evolutiei).

In primul rand progresul se realizeaza prin modificarea formelor de organizare in raport cu noile conditii obiective care apar: dezvoltarea tehnologiei face ca formele de organizare a procesului social de productie sa se invecneasca si sa apara necesitatea unor noi forme de organizare. Acest proces este strict obiectiv. In teoria marxista sunt aduse argumente in sprijinul ideii ca subiectivitatea exprima in formele sale proprii mecanismele obiective ale schimbarii sociale. Astfel, formele de organizare care in mod obiectiv sunt in concordanta cu conditiile obiective, deci, care sunt necesare, vor aparea ca pozitive, dezirabile la nivelul constiintei participantilor, in timp ce formele de organizare care “s-au invecitat”, care nu mai corespund conditiilor obiective noi, vor aparea ca negative, ca trebuind sa fie inlocuite. (73) Aceasta corespondenta intre subiectiv si obiectiv ne permite sa utilizam constiinta comunitatilor ca fiind simptomatice pentru tendintele obiective de schimbare. Indignarea morala, spune Marx, nu este o cauza a schimbarii unei societati, ci doar un simptom al invecitirii sale in ordine naturala. (74) Teza aceste corespondente intre subiectiv si obiectiv exprima, de asemenea ceea ce era formulat mai inainte, ca principiu al rationalitatii. Colectivitatea percepe totalitatea conditiilor in care isi desfasoara activitatea si, prin experienta ei practica, resimte concordanta sau discordanta acestora cu formele de organizare sociala. Neconcordanta intre formele de organizare si conditii se resimte ca “dificultate” a activitatii sociale. Perceperea neconcordantei declanseaza un proces de elaborare a unor alternative de organizare si, totodata, o activitate de transformare sociala care are ca rezultat instituirea unei noi forme de organizare sociala.

Istoria societatii umane se aseamana, din multe puncte de vedere, cu drumul pe care o furnica il parcurge in cautarea hranei. Furnica este orientata mereu de necesitatea gasirii hranei. Drumul pe care il parcurge nu este insa catusi de putin proiectat de la inceput. “Proiectarea” are loc doar pentru fiecare segment al drumului in parte. Ajunsa intr-un punct si simtind hrana intr-o anumita directie, furnica va “decide” sa o ia pe drumul care duce in respectiva directie. Daca drumul se infunda, ea va “decide” sa se intoarca. Si asa mai departe. In istoria sa, umanitatea este orientata de cateva “obiective” mari: supravietuirea,

sporire a bunurilor necesare etc. Drumul pe care la parcurs, cel puțin până în prezent, nu a fost catusi de puțin proiectat de la început. În fiecare tip de condiții, comunitățile au încercat să elaboreze forme de organizare corespunzătoare, pe care nu le putea imagina dinainte, care de fapt sunt produsele practicii în condițiile respective, și le schimbă cu altele atunci când condițiile s-au schimbat. Atitudinea comunității, conștiința sa rămâne însă mereu un simptom al relațiilor obiective. Putem, din această cauză, considera că, de regulă, ceea ce “dorește” o colectivitate este, totodată, și “bun”, “necesar” pentru că prin conștiința respectivei comunități se exprimă necesitatea obiectivă de schimbare, care duce societatea mai departe pe calea evoluției, a progresului. Un asemenea raport trebuie luat, desigur, cu multă prudență, dar el are o forță deosebită totuși. Într-un fel, el reprezintă, în ultima instanță, justificarea profundă a democrației. Ceea ce dorește o comunitate reprezintă totodată necesitățile obiective de dezvoltare, așa cum sunt ele înregistrate în activitatea practică. Se poate spune în principiu că nu există o nouă formă de organizare socială, progresivă, care să nu fie și “populară”, totodată.

În al doilea rând, trebuie avut în vedere faptul că nu există comunități cu o conștiință omogenă. Există diferite orientări, legate de existența unor grupuri și clase sociale distincte. În aceste condiții, marxismul oferă un criteriu suplimentar pentru a distinge ceea ce este în sensul evoluției și ceea ce este împotriva lui. Marxismul distinge două tipuri de clase și grupuri sociale în cadrul unei societăți neomogene: unele interesate în dezvoltarea forțelor productive ale societății și altele conservatoare, ale caror interese sunt legate de menținerea formelor învechite. Clasele și grupurile sociale progresiste prin poziția lor obiectivă în cadrul sistemului social, vor deveni și subiectiv purtătoare ale acestuia. Din această cauză nu orice manifestare a conștiinței sociale este simptomatică pentru tendințele evolutive ale societății, ci doar conștiința claselor și a grupurilor sociale care obiectiv sunt legate de dezvoltarea societății. Conceptul de “mase populare” este folosit de către marxism pentru a demarca în cadrul fiecărei colectivități totalitatea claselor și a grupurilor sociale interesate în procesul societății. Într-un fel aici principiul majorității este fundat într-o manieră mai clară. Se poate considera că, în linii generale, (și există unele excepții importante), majoritatea populației unei comunități este interesată în progresul acesteia, constituind ceea ce se numește “mase populare”. Un sistem democratic care funcționează eficient, ne putem aștepta să exprime voința maselor populare. Din această cauză democrația este considerată de către marxism ca unică formă politică de organizare în concordanță cu interesele claselor și grupurilor sociale progresiste, capabilă totodată să promoveze progresul social.

Incertitudinea – o perspectiva psiho-sociologica⁶

PATRU MODELE DE DECIZIE

În teoria actuală a deciziei există o indistincție cronică între perspectiva normativă și cea descriptivă. Abordarea normativă încearcă să formuleze strategii, reguli, norme pentru o decizie “ratională”, corectă. Din punct de vedere practic, o asemenea abordare este de prim interes. Datorită rolului deciziilor în viața umană, întrebarea cea mai importantă este nu “cum se iau în mod real deciziile”, ci “cum ar trebui procedat pentru a se ajunge la decizii cât mai bune”. Abordarea descriptivă are ca obiectiv elaborarea unui model al funcționării reale a raționalității, indiferent de faptul dacă aceasta este de natură a asigura sau nu elaborarea deciziilor celor mai bune. Dacă pentru acțiune perspectiva normativă este vitală, pentru științele social-umane, care încearcă să descrie și să explice comportamentul real, perspectiva descriptivă este crucială. Presupoziția tacită care stă la baza acestei indistincții este că ambele perspective se fundează pe același model de raționalitate. Din acest motiv, modelele normative sunt de regulă considerate a fi totodată și descriptive, fiind utilizate în explicarea și predicția comportamentului decizional real. În fapt, o asemenea presupozitie, după cum voi încerca să argumentez în cursul lucrării, nu este corectă.

Cunostintele acumulate în prezent tind să indice faptul că există mai multe moduri distincte de raționalitate, în funcție de condițiile în care procesele raționale au loc. În mod special, cantitatea și calitatea cunostintelor disponibile impun modalități sensibil diferite de a fi rațional.

Este necesar de aceea să definim la început ce se înțelege printr-un proces de decizie rațional. În mod curent se considera că *un proces decizional este rațional dacă, utilizând o analiză logică a cunostintelor relevante, ajunge la selectarea deciziei celei mai bune*. După cum se va vedea însă, o asemenea definiție, care la prima vedere este inatacabilă, cuprinde imprecizii fundamentale.

În acest capitol vor fi analizate patru modele ale raționalității procesului de decizie, dintre care primele două sunt tipic normative. Mai întâi este însă nevoie să ne facem o imagine asupra structurii procesului decizional: elementele sale componente și *fazele* prin care o decizie este adoptată.

STRUCTURA PROCESULUI DECIZIONAL

Orice proces decizional presupune patru *elemente* componente: *un decident* (o persoană, grup, organizație, colectivitate), o *problemă* de rezolvat, *soluția* la respectiva problemă, care urmează a fi identificată și adoptată prin decizie, și *activitatea* de realizare a respectivei decizii.

Se pot distinge 5 faze ale procesului decizional, dintre care primele 3 sunt *faze predecizionale* (vezi Graficul 1.1.):

1. *Definirea problemei*. Orice proces decizional se fundează pe o decizie prealabilă: ce problemă trebuie rezolvată. De modelul în care este definită problema de rezolvat depinde întregul proces decizional.

2. *Fornularea soluțiilor alternative*. Problemele au de regulă multe alte soluții posibile, unele mai bune, altele mai puțin bune. Pentru a alege o soluție, decidentul trebuie să exploreze posibilul său de acțiune și să identifice cât mai multe posibilități alternative. Uneori el de-abia reușește să formuleze o soluție care pare a fi adecvată.

⁶ Zamfir, Catalin, *Incertitudinea. O perspectivă psiho-sociologică*, Ed. Științifică, București, 1990, cap. 1 și 3.

Alteori el este capabil sa formuleze mai multe solutii alternative intre care trebuie sa aleaga.

3. Evaluarea si ierarhizarea solutiilor alternative. Chiar daca decidentul a reusit sa formuleze doar o singura solutie, inainte de a o adopta, el trebuie sa o evalueze: sa determine daca ea rezolva sau nu respectiva problema, sa identifice posibilele consecinte secundare ale ei. Daca este in fata mai multor solutii alternative, el trebuie sa le evalueze pentru a le putea ierarhiza intr-o ordine a preferintelor, de la cea mai buna la cea mai slaba. Alegerea finala va fi facuta pe baza unei asemenea ierarhizari. Pentru evaluarea solutiilor este nevoie de mai multe operatii distincte:

a. Determinarea criteriilor de evaluare. Presupunem ca am de solutionat urmatoarea problema: “sa ajung de acasa la gara”. Pentru aceasta am formulat trei solutii alternative intre care urmeaza sa aleg: sa merg cu autobuzul, pe jos sau cu taxiul. In evaluarea lor este necesar sa iau in considerare mai multe criterii: “timpul”, “costul”, “comoditatea” si “atractivitatea”.

b. Ierarhizarea criteriilor: unele criterii sunt mai importante, altele mai putin importante, avand deci o pondere mai redusa in alegere. Pentru problema de mai sus, timpul ar putea fi extrem de important, in timp ce atractivitatea (frumusetea peisajului, de exemplu) mult mai putin importanta. De asemenea, comoditatea poate fi cruciala.

c. Evaluarea solutiilor alternative din punctul de vedere al respectivelor criterii. “Taxiul” poate fi foarte bun din punctul de vedere al timpului si comoditatii, dar dezavantajos din cel al costului si atractivitatii, tolerabil din cel al timpului, dar inacceptabil in raport cu comoditatea (am foarte multe bagaje).

d. Ierarhizarea solutiilor alternative. Pe baza evaluarii solutiilor respective, ele pot fi ierarhizate, formuland o ordine de preferinte. Sa presupunem in cazul ca aceasta ar fi: taxiul, autobuzul, mersul pe jos.

4. Faza decizionala: alegerea unei solutii (decizia). Avand o multime de solutii, ierarhizate din punctul de vedere al valorii lor, o voi selecta pe cea care pare a fi cea mai buna din punctul de vedere al multiplelor criterii luate in considerare.

5. Faza postdecizionala: solutia aleasa (decizia) este transpusa in practica; se actioneaza in vederea rezolvarii problemei de la care s-a plecat, prin utilizarea solutiei alese.

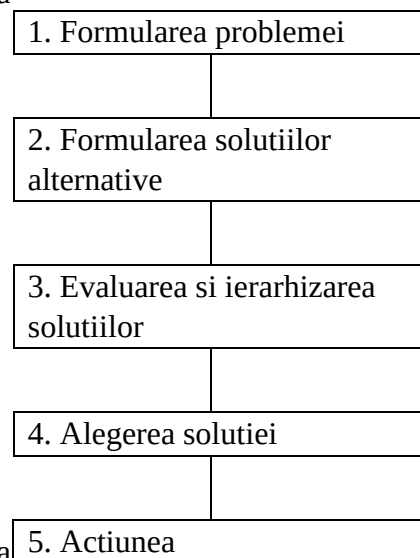
FAZELE PREDECIZIONALE:

FAZA DECIZIONALA:

FAZA POST-DECIZIONALA:

Graficul 1.1.

In functie de presupozitia facuta asupra certitudinii incertitudinii, pot fi desprinse 3 modele ale deciziei: *decizia certa intr-o lume*

strict determinista, decizia certa de tip probabilist si decizia in conditii de incertitudine persistenta, la care se poate adauga un al patrulea model nedecizional - *modelul cibernetic*.

DECIZIA CERTA INTR-O LUME STRICT DETERMINISTA

Acest model presupune ca decidentul poate, la sfarsitul procesului decizional, sa identifice solutia care este cu siguranta cea mai buna. Pentru aceasta este nevoie de doua presupozitii, si anume:

1. *Reductibilitatea completa a incertitudinii*: in procesul decizional, incertitudinea initiala cu privire la problema de solutionat, cat si la solutiile posibile este redusa complet, decidentul reusind sa identifice solutia cea mai buna. Aceasta presupozitie se fundeaza, la randul ei, pe trei presupozitii mai particulare:

a. *Caracterul dat, neproblematic al formularii problemei*. Problema care urmeaza a fi solutionata este data in mod natural sau formularea ei este neproblematic corecta. Nu exista nici o indoiala cu privire la corectitudinea formularii respectivei probleme si nici cu privire la importanta solutionarii ei.

b. *Completitudinea listei de solutii alternative*. Multimea solutiilor posibile intre care urmeaza a avea loc alegerea, chiar daca nu este data de la inceput odata cu problema, va fi definita exhaustiv inainte de decizie. Aceasta presupozitie este esentiala. Sa presupunem o problema X care are solutiile posibile x_1, x_2, x_3 si x_4 . O decizie rationala care selecteaza solutia cea mai buna trebuie sa aleaga din multimea completa a solutiilor posibile. Daca decidentul nostru reuseste sa formuleze numai primele 3 solutii posibile, ignorand-o pe cea de-a patra, nu mai exista principial nici o garantie ca va fi aleasa solutia cea mai buna: solutia neformulata nu are principial nici o sansa sa fie aleasa, desi ea are sansa de a fi solutia cea mai buna.

c. *Completitudinea evaluarii solutiilor alternative*. Se presupune ca subiectul detine toate criteriile de evaluare, ierarhizate clar in functie de importanta lor; ca el dispune sau poate obtine toate cunostintele teoretice si empirice necesare evaluarii solutiilor si ca va fi deci capabil sa le ierarhizeze intr-o modalitate clara. Lipsa unor criterii sau cunostinte suprima automat garantia selectarii solutiei celei mai bune.

2. *Universul este strict determinist*. Prima presupozitie se refera la completitudinea cunostintelor. Cea de-a doua este de ordin ontologic. Universul in care decidentul urmeaza a utiliza decizia este guvernat de legi stricte, fiind in consecinta previzibil in mod absolut. Aceasta presupozitie se refera la interactiunea dintre decizie si univers. Valoarea diferitelor solutii depinde pana la urma de o multime de evenimente care urmeaza a fi prevazute. Numai luandu-se in considerare toate aceste evenimente se poate determina care solutie este cea mai buna. Sa luam cazul unui inginer agronom care trebuie sa aleaga intre doua soiuri de grau disponibile: a si b . El stie ca soiul a este mai productiv, dar el cere, intr-o anumita perioada a cresterii sale (luna mai), umezeala abundenta. Soiul b este mai putin productiv, dar nu are nevoie de o asemenea conditie. Alegerea soiului va depinde deci de previziunea conditiilor climaterice din luna mai din zona in care graul urmeaza a fi semanat. Daca luna mai va fi in mod sigur o luna cu ploi abundente, soiul a va cel mai bun. Daca, dimpotriva, aceasta luna va fi secetoasa, soiul b va fi preferabil. Pentru o decizie certa in mod absolut, universul trebuie sa fie principial complet predictibil.

Exista situatii in care se utilizeaza o varianta simplificata a procesului de decizie certa de acest tip. In loc de a se formula mai intai toate solutiile posibile, a se evalua fiecare in parte si a se ierarhiza pentru a fi identificata solutia cea mai buna, se pot utiliza tehnici de formulare directa a solutiei celei mai bune. Este cazul metodelor de programare lineara sau a metodei drumului critic. Sa presupunem ca trebuie sa vizitez 10 orase. Problema mea este de a determina ordinea oraselor de vizitat in asa fel incat distanta parcursa sa fie cea

mai scurta. Exista o multime de trasee posibile, diferite insa din punctul de vedere al lungimii lor. Ca sa aleg traseul cel mai scurt pot utiliza doua metode. Prima: sa formulez toate traseele posibile si sa le ordonez in functie de lungimea lor, lucru care s-ar putea dovedi foarte dificil daca numarul oraselor este suficient de mare. A doua: utilizand metoda drumului critic pot sa identific direct traseul cel mai scurt, ignorand multimea celorlalte trasee posibile. Construirea directa a solutiei celei mai bune nu este insa posibila decat in anumite conditii bine precizate.

Acest model al deciziei certe asigura o rationalitate completa, decidentul fiind sigur ca a ales solutia cea mai buna posibil. Sa mai facem observatia ca, in acest model, orice problema are pentru decident o singura solutie corecta, si anume solutia cea mai buna pentru conditiile date, restul solutiilor fiind inadecvate, incorecte.

DECIZIA CERTA DE TIP PROBABILIST

Teoriile actuale ale deciziei au abandonat ideea ca procesul de decizie ar putea lucra cu certitudini absolute, asimiland *ideea de probabilitate*. De regula, in calculul decizional nu lucram cu estimari absolut exacte, certe asupra lumii, ci cu estimari care sunt doar probabiliste. Este introdusa astfel *incertitudinea* ca o conditie inevitabila a procesului decizional. Incertitudinea este de doua tipuri, in functie de sursele ei: *incertitudinea ontologica* si *incertitudinea cognitiva*.

Incertitudinea ontologica. Modelul deciziei certe analizat mai inainte presupunea o lume determinata de starea actuala. In consecinta, cel putin la limita, starile lumii relevante pentru decizie sunt in principiu predictibile, daca detinem cunostintele necesare. Modelul laplacean al determinismului presupune o lume de acest tip: strict determinata si previzibila, in care probabilitatea are doar un sens pur subiectiv. Stiinta si filosofia contemporana au abandonat complet o asemenea presupozitie. Lumea nu mai poate fi gandita ca fiind determinata intr-un asemenea sens strict. Starile viitoare ale lumii nu decurg cu necesitate implacabila din starile actuale. Desigur, nu traim nici intr-o lume complet nedeterminata, aleatoare, in care din starea actuala poate decurge, in mod egal, orice stare viitoare. Lumea este guvernata de un determinism probabilist: evenimentele viitoare pot fi prezise, dar nu cu o certitudine absoluta, ci in mod probabilist. Agronomul din exemplul dat mai inainte nu poate porni de la o predictie absolut certa asupra cantitatii de precipitatii din luna mai a anului viitor, ci doar de la una probabilista.

In cazul unei incertitudini ontologice, care ar putea fi desemnata mai bine prin termenul de *nedeterminare*, estimarile pot fi, ca si in cazul primului model, absolut certe, dar intr-un sens probabilist. Calculul cu asemenea cunostinte de tip probabilist ne va duce la selectarea nu a solutiei care este cu siguranta solutia cea mai buna, ci a solutiei care are probabilitatea cea mai mare de a fi solutia cea mai buna. Intr-o situatie sau alta, desigur, solutia aleasa se va putea dovedi a fi mai proasta decat altele datorita jocului intamplarii. Cu toate acestea insa, alegerea ei a fost corecta, rationala in mod absolut, pentru ca aceasta solutie avea probabilitatea cea mai ridicata de a fi solutia cea mai buna. Chiar daca in acest an luna mai a fost secetoasa, ca sa reluam exemplul nostru, si productia data de soiul *a* a fost slaba, alegerea acestui soi a fost corecta pentru ca probabilitatea ca luna mai in zona respectiva sa fie ploioasa a fost semnificativ mai ridicata decat ca ea sa fie o luna secetoasa. Rationalitatea in aceasta situatie nu garanteaza succesul in mod absolut: ea garanteaza doar

probabilitatea cea mai ridicata de succes. Gandirea probabilista reprezinta deci modalitatea de a fi rational si de a lua decizii certe intr-o lume partial nedeterminista.

In deciziile noastre doar in mod exceptional lucram cu incertitudini ontologice. In situatiile curente, decidentul nu detine o cunoastere completa, absoluta, fapt care l-ar pune in situatia de a lucra cu probabilitati ontologice. In marea majoritate a cazurilor, cunostintelor noastre sunt incomplete, aproximative, nepermitandu-ne, tocmai datorita acestei incompletitudini, decat predictii aproximative, probabiliste asupra starilor viitoare ale universului. Chiar daca universul ar fi strict determinist, cunostintele noastre de la un moment dar nu ne permit sa facem predictii absolute, ci probabiliste. Noi lucram in fapt cu incertitudini cognitive.

Incertitudinea cognitiva exprima deci nu limite ontologice ale determinismului, ci limitele pe care fragilitatea cunostintelor noastre de la un moment dar ni le impune. Pe baza cunostintelor sale limitate, care pot fi mereu imbunatatite, decidentul *atribuie* probabilitati de intamplare diferitelor evenimente. In fapt, teoria actuala a deciziei probabiliste utilizeaza ceea ce curent este desemnat ca probabilitati de tip bayesian si care sunt probabilitati subiective, estimari probabiliste ale subiectilor, iar nu probabilitati obiective (H. Raiffa, 1986). Indiferent daca lumea, in mod real, este complet determinista sau nu, capacitatea noastra de cunoastere si deci si de predictie este, la un moment dat, limitata, motiv pentru care nu putem lucra decat cu probabilitati. In fapt, distinctia dintre probabilitatea ontologica si cea cognitiva are o semnificatie mai mult abstracta, teoretica pentru ca in procesul efectiv al deciziei lucram pur si simplu cu probabilitati, indiferent daca ele sunt de natura ontologica sau cognitiva. Cel mai adesea, probabilitatile cu care lucram insa sunt de tip cognitiv. Si in principiu, nici nu avem de unde sti cat de apropiate sunt aceste probabilitati de probabilitatile ontologice. Cea mai buna strategie este sa presupunem ca probabilitatile cu care lucram sunt de tip cognitiv, expresie a cunostintelor noastre limitate, si sa incercam sa le imbunatam prin largirea cunoasterii. Am insistat asupra acestui punct pentru a evita o posibila confuzie in analizele de mai departe in legatura cu termenul de *incertitudine*. Probabilitatea este o estimare a incertitudinii, fie ca aceasta este ontologica, ori cognitiva. Incertitudinea cognitiva este *reductibila* prin perfectionarea cunostintelor noastre, tinzand sa se apropie de incertitudinea ontologica, care este absoluta. In aceasta lucrare se va vorbi oarecum indistinct despre incertitudine, avandu-se in vedere in mod special incertitudinea cognitiva, care caracterizeaza cele mai multe dintre procesele decizionale reale. Exemplul cu predictia cantitatii de precipitatii din luna mai este relevant din acest punct de vedere. Probabil ca exista o limita absoluta, ontologica de prevedere a fluctuatiei vremii; dar nu aceasta limita caracterizeaza cunostintele noastre actuale. Capacitatea noastra de a prevedea vremea, inclusiv de a atribui probabilitati, este departe de acea limita absoluta. Incertitudinile noastre cu privire la vreme sunt, in consecinta, fundamentul de origine cognitiva si pot fi reduse prin perfectionarea cunostintelor meteorologice.

Decizia pe baza de probabilitati (fie ele de natura ontologica sau cognitiva), desi isi asuma conditia de incertitudine, reprezinta tot cazul deciziei certe. Calculul decizional continua sa fie absolut riguros, doar ca de aceasta data lucreaza cu probabilitati. Rezultatul sau este tot cert, dar intr-un sens probabilist. Atribuirea de probabilitati reprezinta o modalitate de "imblanzire" a incertitudinii, de absorbtie a ei intr-un calcul rational cert. Dupa ce probabilitatile au fost atribuite, indiferent prin ce metoda si cat de sigura este o asemenea atribuire, decidentul lucreaza cu ele in aceeasi maniera ca in primul model. Calculul cu probabilitati este tot atat de riguros ca si calculul cu variabile strict deterministe. Din acest motiv, modelul deciziei probabiliste se fundeaza pe presupozitiile primului model (caracterul neproblematic al formularii problemei, completitudinea listei de solutii

alternative si completitudinea evaluarii acestora), renuntand doar la presupozitia caracterului strict determinat al universului. In fapt, primul model ar putea fi considerat a fi mai mult un caz particular, limita a celui de-al doilea. Si anume, cazul in care probabilitatea evenimentelor este egala cu 1. Din acest motiv, aceste doua metode sunt adesea tratate ca un singur model. P. Suppes (1984) il desemneaza cu termenul de *model computational*, subliniind prin aceasta ideea de “calcul” logicomateuristic, iar J. Steinbruner (1976) il denumeste *model analitic*, avand in vedere faptul ca el se fundeaza pe o analiza logica, utilizand o multime de cunostinte intr-un calcul riguros. In aceasta lucrare se va avea in vedere modelul mai general al deciziei certe, atat in varianta sa strict determinista, cat si in cea probabilista, fiind desemnat prin termenul de *modelul clasic de decizie, model computational sau analitic*.

Exista desigur unele deosebiri intre cele doua variante ale acestui model. In cazul primei variante, decizia este presupusa a fi corecta in sensul ca ea este cu siguranta decizia cea mai buna posibil. In cazul modelului probabilist in care incertitudinea este de provenienta strict ontologica, solutia aleasa este corecta in sensul ca are probabilitatea obiectiva cea mai ridicata de a fi solutia cea mai buna, desi datorita intamplarii ea s-ar putea dovedi a fi solutia proasta. In cazul modelului probabilist in care incertitudinea este cognitiva, decizia luata este corecta in sensul ca ea are, in virtutea cunostintelor de care dispunem in momentul luarii deciziei, probabilitatea cea mai ridicata de a fi solutia cea mai buna. Acumularea de noi cunostinte poate, desigur, duce la schimbarea deciziei. In acest sens, M. Malita si C. Zidaroiu (1980) argumentau ca obiectivul teoriei matematice a deciziei este asigurarea luarii unei decizii “consistente, coerente in raport cu cunostintele pe care le avem la un moment dat”, iar nu neaparat de a identifica solutia cea mai buna in mod efectiv.

Cum putem evalua modelul analitic sau computational, indiferent daca el este de tip strict determinist sau probabilist? Din punct de vedere normativ, el este inalt dezirabil, descriind situatia de rationalitate absoluta. Un decident, daca vrea sa fie inalt rational, trebuie sa tinda sa foloseasca una dintre cele doua variante ale acestui model, in functie de tipul de cunostinte de care dispune si de presupozitiile pe care le face asupra universului in care decizia sa urmeaza sa functioneze. Acesta trebuie sa aspire spre realizarea conditiilor in care acest model ar putea lucra. Modelul analitic reprezinta deci o stare limita de care decidentul incearca sa se apropie. El cauta sa-si mareasca cantitatea de cunostinte astfel incat sa fie capabil sa se comporte in acord cu cerintele modelului. Este necesar insa sa ne intrebam daca un asemenea model, dincolo de dezirabilitatea sa, este si realist. Este el utilizabil neproblematic in conditiile reale ale deciziei? Oferă el o descriere realista a comportamentului decizional? La aceste intrebari, raspunsul pare a fi mai mult negativ. Puterea descriptiva a modelului analitic este destul de redusa. In ultimul timp s-a acumulat o literatura bogata care ajunge invariabil la concluzia ca acest model, chiar in cele mai sofisticate variante ale sale, nu reuseste sa ofere o descriere satisfacatoare a comportamentului decizional real. Astfel, trecand in revista literatura acumulata pana in acel moment, G. M. Backer si C. G. McClintock (1967) conclud ca modelul analitic nu poate sa explice satisfacator comportamentul la jocurile de noroc, caz tipic al unor decizii de tip probabilist relativ simplu. Limitele explicative ale acestui model de decizie nu se datoresc cel mai adesea necunoasterii de catre decidentii reali a tehnicilor recomandate, ci mai mult faptului ca presupozitiile pe care el se fundeaza nu corespund conditiilor reale ale

deciziei. Iata cateva dintre cele mai importante limite ale aplicabilitatii modelului analitic sau computational.

In primul rand, se pune o problema de complexitate. Modelul analitic presupune adesea un proces de prelucrare a informatiei atat de sofisticat, incat ar fi absurd sa presupunem ca el poate fi utilizat de catre decidentii reali (J. D. Steinbruner, 1976). Capacitatea mentala naturala a persoanei umane (capacitatea de receptare a informatiei, de memorare si rememorare, de prelucrare) este limitata. De aici, o concluzie esentiala: un model realist al rationalitatii umane trebuie sa ia in considerare particularitatile psihologice ale subiectului. In acest sens, P. Suppes (1984) conclude: "Orice concept interesant al rationalitatii comportamentului uman trebuie sa fie racordat la estimarea psihologica a puterilor si limitelor aparatului nostru perceptiv si mental. Probleme legate de atentie si selectie nu exista pentru un Dumnezeu omniscient sau chiar pentru un computer ale carui inputuri sunt deja schematizate intr-un mod inalt definit" (p. 213). Nu este intamplatoare, din acest motiv, dezvoltarea rapida in ultimii ani a psihologiei cognitive. Mai mult. Procesele cognitive intuitive, caracteristice decidentilor reali, nu mai sunt privite ca exercitii de cunoastere primitive in raport cu cele ale calculatorului, intruchiparea perfecta a rationalitatii computationale, ci dimpotriva. Calculatorul are de invatat de la om. Se cristalizeaza tot mai clar ideea ca oamenii utilizeaza in mod real tehnici de gandire diferite de cele prescrise de modelul computational, capabile a oferi adesea solutii adecvate la probleme cu un grad de complexitate care depaseste cu mult posibilitatile rationale de tip clasic. Aceasta schimbare de atitudine o gasim exprimata in cele mai diferite feluri. P. Suppes, in lucrarea citata, remarca faptul ca exigentele modelului clasic de rationalitate pot fi satisfacute perfect de idioti cognitivi si morali. F. Vandamme (1987) sugereaza o distinctie intre *comportamentul inteligent* al omului, fundat pe intuitie si aproximare, si *comportamentul non-inteligent* al calculatorului care rationeaza mecanic si non-creativ. In fapt, decidentul uman se gaseste intr-o cu totul alta situatie decat cea presupusa de teoria rationalitatii clasice, lucru consemnat cu claritate de H.A. Simon (1957) in celebrul sau principiu al *rationalitatii limitate*: "Capacitatea mintii umane de a formula si solutiona probleme complexe este foarte mica in comparatie cu dimensiunile problemelor a caror solutionare ar fi ceruta de un comportament rational obiectiv in lumea reala sau chiar de o aproximare rezonabila a unei asemenea rationalitati obiective" (p. 198).

O a doua limita: modelul analitic se fundeaza pe presupozitia *integrabilitatii logice a cunostintelor*. Conform acestei presupozitii, cunostintele, asa cum exista ele la un moment dat, indiferent de completitudinea si de gradul lor de incertitudine, sunt integrabile intr-un calcul rational riguros. In termeni mai generali, se presupune *caracterul cumulativ* neproblematic al cunostintelor. Pentru a fi utilizate intr-un calcul rational, cunostintele de care decidentul dispune la un moment dat trebuie sa prezinte insa o coerenta interioara pe care ratiunea sa o scoata in evidenta. In fapt, cunostintele incerte si pariale de care decidentul dispune nu formeaza neaparat o structura coerenta naturala. Unele cunostinte sunt "izolate", fiind imposibil de determinat in ce raporturi se afla fata de altele; exista de asemenea contradictii intre diferitele cunostinte. Daca, din punctul de vedere al unor cunostinte, o solutie ar putea, avea sanse sa fie solutia cea mai buna, din perspectiva altoral respectiva solutie poate aparea ca insatisfacatoare. Calculul rational nu are capacitatea de a armoniza cunostintele care ele insele nu au o coerenta intrinseca. Nu putem deci accepta ca neproblematica presupozitia ca o imagine cognitiva incompleta si incerta este coerenta logic, lipsita de contradictii. Acelasi lucru este valabil si in legatura cu integrarea noilor cunostinte. Din acest punct de vedere, J.D. Steinbruner (1976) formula urmatoarea presupozitie pe care modelul analitic se fundeaza: *presupozitia senzitivitatii la informatia*

pertinenta. Se considera ca noile cunostinte pot fi cumulate neproblematic cu cunostintele deja existente, decidentul realizand mereu un proces de actualizare a calculului, prin integrarea noilor cunostinte. Acestea nu sunt insa neaparat integrabile in vechea imagine cognitiva, facand-o mai exacta si mai coerenta, ci pot crea adesea mai multa incoerenta. Metodele analitice clasice sunt aplicabile la o imagine cognitiva care, desi incompleta si incerta, este coerenta logic. Altfel, ele sunt inoperante. Dificultatea care apare in aceste conditii nu sta in calculul propriu-zis, ci in configuratia cunostintelor care urmeaza a fi luate in calcul. Presupoziția integrabilitatii logice a cunostintelor actuale si potentiale sta la baza unui postulat fundamental al modelului clasic al rationalitatii: *decidentul are capacitatea de a identifica deciziile cele mai bune la nivelul cunostintelor de care dispune la un moment dat*. In finalul fiecărei secvente decizionale, decidentul poate afirma: aceasta este in mod cert decizia cea mai buna pe care o puteam lua la nivelul cunostintelor de care dispun. Or, asa cum se va argumenta in continuare, tocmai o asemenea presupozitie este inalt discutabila.

In fine, presupozitiile mai particulare ale modelului analitic cu privire la fazele procesului de decizie apar a fi, la o analiza mai atenta, nerealiste.

1. *Problema de solutionat prin decizie nu este data, ci este ea insasi incerta*. Teoria deciziei certe presupunea ca neproblematica atat formularea problemei de solutionat, cat si importanta acesteia in raport cu alte probleme. In procesele decizionale reale insa, atat formularea problemei cat si importanta asociata solutionarii ei sunt deschise, supuse mereu revizuirii. Sa presupunem ca la directorul unei intreprinderi vine seful unei sectii cu urmatoarea problema: exista in respectiva sectie un grad intolerabil de indisciplina si de lipsa de respect pentru autoritate; in consecinta este necesar sa se ia masuri de redresare a disciplinei. Daca directorul nostru nu este un "computer idiot", el nu va lua formularea primita a respectivei probleme ca fiind data, ci va incerca sa o examineze el insusi, punandu-si intrebari de tipul: este respectiva problema reala? este ea corect formulata? este ea o problema cu adevarat importanta in raport cu celelalte probleme ale sectiei in cauza? El s-ar putea intreba, de pilda, daca nu cumva insasi formularea ei nu este corecta: este vorba de o indisciplina provenita din lipsa de motivatie si responsabilitate a muncitorilor, asa cum i s-a sugerat, sau stilul de conducere incompetent si agresiv ale sefului de sectie genereaza, ca reactie, insubordonare, tensiuni, conflicte si, de asemenea, tinde sa fie asociat cu o perceptie distorsionata a realitatii? Dupa cum se poate observa, cele doua formulari sunt radical diferite. In fapt ele se refera la probleme diferite, cerand solutii diferite. Si chiar daca accepta formularea problemei, directorul s-ar putea intreba daca ea este atat de importanta incat sa intre in centrul atentiei in respectivul moment, sau exista probleme mult mai importante. De pilda, el ar putea concluda ca, desi reala, importanta ei este exagerata, seful de sectie dorind sa mascheze si sa justifice prin ridicarea ei deficientele de organizare provenite din lipsa sa de competenta. Este deci evident ca directorul nostru nu va lua ca data formularea problemei oferite. Inainte de a trece la solutionarea ei, el va trebui sa *decida* asupra problemei insasi. Datorita cunostintelor sale limitate asupra situatiei din respectiva sectie, cat si a presiunii timpului, el poate insa sa accepte provizoriu formularea oferita desi are multe incertitudini asupra ei.

2. *Completitudinea listei solutiilor alternative*. Modelul analitic al deciziei presupune in mod obligatoriu faptul ca alegerea are loc pe baza unei liste *complete* de solutii alternative (M. Malita si C. Zidaroiu, 1980). Oricat de laborios ar fi calculul valorii

diferitelor alternative, ierarhia obtinuta se poate prabusi complet in momentul in care este formulata o noua alternativa care nu a intrat in calcul sau chiar la gandul ca ar putea sa mai existe o asemenea alternativa. In cazul deciziilor reale, doar in mod exceptional se poate presupune ca lista solutiilor posibile de care decidentul dispune este completa.

3. *Completitudinea evaluarii solutiilor alternative* reprezinta o alta exigenta a modelului analitic. Aceasta cerinta inseamna mai multe lucruri.

- Decidentul detine un set complet de criterii de evaluare a solutiilor. Cu alte cuvinte, el poate determina toate tipurile de semnificatii importante. In fapt, lista aspectelor de considerat ramane mereu deschisa, posibil de extins.
- Ierarhizarea criteriilor de evaluare este si ea o problema deschisa din mai multe puncte de vedere. In primul rand se pune problema *comensurabilitatii* valorilor. Multe critici ale modelului analitic de decizie se concentreaza tocmai asupra acestui aspect. Gasim adesea formulata ideea ca valorile sunt incommensurabile (in principiu, sau deocamdata, lucru mai putin important pentru acest tip de critica), neexistand nici o procedura obiectiva acceptabila de a le compara si ierarhiza. In practica, *ierarhizarea criteriilor* (a valorilor) este lasata a fi realizata de catre decidenti, cu mijloacele intuitiei lor (J.D. Steinbruner, 1976). Un al doilea argument se refera la identificarea unor paradoxuri ale agregarii preferintelor, formulate in teoriile logico-matematice ale deciziei. Este cazul, de exemplu, al celebrei teoreme a lui Arrow, care demonstreaza imposibilitatea principiala a agregarii logice, in anumite cazuri, a preferintelor intr-o ierarhie unica (a se vedea pe larg tratata aceasta tema in I. Paun, 1980, 1986).
- Cunostintele despre semnificatiile efective ale diferitelor solutii, cat si probabilitatile de realizare a acestora sunt si ele mult mai fragile si incomplete decat ar cere modelul cert al rationalitatii. Sa presupunem ca trebuie sa aleg intre mai multe modalitati de a petrece timpul liber. In primul rand ar trebui sa stiu ce tipuri de efecte, consecinte are fiecare dintre acestea asupra vietii mele: relaxare psihica, incantare estetica, miscare fizica, dezvoltare intelectuala, satisfactie, modul in care afecteaza starea de sanatate etc. In al doilea rand, ar trebui sa stiu in ce grad fiecare modalitate disponibila de petrecere a timpului liber genereaza efectele enumerate si cu ce probabilitate. Pentru aceasta este necesar sa dispun de o modalitate neproblematica de a *atribui probabilitati* diferitelor efecte posibile. In modelul deciziei certe, accentul cade pe calculul riguros cu probabilitati deja fixate, modul in care acestea sunt obtinute fiind considerat a fi neproblematic. In practica, un asemenea mod nu exista, probabilitatile fiind atribuite intuitiv si deci inalt discutabil.

Putem spune in concluzie ca, pentru ca decizia sa fie certa, fiecare faza a procesului decizional - formularea problemei, identificarea solutiilor alternative, evaluarea si ierarhizarea lor - trebuie sa se finalizeze intr-un produs cert. In faza propriu-zisa a luarii deciziei, incertitudinea initiala a fost complet absorbita prin procedee cognitive, decizia fiind luata in conditii de certitudine, prin tehnici rationale de tip analitic. Or, tocmai din acest punct de vedere apare inca o limitare structurala a modelului analitic in ambele variante ale sale. El presupune ca, prin luarea deciziei, incertitudinea a fost complet eliminata sau, chiar daca mai ramane o anumita cantitate de incertitudine, ea nu mai este importanta. In situatiile reale insa incertitudinea nu este de regula absorbita integral in fazele predecizionale, ci persista. Ea este un parametru important al procesului decizional, interactionand cu ceilalti parametri ai acestuia. Incertitudinea genereaza o serie de probleme psihosociale a caror solutionare este de natura a modifica sensibil procesul decizional

insusi. Aceasta carte intentioneaza sa argumenteze ca, in conditii de incertitudine persistenta, decidentii reali recurg la strategii de decizie diferite de cele presupuse de modelul analitic, care sunt explicabile tocmai prin factorul incertitudine.

DECIZIA IN INCERTITUDINE PERSISTENTA

Acest model se bazeaza pe o cu totul alta presupozitie decat modelul deciziei certe, si anume:

PROPOZITIA 1.1: In procesul deciziei, incertitudinea initiala nu este in cele mai multe cazuri integral redusa; ea reprezinta un element component al procesului decizional, influentand activ dinamica acestuia.

Conform modelului deciziei in incertitudinea persistenta, procesul decizional tinde sa treaca prin aceleasi faze ca cele mentionate in modelele bazate pe calculul cert: formularea problemei, elaborarea listei de solutii alternative, evaluarea si ierarhizarea acestor solutii, alegerea uneia dintre ele si, in fine, actiunea. De asemenea, procedura de decizie este, in linii generale, *cognitiva* (cautarea de cunostinte relevante pentru decizie) si *rationala* (cunostintele sunt prelucrate intr-o maniera rationala, ca cea descrisa in modelul analitic). Diferenta consta mai ales in faptul ca intregul proces decizional este cufundat intr-o incertitudine persistenta: nici una dintre fazele sale nu se incheie cu o decizie certa; mereu subzista indoilei in legatura cu corectitudinea formularii si cu importanta atribuita problemei, cu completitudinea listei de solutii, cu criteriile utilizate pentru evaluarea lor, cu probabilitatea atribuita diferitelor semnificatii si consecinte ale solutiilor examinate, in fine, cu preferintele pentru una sau alta dintre solutii.

Exista trei particularitati ale deciziei in conditii de incertitudine persistenta care, datorita importantei lor speciale, vor fi formulate ca propozitii distincte ale modelului nostru:

PROPOZITIA 1.2: Incertitudinea face ca, in anumite conditii care vor fi specificate ulterior, metodele analitice de decizie sa fie inaplicabile, decidentul trebuind sa recurga partial la metode non-analitice.

PROPOZITIA 1.3: Nu exista principial nici o garantie ca, in conditii de incertitudine, decidentul va identifica solutia cea mai buna, nici in mod obiectiv, nici subiectiv, relativ la nivelul cunostintelor de care dispune.

Daca modelul clasic asuma certitudinea asupra faptului ca decizia luata este, cel putin la nivelul cunostintelor existente, cea mai buna posibil, modelul analizat abandoneaza aceasta presupozitie. Nu poate fi identificata nici o garantie ca solutia aleasa va fi cea mai buna posibil de luat la nivelul cunostintelor de care decidentul dispune si cu atat mai putin in mod obiectiv.

PROPOZITIA 1.4: Strategia de decizie in incertitudine persistenta are atat componente cognitive cat si componente social-psihologice care interactioneaza multiplu.

Incertitudinea generata de procesul decizional nu reprezinta un subprodus neutru, ci un element important care interactioneaza cu toate celelalte, fiind de natura a modifica comportamentul decidentului. In literatura de pana acum, accentul cadea pe tehnicile de decizie. Dupa luarea deciziei, incertitudinea nu mai era considerata a fi un parametru important al dinamicii sistemului. Incertitudinea ramasa insa din procesul decizional creeaza probleme specifice, generand activitati orientate spre solutionarea lor. Modelul

clasic al rationalitatii, prin natura sa, facea complet abstractie de procesele extracognitive, sociale si psihologice, care acompaniaza decizia. Acestea apareau mai mult ca un substrat neutru al deciziei. Modelul dezvoltat aici, dimpotriva, considera procesele psihologice si sociale generate de incertitudine ca parte componenta structurala a procesului de decizie. In realitate, decidentul nu poate ignora faptul ca activitatea sa decizionala este inconjurata de o incertitudine structurala persistenta. Constiinta acestui fapt este de natura a modifica sensibil comportamentul sau. Surprinzator este insa ca efectele complexe ale incertitudinii au fost extrem de putin considerate intr-un mod sistematic.

Pentru ca analizei detaliate a deciziei in incertitudine persistenta ii este dedicata intreaga lucrare, nu vom mai insista aici asupra ei. Cateva precizari sunt insa necesare.

Modelul deciziei in incertitudine nu este inca suficient de cristalizat in literatuura de specialitate. Elaborari parțiale si fragmentare pot fi insa tot mai des intalnite in diferitele discipline sociale si umane care au abordat procese decizionale in diferite contexte parțiale.

In fine, modelul deciziei in incertitudine persistenta are in primul rand o finalitate descriptiv-explicativa. El este orientat spre identificarea particularitatilor comportamentului real al decidentului in conditii reale de decizie. Din acest punct de vedere, el prezinta un avantaj important: face inteligibila o multime de caracteristici ale comportamentului decizional individual si colectiv care cel mai adesea au fost inregistrate doar ca simple curiozitati, fara a li se gasi o explicatie satisfacatoare. Din acest motiv, el ofera posibilitatea integrarii celor doua paradigme care in sociologia actuala sunt slab conectate: paradigma rationalitatii si paradigma explicatiei sociologice prin determinanti obiectivi.

Acest model al deciziei prezinta totodata si o functie normativa. Daca partea de "calcul" a deciziei este oferita de modelul analitic, modelul prezentat aici ofera instrumentele *infruntarii rationale a incertitudinii persistente*.

MODELUL CIBERNETIC

Cibernetica a pus in evidenta un mod alternativ de rezolvare a problemelor de catre sistemele finaliste, in raport cu modul decizional. Ceea ce a facut ca cibernetica sa fie interesanta pentru stiintele sociale si umane este observatia ca realitatea social-umana nu este nici ea lipsita de mecanisme de reglare de tip cibernetic. De aici, intrebarea daca nu cumva cibernetica poate arunca o lumina inedita asupra proceselor de luare a deciziilor.

Mai intai este necesar sa lamurim ce inseamna un mecanism cibernetic de solutionare a problemelor. Pentru aceasta este util sa pornim de la cateva exemple de mecanisme cibernetice care pot fi comparate cu mecanismele decizionale. O specie biologica intr-un mediu schimbat sufera un proces de extinctie treptata. Mutatiile accidentale creeaza o larga variatie in cadrul speciei. Organismele purtatoare de mutatii cu efecte negative sau chiar neutre in raport cu supravietuirea in respectivul mediu sunt treptat eliminate de selectia naturala. Mutatiile care asigura o adaptare mai buna la noile conditii sunt conservate si amplificate. Intr-un numar de generatii, specia se schimba. Dupa cum se poate observa, situatia este structural similara cu cea a deciziei.

Specia are o problema - lipsa de adaptare la mediul schimbat - pe care trebuie sa o solutioneze. Modificarile sale interne (mutatiile) sunt solutii alternative la aceasta problema. Unele mutatii pot fi bune (adaptative), altele proaste (neadaptative). Problema respectivei specii este rezolvata prin amplificarea unei mutatii adaptative. Din multiplele posibilitati este selectata si promovata o schimbare care duce la adaptare. Dincolo de aceasta similitudine, situatiile sunt foarte diferite. In cazul speciei biologice nu avem insa

in nici un sens un proces decizional. Membrii speciei nu formuleaza mutatiile alternative, nu le examineaza cognitiv si nici nu opteaza pentru una sau alta.

Sa luam un alt caz in care solutionarea problemei poate fi de tip cibernetic sau decizional. Un restaurant nou este pus deciderii felurilor de mancare pe care trebuie sa le ofere clientilor sai. Sa presupunem intai modul decizional de a rezolva aceasta problema. Trebuie analizate mai intai gusturile si preferintele populatiei care reprezinta clientelele potentiala. In functie de o asemenea cunoastere, se alege din multimea de feluri de mancare pe care bucatarul stie sa le gateasca pe acelea care sunt cele mai adecvate. Cunoasterea preferintelor si necesitatilor consumatorilor este deci esentiala. Modelul cibernetic functioneaza pe cu totul alte principii. Bucatarul gateste, mai mult sau mai putin intamplator, diferite feluri de mancare pe care le ofera consumatorilor. Acestia aleg un fel sau altul. Regula este urmatoarea: pe masura ce un fel de mancare este solicitat, ospatarul comanda bucatarului suplimentarea lui. In timp, felurile nesolicitate nu mai sunt produse, cele solicitate sunt mereu comanadate si deci produse. Este clar ca acest al doilea mod, selectarea felurilor de mancare nu se face pe baza cunostintelor despre gusturile si preferintele consumatorilor; feed-back-ul (consumul, solicitarea efectiva) este selectorul solutiei.

Sa generalizam aceste doua exemple. In mecanismul cibernetic, selectarea solutiilor nu se face pe baza cunostintelor teoretice ipotetice asupra valorii lor, ci prin intermediul feed-back-ului, pe baza experimentarii efectelor unei solutii sau alteia asupra rezolvarii respectivei probleme. Conceptul de feed-back este crucial in modelul cibernetic. Selectia solutiei are, dupa cum se vede, un caracter mai mult spontan, automat. Ea nu este o decizie bazata pe analize cognitive anticipate. Nu numai ca selectarea se face nedecizional, prin intarire sau extinctie, datorita feed-back-ului, dar si procesul de formulare a alternativelor poate fi diferit de cel decizional. Cel mai adesea, alternativele nu sunt formulate "teoretic" si apoi experimentate. Ele pot fi rezultatul pur al intamplarii. Datorita intamplarii, experimentez o actiune oarecare care apoi se poate fixa prin feedback. Acest lucru este clar daca examinam un alt exemplu. Ma simt obosit si intr-o stare de tensiune (problema). Intamplator trec, in drumul spre casa, printr-un parc. Plimbarea prin parc (solutia) imi face bine, ma relaxeaza. Ea nu a fost conceputa inasa ca o solutie la problema, ci a reprezentat un comportament intamplator in raport cu aceasta. Efectul ei nu este estimat printr-o analiza cognitiva (efectele complexe ale plimbarii asupra organismului), ci printr-un feed-back material: am experienta relaxarii. Daca o asemenea experienta se repeta in mod intamplator, ea se poate fixa. De cate ori voi avea o stare de tensiune (problema), spontan va aparea tentatia de a iesi la plimbare. Ceea ce in sociologie se numeste mecanism spontan reprezinta cel mai adesea un mecanism de tip cibernetic. Desigur, in cazul comportamentului uman, in cele mai frecvente situatii, cum este si cea enuntata mai inainte, delimitarea dintre mecanismul spontan-cibernetic si cel decizional-cognitiv este dificil de realizat. In fapt, cele doua mecanisme sunt adesea complementare, activitatea umana fiind caracterizata printr-o oscilatie intre modul cibernetic si cel decizional de rezolvare a problemelor.

Sa luam acum in mod sistematic diferentele dintre modelul cibernetic si cel decizional.

- Modelul cibernetic nu este cognitiv. El nu presupune o activitate de cunoastere propriu-zisa in nici una dintre fazele sale. Problema nu este formulata, ci resimtita ca stare de tensiune, ca o lipsa, ca nevoie difuza, ca disconfort sau, dimpotriva, ca relaxare a tensiunilor, ca satisfactie, placere, confort. In faza cautarii de solutii alternative,

o specie nu “mediteaza” asupra mutatiilor pe care membrii sai le intruchipeaza intamplator, dupa cum nici albina nu-si face un plan in ceea ce priveste directia de zbor in cautarea florilor. Alegerea unei solutii nu este bazata pe prelucrarea unor informatii anterioare, ci pe baza informatiilor obtinute in cadrul actiunii asupra efectelor pozitive sau negative ale unei solutii sau ale alteia. Mutatiile adaptative sunt selectate de mediu, iar nu de specie. Albina zboara mai mult mai putin intamplator pana cand un miros, o culoare o atrag intr-o directie sau alata. Daca in modelul decizional selectia unei solutii se face pe baza de cunostinte, in modelul cibernetic selectia se face pe baza feed-back-ului material, prin intarire sau extinctie, datorita experimentarii consecintelor practicarii respectivei solutii.

- In contrast cu modelul decizional, care se refera strict la secventa care precede actiunea, modelul cibernetic nu poate functiona decat in cadrul unui ciclu: problema/solutie/actiune/problema (feed-back)/solutie/actiune... Este ceea ce W.R. Ashby (1972) desemna prin termenul de “reglare prin eroare”. Consecintele actiunii reprezinta selectorul, iar nu cunostintele despre solutii existente anterior actiunii. Exemplul pe care Ashby il da este sugestiv: reglarea unei cazi cu apa cu ajutorul unui termoregulator. Cada cu apa nu poate spune: ”vad ca se aproprie cineva cu o sticla cu apa rece pe care vrea sa o cufunde in mine; in consecinta trebuie sa decid cu cat sa-mi ridic temperatura pentru a compensa scaderea datorata scufundarii sticlei”. Daca ar reactiona astfel, cada cu apa ar trebui sa stie foarte bine fizica, sa aiba informatii exacte despre intentiile celui care se apropie cu sticla in mana, cat si despre temperatura sticlei, sa faca o multime de calcule rationale cu ajutorul acestor cunostinte. Reglarea cibernetica nu este insa preventiva, ci urmeaza actiunii ca o reactie la aceasta.

- Solutia selectata prin mecanisme ciberneticе nu este raportata neaparat la alternative. Nu exista o preocupare orientata spre identificarea unei solutii mai bune. Solutia experimentata este intarita prin experienta. Daca intamplator apare o solutie mai buna, ea ar putea in timp (lucru care nu este absolut necesar) sa inlocuiasca solutia mai slaba.

Solutia selectata nu este in mod necesar cea mai buna solutie posibila. Ea poate fi considerata mai degraba a fi prima solutie satisfacatoare experimentata. In populatia care are dificultati de adaptare la noul mediu, intamplarea nu opereaza neaparat mutatiile cele mai bune. Iar din mutatiile efectiv realizate, selectia naturala poate, datorita intamplarii, amplifica nu neaparat mutatia cea mai buna, ci una dintre cele satisfacatoare. Individul care este purtatorul mutatiei celei mai bune poate avea ghinionul de a se intalni nas in nas cu cel mai mare dusman al sau care il va inghiti fara nici un scrupul.

In modelul cibernetic, nefiind implicata in nici un fel decizia, incertitudinea nu exista ca stare a sistemului. Mecanisme spontane nu sunt caracterizate prin incertitudine, spre deosebire de cele decizionale.

Modelul decizional prezinta o serie de avantaje principiale decisive in raport cu modelul cibernetic. In primul rand, el cauta sa identifice activ solutiile posibile, nerezumandu-se la posibilitatile care apar mai mult sau mai putin intamplator. In al doilea rand, prin decizie se realizeaza o preselectie a solutiilor : solutiile insatisfacatoare sunt eliminate fara a mai fi experimentate, evitandu-se astfel riscuri si pierderi. In al treilea rand, modelul decizional este structural orientat spre perfectionare, spre identificarea unor solutii mai bune decat cele practicate, desi si acestea din urma pot fi suficient de bune. Datorita acestei superioritati in comportamentul uman individual si colectiv exista o puternica tendinta ca mecanismele ciberneticе sa fie dublate si inlocuite de mecanismele decizionale. In fine, datorita faptului ca mecanismele ciberneticе sunt fundate pe o lunga secventa de incercari si corectii, ele sunt eficace in mod special in *medii relativ stabile*. In medii

dinamice, mecanismele cibernetice pot claca complet. Experienta trecuta nu mai este relevanta aici. Dimpotriva, intr-un asemenea mediu, mecanismul decizional, fundat pe cunoastere, poate prevedea schimbarile si gasi reactii noi, adecvate.

Dar si modelul cibernetic prezinta unele avantaje. In primul rand, el este fundat pe un mecanism de selectie centrat pe feed-back, pe experienta actiunii si care poate fi mult mai eficace decat selectia pe baza de cunostinte, ca in cazul deciziei. O decizie adoptata pe baza unor cunostinte eronate poate duce la catastrofe, in timp ce feed-back-ul cibernetic este un selector cu un grad ridicat de exactitate. In al doilea rand, nepresupunand pentru functionarea sa cunostinte decat intr-un sens limitat, el poate functiona eficient si la niveluri scazute de cunoastere. In fine, lipsa incertitudinii reprezinta de asemenea un avantaj important al mecanismului cibernetic in conditiile in care nu exista mijloace eficace de a-i face fata.

Daca evolutia comportamentului uman este caracterizata, in general, prin inlocuirea mecanismelor de tip cibernetic, spontane, cu mecanisme de tip decizional, in anumite conditii vom asista si la o tendinta de regres de la mecanisme decizionale la mecanismele cibernetice.

Unii autori (de exemplu J.D. Steinbruner, 1976) considera modelele decizionale si cibernetic ca "paradigme" in sensul lui Kuhn: modele teoretice alternative propunand fiecare o descriere a aceleiasi realitati. Desigur, ele pot fi considerate ca si alternative in acest sens: se poate discuta daca un comportament oarecare este descris mai adecvat de un model sau de altul. Mai util este insa a considera aceste doua mari tipuri de modele ca alternative reale. Exista mecanisme de tip cibernetic, dupa cum exista si mecanisme de tip decizional. Ele se intrepatrund, se completeaza reciproc, unul putand fi dominant.

STRATEGII DE DECIZIE IN INCERTITUDINE PERSISTENTA

PROPOZITIA 3.1.: In conditii de incertitudine persistenta, decidentul are de infruntat doua probleme distincte: cum sa ia o decizie suficient de buna in conditii de cunoastere cronic incompleta si nesigura si cum sa faca fata surplusului de incertitudine care ii afecteaza negativ propria sa functionare.

Dupa o prima incercare de reducere prin activitati cognitive a incertitudinii, decidentul se gaseste in fata unei apreciabile cantitati de incertitudine pe care nu o mai poate trata cu mijloace cognitive si care ii face dificila decizia, fiind in acelasi timp responsabila de importante perturbari in functionarea sa. Din acest motiv, el este fortat sa dezvolte activitati de minimizare a consecintelor disfunctionale ale acesteia, sa incerce chiar a absorbi cat mai mult din incertitudinea in exces prin mijloace extracognitive.

Rezolvarea acestor doua probleme nu este absolut separata, solutiile lor interactionand. Teoriile deciziei, atat cele clasice cat si cele actuale, isi concentreaza atentia asupra primei probleme. Cea de-a doua - tratarea incertitudinii in exces - este practic ignorata. Tacit, ea pare a fi considerata ca o problema exterioara deciziei si deci nerelevanta pentru aceasta. In fapt, asa cum voi incerca sa argumentez pe larg, ea este o parte organica a procesului, determinand intr-o larga masura desfasurarea acestuia.

DOUA TIPURI DE STRATEGII

În teoriile normative ale deciziei există presupozitia tacită ca singurul mod rațional de decizie, indiferent de gradul de incertitudine, este cel prescris de modelul analitic. Am văzut însă în Capitolul 1 că, în condiții de incertitudine persistentă, modelul analitic impune exigente care nu pot fi satisfăcute.

În condiții de incertitudine persistentă sistemele au la dispoziție două strategii de decizie structural distincte: *strategia optimalității tendentiale* și *strategia satisfăcătorului*.

Strategia optimalității tendentiale. Modelul analitic se caracterizează prin încercarea de a integra toate cunoștințele existente într-un proces decizional coerent care să ducă la identificarea soluției celei mai bune. Fiecare fază a procesului decizional este parcursă integral: definirea problemei, explorarea alternativelor, evaluarea lor, alegerea uneia din ele. Dacă modelul analitic nu poate fi aplicat ca atare în condițiile unei incertitudini persistente, este posibilă însă utilizarea unei variante modificate a lui pe care am numit-o aici *strategia optimalității tendentiale*.

PROPOZITIA 3.2.: *Strategia optimalității tendentiale se caracterizează prin aplicarea tehnicilor de decizie la o imagine cognitivă provizoriu structurată; incertitudinea deciziei este asumată explicit, procesul decizional menținându-se deschis la reconsiderare.*

Strategia optimalității tendentiale este caracterizată prin următoarele trăsături distinctive:

a. Se fac o serie de presupoziii, asumate explicit ca incerte, asupra unor evenimente, consecințe, asupra corectitudinii unor cunoștințe și informații asupra relațiilor dintre cunoștințe. Cu alte cuvinte, se creează o imagine cognitivă structurată, al cărei caracter incert, ipotetic este asumat. Masa cunoștințelor incomplete și incerte de care dispunem la un moment dat nu este în mod neproblematic tratată rațional. Pentru a utiliza metodele dezvoltate în modelele deciziei certe, este necesar a face mereu presupoziii despre problematica unor evenimente și consecințe, a selecta între cunoștințele contradictorii, a fixa priorități.

b. La această imagine structurată provizoriu sunt aplicate metodele calculului rațional.

c. Se asumă caracterul incert al deciziei luate pe baza acestui calcul. *Chiar la nivelul cunoștințelor existente, o altă structurare a imaginii cognitive ar fi putut duce la o altă decizie.* Acest punct este deosebit de important. Incertitudinea specifică acestor proceduri nu se referă numai la “viitor”: s-ar putea să apară noi cunoștințe în lumina cărora o altă decizie va apărea ca preferabilă. Ea se referă și la “prezent”: în perspectiva actualelor cunoștințe, dar cu alte presupoziii adăugate, analiza logică poate duce la o altă concluzie.

Aplicarea metodelor analitice în acest caz nu duce în mod necesar, tocmai din acest motiv, la identitatea soluției optime, nici în sens obiectiv - cea mai bună soluție posibilă în mod absolut - nici în sens subiectiv - cea mai bună soluție formulabilă la nivelul cunoștințelor existente. Metodele analitice aplicate în aceste condiții asigură doar o optimalitate tendentiale, nu efectivă. Ele sunt orientate spre identificarea soluției optime, dar rezultatele rămân mereu incerte, înalt discutabile, nu datorită calculului rațional propriu-zis, ci datorită presupozitiilor pe care acesta se întemeiază.

d. Se menține, datorită incertitudinii asumate, caracterul deschis, revizibil al deciziei luate. Noile informații și cunoștințe acumulate ulterior, cât și presupozitiile făcute dar confruntate cu realitatea acțiunii, sunt utilizate pentru a reface, pe o bază mai bună, decizia.

e. Procesul decizional are un caracter **iterativ**. El este gandit mai mult ca o secventa intr-un proces ciclic cu reveniri si reconsiderari pe baza cunostintelor acumulate. Optimalitatea este deci realizata aici mai mult tendential, prin reconsiderari succesive.

In ultimele decenii, tocmai in aceasta directie au fost dezvoltate modelele decizionale, asumandu-se o incertitudine care nu poate fi complet absorbita la un moment dat. Modelul clasic al deciziei considera decizia ca un proces unic, strict delimitat in timp: incepe cu o problema de solutionat, in conditii de incertitudine, si sfarseste cu identificarea cu mijloace rationale a solutiei celei mai bune, in conditii de certitudine, dupa cum urmeaza actiunea. Teoriile actuale ale deciziei au pornit de la o noua situatie: la un moment dat, cunoasterea noastra este incompleta, dar ea se imbogateste mereu in mod rapid. Raspunsul a fost conceperea procesului decizional ca un *proces iterativ*, ca un ciclu decizional in care decizia nu prezinta punctul final, ci o etapa, ciclul reluandu-se pe o baza de cunoastere imbogatita. Fiecare secventa decizionala, asumand caracterul incomplet al cunoasterii, se finalizeaza printr-o decizie riguros rationala, dar incerta datorita bazei de cunoastere fragila pe care s-a constituit. Experienta acumulata prin luarea deciziei si prin practicarea ei, cat si cunostintele obtinute din alte surse intre timp ofera posibilitatea ca in secventa urmatoare decizia sa fie luata pe o baza cognitiva mai exacta. Cazul clasic al unui asemenea model iterativ de decizie il reprezinta *analiza operationala*, dezvoltata in timpul si dupa cel de-al doilea razboi mondial, in mod special pentru deciziile de ordin militar. (Pentru o sinteza a acestei experiente, a se vedea P.M. Morse si G.E. Kimball, 1962). Ulterior, aceasta tehnica a fost dezvoltata in cadrul sistemului PPB (planificare, programare si buget) de catre RAND Corporation pentru decizii atat de tip militar cat si administrativ. Aceste tehnici de decizie, dupa cum se poate observa, nu asigura in nici un sens optimalitate, ci doar tind catre aproximarea ei.

Metodele analitice clasice sunt aplicabile doar in conditiile in care imaginea cognitiva, chiar daca incompleta si incerta, este coerenta logic. Altfel, ele devin inoperante. Metodele analitice actuale, abandonand o asemenea presupozitie, cauta sa se adapteze acestei situatii. Ele includ deci modalitati de structurare provizorie a imaginii cognitive, de completare si organizare a ei pana la nivelul la care devine tratabila analitic. Dar, din acest motiv, este asumata explicit incertitudinea, cu toate consecintele ei. Pentru a fi realiste si operante, metodele de tip analitic trebuie sa adopte deci un caracter provizoriu si iterativ. Am accentuat asupra acestor aspecte pentru a face clar ca strategia optimalitatii este substantial diferita de modelul deciziei rationale clasice.

Strategia optimalitatii tendentiale, spre deosebire de modelul analitic, nu are drept consecinta o reducere cvasicompleta a incertitudinii, ci, prin presupozitiile pe care le face, poate fi chiar un producator de incertitudine. Din acest motiv, ea prezinta o ridicata vulnerabilitate la incertitudine. Caracterul explicit al presupozitiilor ridicat incerte pe care se fundeaza o face mereu discutabila, rezultatele sale fiind incerte si deschise discutiei.

Strategia satisfactorului reprezinta o alternativa la strategia optimalitatii tendentiale.
PROPOZITIA 3.3.: *Strategia satisfactorului consta in adoptarea primei solutii satisfacatoare pe care decidentul a reusit sa o identifice.*

Pornind de la problema pe care o are de rezolvat, decidentul dezvolta o activitate de cunoastere. De indata ce a reusit sa formuleze o solutie care ii pare, pe baza experientei anterioare sau a unor considerente teoretice, a fi adecvata, va stopa cautarea de noi solutii posibile, adoptand-o pe aceasta. Formularea acestei strategii este oferita de H.A. Simon

(1951, 1957). Observatia fundamentala de la care Simon porneste este ca sistemele reale detin un set de criterii de acceptabilitate relativ laxe care nu presupun neaparat optimalitatea. Ele indica doar daca o solutie este *satisfacatoare*. Prin aplicarea acestor criterii pot fi mai degraba respinse solutiile insatisfacatoare decat a se stabili gradul de adecvare si pe aceasta baza a se ierarhiza solutiile satisfacatoare. Peste limita satisfactorului (si ea relativ vag, incert, definita), o solutie devine acceptabila. Procesul decizional nu este aici orientat spre cautarea unei solutii cat mai bune. Dupa cum se poate observa, strategia satisfactorului reprezinta *un proces simplificat, prescurtat de decizie*. Unele faze, dificil de realizat in conditii de incertitudine ridicata, ca, de exemplu, investigarea alternativelor, evaluarea si ierarhizarea lor, tind a fi eliminate.

Prima problema care se ridica in mod firesc este: cum putem evalua strategia satisfactorului in raport cu strategia optimalitatii tendentiale? La o prima vedere s-ar putea imputa strategiei satisfactorului ca reprezinta un comportament irational, slab productiv, rezultat mai mult al comoditatii decidentului si nicidecum o procedura rationala. Punctul de vedere sustinut aici este cu totul altul:

PROPOZITIA 3.4.: *In conditiile unei incertitudini accentuate strategia satisfactorului reprezinta o optiune rationala care, la limita, nu da rezultate mai slabe decat strategia optimalitatii tendentiale, ci echivalente.*

O asemenea propozitie pare destul de curioasa. Este nevoie de aceea de o argumentare mai detaliata. Sa presupunem un decident care, in conditii de incertitudine accentuata si persistenta, adopta o procedura de tip analitic. El stie destul de bine ce problema are de solutionat. Incepe sa exploreze posibilul actional si reuseste sa formuleze o prima solutie care, examinata, i se pare a fi satisfacatoare. In acest moment, o prima incertitudine apare: daca amana decizia pentru a cauta si alte solutii posibile are sanse de reusita? Ar putea sa reuseasca sau nu. In conditii de cunoastere limitata, aceste sanse pot fi relativ modeste. Oricum, el nu le poate, prin definitie, estima cu precizie. In consecinta, apare un risc: amanarea deciziei pentru cautarea si a altor solutii s-ar putea sa nu duca la nici un rezultat, pierzandu-se timp si efort. Presupunem insa ca decidentul nostru este norocos si reuseste sa identifice inca cateva solutii care i se par a fi satisfacatoare. O noua problema apare acum si care nu ar fi existat daca decidentul s-ar fi oprit la prima solutie formulata: evaluarea solutiilor alternative si ierarhizarea lor. A fost rationala decizia de a accepta riscul si de a continua cercetarea? Raspunsul ar fi afirmativ doar daca sansele de a obtine pe baza unei asemenea evaluari o solutie mai buna decat prima solutie formulata sunt suficient de mari. Sa vedem deci care sunt sansele decidentului de a discrimina intre solutiile alternative si de a o alege pe cea care are probabilitatea de a fi solutia cea mai buna dintre alternativele examinate.

Modelul analitic facea presupozitia ca, pe baza cunostintelor existente, oricat de incomplete si fragile ar fi ele, se poate stabili o ierarhie clara si distincta a alternativelor, fie ea si provizorie. In fapt, o asemenea presupozitie nu este realista, rezultatul evaluarii alternativelor fiind de regula cu totul altul:

PROPOZITIA 3.5.: *In conditii de incertitudine, solutiile alternative sunt pentru decident egale.*

O asemenea afirmatie pare bizara. Pozitia contrara pare a fi corecta: chiar daca nu detine toate argumentele pro si contra in legatura cu fiecare solutie, ne putem astepta ca balanta, cel putin provizoriu, sa incline in favoarea unei solutii sau a alteia. Doar in mod exceptional balanta argumentelor pro si contra ar prezenta o stare perfecta de echilibru. In realitate nu acesta este cazul. In incertitudine, principial, ierarhizarea tinde sa fie instabila. Dupa cum am vazut mai inainte, aceasta instabilitate provine din doua surse. In primul rand,

din dificultatile de ierarhizare a criteriilor de evaluare, cel puțin la nivelul cunoasterii comune, dacă nu chiar în mod principal după cum sugerează o serie de teorii (G.Paun, 1980). Dacă criteriile de evaluare nu pot fi agregate într-o ierarhie clară, decidentul, chiar dacă ar deține cunoștințe complete despre alternative, nu ar putea să le ierarhizeze cu claritate. În al doilea rând, instabilizarea ierarhizarilor alternativelor provine din lipsa de coerență a cunoștințelor incerte.

În consecință, imaginea cognitivă tinde să ia forma unei multimi nestructurate de argumente pro și contra asociate cu soluțiile concurente, argumente care nu duc principal, fie chiar și provizoriu, la o ierarhie a preferințelor. Dacă considerăm lucrurile dintr-o perspectivă, soluția a pare a fi cea mai bună; privind însă dintr-o altă perspectivă, soluția b pare a fi preferabilă. Dar care perspectivă este mai bună, prima sau a doua? Și în această privință incertitudinea creează o stare de indeterminare. Caracterul oscilant al ierarhizării creează mai degrabă situația ca decidentul nu poate atribui preferințele diferențiate alternativelor. Lipsa de discriminare și oscilația au ca efect faptul că alternativele par a fi mai degrabă egale. Cu alte cuvinte, ele au pentru decident o probabilitate egală de a fi soluția cea mai bună.

Să reluăm cazul absolventului de liceu în fața alegerii facultății la care să se înscrie. O multime de considerente sunt avute în vedere: tipul de profesie, posturile disponibile la terminarea facultății, condițiile de muncă și de viață asociate cu respectiva profesie, dificultățile examenului de admitere, dificultatea în sine a facultății, propriile inclinații și capacități. Eliminând o multime de posibilități ca nesatisfacătoare, tânărul nostru se află în fața alternativei medicină / comerț. Medicina oferă posibilitatea unei profesii deosebit de interesantă, asociată cu un înalt prestigiu social, cu condiții de muncă și viață deosebit de atractive. Examenul de admitere este însă foarte dificil. Facultatea este grea și necesită mulți ani de studiu, urmați de alte examene. Posturile disponibile la terminare par a fi mai puțin satisfacătoare decât cele oferite de comerț. Comerțul îi apare tânărului nostru ca oferind perspective profesionale mai modeste, dar cu șanse de obținere a unor posturi atractive și de promovare ulterioare mult mai ridicate. Facultatea este mai ușoară, admiterea este mai puțin problematică și profesia ca atare este mai puțin solicitantă. În legătură cu toate aceste aspecte există desigur o multime de incertitudini. Sunt eu capabil să printr-o pregătire superioară să reușesc la medicină? Sunt sigur că vocația mea este medicină? Cât de sigur este că posturile oferite de comerț peste 5-6 ani, când voi termina facultatea, vor fi tot atât de bune ca în prezent? Se pot stabili anumite preferințe în ceea ce privește un aspect sau altul: “este mai importantă o profesie în sine interesantă”, “este mai important să faci o facultate, oricare ar fi ea” etc. Se pot, de asemenea, atribui probabilități diferitelor evenimente: probabilitatea de a reuși la medicină, de a găsi un post dezirabil etc. Dar aceste priorități și posibilități sunt ele însele înalt incerte și instabile, oscilante. În mod obiectiv, alternativele nu sunt probabil egale ca valoare. Decidentul nu are însă de unde să știe care dintre ele este obiectiv mai bună. Procesul de cunoaștere și-a spus cuvântul. A fost formulat un set de soluții, s-au acumulat o serie de argumente pro și contra pentru fiecare dintre ele. S-a ajuns însă la limita cunoștințelor. După ce alternativele care îiureau pe baza cunoștințelor de care dispune nesatisfacătoare sau mai puțin satisfacătoare au fost eliminate, decidentul se află adesea în fața unui set de alternative între care nu mai poate discrimina și care îi apar ca fiind egale în nedeterminarea lor. Ce metodă de alegere poate fi adoptată în condițiile în care alternativele par a fi egale?

PROPOZITIA 3.6.: In conditii de incertitudine, toate criteriile de alegere intre alternativele ramase in competitie tind sa fie la fel de bune si nu superioare alegerii intamplatoare.

Alegerea intamplatoare acorda fiecarei alternative o sansa egala de a fi aleasa, fapt care corespunde situatiei reale: ele sunt pentru decident egale. Daca sunt la o rascruce de drumuri si habar nu am care dintre drumuri este cel mai bun, este absolut indiferent (si la fel de justificat) ce criteriu de alegere va fi folosit: "datul cu banul", "elaborarea unei teorii foarte complicate, ridicata pe baza unor argumente foarte incerte", sau sa-l aleg pe cel pe care "zaresc o floare". Orice criteriu de alegere este cel putin un criteriu aleator si, in aceasta calitate, justificat in conditii de incertitudine accentuata. La limita cunostintelor, acolo unde au ramas in competitie doar alternativele intre care nu mai pot face nici o discriminare, si aceasta este o situatie mult mai frecventa decat suntem tentati sa credem, *alegerea intamplatoare este o procedura la fel de rationala ca oricare alta.*

La limita, modelul analitic este reductibil la alegerea de tip intamplator. Aflat in situatia de a alege intre mai multe alternative care i se par egale, decidentul, in virtutea cerintelor modelului analitic, va cauta sa formuleze un criteriu cognitiv de alegere, fie el si provizoriu. Un asemenea criteriu, datorita incertitudinii, poate fi corect sau nu. Cu cat cunostintele disponibile sunt mai reduse, cu atat criteriile de alegere de tip cognitiv au mai multe sanse sa nu fie mai bune decat oricare alt criteriu aleator. Fie ca dau cu banul, fie ca folosesc un procedeu sofisticat, dar inalt discutabil, rezultatul pentru alegerea in cauza poate fi echivalent din punctul de vedere al probabilitatii de a face alegerea cea mai buna. Este cazul multimii de strategii utilizate la jocurile de noroc si care, comparate cu modelele probabiliste, sunt eronate in mod absolut. In unele cazuri insa ele se dovedesc a fi proceduri de alegere pur aleatoare.

Acum putem reveni la intrebarea noastra: este sau nu justificat riscul de a continua exploatarea alternativelor in conditii de incertitudine accentuata, sau ar fi preferabil sa ne oprim la prima solutie satisfacatoare pe care am reusit sa o formulam? Daca Propozitiile 3.5. si 3.6. sunt corecte, atunci raspunsul este negativ. Daca solutiile alternative vor avea pentru decident probabilitati egale de a fi solutia cea mai buna (Propozitia 3.5) si daca, in aceste conditii, orice criteriu de alegere este la fel de bun si egal cu alegerea intamplatoare (Propozitia 3.6), decurge de aici ca alegerea primei solutii satisfacatoare pe care decidentul a reusit sa o formuleze este la fel de buna ca alegerea oricarei solutii, utilizand orice criteriu, dintr-o multime de solutii alternative care par a fi satisfacatoare. "Prima solutie satisfacatoare formulata" reprezinta un criteriu aleator de alegere intre solutiile alternative posibil de formulat la fel de bun ca oricare alt criteriu. Se poate deci concluda ca, in conditii de incertitudine accentuata, continuarea cautarii de noi solutii dupa identificarea primei solutii satisfacatoare nu are o justificare rationala. Ea nu are sanse semnificative de a produce o alegere mai buna, implicand insa un cost ridicat: amanarea actiunii, consum de resurse si, dupa cum se va argumenta mai tarziu, *o cantitate mai mare de incertitudine reziduala generata de procesele cognitive suplimentare.*

Modelul cibernetic, desi non-decizional prin natura sa, poate fi interpretat a fi o forma a strategiei satisfacatorului. Mecanismele ciberneticе adopta si ele prima solutie experimentata si probata a fi satisfacatoare. In acest caz insa solutia nu este rezultatul unei activitati de cunoastere, ci mai mult al unei variatii intamplatoare, iar adoptarea ei nu este efectul unei decizii, ci al fixarii prin intarire. Atat strategia satisfacatorului, cat si modelul cibernetic evita explorarea alternativelor si evaluarea lor. Mecanismele ciberneticе pot insa experimenta diferite alternative care apar in mod intamplator. Ea probabil ca va fi intarita si adoptata varianta care functioneaza mai eficace.

În fine, este necesar să menționăm o variantă foarte importantă a strategiei satisfactorului și care reprezintă o situație intermediară între modelele decizionale și modelul cibernetic: *adoptarea soluției care a mai fost experimentată*. Soluția întărită de experiență este adoptată. Acest mecanism este caracteristic modelului cibernetic. Adoptarea soluției este însă totodată rezultatul unei decizii mai mult sau mai puțin explicite. Din acest motiv, o asemenea alegere poate fi considerată a fi și un caz particular al strategiei satisfactorului. Soluția experimentală poate fi interpretată a fi prima soluție satisfacătoare identificată. În plus ea prezintă avantajul că estimarea caracterului ei satisfactor nu este realizată pe baza unei cunoașteri teoretice înalt incertă, ci pe temeiul mult mai cert al experienței.

În această lucrare accentul va cădea mai mult pe analiza strategiei satisfactorului, care, deși extrem de curentă în practica sistemelor social-umane, este foarte puțin luată în considerare în literatura de specialitate. Explicatia acestei ignorări ar putea fi derivată din înseși predicțiile teoriei dezvoltate aici; inevitabil strategia satisfactorului este asociată cu o puternică iluzie a certitudinii. Imaginea despre ele însele a sistemelor care utilizează strategia satisfactorului va tinde să constea din iluzia unei decizii raționale de tip cert. Analiza sociologică trebuie însă să se fundeze pe modelul strategiei satisfactorului dacă vrea să înțeleagă o mare parte a sistemelor sociale pe care istoria umanității o prezintă. În ceea ce privește strategia optimalității tendențiale, ea va fi analizată ceva mai schematic, adesea mai mult ca o stare de contrast. Acest lucru nu înseamnă că ea nu este considerată a fi importantă. Dimpotrivă. Ar zice că strategia optimalității tendențiale este vitală pentru dezvoltarea societății actuale, care tinde să o adopte și să o dezvolte. Analiza sa amanunțită însă necesită un efort aparte.

STRATEGIILE DE DECIZIE ȘI DINAMICA INCERTITUDINII

Contrar presupozitiei tacite a teoriilor curente ale deciziei, cantitatea de incertitudine subiectivă produsă în procesul decizional nu este independentă de strategia de decizie utilizată, dimpotrivă.

PROPOZIȚIA 3.7.: Calitatea de incertitudine subiectivă produsă în procesul decizional este în funcție de strategia de decizie utilizată.

Mecanismele de tip cibernetic sunt asociate cu un grad foarte redus de incertitudine subiectivă, în timp ce mecanismele de tip decizional sunt, dimpotrivă, asociate cu un grad ridicat de incertitudine a problemelor; modelul cibernetic ar trebui, în principiu, să nu producă nici un fel de incertitudine.

Strategia satisfactorului, prin natura sa de proces simplificat de decizie, va fi caracterizată printr-o cantitate de incertitudine sensibil mai redusă decât procesul complet de decizie, cum este cel analitic. Sunt eliminate sursele de incertitudine din fazele care au fost excluse. Decidentul nu va avea incertitudini în legătură cu existența probabilă și a altor soluții posibile, nici în legătură cu șansele de a le identifica dacă continuă cercetarea; nu va avea incertitudini în legătură cu alegerea între mai multe soluții alternative. În măsura deciziei în care strategia satisfactorului are șanse să nu ducă la scăderea calității deciziei, va prezenta avantajul important de a micșora sensibil cantitatea de incertitudine produsă în procesul decizional.

Strategia optimalității tendențiale, promovând un proces decizional complet, este asociată inevitabil cu nivelul cel mai ridicat de incertitudine.

Deși toate strategiile de decizie sunt vulnerabile la incertitudine, există totuși diferențe mari între ele din acest punct de vedere.

PROPOZITIA 3.8. Strategiile de decizie sunt caracterizate printr-o vulnerabilitate specifică la incertitudine.

Efectele incertitudinii asupra comportamentului sistemelor sunt mediate de strategia decizională aleasă.

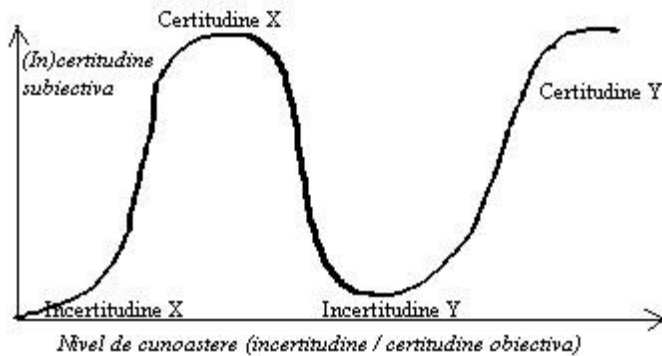
Modelul cibernetic, nefiind de tip decizional, este insensibil la incertitudine. El prezintă totuși o anumită vulnerabilitate din acest punct de vedere: incertitudinea presează în sensul transformării procesului de tip cibernetic nedecizional într-un proces decizional. Incertitudinea în legătură cu soluția practică și întărită experimental tinde să anuleze mecanismul cibernetic, înlocuindu-l cu evaluarea cognitivă a respectivei soluții, cu căutarea de noi soluții, posibil mai adecvate. În sistemele social-umane, mecanismele de tip cibernetic se află, datorită acțiunii incertitudinii, sub o continuă presiune de transfer spre mecanisme de tip decizional. Este, de exemplu, cazul tradiției. Anumite împrejurări au fixat o rutină colectivă care se declanșează cvasiautomat în situații date. Nu există nici o decizie în legătură cu practicarea modelelor impuse de tradiție și deci nici o incertitudine cu privire la ele. Apariția unor întrebări în legătură cu adecvarea soluțiilor recomandate de tradiție, cu privire la existența unor posibile alternative mai bune, anulează mecanismul de funcționare al tradiției și îl înlocuiește cu unul decizional.

Strategia satisfactorului este în mod special vulnerabilă la incertitudine, aceasta producând o creștere a instabilității sistemului decident. Incertitudinea presează asupra ei în sensul evoluției spre un proces decizional complet, de tip analitic. Decidentul va avea în acest caz de înfruntat întrebări de genul: nu cumva există și alte soluții posibile care ar putea fi mai bune decât prima soluție satisfacătoare identificată?

Vulnerabilitatea la incertitudine a strategiei satisfactorului este agravată de faptul că ea nu dispune de mecanisme cognitive de reducere a acestora pentru fazele eliminate. În mod special, ea se caracterizează printr-o accentuată inabilitate de a explora alternativele și de a le evalua comparativ. Dacă, pe de o parte, strategia satisfactorului scade cantitatea de incertitudine pe care decidentul o are de înfruntat, pe de altă parte, datorită lipsei mijloacelor cognitive de reducere a incertitudinii, aceasta tinde să aibă un caracter predominant ireductibil. În consecință, pentru strategia satisfactorului, incertitudinea are mai mult o semnificație disfuncțională, paralizantă. Sistemele care practică o asemenea strategie, datorită gradului ridicat de vulnerabilitate, vor manifesta totodată o ridicată *intoleranță la incertitudine*.

PROPOZITIA 3.9.: Strategia satisfactorului este stabilă doar în măsura în care recurge la absorbția artificială a incertitudinii.

Pentru strategia satisfactorului există un risc chiar în acumularea de cunoștințe. Oprirea la prima soluție satisfacătoare tinde să fie asociată cu o certitudine de tip X. Multiplicarea cunoștințelor ca produs al presiunii incertitudinii este de natură a multiplica soluțiile alternative, punctele de vedere, înlocuind CERTITUDINEA X cu INCERTITUDINEA Y. Sistemul va experimenta dramatic incapacitatea de a structura imaginea cognitivă datorită multiplicării cunoștințelor.

Grafic 2.1 Relatia dintre incertitudinea subiectiva si incertitudinea obiectiva

Confruntate cu incertitudinea, sistemele care practica strategia satisfactorului pot evolua in directii distincte: fie spre un proces decizional complet, ca cel cerut de modelul analitic, asumand incertitudinea si cautand sa o reduca cu mijloace cognitive, fie spre absorbtia incertitudinii cu mijloace artificiale.

Datorita faptului ca strategia satisfactorului reprezinta un proces decizional simplificat, cat si deoarece, pentru a fi stabila, ea trebuie sa recurga inevitabil la mecanisme artificiale de absorbtie a incertitudinii, sistemele care o utilizeaza vor fi caracterizate in final printr-un nivel de incertitudine subiectiva sensibil mai scazut decat cele care practica strategia optimalitatii tendentiale.

Strategia optimalitatii tendentiale este caracterizata, dimpotriva, prin asumarea incertitudinii si prin incercarea de a o reduce cognitiv printr-un proces decizional complet. Ea prezinta prin insasi natura sa un grad ridicat de incertitudine subiectiva, considerata insa a fi reductibila printr-un proces iterativ. Incertitudinea asociata cu strategia satisfactorului este mai mult de tip ireductibil si din aceasta cauza prezinta consecinte distructive mai pronuntate decat incertitudinea predominant reductibila asociata cu strategia optimalitatii tendentiale. Vulnerabilitatea acesteia din urma la incertitudine este semnificativ mai redusa datorita faptului ca detine mijloacele cognitive care promit o reducere sistematica a ei. Caracterul deschis, iterativ al procesului decizional face mai usor suportabila incertitudinea.

Se poate afirma, in concluzie, ca cele doua strategii de decizie sunt asociate cu atitudini distincte fata de incertitudine.

PROPOZITIA 3.10: Strategia optimalitatii tendentiale este asociata cu asumarea incertitudinii si cu efortul de a o reduce cu mijloace cognitive; strategia satisfactorului este asociata cu evitarea incertitudinii si absorbtia ei artificiala.

MECANISMELE DE ABSORBTIE ARTIFICIALA A INCERTITUDINII

Exista o gama larga de mecanisme de reducere non-cognitiva artificiala a incertitudinii care actioneaza fie separat, fie in variate combinatii. Ele au toate o caracteristica comuna:

PROPOZITIA 3.11.: Mecanismele de absorbtie artificiala a incertitudinii se caracterizeaza prin investirea deciziei cu plus-valoare.

Prin plus-valoare intelegem aici o valoare suplimentara acordata solutiei adoptate in raport cu valoarea asigurata efectiv de cunostintele disponibile. Doar plasand asupra

solutiei adoptate o asemenea plus-valoare, prezentand-o pe aceasta ca fiind mai presus de orice indoiala, procesul decizional nu mai genereaza incertitudine. Modul cel mai sigur de a genera plus-valoare este investirea cu plus-valoare a insesi mecanismelor de productie a deciziilor. Mecanisme de decizie certe, de incredere vor produce solutii certe. Plusvaloarea poate fi investita fie prin capacitatile persoanelor care iau decizii, fie intr-o serie de instante exterioare carora li se deleaga autoritatea sa ia asemenea decizii.

Supravegherea capacitatilor decidentului poate lua o multime de forme, incepand cu credinta in capacitatile decizionale propriu-zise (har, inteligenta, intuitie, noroc, sansa) si sfarsind cu absolutizarea cunostintelor de care respectiva persoana dispune. In mod frecvent intalnim o combinatie a acestor doua variante: delegarea autoritatilor de decizie unor instante exterioare, investirea cu plus-valoare a acestora reprezentand modalitatea de absorbtie artificiala a incertitudinii. Delegarea autoritatii de decizie ridica problema *legitimarii*, analizata pe larg de Max Weber (1969). Pornind de la tipologia formulata de sociologul german, aici vom considera urmatoarele tipuri de legitimare a autoritatii: traditia, charisma, criterii aleatoare mascate si delegarea autoritatii.

a. *Traditia*. Sociologii au remarcat cu surpriza faptul ca in toate colectivitatile umane, traditia are o importanta deosebita. Exista desigur o multime de explicatii ale puterii de impunere a traditiei. In perspectiva dezvoltata aici, traditia isi evidentiaza inca un aspect: ea poate fi inteleasa si ca un dispozitiv colectiv de investire cu plus-valoare a solutiilor cristalizate in experienta colectivitatii si demonstrate a fi satisfacatoare. Traditia confera activitatii colective un caracter cvasiautomat, nedecizional. Incalcarea traditiei sau doar punerea ei in discutie nu ar avea ca efect doar riscul adoptarii unor solutii neexperimentate care ar putea fi catastrofale, ci totodata si o crestere sensibilă a incertitudinii, cu toate consecintele acesteia. Prestigiul cu care traditia este investita poate fi interpretat deci ca avand o importanta sursa in mecanismele de aparare impotriva incertitudinii. Analizand societatile arhaice, S.F. Nadel (1968) inregistreaza ca un fapt stabilit cu claritate raritatea inovatiilor tehnice. Tehnicile din toate sferile de activitate, incepand cu cele productive si sfarsind cu cele artistice, “se perpetueaza atata timp cat ele reprezinta un mijlocit adecvat pentru realizarea scopurilor respective” (p.403). Aceasta nu se explica printr-un conservatorism de principiu, ci prin faptul ca “popoarele primitive sunt neinteresate doar de inovativitate, in experimentarea de noi tehnici, nu in inovatia ca atare” (p.403). Semnificativ, astfel, este ca ele nu au nici o ezitare de a copia (sau imprumuta) modelele noi cand le pot observa in *functiune*. De aici si interpretarea pe care o da Nadel puterii traditiei. Ea inseamna in fapt “frica de a abandona rutina sigura pentru riscurile asociate cu modelele neexperimentate” (p.403). Este clar ca Nadel descrie aici in termeni foarte clari traditia colectivitatilor arhaice ca o varianta a strategiei satisfacatorului.

Prezenta plus-valorii in contextul traditiei apare cu claritate in momentele in care, datorita schimbarii conditiilor, solutiile recomandate inceteaza a mai fi adecvate. Chiar si in aceasta situatie, traditia prezinta o mare inertie, continuand sa persiste, fiind sustinuta mai mult de functia sa de protectie impotriva incertitudinii.

In plan individual, complementul traditiei este *obisnuinta*: oamenii tind sa respecte cu sfintenie modurile de actiune cu care s-au obisnuit. Acest fapt este explicabil si prin aceea ca, pe langa o anumita garantie a succesului, obisnuinta este asociata cu un nivel scazut de incertitudine. Punerea in discutie a obisnuintei genereaza un proces decizional, cu toate discutiile sale. Traditia si obisnuinta reprezinta o reducere a procesului decizional la un model cvasicibernetic. Ele reprezinta, in ultima instanta, programe de actiune selectate de si intarite prin experienta.

b. *Charisma*. In conditiile in care o colectivitate sau un grup social nu mai poate sau nu mai doreste sa-si continue viata in formele fixate de traditie, fiind deci in situatia de a recurge la o decizie de schimbare, poate fi tentata (si adesea chiar s-a intamplat) sa recurga la un nou tip de plus-valoare, desemnat de Max Weber prin termenul de charisma. Weber avea in vedere in mod special cazurile traditionale: profeti, conducatori religiosi.

Prin extensie, conducatorul charismatic este acela care reclama si se atribuie capacitati supranaturale, de exceptie, in baza carora autoritatea sa de a lua decizii este de necontestat, fiind deci acceptata neconditionat de catre intreaga colectivitate. Deoarece capacitatile umane de decizie pot fi puse sub semnul intrebarii, fiind relative, incerte, charisma asuma, in opozitie, capacitati speciale, supranaturale. Conducatorul charismatic are “har”, convinge, atrage, castiga increderea absoluta, elimina orice sovaiala, indoiala, incertitudine. In ideologia charismei deci componenta supranaturala este obligatorie, ea avand functia de a genera certitudine absoluta. Charisma nu desemneaza intelegiunea obisnuita, inteligenta si experienta. Toate acestea fiind umane, sunt structural incerte si deci contestabile. Sa luam un exemplu: inteptul indian traditional. Inteptiunea sa nu era considerata a fi in primul rand rezultatul cunoasterii si experientei, ci al *ascezei*, al unei initieri speciale realizate prin ritualuri religioase si care pot oferi infinit mai mult decat experienta comuna.

Pe langa fundamentul religios, charisma face apel adesea si la capacitati decizionale extrarationale care nu pot fi contestate cognitiv: intuitie, inspiratie. Nepresupunand prelucrari rationale de informatii dupa reguli explicite care pot fi examinate public, acestea pot fi investite neproblematic cu plus-valoare. O asemenea varianta o gasim in cazul dictatorilor de tip fascist (Hitler, Mussolini) care reclamau un proces decizional intuitiv infaibil, care nu poate fi supus judecatii critice comune.

O varianta a charismei o gasim frecvent in societatile traditionale: presupunerea unor mecanisme de transmitere a “adevarului” de catre forte supranaturale, fie prin intermediul celor inzestrati cu un har special - sfinti, preoti, prezicatori - fie prin intermediul unor “semne” - conjunctura astrelor, vise, fenomene meteorologice, configuratia maruntaelor pasarilor - descifrate de specialisti care “stiu” tehnica interpretarii acestora. “Inteptii” si “batranii” reprezinta instante cu importante componente charismatice in aceste societati. Exista insa si forme mai moderne: mitul supra-omului, al geniului in ideologiile de tip totalitar si chiar mitologia “specialistului” in societatea actuala.

c. *Criterii mascate de alegere aleatoare*. Adesea, decidentul se afla in situatia dificila de a alege dintr-un set de alternative care, datorita incertitudinii, nu pot fi ierarhizate cu claritate. Dupa cum am argumentat mai inainte, in aceasta situatie recursul la un criteriu aleator de alegere nu reprezinta un comportament irational. Un criteriu aleator deschis asuma caracterul absolut al incertitudinii, imposibilitatea discriminarii intre alternative, caracterul ireductibil al incertitudinii. Intamplarea este o optiune la limita la care posibilitatile de cunoastere ale decidentului au fost epuizate. Adoptarea unui criteriu aleator deschis pune insa problema incertitudinii cu care acesta este asociat. E drept, in acest caz, efectele negative ale incertitudinii sunt limitate intr-o oarecare masura. Posibilitatile mele de cunoastere par a fi fost epuizate si deci responsabilitatea mea de decident este oarecum suspendata, fiind delegata hazardului. Incertitudinea rezultata este mai mult pasiva, nu activa. Si totusi, in problemele vitale ale persoanelor si colectivitatilor, chiar o asemenea incertitudine este dificil de suportat. Din acest motiv vom gasi o presiune constanta de

absorbție artificială a incertitudinii. Aceasta poate avea loc pe două cai diferite: fie introducerea unor criterii de tip cognitiv, posibil ceva mai eficiente decât alegerea pur întâmplătoare, dar asociate cu un grad ridicat de incertitudine, fie recursul la *criterii aleatoare mascate*. Aceste criterii sunt prin conținutul lor tipic aleatoare, prin forma lor sugerează însă o alegere certă, operând astfel o reducere pronunțată a incertitudinii. În istoria umanității putem găsi o gamă imensă de criterii aleatoare mascate, unele dintre ele extrem de bizare: consultarea astrilor, a oracolelor, fixarea de zile faste și nefaste pentru diferite activități, consultarea ghicitorilor, înțeleptilor.

Criteriile aleatoare mascate prezintă trei caracteristici generale. În primul rând, ele sunt *criterii aleatoare* în raport cu valoarea potențială a alternativelor între care urmează a se alege, acordându-se deci tuturor acestora o șansă egală de a fi alese. Configurația astrilor sau a maruntaiei unei gaste este absolut independentă în raport cu orice alegere umană și, în consecință, aleatoare. În al doilea rând, fiind exterioare alegerii propriu-zise, nereferindu-se la nici unul dintre aspectele intrinseci ale acesteia, elimină complet recursul la cunoaștere. Din acest motiv, ele nu generează incertitudini, fiind proceduri de alegere structural diferite de procedurile cognitive. Se produce astfel o mutație structurală în procesul alegerii. Într-o problemă importantă utilizarea de criterii cognitive, care iau în considerare șansele de reușită, efectele și consecințele secundare, produce un nivel ridicat de incertitudine; utilizarea unui criteriu non-cognitiv - așa au vrut întâmplarea, astrele, destinul - nu mai este de natură a produce incertitudine. Atunci când decizia de a declara sau nu războiul este delegată oracolului, nici o informație despre condițiile viitoarelor lupte nu mai este relevantă și deci nici nu va mai apărea incertitudinea legată de ea. În alegerea pentru diferitele funcții în sistemul democratic atenian era frecvent utilizată tragerea la sorti. Grecul antic, model de raționalitate în multe privințe, pare să evite acceptarea faptului că o asemenea procedură este aleatoare, preferând să creadă că prin sorti se manifestă voința zeilor. În fine, prin natura lor, aceste criterii generează plusvaloare, conferind certitudine absolută actului de decizie. Ceea ce a depins de om, el a făcut: a consultat forțele supranaturale; din acest moment, alți factori care nu mai depind de puterea umană intra în joc.

În contextul analizei de aici se deschide o nouă perspectivă asupra utilizării a ceea ce am numit criterii aleatoare mascate. Pe de o parte, este clar că cele două tipuri de criterii - cognitive și aleatoare mascate - sunt alternative. Critica adusă de raționalism de-a lungul secolelor utilizării criteriilor aleatoare mascate este absolut corectă. Procedurile non-cognitive de decizie elimină pe cele cognitive, împiedicând din această cauză totodată și acumularea de cunoștințe. Pe de altă parte însă ele nu pot fi considerate a fi manifestări irrationale în mod absolut. Raționalitatea colectivităților umane constă în selectarea tipurilor de probleme, a soluțiilor alternative și a momentului la care se recurge la criterii non-cognitive de decizie. Atunci când putea, omul era rațional, fundându-și deciziile pe cunoaștere. La limita cunoașterii, confruntat cu o alegere incertă, în momentul în care mijloacele sale de cunoaștere nu-l mai ajutau să facă opțiuni întemeiate, el putea merge la oracol, acesta oferindu-i o alegere nici mai bună, dar nici mai proastă decât oricare alt criteriu, asigurându-i totodată și certitudinea necesară acțiunii. Acumularea ulterioară de cunoștințe facilitată de o alegere strict cognitivă este problematică în condiții de incertitudine ireductibilă.

d. *Delegarea autorității* unor instanțe umane exterioare reprezintă o clasă mare de metode de decizie foarte des utilizate în condiții de incertitudine. Delegarea autorității de acest tip poate lua fie forma autorității fundate pe competență, fie cea a autorității

instituite social a unor persoane sau organisme ierarhice care sunt investite cu autoritatea si puterea de a formula norme de decizie sau decizii concrete.

Competenta este in societatea actuala o baza importanta a autoritatii. Ea asigura in luarea unei decizii o cantitate superioara de cunostinte, fara insa a putea elimina cel mai adesea complet incertitudinea. Interesanta insa in contextul analizei de fata este constituirea a ceea ce se numeste adesea “mitul competentei”. Acesta reprezinta investirea competentei cu o valoare superioara celei pe care o are in realitate. Competenta reprezinta o procedura cognitiva de decizie la care se adauga destul de frecvent si o anumita componenta charismatica, a carei functie este de a absorbi incertitudinea celui care delegea autoritatea. Un caz interesant de acest gen este modul in care uneori este utilizata stiinta. Nu de putine ori, stiinta insasi este investita cu plus-valoare, rezultatele sale fiind prezentate a fi mult mai sigure decat sunt in realitate.

Se intampla adesea ca, la limita cunostintelor efective, imaginea cognitiva a stiintei, fragila in fapt, este investita cu o valoare ce tinde spre absolut. Dupa cum remarca H.A. Simon (1977), specialistul este adesea utilizat de catre decident pentru a-si reduce incertitudinea alegerilor operate de el insusi. Marea problema a practicianului este adesea sa aleaga intre experti cu puncte de vedere diferite. In aceasta situatie, solutia cea mai simpla si comuna este de a alege un expert care sa confirme credintele si prejudecatile pe care decidentul le are deja constituie.

Granita dintre utilizarea stiintei ca instrument cognitiv de decizie sau ca mijloc de reducere artificiala a incertitudinii este foarte fina. Ea poate fi insa trasata cu precizie destul de ridicata daca se ia in considerare atitudinea fata de incertitudine. Asumarea incertitudinii, prudenta in prezentarea valorii instrumentelor stiintifice, evidentierea limitelor acestor reprezinta un indicator al utilizarii stiintei ca mecanism cognitiv, iar nu artificial de absorbtie a incertitudinii. Stiinta se transforma intr-un mit charismatic atunci cand nu-si asuma caracterul sau provizoriu, relativ si incert. Dogmatismul comunist este un asemenea caz. El invoca stiinta, investita cu puteri absolute si definitive, ca sursa a deciziilor practice. In fapt, stiinta are prin insasi natura sa un caracter anti-charismatic, accentuand prelucrarea rationala a cunostintelor, caracterul lor relativ si deschis, asumand un grad ridicat de incertitudine.

Autoritatea poate functiona si prin decizii luate de persoane si organisme care au o legitimitate sociala pentru aceasta, detinand totodata si puterea de a impune deciziile lor. Deciziile luate de asemenea instante sunt intarite printr-un sistem de recompense si pedepse. In acest caz, decizia individuala este inlocuita cu aplicarea deciziei luate de instantele legitime. Nivelul de incertitudine tinde sa fie scazut pentru ca decizia este inlocuita cu conformarea. Sanctiunea situatiei in cazul unei decizii inadecvate tinde sa fie inlocuita de sanctiunea autoritatii pentru respectarea / nerespectarea deciziilor luate de aceasta.

Autoritatea nu trebuie considerata numai ca exercitare a unei coercitii, ci, dupa cum argumenteaza H.A. Simon (1977), si ca o eliberare. Ea clarifica cadrele generale, ofera directii si repere pentru deciziile concrete, facand posibil un proces de decizie cu un grad ridicat de certitudine.

Foarte adesea utilizam in procesul decizional seturi de norme preelaborate pe care le consideram eficace sau care sunt impuse de instante care au autoritatea de a le elabora. In loc de a analiza problema in cauza, delegam decizia unui set de norme a caror aplicare

duce neproblematic la identificarea solutiei. Normele ofera definitii standardizate atat problemelor cat si tipurilor de solutii corespunzatoare acestora. Este cazul functionarii normelor in sistemele asa-zis birocratice. Organizatiile actioneaza de regula in conditii de incertitudine ridicata. Problemele de solutionat sunt adesea extrem de complexe. Standardizarea problemelor si a solutiilor reprezinta o tehnica efica de reducere a incertitudinii. O asemenea metoda elimina necesitatea efortului de a intelege efectiv problema in cauza. Singura dificultate ramasa este aceea de a incadra respectiva problema intr-o clasa de probleme, de o tipologiza.

A doua operatie, oarecum mecanica, este de a aplica solutia prescrisa prin norma la respectiva problema. Sa presupunem ca sunt seful unei comisii de infiere a copiilor si trebuie sa ma pronunt daca o familie oarecare este capabila sa asigure o educatie normala unui copil si, ca urmare, sa recomand sau nu infierea. Problema este complexa. Pentru a o rezolva, ar trebui sa fac o predictie asupra capacitatii familiei solicitante de a educa un copil. Ar trebui probabil sa fac o prognoza asupra evolutiei copilului atat in ipoteza ca ar ramane in casa de copii, cat si in cea a infierii de catre familia in discutie. Formulata in acesti termeni, problema devine practic insolubila, chiar daca as fi un specialist de varf in probleme de familie si educatie. Ea insa poate fi drastic simplificata. Pornesc in primul rand de la ipoteza generala ca evolutia unui copil intr-o familie normala este mai buna (statistic) decat intr-o casa de copii. Apoi, utilizez o serie de norme care imi aproximeaza capacitatea unei familii de a asigura o educatie normala: varsta cuplului, situatia economica, starea de sanatate, relatiile de familie (ancheta la locul de munca si printre vecini). Decizia pe care o voi lua nu mai presupune un grad ridicat de specializare, ci este rezultatul aplicarii catorva norme simple. Si aici pot interveni unele incertitudini, dar cu privire la aplicarea normelor, iar nu la predictia evolutiei copilului. De exemplu, o norma mi-ar cere ca varsta cuplului sa nu fie prea inaintata. In marea majoritate a situatiilor norma este simplu de aplicat. Dar daca avem o situatie de genul: sotul are 60 de ani, iar sotia 40?

In fapt, o multime de probleme extrem de complexe, asociate cu un grad ridicat de incertitudine, devin relativ simplu de solutionat de catre persoane fara o specializare ridicata prin aplicarea de norme. Specific acestei tehnici este ca decizia este asociata cu un grad ridicat de certitudine. Norma absoarbe incertitudinea. Decizia de a accepta o cerere de infiere, daca s-ar baza pe o analiza efectiva a perspectivelor familiilor, ar fi extrem de incerta; daca se bazeaza insa pe aplicarea unor norme clare, poate deveni certa absolut. Incertitudinea poate persista doar la marginea procesului decizional: sunt normele suficient de bune pentru a asigura o decizie corecta? Sunt ele relevante si pentru *acest caz* concret? Mentalitatea birocratica se caracterizeaza prin eliminarea completa a unor asemenea intrebari si orientarea exclusiva dupa norme. Birocratul are un comportament decizional care se desfasoara adesea in certitudine, desi el rezolva probleme care in sine prezinta un grad foarte ridicat de incertitudine. Desigur, si aceste norme sunt fundate pe o decizie: care sunt normele care asigura posibilitatea maxima de reusita? Elaborarea de norme insa, simplificand si standardizarea problemelor, dand solutii tip care nu au pretentia de a fi adecvate fiecarui caz, ci doar statistic, situatiei generale, este de natura a reduce substantial gradul de incertitudine. Incertitudinea privitoare la normele in sine este in mare parte redusa si ea prin autoritatea care sprijina aceste norme. Mecanismul autoritatii tinde sa creeze un nou mod de decizie: nu aplic normele pentru care le consider a fi bune sau proaste (nici nu este treaba mea sa le judec!), ci pentru ca am datoria, obligatia sa o fac, pentru ca ele sunt impuse de autoritate. Traditia contine importante elemente de normativitate, de constrangere. Autoritatea apare cu claritate in organizatii, unde aplicarea normelor este impusa si sanctionata formal, prin deciziile luate la niveluri ierarhice superioare.

Problemele care sunt mai complicate si care nu pot fi solutionate prin aplicarea autonoma a normelor sunt inaintate forurilor ierarhice superioare pentru a fi solutionate, iar decizia acestora devine obligatorie in virtutea autoritatii.

***Materialism istoric. Note de curs*⁷**

Modelul marxist de explicatie a societatii

Privita ca multitudine de activitati sociale reale, practice, societatea capata consistenta interioara. Fiecare activitate devine obiect al explicatiei, fiind diferita de imaginea din constiinta care ii corespunde. Mai mult, aceasta imagine constienta nu reprezinta un model ideal al ei, ci unul dintre elementele sale componente, gasindu-si o explicatie in acest cadru general obiectiv. Fiecare activitate interactioneaza cu celelalte in mod obiectiv. Aceasta relatie de determinare reciproca este reala, obiectiva, in sensul ca nu este o relatie pe care mintea omeneasca o impune.

Ajungem in acest fel la o teza fundamentala a teoriei marxiste asupra societatii: determinismul reciproc al activitatilor, faptelor sociale. Fiecare este rezultatul influentei a o multime de imprejurari, a activitatilor cu care se invecineaza. La nivelul acestei interdependente se realizeaza explicatia. A explica un fapt social inseamna a pune in evidenta modul in care profilul sau particular este determinat de alte fapte sociale. Prin aceasta, exigenta constituirii teoriei sociale ca stiinta - explicarea unui fapt social prin alte fapte sociale - este realizata.

Unul dintre marile merite ale lui Marx, pus in evidenta in intreaga sa amploare de abia de actualele orientari structuraliste, este faptul ca el nu s-a multumit numai cu afirmarea abstracta a interactiunii faptelor sociale. Detasandu-se de intelegerea amorfa a unei asemenea interactiuni, el a promovat un punct de vedere sistematic. **Totalitatea faptelor sociale stau intr-o interactiune ordonata, adica sunt caracterizate printr-un sistem.** Ceea ce deosebeste un sistem de o multime amorfa de elemente este interactiunea constanta, logica, iar nu intamplatoare a elementelor sale. Sistemul are o **structura**, adica relatiile dintre elementele sale sunt constante. Fiecare element al vietii sociale are un loc si un rol precis in ansamblu (o functionalitate determinata) aflandu-se in relatii determinata cu toate celelalte. Obiectivul cercetarii stiintifice este, deci, a realiza o descriere a modelelor structurale, a interactiunii constante dintre elemente, in asa fel incat diferitele transformari sociale sa poata fi intelese ca reproducere a structurii fundamentale, sau ca schimbare a ei. Marx nu a utilizat un limbaj specializat pentru descrierea sistemica, structural-functionala a realitatii sociale. Acest limbaj se va constitui mult mai tarziu. El insa a elaborat o teorie sociala in care aceasta noua perspectiva era inclusa in mod fundamental. O asemenea viziune de sistem depaseste in mod esential schema cauzala simpla si odata cu aceasta proiectul monist de explicatie a societatii printr-un factor determinant.

Un sistem are o proprietate fundamentala: modificarea unui element determina modificari corespunzatoare ale tuturor celorlalte elemente sau intampina o rezistenta, o reactie de anulare din partea acestora. Prin aceste transformari, sistemul tinde sa-si conserve structura in mijlocul variatiilor care afecteaza elementele sale. Ideea geniala a lui Marx a fost aceea ca nu toate elementele sistemului social au o contributie egala in cadrul determinismului lor reciproc, structural. Sunt unele care au o pozitie accentuat determinata,

⁷ Zamfir, Catalin, *Marxism istoric. Note de curs*, Bucuresti, 1977

in timp ce altele sunt intr-o pozitie care le face sa fie determinate. Acestea din urma pot sa genereze si sa mentina o anumita structura sau sa determine schimbarea ei. In acest fel, Marx introduce o explicatie a dinamicii in timp a sistemelor sociale. Sistemele sociale nu se reproduc indefinit. In anumite conditii ele se modifica structural. A explica socialul inseamna a explica modul in care se constituie interesele sociale, se amplifica si reproduc in timp, sau se restructureaza. Istoria societatii umane este istoria evolutiei sistemelor sociale, intr-un proces continuu de structurare si restructurare. Viziunea sa sistematica se combina prin urmare cu considerarea unui sistem al vietii sociale care are un caracter determinant in ultima instanta. Acest element care are un loc privilegiat in sistemul social este economicul. Sublinierea **caracterului in ultima instanta determinant al economicului** pune in evidenta faptul ca nu avem de-a face cu o determinare directa, cauzala, ca in teoria factorului determinant, ci cu o interactiune complexa, de sistem. Doar profilul general al sistemului este dat de factorul economic. In rest, nu putem explica direct prin economic nimic. Explicatia economista (materialism vulgar sau economism vulgar, cum o denumea Engels) nu este in spiritul teoriei marxiste. In scrisoarea din 1894 catre Starkenburg, Engels sublinia in mod explicit acest specific al teoriei marxiste:

*“Noi consideram ca in ultima instanta conditiile economice sunt acelea care determina dezvoltarea istorica. Dezvoltarea politica, juridica, filosofica, religioasa, literara, artistica etc. se intemeiaza pe dezvoltarea economica. Dar toate acestea actioneaza totodata si una asupra celeilalte, precum si asupra bazei economice. Situatiia economica nu este **singura cauza activa**, toate celelalte fiind numai efect pasiv, ci are loc o interactiune pe baza necesitatii economice, care, **in ultima instanta**, se impune totdeauna”⁸.*

In scrisoarea catre Bloch, aceeasi idee este analizata pe larg. Textul lui Engels este mai semnificativ decat orice comentariu. Trecand peste lipsa unor concepte mai generale cu care sa descrie cat mai precis timpul de determinism avut in vedere, exprimarea lui Engels nu lasa insa nici o indoiala asupra fondului problemei:

“Potrivit conceptiei materialiste a istoriei, factorul hotarator in istorie este in ultima instanta producerea si reproducerea vietii reale. Nici Marx, nici eu nu am afirmat vreodata mai mult. Si daca cineva denatureaza aceasta asertiune sustinand ca factorul economic este singurul hotarator, preface teza de mai sus intr-o fraza goala, abstracta si absurda. Situatiia economica este baza, dar diferitele elemente ale suprastructurii – formele politice ale luptei de clasa si rezultatele ei, constitutiile date de clasa biruitoare dupa castigarea luptei etc., formele juridice, fara a mai vorbi de oglindirea acestor lupte reale in mintile participantilor, teoriile politice, juridice, filosofice, conceptiile religioase si dezvoltarea lor ulterioara intr-un sistem de dogme, toate aceste elemente exercita de asemenea o influenta asupra desfasurarii luptelor istorice si determina, in multe cazuri, in special forma lor. Exista aici o interactiune a tuturor acestor factori, in cadrul careia miscarea economica, creandu-si drum prin multimea nesfarsita de intamplari (adica de lucruri si de evenimente a caror legatura interna este atat de indepartata sau atat de greu de stabilit, incat o putem considera ca inexistentă si deci ignora), se impune in cele din urma ca ceva necesar. Altminteri, aplicarea teoriei la o perioada istorica oarecare ar fi mai usoara decat rezolvarea unei ecuatii simple de gradul intai”⁹.

Interpretarea economist ingusta (un monism economic) a materialismului istoric isi are originea, dupa parerea lui Engels, intr-o oarecare masura, intr-o serie de caracteristici ale lucrarilor marxiste, inele:

“De faptul ca uneori tinerii dar laturii economice mai multa importanta decat i se cuvine, suntem vinovati in parte noi insine, Marx si cu mine. Fata de adversari a trebuit sa accentuam acest principiu fundamental pe care ei il negau, si n-am avut intotdeauna vreme, loc si prilej sa acordam suficienta atentie celorlalti factori care participa la aceasta interactiune. Dar de indata ce ajungeam la expunerea vreunei perioade istorice, deci la aplicarea practica, lucrurile se schimbau, si aici nu mai era cu putina nici o eroare”^{xx}.

⁸ Marx-Engels, **Opere alese**, vol. 2, Ed. politica, 1967, p. 46.

⁹ Marx-Engels, **Opere alese**, vol. 2, Ed. politica 1967, p. 459-460.

^{xx} Idem, p. 461.

Analizele empirice ale lui Marx si Engels sunt intr-adevar exemplare din acest punct de vedere. Cu o grija si meticulozitate extraordinara sunt scosi in evidenta toti factorii care ar fi putut avea vreo influenta asupra proceselor sociale, atat asupra “continutului” lor, asupra tendintelor lor de perspectiva, cat si asupra “formei”, a particularitatilor lor, determinandu-se totodata si importanta, profunzimea influentei fiecarui factor in parte. Nici una dintre aceste analize nu reprezinta o simplificare “economista” de genul care, printr-o intelegere ingusta a principiilor fundamentale ale materialismului istoric, au aparut la unii marxisti de mai tarziu. Este adevarat, de asemenea, inca un lucru. Din punct de vedere teoretic Marx a pus in evidenta modul in care economicul determina profilul intregii societati. “Capitalul” reprezinta, din acest punct de vedere o analiza exceptionala. Nici Marx, nici Engels si din pacate nici unul dintre continuatori nu a reusit sa produca analize similare din punctul de vedere al complexitatii, ale celorlalte sfere ale vietii sociale - politica, morala, etc. De abia in ultimele decenii cercetarile sociale marxiste au intrat intr-o faza promitatoare pentru o dezvoltare rapida si creatoare a perspectivei marxiste asupra societatii.

Caracterul de sistem al vietii sociale implica alte cateva teze fundamentale. In primul rand, nu exista o societate abstracta, un model social universal, ci o pluralitate de moduri distincte de organizare sociala, fiecare cu profilul sau distinct, cu mecanismele sale specifice de functionare, care trebuie sa faca obiectul unei analize speciale. Conceptul de “*formatiune sociala*” vizeaza tocmai o asemenea tipologie a societatilor. Sarcina stiintelor sociale este, deci, aceea de a cerceta diferitele tipuri distincte de organizari sociale, diferitele formatiuni sociale, de a determina caracteristicile definitorii, legile lor specifice - structura lor - de a pune in evidenta conditiile in care o formatiune sau alta este necesara sau isi pierde necesitatea, facand loc alteia. Are loc o deplasare insemnata a centrului de analiza. Fara a se nega posibilitatea analizei unor caracteristici generale, comune tuturor societatilor, o asemenea analiza abstracta este considerata a fi putin concludenta pentru profilul particular al unei societati anumite. Teoria unei modalitati de organizare sociala, a unei formatiuni sociale reprezinta un cadru teoretic mai adecvat pentru analiza fenomenelor concrete dintr-o anumita colectivitate, la un moment dat. Din aceasta cauza, obiectul stiintei societatii inceteaza a mai fi, in primul rand, societatea umana ca atare. Interesul se plaseaza pe diferitele ei forme particulare de organizare, formatiunile sociale. Conceptul de formatiune sociala joaca, din aceasta cauza, un rol fundamental in teoria marxista a societatii, reprezentand **unitatea esentiala de analiza**. Societatea “ca atare” nu este decat o abstractie. In realitate ea este procesul istoric de trecere de la o formatiune sociala la alta. Mecanismele, structurile, caracteristicile generale ale vietii sociale apar in forme specificate in diferitele formatiuni sociale.

Este continuata deci aici o importanta implicatie metodologica in ceea ce priveste analiza fiecarui fenomen in parte. Marx merge mai departe decat abstracta exigenta comteana de a explica fiecare fenomen prin celelalte, determinand relatiile de interdependenta. Se cere integrarea respectivului fenomen in ansamblul relatiilor structurale, in configuratia structurala a contextului social din care face parte. Cu alte cuvinte, sarcina stiintei este de a determina functiile pe care fiecare fapt social le are de indeplinit in cadrul structurii concrete din care face parte, a pune in evidenta influentele structurale asupra sa. Din acest punct de vedere, **descrierea structurala a societatilor, a formatiunilor sociale reprezinta un cadru general necesar analizei fiecarui fenomen**

social in parte. Aceasta exigenta metodologica este distinctiva pentru conceptia marxista despre societate. Una dintre presupozitiile teoretice fundamentale ale acestei viziuni structurale asupra societatii este ca fenomenele sociale particulare nu reprezinta entitati in sine. In mare masura, **semnificatia lor este data de pozitia pe care o au intr-o structura sociala concreta, de interactiunea lor cu celelalte fenomene concrete.** In acest sens, profilul structural distinct al unei societati isi pune amprenta asupra profilului fiecarui element component al sau.

Strategia marxista de explicare a fenomenelor sociale este diferita de asa numitul **pluralism sociologic.**

Pornind de la insuficienta tentativelor moniste - este greu sa explici multitudinea faptelor sociale prin variatia unui singur factor determinant - s-a incercat formularea unei **strategii pluraliste.** Raymond Aron este unul dintre cei care au lansat ideea pluralismului. Ea apare insa in diferite forme si la altii. Teza lui Raymond Aron este ca nu trebuie sa ipostaziem actiunea cauzala a unui factor. Toate celelalte fapte sociale sunt **egal** importante in determinarea oricarui fenomen social particular. O asemenea strategie pluralista isi are o anumita justificare in practica analizei sociologice.

Datorita caracterului de sistem al vietii sociale, a puternicei interdependente a tuturor faptelor sociale, sociologul poate urmari in diferite cazuri influenta variatelor fenomene invecinate asupra fenomenului cercetat. De exemplu, daca ne interesam de fenomenele economice dintr-o anumita comunitate, putem sa depistam o influenta a mediului, a populatiei, a tehnologiei, a organizarii politice, a celei religioase etc. Despre fiecare dintre aceste influente se poate spune cate ceva. Desigur insa ca o asemenea analiza este foarte superficiala. Pluralismul nu face decat sa generalizeze aceasta situatie elementara a interactiunii si anume a faptului ca in toate gasim influenta tuturor. Dupa cum multi oameni de stiinta remarca, pluralismul reprezinta, in fapt, un **nondeterminism.** A spune ca toate lucrurile sunt egale de importante inseamna ca nu poti gasi nici o explicatie, in fapt. Se ajunge la un cerc vicios de genul: A este determinat in egala masura de B,C,D etc. si la randul sau determina pe B,C,D etc. Dificultatea pluralismului este ca el trebuie sa mentina ipoteza influentei absolut egale a tuturor factorilor. Daca accepta o inegalitate intre acestia, se ajunge la indicarea unui factor mai important si cu aceasta la o optiune mai ferma, mult mai usor de verificat decat teza generala si abstracta a egalei determinari. In fapt pluralismul apare mai mult ca o incercare de a evita o optiune cauzala mai ferma.

O varianta mai subtila a pluralismului este cea sugerata de Max Weber: in diferite situatii, un factor poate sa fie determinat (mai important decat ceilalti) in timp ce in alte situatii, alti factori pot avea intaietatea in explicatie. In anumite conditii, de exemplu, factorul economic poate fi determinat, in timp ce in alte conditii, factorul religios, sau cel politic. O asemenea teza nu reprezinta insa catusi de putin o solutie teoretica ci o amanare a ei. Se pune imediat urmatoarea intrebare: care sunt conditiile in care factorul economic este determinat si care sunt conditiile in care factorul religios sau cel politic este cel determinat. In absenta unei asemenea specificari, teza ramane absolut ineficace, ducand pana la urma la imposibilitatea constituirii oricarei explicatii.

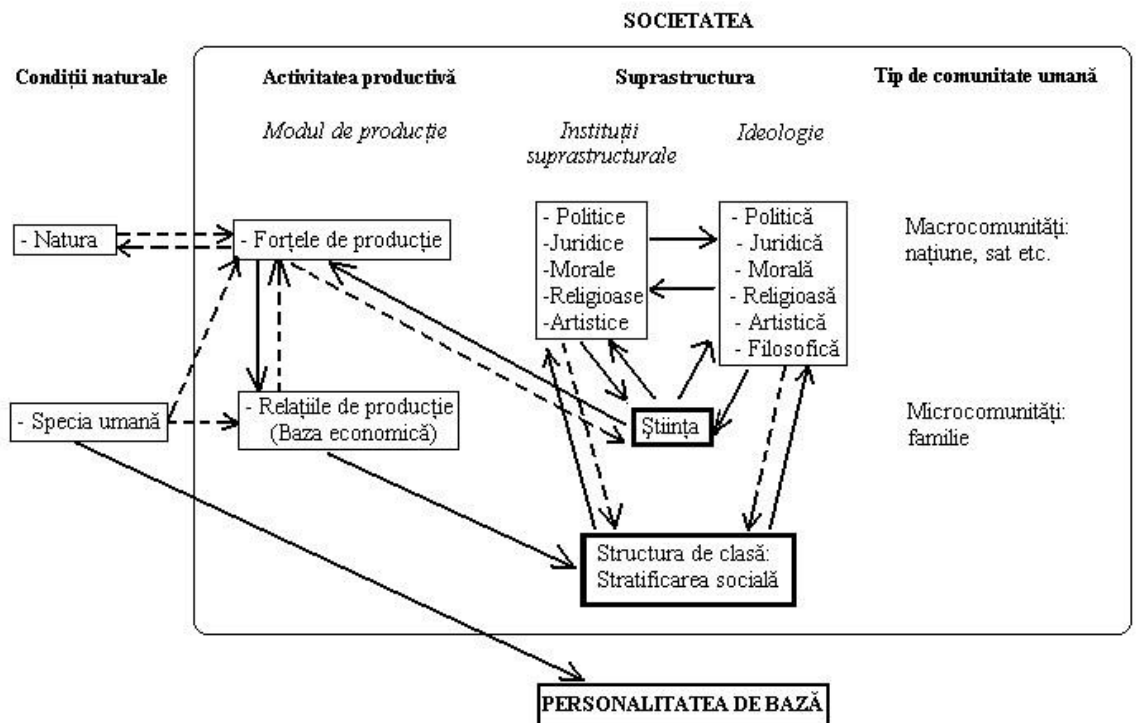
O alta implicatie a perspectivei sistemice se refera la **limitele de variatie** impuse structural fiecarui element. Un fenomen social oarecare poate sa varieze intre anumite limite. Depasirea acestor limite ar crea insa contradictii profunde cu celelalte elemente, sistemul intervenind, autoreglator, pentru a restabili valorile acceptabile. Dat fiind deci o structura anumita, fiecare element nu poate varia indefinit. Tipul de valori pe care le poate lua, sunt, in mare, determinabile in cadrul structurii date. Prin aceasta putem determina un aspect extrem de important din punct de vedere practic si teoretic: in ce grad un fenomen

social oarecare poate fi modificat in conditiile unei structuri date? Proiectele utopice de schimbare sociala care nu tin seama de aceste constrangeri structurale sunt eliminate. Idealurile imposibile sunt identificate. Un exemplu de acest gen il reprezinta analiza marxista a fenomenelor politice. Pornind de la modelul abstract al unei formatiuni sociale de tip capitalist, nu putem face predictii foarte concrete in ceea ce priveste organizarea sistemului politic. Unele predictii pot fi insa facute: intr-o forma sau alta, sistemul politic va trebui cu necesitate sa mentina puterea politica in limitele clasei dominante economicburghezia. Prin aceasta se face o predictie riguroasa a limitelor variatiei sistemului politic. Nu va fi posibila o modificare structurala a repartitiei puterii politice in cadrul comunitatii, in sensul fie al unei distributii egale, complet democratice, fie al unei distributii inegale, dar in favoarea altor clase decat burghezia. O asemenea schimbare in sistemul politic ar initia un proces de schimbare sociala structurala. Teza cu privire la caracterul limitat al democratiei burgheze, din acest punct de vedere, este o teza al carui adevar este derivat din insasi teoria formatiunii sociale capitaliste. Ea nu este o teza deschisa, in ea insasi, verificarii empirice particulare. Infirmarea ei empirica ar atrage dupa sine infirmarea intregii teorii. Juridicul, morala, religia, arta, stiinta etc. au functii specifice, ireductibile. Aceste functii nu sunt legate direct de economic. Dupa cum politica nu reprezinta o expresie exclusiva a economicului, cu atat mai putin celelalte elemente. Functia lor trebuie inteleasa in cadrul sistemului social global, **al carui profil structural este dat de economic**. Din aceasta cauza, incercarea de a explica prin economic celelalte sfere ale vietii sociale, reprezinta un reductionism care nu este propriu conceptiei marxiste asupra societatii. Dar raportarea la sistemul social global poate constitui o baza de analiza. De exemplu, religia nu poate fi determinata doar ca forma ideologica de promovare a intereselor claselor dominante. Ea este si acest lucru, dar pe langa aceasta ea are si alte functii - integrare sociala, conceptie despre lume, instrument de satisfacere a unor necesitati psihologice (compensatie, mijloc de reducere a incertitudinii etc.). Religia deci trebuie explicata intr-un context social, cognitiv, psihologic, cultural mai larg, asupra caruia, evident, organizarea economica a societatii isi pune amprenta. Ideea fundamentala a lui Marx consta insa in faptul ca (si pentru a fi mai clari o vom formula intr-un limbaj mai modern) functiile pe care fiecare tip mare de activitate sociala le indeplineste si care ii orienteaza constituirea si dinamica, **nu sunt abstracte, ci concrete**. Ele sunt cerinte functionale ale unui sistem dat, structurat intr-un anumit fel. Si ca atare vor varia in raport cu variatia sistemului dat. Desigur ca fenomene complexe ca arta, religia etc. nu pot fi explicate numai prin structura economica, ci doar prin ansamblul sistemului social asa cum este el organizat la un moment dat si in care economicul are un rol determinant in ultima instanta.

O teorie a societatii globale ar insemna, deci, o schitare a locului si rolului principalelor elemente componente in cadrul sistemului social, a interactiunii lor reciproce. Datorita faptului ca fenomenele de organizare sociala variaza foarte mult, o asemenea imagine globala nu poate fi decat foarte abstracta, urmand ca analiza raporturilor lor concrete sa fie realizata in cadrul fiecărei forme de organizare in parte. Modelul acesta teoretic reprezinta, din aceasta cauza, mai de graba o strategie de cercetare, decat o teorie concreta. El da o indicatie asupra modului in care, in general, putem sa tratam diversele societati. Din aceasta cauza, desi elementele sale sunt pe larg analizate in diferitele scrieri ale lui Marx si Engels, nu exista nici o **expunere sistematica** suficient de completa a sa.

Expunerile care se pot găsi reprezintă doar **rezumări** ale principalelor teze, punându-se accent pe relația de determinare a factorului economic în raport cu celelalte, iar nu pe funcțiile specifice ale diferitelor componente. Ele nu sunt enumerări complete a tuturor elementelor componente, ci numai a celor principale. Din această cauză, toate aceste pasaje nu pot fi luate sub nici o formă ca reprezentând expuneri exhaustive ale tezelor fundamentale care ar constitui un asemenea model teoretic general în legătură cu structura sistemului social. Având aceste precizări în minte, să trecem la schițarea acestui model. Ceea ce se va încerca aici este o punere în ordine a diferitelor elemente componente, asamblarea cât mai clară cu putință, a tezelor teoretice fundamentale ale materialismului istoric.

Cea mai completă expunere a modelului teoretic marxist se găsește în Prefata lui Marx la **Contribuții la critica economiei politice (1859)**. În acest text el redă sintetic, principalul rezultat la care ajunsese cu mai bine de 15 ani în urmă, prin regândirea critica a teoriei sociale hegeliene.

În capitolul următor va fi încercată o analiză mai amănunțită a fiecărui element component al sistemului social. Este necesar însă, aici să descriem principalele elemente componente și conexiunea lor.

Societatea se constituie pe o **baza naturală: specia biologică umană și mediul natural**. Umanizarea nu anulează datul biologic, ci doar îi modifică condițiile de existență. Din această cauză este absolut necesar, în explicarea societății, să se pornească de la o analiză a caracteristicilor speciei umane, a principalelor ei necesități care constituie baza organizării oricărei societăți.

Vorbind despre premisele analizei societății, Marx exprimă clar acest lucru: “Prima premisa a oricărei istorii omenesti este în mod firesc existența indivizilor umani vii. De

aceea, primul fapt concret care trebuie sa fie stabilit este alcatuirea trupezasca a acestor oameni si raportul dintre ei si restul naturii, raport determinat de aceasta alcatuire”¹⁰.

Natura - mediul biologic si fizico-chimic - reprezinta cadrul in care societatea se constituie. Ea isi va pune de asemenea amprenta organizarii societatii si dinamicii sale. Mediul natural creeaza o serie de posibilitati, la care nu numai ca specie biologica omul este adaptat, dar si ca societate. Relatiile cu mediul natural reprezinta una dintre sursele cele mai importante ale modelarii sistemului social. Mediul natural pune probleme organizarii sociale, insa nu determina in mod direct, tipurile acesteia.

Activitatea de productie reprezinta activitatea sociala fundamentala. “Trebuie sa incepem - afirma Marx, prin a constata **cea dintai premisa** a oricarei existente omenesti, deci si a oricarei istorii, si anume ca pentru a fi in stare ”sa faca istorie” oamenii trebuie sa aiba posibilitatea de a trai. Pentru a trai este insa nevoie inainte de toate de mancare si de bautura, de locuinta, de imbracaminte si de o seama de alte lucruri. Primul act istoric este asadar producerea mijloacelor necesare pentru satisfacerea acestor nevoi, producerea vietii materiale insasi”^x. Activitatea de productie este determinata pe de o parte de un set de necesitati: de necesitatile biologice ale speciei umane si de necesitatile de bunuri materiale, asa cum sunt ele constituite la un moment dat la nivelul societatii si ale tipului de personalitate rezultata din respectiva forma de organizare sociala. Pe de alta parte ea este determinata de tehnologia acumulata in cursul istoriei, adica de mijloacele de productie si, evident, de conditiile naturale in care ea are loc. Fortele de productie reprezinta factorul dinamic fundamental. Ele se gasesc intr-un proces cvasicontinuu de acumulare, de dezvoltare. In acest proces, exista o serie de etape relativ distincte care genereaza anumite **relatii de productie**. Este formulata aici o teza fundamentala a teoriei marxiste a societatii: intre nivelul si caracterul fortelor de productie si tipul de productie exista o relatie in concordanta; relatiile care se stabilesc intre oameni in procesul de productie (relatiile de productie) sunt determinate de caracteristicile structurale ale fortelor de productie. Dezvoltarea fortelor de productie duce la restructurarea relatiilor sociale stabilite in cadrul procesului de productie. Tipul relatiilor de productie are, la randul sau, o influenta activa asupra dezvoltarii fortelor de productie, dar raportul cauzal are un sens clar: ele sunt determinate. Relatiile de productie, considerate a fi relatii sociale fundamentale, determinate, in raport cu toate celelalte relatii sociale, reprezinta baza stratificarii societatii, a impartirii ei in clase si grupari sociale distincte, cu orientari, interese distincte.

Baza economica, relatiile de productie, determina profilul **suprastructurii**, al institutiilor (politice, juridice, morale, religioase) cat si al ideologiei (constiinta politica, juridica, morala, filosofica, artistica, religioasa).

Acest mod de organizare a societatii, care, dupa cum se poate usor observa este caracterizat printr-o unitate organica, generata de un factor fundamental - modul de productie - este desemnat in filosofia marxista printr-un termen special - **formatiune sociala**. Conceptul de formatiune sociala se refera deci la un tip de organizare sociala, construit in jurul unui anumit mod de productie.

Tesatura specifica de relatii economice, politice, juridice, morale, religioase, astfel determinata, influenteaza tipul **personalitatii umane**: creeaza interese specifice, aspiratii, idealuri etc. Cu alte cuvinte, fiecare cadru social genereaza un tip de personalitate, rezultat

¹⁰ Marx, Engels - **Opere**, vol. 3, Edit. politica, Bucuresti, 1958, p. 28. * Ibidem

al interacțiunii dintre datul uman natural, biologic și exigentele sociale particulare, experiențele, presiunile, posibilitățile etc., generate de societatea în cauză.

Formațiunea socială își pune amprenta asupra tipului de **comunitate umană**. Comunitatea umană - ceata de vanatori, tribul, cetatea, națiunea - se constituie în strânsă dependență de toate condițiile sociale ale unei societăți. În acest sens materialismul istoric stabilește o relație între tipul general de organizare socială - formațiunea socială - și tipul comunității umane. De exemplu, națiunea este un produs al societății capitaliste. Nu numai **forma**, dar și profilul particular al unei comunități sunt date de organizarea socială concretă. De exemplu, familia monogamă este o formă de comunitate umană care, după câte se știe, a însoțit aproape constant dezvoltarea omenirii de la începuturile sale. Tipul de organizare socială da totuși de profil particular familiar dintr-o epocă sau alta. În acest sens se vorbește despre familia feudală sau despre familia burgheză. Tipul general al relațiilor sociale se rasfrânge asupra relațiilor de familie.

Pe scurt, acesta este modelul teoretic explicativ elaborat de către Marx. El cuprinde deci enumerate principalele elemente componente ale societății, punctându-se totodată relațiile fundamentale de interdependență. Atunci când se vorbește despre strategia materialista de explicație a societății, se are în vedere în mod esențial acest model teoretic, mult mai complex, decât teza simplă și, după cum am văzut, parțială, a caracterului determinant al existenței sociale asupra conștiinței sociale.

Istoria societății apare într-o nouă lumină. Ea are un caracter obiectiv, legic. Dinamica în timp a societății trebuie considerată, cum spunea Lenin, ca un **proces istorico-natural**¹¹. Prin termenul de natural Lenin intenționează să sublinieze existența ontologică a istoriei societății, similară cu cea a naturii.

În primul rând, obiectivitatea istoriei societății umane este conferită de activitatea economică. Aceasta prezintă o particularitate care îi sporește caracterul obiectiv. Toate celelalte sfere sunt mai mult sau mai puțin determinate de puterea omului de a concepe de a proiecta forme de organizare, de a și le însuși și transmite. Viața economică nu mai depinde însă de posibilitatea “instantanee” (adică într-o secțiune de timp dată) a conștiinței umane de a proiecta forme de organizare. Organizarea activității de producție este determinată în mod esențial de instrumentele tehnice acumulate într-un proces de timp îndelungat. Tehnologia nu poate fi inventată dintr-o dată și nici nu poate fi modificată fundamental după bunul plac al oamenilor. Ea are o tendință de acumulare progresivă. Oamenii deci nu își pot alege liber forțele de producție. Ei moștenesc un anumit nivel de dezvoltare al acestora și le pot dezvolta, dar nu în mod arbitrar. Într-o scrisoare către Annenkov, din 1846, Marx sublinia acest lucru:

*“Este de prisos să adaug că oamenii nu își aleg în mod liber **forțele lor de producție** - care constituie baza întregii lor istorii - căci orice forță de producție este o forță dobândită, produsul unei activități anterioare. Forțele de producție sunt, asadar, rezultatul energiei aplicate a oamenilor, dar însăși această energie este limitată de condițiile în care se află oamenii, de forțele de producție deja dobândite, de forma socială existentă înainte lor, pe care nu ei o creează, care este produsul generației anterioare. Prin simplul fapt că fiecare generație nouă găsește forțele de producție dobândite de generația anterioară, care-i servesc drept materie primă pentru o producție nouă, se creează în istoria oamenilor o înlanțuire, se formează istoria omenirii, care este cu atât mai mult istoria omenirii cu cât se dezvoltă mai mult forțele de producție ale oamenilor și, prin urmare, relațiilor lor sociale”^x.*

În acest sens, istoria omului este determinată în mod fundamental de istoria forțelor sale productive. Aici continuitatea este necesară. Salturi spectaculoase nu se pot face. Toate celelalte sfere ale vieții sociale se organizează în funcție de această sferă care este într-un

¹¹ V.I.Lenin - **Opere**, vol. 1, Ed. pol., București, pag. 127. ^x Marx-Engels, **Opere alese**, vol. II, Ed. II, Ed. pol. București, 1968, p. 414.

fel **data**. Si nu numai ca sfera economicului reprezinta un proces obiectiv, desfasurat in timp, dar prin numeroasele sale implicatii ea determina toate celelalte sfere ale vietii sociale.

Implicatii metodologice. Din acest model teoretic al organizarii sociale decurg o serie de implicatii metodologice fundamentale pentru analiza fiecarei sfere a vietii sociale. In primul rand, dat fiind acest model teoretic, analiza unui element al vietii sociale ne poate oferi o privire asupra celorlalte sfere. Fiecare fragment de organizare sociala cuprinde in el o indicatie asupra organizarii intregii societati.

In al doilea rand, fenomenul economic are o anumita independenta relativa, in virtutea careia, in anumite conditii, el poate fi analizat facandu-se abstractie de influenta celorlalte sfere ale vietii sociale. Dimpotriva, fenomenele suprastructurale nu pot fi analizate daca nu se porneste de la baza materiala care le da profilul lor ultim. Desigur, se pot face analize in sine ale fenomenului politic, juridic, filosofic etc., dar daca este vorba de o analiza adanca, suficient de completa a respectivelor fenomene, considerarea organizarii economice reprezinta o conditie necesara. Aceasta exigenta metodologica este specifica marxismului.

Pe de alta parte, datorita faptului ca fiecare sfera a vietii sociale se intrepatrunde, se interconditioneaza cu celelalte, organizarea ei particulara nu poate fi explicata **numai** prin economic, ci recurgandu-se la aceasta interactiune multiplu determinata. De la economic se poate determina doar caracterul foarte abstract al sistemului politic sau juridic, sau moral, dar nu toate particularitatile acestora. De exemplu, conceptul de **stat burghez** include numai acele caracteristici ale unui sistem politic care promoveaza puterea politica a burgheziei. El insa nu contine in sine insusi explicarea celorlalte caracteristici care au multiple conditionari.

In fine, o ultima problema pe care este necesar s-o examinam. Dupa cum am vazut, strategia idealista de explicatie a societatii pune accent pe un aspect care parea a fi de la sine evident: societatea este constituita de oameni. Daca oamenii sunt aceia care prin actiunile lor produc intreaga organizare sociala si, daca oamenii sunt in mod abstract aceiasi, de ce nu am considera ca ar fi necesar sa determinam un model de organizare sociala care sa fie cel mai bun, adica in acord cu propria lor natura umana? Au fost filosofi care au acuzat marxismul de **sociologism**, adica de topire a omului in formele sale sociale de viata, de acordare a unei independente absolute formelor sociale de organizare. Oamenii ar aparea ca simple instrumente ale istoriei, ale formelor sociale. Se poate impaca istorismul, considerarea societatii ca un proces natural, avand propriile sale legi, cu considerarea simultana a omului ca autor al istoriei? In fapt, sociologismul nu a reprezentat nici un moment caracteristica gandirii lui Marx, a lui Engels sau Lenin. El a aparut mai degraba la unii autori mai noi, de orientare structurala, ca de pilda Althusser. In teoria marxista se subliniaza ca una dintre tezele fundamentale afirmatia ca oamenii isi construiesc istoria lor. Ceea ce trebuie insa adaugat, dupa cum subliniaza Marx, este faptul ca acest act de productie a vietii sociale nu are lor intr-o situatie abstracta, de factura universala postulata de idealism: omul cu ratiunea sa construiesc formele de viata care sa-i convina. In fapt, omul produce societatea sa in conditii particulare, cu instrumente particulare, asa cum istoria sa i le pune la indemana. Simplificand mult problema, putem spune ca omul mereu a cautat sa construiasca o societate care sa raspunda necesitatilor sale, dar aceasta constructie a avut intotdeauna loc intr-un posibil variabil. Instrumentele sale,

fortele sale productive, tradițiile, cultura sa etc., așa cum erau ele la un moment dat au constituit marginile posibilului. El nu a creat o societate abstractă, universală, și din acest punct de vedere, bună sau rea, în mod absolut, ideală sau mai puțin ideală, ci o societate care reprezintă o posibilitate în condițiile concrete în care colectivitatea trăia la un moment dat.

Engels formula această idee în scrisoarea sa către Bloch din 1890:

“Istoria ne-o făurim noi înșine, dar o făurim, în primul rând, în cadrul unor premise și condiții bine determinate. Printre acestea cele economice sunt, în cele din urmă, hotărâtoare. Dar și cele politice etc., ba chiar și tradiția care mai dăinuie în mintea oamenilor joacă un rol, deși nu un hotărâtor”¹².

Iar Marx, în scrisoarea sa către Annenkiv, formula același punct de vedere:

“Istoria socială a oamenilor nu este altceva decât istoria dezvoltării lor individuale, fie că ei sunt sau nu conștienți de acest lucru. Relațiile lor materiale formează baza relațiilor lor. Aceste relații materiale nu sunt altceva decât formele necesare în care se realizează activitatea lor materială și individuală”^{xx}.

Se poate deci spune că nu societatea înșăși reprezintă o realitate supraindividuală care absoarbe și asimilează complet pe indivizi, ci indivizii fac și refac în continuu viața lor socială, dar acest act de producție nu este universal. El variază în funcție de condițiile particulare în care viața socială se desfășoară. Aceste condiții particulare sunt determinante. Presupunând că de fiecare dată colectivitățile umane ar acționa complet rațional și ar crea tipurile de organizare socială cele mai bune posibile, cele mai eficiente din punct de vedere uman, atunci nu o singură societate ar rezulta, ci o pluralitate, în funcție de condițiile particulare în care acest lucru are loc, și, în primul rând, în funcție de tehnologia productivă disponibilă, de capacitatea economică a societății de a satisface nevoile umane și sociale fundamentale.

¹² Marx-Engels, **Opere alese**, vol. 2 p. 460.

^{xx} Idem, p. 414-415.

